یاقوپ بەگنىڭ تەرجىمەالى

[ئەنگلىيە] چارلىز. بولگېر

نجاك خدا

ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمىھالى

[ئەنگلىيە] چارلىز بولگىر

تەرجىمە قىلغۇچى: ۋەلى، چۈشۈدۈك

مەسئۇل مۇھەررىرى: سەلىمجان، جۇماخۇن

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۇرۇمچى شەھىرى جىيەنجۈك كوچىسى № 54)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 15.125

1987 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى

1988 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 1—9.600

ISBN 7—228—00492—2/K42

باھاسى: 1.95 يۈەن

خەنزۇچە نەشرىگە بېرىلگەن سۆز بېشى

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى دېمېترىيۇس چارلېز بولگېر (Demetrius Charles Boulger 1853 — 1928) كىنىتون ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. كېيىن ئۆز ئالدىغا ئۆگىنىپ ئەسەر يېزىشقا كىرىشكەن. ئۇ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تەشۋىقاتچىسى ۋە ئاقلىغۇچىسى.

1876 - يىلدىن ئېتىبارەن، بولگېر ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ۋە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئاسىيادىكى تالىشىشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىلا ئەنگلىيىنىڭ مۇھىم گېزىت - ژۇرناللىرىدا نۇرغۇن تارىخىي ۋە سىياسىي ماقالىلەر ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ 1885 - يىلى نەشىر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسى» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ مۇشۇ مەزگىلدە ئېلان قىلغان ماقالىلىرىنىڭ توپلىمى ئىدى. بولگېر ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان، «ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا»، «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مۇھىم شەخسلەر تەزكىرىسى»، «جوڭگو تارىخى»، «ھىندىستان تارىخى»، «كونگو دۆلتى»، «بېلگىيە تارىخى» قاتارلىق مەخسۇس ئەسەرلەر ۋە «گوردوننىڭ تەرجىمىھالى»، «ماچىنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدۇر، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ سىياسىتى ئۈچۈن

خىزمەت قىلىدۇ. چارلىز بولگىرىنىڭ 1878 - يىلى (ياقۇپ بەگ ھا-
كىمىيىتى بىتچىت بولۇپ 2 - يىلى) نەشىر قىلىنغان «ياقۇپ بەگ-
نىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابى ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا،
شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ
ئېھتىياجىغا زىچ ماسلىشىش ئۈچۈن يېزىلىغان.

«ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمىھالى» ياقۇپ بەگنىڭ ھاياتى ھەق-
قىدىكى ئەسەردۇرر. ئاپتۇر ياقۇپ بەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى ئارقى-
لىق ئۇنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكى، ئەكسىيەتچى
ھاكىمىيەت قۇرغانلىقى ۋە بۇ ھاكىمىيەتنىڭ بەربات بولغانلىقىنىڭ
جەريانىنى بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان. بۇ كىتابتا يەنە يا-
قۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەنگلىيە، روسىيىلەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى، ئەنگلىيە، روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىكى تالاش - تارتىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ را-
يونىنى تالىشىش ئەھۋالىمۇ بايان قىلىنغان.

ياقۇپ بەگ قۇقەنلىك سىياسىي قارا نىيەت بولۇپ، 1865 - يى-
لى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر
چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەت قوزغىغان پۇرسەت-
تە شىنجاڭ رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. ياقۇپ بەگ شىن-
جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قانلىق باستۇرۇش ئاساسىدا ئەك-
سىيەتچى ھاكىمىيەت قۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى
ياۋۇزلۇق بىلەن تالان - تاراج قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن دەھ-
شەتلىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ ئەكسى-
يەتچى ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىلگىرى - كېيىن ئەت-

گلىيە ۋە روسىيىلەر بىلەن بىر قاتار ئىشلاردا تىل بىرىكتۈر-
گەن، ئەنگلىيە، روسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن قانۇنسىز سودا
شەرتنامىلىرى ۋە سودا كېلىشىملىرىنى ئىمزالاپ، ئېلىمىزنىڭ شىن-
جاڭ رايونىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى ئۇلارغا كۆپلەپ ساتقان. ياقۇپ
بەگ - ئەنگلىيە، چار روسىيىلەرنىڭ غالچىسى، شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى.

لېكىن ئاپتۇر ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەيدانىدا تۇ-
رۇپ، ئەنە شۇنداق ياۋۇز تاجاۋۇزچى ياقۇپ بەگنى «ئۇ ناھايىتى
ئىقتىدارلىق، يۈرەكلىك ئادەم ئىدى» (مۇشۇ كىتابنىڭ كىردىش سۆ-
زىگە قارالسۇن)، «بىر نەچچە ئەسەردىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان
بۇ خانلىقلار ئىچىدە ئەڭ جاسارەتلىك ۋە ئەڭ تالانتلىق بىر ھۆ-
كۈمران ئىدى» (ئىنگلىزچە نۇسخىسىنىڭ 168 - بېتىگە قارالسۇن)
دەپ ئۇنى بولۇشچە ماختاپ، كۆككە كۆتۈرۈپ، تارىخنىڭ ئەسلى
قىياپىتىنى پۈتۈنلەي ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەن. ئاپتۇر گەرچە
ئۇزىنىڭ ياقۇپ بەگگە بولغان ھېسداشلىقى ۋە مەدھىيىسىنى يۇ-
شۇرۇش ئۈچۈن، ئۇزىنىڭ ياقۇپ بەگگە بەرگەن باھاسىنى «مەس-
لىگە خالىسانە مەيدانىدا تۇرۇپ قارىغانلىق» (ئىنگلىزچە نۇسخى-
سىنىڭ 256 - بېتىگە قارالسۇن) دەۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆ-
زىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئاقلىغۇچىسى بولغانلىق قە-
ياپىتىنى يەنىلا ياپالمىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ كىتابقا يازغان كە-
رىش سۆزىدە ياقۇپ بەگنى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «كەشمىرنىڭ
شىمالىدىكى زېمىندا تىكلىگەن قەھرىمانى» دەپ نۇز ئاغزى بىلەن
تەپتارتماستىن ئوچۇق ئىقرار قىلغان. بۇ، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيە-
تىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلى-
كىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، ئاپتورنىڭ ياقۇپ بەگگە مەدھىيە

ئوقۇغان ئەكسىيەتچىل مەيدانىنىمۇ ئاشكارىلاپ بېرىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ خېلى كۆپ سەھىپىلىرىدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايۇنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئۈچۈن، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى ھاكىمىيىتىنى ئىزچىل تۈردە ئاكتىپ قولىلاش ۋە قانات ئاستىغا ئېلىش پوزىتسىيىسىدە بولغانلىقى، جاسۇسلارنى، دىپلوماتىك ئەلچىلەر ئۆمەكلىرىنى ئەۋەتىپ، ياقۇپ بەگ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكى، ياقۇپ بەگنى نۇرغۇن قورال - ياراق بىلەن تەمىنلىگەنلىكى، قانۇنسىز ھالدا ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سودا شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايۇنىدىن نۇرغۇنلىغان ئىمتىياز مەنپەئەت ئېلىۋالغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ ئىشلار ئەسلىدە ھەممىگە ئايان پاكىت بولسىمۇ، لېكىن ئاپتور كىتابتا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى «ئادەتتىكىچىلا مۇناسىۋەت ئىدى» (ئىنگلىزچە نۇسخىسىنىڭ 234 - بېتىگە قارالسۇن)، «ئىككى تەرەپ ئارىسىدا ئىتتىپاق تۈزۈلمىگەن ھەم مۇستەھكەم دوستلۇقمۇ يوق ئىدى» (شۇ بەتكە قارالسۇن) دەپ، ئەنگلىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايۇنىغا قىلغان تاجاۋۇزىنى جېنىنىڭ بېرىچە ئاقلىغان.

ئاپتور بۇ كىتابنىڭ ئاخىرقى بىر بابىدا، تېخى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇش جەھەتتىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ كېلىپ، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ئەقىل ۋە يول كۆرسىتىدۇ. بولغىر ئەنگلىيىنىڭ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى قۇللاپ سودا جەھەتتە ئالغان پايدىسى ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىپ سىياسىي جەھەتتە تارتقان زىيىنىنى قاپلىيالمايدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە «روسىيىنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن كېڭەيمىچىلىكىنى (جۇڭگو بىلەن) بىرلىكتە چەكلەپ» (ئىنگلىزچە نۇسخىسىنىڭ 299 - بېتىگە قارالسۇن)، ئاندىن جۇڭگودىن «نەپ» ئېلىش

ئۇچۇن، روسىيە جۇڭگونىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۇڭگو - روسىيە مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرۈپ ۋە يەنە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو بىلەن ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىش توغۇرىسىدا تەكلىپ بەرگەن.

ئاپتور دەل ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى مەيدانىدا تۇرۇپ، چار روسىيە بىلەن بولغان تالاشنى كۆزدە تۇتقانلىقتىن، بۇ كىتابتا چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە روسىيىنىڭ ئىلىمىزنىڭ شىمال جاق رايونىغا تاجاۋۇز قىلغان بىر قاتار ھەرىكەتلىرىنى خېلى پاش قىلغان. خۇسۇسەن بۇ كىتاب نەشىردىن چىققان مەزگىلدە (1878 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇچۇن روسىيە بىلەن سۆزلىشىۋاتاتتى. شۇڭا ئاپتور چارروسىيىنىڭ ئىلىمىزنىڭ ئىلى رايوننى بېسىۋالغانلىقى ۋە جۇڭگو - روسىيە ئىككى دۆلەتنىڭ نىمى ئۇيغۇرنىڭ ئېلىپ بارغان سوھبەتلىرىنىڭ قىسمەن ئەھۋالىنى بىرقەدەر كېڭىرەك بايان قىلغان. بۇ بايانلار بىزنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا چارروسىيىنىڭ ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا دائىر تارىخنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۇچۇن بەلگىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. قىسقىسى، بۇ كىتاب، ياقۇپ بەگ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن مەزگىلدىكى شىنجاڭ تارىخىنى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئەنگلىيە - روسىيە مۇناسىۋىتى بىلەن جۇڭگو - روسىيە مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۇچۇن مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئاخىردا شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاپتور جۇڭگو تارىخىنى ئانچە چۈشەنمىگەنلىكتىن ئۇنىڭ جۇڭگو تارىخى تەرىغىرىسىدىكى بايانلىرىدا كەتكۈزۈپ قويغان خاتالار ناھايىتى كۆپ. شۇڭا تارىخىي پاكىتلار باشقىچە بولۇپ كەتكەننىڭ ئۈستىگە، ئادەم

ۋە يەر-جاي ناملىرى، مەخسۇس ئاتالغۇ قاتارلىقلاردىمۇ خاتالىقلار ئۇچراپ تۇرىدۇ. بىز بۇلارنىڭ بىر قىسمىنلا ئىزاھلاپ تۆزىتىپ قويىدۇق، تولۇق بولمىغان جايلىرىنى كىتابخانلارنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشىنى سورايمىز.

مۇقەددىمە

ياقۇپ بەگنىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى بايانلىرىمىز مۇنداق ئىككى مۇددىئا بىلەن يېزىلدى: بىرىنچىسى، ئامەتلىك بىر ھەربىينىڭ ئۆمۈرىۋىي سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆگىنىش، ياقۇپ بەگ دېپۇزلۇق ئېسىلزادىلەردىن ئەمەس، ھەتتا ئۇنىڭ ھېچقانچە تالانتىمۇ يوق. لېكىن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇستەقىل بىر ھاكىمىيەت قۇرغان ھەمدە 12 يىلغىچە نۇرغۇن رەقىبلىرىگە بوي بەرمەي، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ كەلگەن. ئېلىمىزدە بۇ ئاتىلىق غازى ① نىڭ شۆھرىتى كۆككە كۆتۈرۈلۈپ، جەمئىيەتتە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەر ئارقىلىق ئاشۇرۇپ تەرىپلىنىۋاتقان چاغدا بۇ قەھرىمانىنى بېشىغا ئېلىپ كۆتەرگۈدەك بولۇۋاتقان كىشىلەر بۇ كىتابنى ئوقۇغاندىن كېيىنلا بوشاپ لەسسىدە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. دەرۋەقە، ياقۇپ بەگ ھەقىقەتەنمۇ قېلىدىن ئىش كېلىدىغان، يۈرەكلىك ئادەم ئىدى؛ ئۇنىڭ قەشقەردە ئورۇنلىغان ئىشلىرىمۇ مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ؛ ئەما ئۇ تۆمۈرلەڭ ياكى بابۇر ئەمەس ②. ئۇنىڭ ئىچكى سىياسىتى ئۆزىنىڭ قاتتىق قۇللۇقلۇقى ۋە ئاساسەن تېررورلۇق تۈزۈمىنى يۈرگۈزگەنلىكى نەتىجىسىدە خەلقنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ قالغان؛ ئۇنىڭ قېرقماس، باتۇرانە تاشقى سىياسىتى ئۆزىنىڭ ئارىسالدىلىقى ۋە غەم ئەندىشىسى تۈپەيلىدىن ئۆز تەسىرىنى يوقاتقانىدى. لېكىن

① ئاتىلىق غازى — بۇخارا ئەمىرىنىڭ ياقۇپ بەككە بەرگەن نامى. «ئاتىلىق» ئەسلى بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئالي مەنسەپ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنۇچىدىن (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «خەنزۇچە تەرجىماندىن» دېيىلىدۇ).

② بابۇر — مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان كىشى، تۆمۈرلەڭنىڭ ۋ - ئەۋلاد نەۋرىسى (1483 - 1530 - يىللار) — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئۇ ھەقىقەتەن قالتىس ئىشلارنى قىلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەق-
دىرىگە ھۆكۈم قىلالايدىغان، ھەتتا روسىيەنىڭ ئۇ يەرگە قاراتقان
زومىگەرلىكىنى باشتىن - ئاياغ توسۇپ كەلگەن ئادەممۇ ئەمەس. ما-
ھىيەتتە ئۇ پەقەت ئاددىي ئادەملەردەك خەلق - مۇجەزگە، ئاددىي
ئادەملەردەك ئاجىزلىق ۋە قورقۇنچاقلىققا ئىگە بىر ئادەم، خا-
لاس. ئۇ نۇرغۇن خەۋپىگە دۇچ كەلگەن چاغلاردا ئاساسلىقى تەلىيى
ئۈچۈن كېلىپ قالغانلىقتىن «بە دۆۋلەت» ① دەپ ئاتالغان. ئۇنى
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىرەر گە-
گانىت شەخسىنى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ؛ ئۇنى پەقەت يېقىن-
قى زاماندىكى بەزى ئادەملەر بىلەن، مەسىلەن، ئافغانىستاندا ئۆتۈ-
كەن دوس مۇھەممەت بىلەن بىر قاتارغا قويۇش مۇمكىن. لېكىن
ياقۇپ بەگ قەشقەر تارىخىغا ئۇنىڭسىز مۇمكىن بولمايدىغان بىر
خىل خۇسۇسىيەت بەردى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ يېقىنقى غەلىبىسىنىڭ ئېنگلىزلارنىڭ دىققە-
تىنى قوزغىشىغا پۈتۈنلەي ياقۇپ بەگنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە گۇم
بولۇشى سەۋەپ بولدى، چۈنكى ياقۇپ بەگ ئىنگلىزلارنىڭ كەش-
مىرنىڭ شىمالىدىكى زېمىنىدا تىكلىگەن قەھرىمانى ئىدى.

ئىككىنچىسى، بىر خىل ھۆكۈمران كۈچ بولغان جۇڭگونىڭ
بەزىبىر مۇھىم ئارتۇقچىلىقلىرىنى مۇشۇ كىتاب ئارقىلىق ئەنگلىيە
كەتابخانىلىرىغا كۆرسىتىپ ئۆتۈش؛ بۇ مەقسەت، ئەمەلىيەتتە، ئىگە-
كى مەقسەتنىڭ ئىچىدە مۇھىمراق بىرسىدۇر. ئەنگلىيە شۇنى زادى
ئېسىدىن چىقارماسلىقى لازىمكى، ئاسىيادا ئۇچلا چوڭ كۈچ مەۋ-
جۇت. بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو ھەر جەھەتتىن ئەڭ ئاساسلىق كۈچ.
ئەنگلىيە ۋە روسىيە پەقەت چەت ئەللىك ئىستېلاچى ھۆكۈمەتلەر-
دىنلا ئىبارەت، جۇڭگو بولسا ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىدىغان
قۇدرەتلىك دۆلەت. جۇڭگۇنىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋە جۇڭغار-
يىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاسىيانىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ

---

① ياقۇپ بەگ ئۆزىنى «بە دۆۋلەت خان» يەنى «كاتتا دۆلەتمەن خان» دەپ ئا-
تىغان. - خەنزۇچە تەرجىماندىن.

پایدىلىق بىر سەھىپىدۇر؛ لېكىن شۇنى تۇزكۆكۈللۈك بىلەن ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇكى، ياقۇپ بەگنىڭ قىسقىغىنا ھاياتى كىشىلەرنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشقا قىزىقتۇردى. ئەگەر ياقۇپ بەگ بولمىغان بولسا، ئېھتىمال، بۇ تېمىغا قىزىقىدىغان ئادەم چىقمىغان بولاتتى. بۇ كىتابقا ماتېريال توپلاشتا، لورد دوگلاس. فورسىتنىڭ رەسمىي دوكلاتى ۋە 1874- يىلنىڭ باشلىرىدىن بۇيانقى «تاشكەنت گېزىتى» نىڭ ۋە بېيجىڭدا نەشىر قىلىنغان «پايتەخت گېزىتى» نىڭ تەرىپلەشلىرىنى ئاساس قىلدىم. بۇ كىتابىنىڭ ئايرىم جايلىرىدا روبىت شاۋ ئەپەندىنىڭ ئادەمنى بەك قىزىقتۇرىدىغان «قىر تاتارلىرى» دېگەن كىتابى ۋە شۇنىڭدەك گرېگورىيېۋنىڭ «شەرقىي تۇركىستان» دېگەن كىتابىدىن پايلاندىم. گېزىت- ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان كۆپلىگەن ماقالىلەرمۇ بەزى تەپسىلاتلارنى يېزىشىمغا يارەدەم بەردى، چۈنكى بۇنداق تەپسىلاتلار باشقا ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنمىغانىدى.

ئاخىرىدا پەقىر ئەنگلىيە كىتابخانىلىرىغا جۇڭگولۇقلارنىڭ باتۇرلۇقى ۋە سىياسىي ئىقتىدارىنىڭ بىر ئۈچۈن قانداقچە ھەقىقىي ساۋاق بولىدىغانلىقىنى ئوبدان ئويلىنىپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. چۈنكى ئۇلاردىكى بۇ خىسلەتلەر نۆۋەتتە ھىندىستان چېگرىسىغا دائىر ھەر بىر مەسىلىدە ــ سىيام، بېرما مەسىلىلىرىدىن تارتىپ كەشمىر مەسىلىسىگىچە بولغان مەسىلىلەردە ــ يېتەكچى كۈچ بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئەپەندى يازغان «تۇركىستان» دېگەن كىتابتا قەشقەر مەسىلىسى تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر ئىچىدە ھېلىمۇ مۇھىم ھېسابلىنىدۇ. مەن بۇ كىتابىمدا قوقەن ۋەقەسىنىڭ جەريانىنى بايان قىلىشتا، كۆپىنچە ئاشۇ ئەسەردىن پايدىلاندىم. لېكىن يەنىلا لورد دوگلاس. فۇرسىتنىڭ رەسمىي دوكلاتىدىكى دوكتۇر بېللېۋنىڭ تارىخىي بايانىنى ئاساس قىلدىم.

مۇندەرىجە

I باب قەشقەرىيىنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەھۋالى ھەققىدە ئومۇمىي بايان..... 1

II باب قەشقەرىيىدىكى ئىرقلار ھەققىدە ئومۇمىي بايان... 20

III باب قەشقەرىيىنىڭ تارىخى 31

IV باب جۇڭگونىڭ قەشقەرىيىنى ئىستىلا قىلىشى..... 58

V باب جۇڭگوقلارنىڭ قەشقەرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقى... 75

VI باب ياقۇپ بەگنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە قوقەندە ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدىكى سەزگۈزەشتىلىرى..... 108

VII باب بۇزرۇكخان بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىگە بېسىپ كىرىشى..... 129

VIII باب تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇشلار..... 170

IX باب ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيە ھاكىمىيىتى..... 196

X باب ياقۇپ بەگنىڭ روسىيىگە قاراتقان سىياستى..... 250

XI باب ياقۇپ بەگنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..... 303

XII باب ياقۇپ بەگ بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرقى ئۇرۇش ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ھالاكىتى..... 339

XIII باب جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيىنى يېڭىباشتىن ئىستىلا قىلىشى..... 370

XIV باب ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىدىكى جۇڭگو ئاملى 397

قوشۇمچە:

لوپنۇرنىڭ ئورنى.....

جۇڭگو - روسىيە شەرتنامىسى (ئىلى - تارباغاتاي
سودا نىزامى) 440
ئەنگلىيە - كەشمىر كېلىشىمى 446
روسىيە - قەشقەرىيە شەرتنامىسى 452
ئەنگلىيە - قەشقەرىيە شەتنامىسى 455
شەرقىي تۇركستان باشقۇرغۇچى يېڭى يولىنى
بىرلەشمە دېرىكتورلارنىڭ ئىش بېجىرىش
قائىدىلىرى 463
قەشقەردىن كەلگەن ھېكايە 467

I باب. قەشقەرىيىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ھەققىدە ئومۇمىي بايان

قەشقەرىيە شەرقىي تۈركىستان يەنى جۇڭگوغا تەۋە تۈر-كىستاننىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ پاسىلىنى بەزىلەر شىمالدا سىبىرىيە بىلەن، جەنۇبتا كەشمىر تاغلىرى بىلەن، شەرقتە چۆللۈك ① بىلەن، غەربتە «پامىر ئىگىزلىكى» دەپ ئاتالغان ئوتلاق بىلەن تۇتىشىدۇ، دېگەن. بۇ گەپ ئومۇمەن خېلى توغرا بولسىمۇ، ئەمما بۇ رايون ھەققىدە تەپسىلىيرەك مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدىغان بۇ ئەسەردە، بۇنى تولۇقراق چۈشەندۈرمەي بولمايدۇ. چىن مەنىسىدىن ئېيتقاندا، قەشقەر ئەسلى بىر شەھەر-نىڭلا نامى ئىدى، ماركوپولو② دەۋرىدىن كېيىن، بۇ رايوندا مەزكۇر شەھەرنىڭ ئاھالىسى ئەڭ كۆپ، ئەڭ باياشاد بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەتراپتىكى جايلارمۇ قوشۇلۇپ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان. ئۇنىڭ توغرا نامى — كىچىك بۇخارا ياكى شەرقىي تۈركىستان. جۇڭگولۇقلار بۇ يەرنى «سۇلې» (سۇللاغ) دەپ ئاتايدۇ. كېيىنكى چاغلاردا ئۆتكەن ئاپتورلار ئاتىلىق غازىنىڭ③ ئىگىدارچىلىقىدىكى جايلارنى «قەشقەرىيە» دەپ ئاتىغان. بۇ نام

---

① چۆللۈك — موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدىكى چۆللۈك رايونلارنى، يەنى موڭغۇلىيىنى كۆرسىتىدۇ. — تەرجىماندىن.

② ماركوپولو — مەشھۇرئىتالىيە ساھەتچىسى. ئۇ 1271 - يىلى دادىسى ۋە تاغىسى بىلەن ۋىنتسىيىدىن سەپەرگە ئاتلىنىپ، سۈرىيە، ئىران، ئافغانىستانلارنى، پامىر ئىگىز-لىكىنى ۋە شىنجاڭنىڭ خوتەن رايونىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تۆت يىلدا يۈەن خاندانلىقىنىڭ پايتەختى خانبالىققا كەلگەن. ئۇ جۇڭگودا 17 يىل تۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ نۇرغۇن جايلىـ-نى ساياھەت قىلىپ، 1209 - يىلى ئۆز ۋەتىنىگە قايتقان. كېيىن «ماركوپولو ساياھىتى» ناملىق كىتاب يازدۇرۇپ، جۇڭگونى ياۋروپالىقلارغا تۇنجى قېتىم تۇنۇشتۇرغان — مۇھەررىردىن

③ ئاتىلىق غازى — ياقۇپ بەگنىڭ يەنە بىر خىل نامى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

بىلەن ئاتالغان يەرلەر جۇڭگو تۇركىستانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جۇڭگو ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىلگىرى ئۆتكەن ھەر قانداق بىر دەۋردىكى يەرلىك ھۆكۈمرانلار ئىدارە قىلغان رايونلاردىنمۇ چوڭ، ئەلۋەتتە. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بەزىلەرنىڭ قەشقەر چېگرىسىنىڭ ئومۇمىي پاسىلىنى شىمالدا سىبىرىيە بىلەن تۇتىشىدۇ، دېگىنىمۇ خاتا. چۈنكى بۇ ئارىلىقتا يەنە جۇڭغاريە ياكى موغۇلىستاندىن ئىبارەت كەڭ رايون بار. جۇڭگولۇقلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى جۇڭغاريىنىڭ مەركىزى ئىلى دەپ ئاتىلاتتى، ھازىر چارروسىيىنىڭ ئىشغالىيىتىدە غۇلجا دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ — بىر شەھەرنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. دائىرىسى كەڭ ھەم مۇھىم بولغان بۇ رايون، جۇڭگولۇقلار ئىلىدىكى ھەربىي مەھكىمىسى ئارقىلىق قەشقەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل تېررىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، مۇشۇ مەمۇرىي رايونغا قارايتتى. لېكىن 1863 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆچى پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەر ئاخىرى بۇزرۇكخان خوجىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. جۇڭغاريىنىڭ شەرقىي قىسمى جۇملىدىن تىيانشان (تەڭرى تاغ) نىڭ جەنۇبىدىكى كۆچا، قاراشەھەر، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەر تۇڭگانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا، رۇسلار غۇلجىنى، يەنى ئىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى، غۇلجا بىلەن قەشقەرنى تىيانشان تېغى ئاھايىتى ئېنىق ئايرىپ تۇرىدۇ. ئەمەلىي رول ئوينىۋاتقان بۇ پاسىل بۇ كەڭ زېمىننى ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە ھەتتا ئۇنىڭمۇ نېرىسىغىچە ئېنىق ئىككى قىسىمغا ئايرىۋەتكەن. شۇڭا شەرقىي تۇركىستاننىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى تىيانشان تېغى بىلەن جەنۇبىي تەرىپىدىكى قارا قۇرۇم تاغلىرى بۇ جاينى خۇددى قورۇق تامدەك ئوراپ كۆھىستان، كەشمىر ۋە تىبەتلەردىن ئايرىپ تۇرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، غەربىي تەرەپتىكى

پامىر يايلاقلىرى بىلەن شەرقىي تەرەپتىكى قۇملۇق چۆل - باياۋان بۇ جاينى ئىككى تەرەپتىن ئوراپ دۈشمەن بېسىپ كىرەلمەيدىغان ئېنىق ھەم بىخەتەر مۇداپىئە رايونى قىلىپ شەكىللەندۇرگەن. ئاسىيادا، بۇنداق ئېنىق جۇغراپىيىۋى ئورۇنغا ئىگە دۆلەت ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇلۇغ تەبىئەت گويا ئۇ جاينى چەتنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئەنسىرمەي، ئۆز بايلىقلىرىغا تايىنىپ، بەخت - سائادەت ئىچىدە ياشايدىغان قىلىپ ياراتقاندەك قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي كۆپرەك غەم - ئەندىشە بىلەن ئۆتكەن، شۇنداقتىمۇ ئۇ چەتنىڭ تاجاۋۇزىدىن قۇتۇلۇپ ئارام تاپقان قىسقىغىنا بىر مەزگىلدە ئۆزىنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرى بىلەن بەخت تېپىپ ۋە گۈللەپ، يەنە «ئاسىيانىڭ گۈلىستانى» بولۇپ قالغان. نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان يېغىلىقلار بۇ ئەلنىڭ قىياپىتىدە نۇرغۇنلىغان ئېنىق جاراھەت ئىزلىرىنى قالدۇرغان، ئۇنىڭ نوپۇسىنىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكى بۇنىڭ ناھايىتى ئېنىق دەلىلىدۇر. ئەڭ قىسىپ ھېسابلىغاندىمۇ يەر مەيدانى 250 مىڭ كۋادرات مىل① كېلىدىغان بۇ جاينىڭ نوپۇسى، ئەڭ نوپۇزلۇق ئەربابلارنىڭ قارىشىچە، بىرمىليونغىمۇ يەتمەيدۇ، قەشقەر رايۇنى شەرقىي مېردىئان 73° تىن 89° ئارىلىقىغىچە، شىمالىي پاراللېل 36° تىن 43° ئارىلىقىغىچە يەرگە جايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىلگىرىدىنلا، قەشقەرىيىنىڭ چېگرىسى ئاقسۇدىلا توختايدۇ، دەپ قارىلىپ كەلگەن، ئاقسۇ بولسا قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 300 مىل كېلىدىغان بىر شەھەر. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 50 يىل ئىلگىرى جۇڭگۇلۇقلار قوقەنگە سودا - سېتىق جەھەتتە ئېتىبار بەرگەن چاغدىمۇ، بۇ ئېتىبار بېرىش شەرتلىرى ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا كارغا كەلمىگەن. بۇ پاكىتتىن ئاقسۇ-

① مىل — ئەنگلىيىنىڭ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى. بىر مىل 1609 مېتىرغا تەڭ — تەرجىماندىن

نىڭ قەدىمكى قەشقەرنىڭ خانلىقىنىڭ جامائەتچىلىك ئېتىراپ قىلغان چېگرىسى قىلىپ بېكىتىلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قەشقەرنىڭ بىر مەزگىل يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا گۈللەپ ياشنىغان خانلىق بولغان بولسا، يەنە بىر مەزگىل مەلۇم بىر تاتار (مۇڭغۇل) ئىستېلاچىلىرىغا باش ئېگىپ، ئولپان تۆلەيدىغان بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالغان. ئاندىن ئاشۇ مۇڭغۇل ئىستېلاچىلىرىنىڭ يارىماس ئەۋلادلىرىنىڭ تالاش - تارتىشى ئارقىسىدا ۋەيران بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگۇنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ رايوننىڭ مەركىزىمۇ، خۇددى مۇشۇ زېمىننىڭ تەقدىرىگە ئوخشاشلا، بىردەم يەركەن بولسا، بىردەم قەشقەر بولۇپ ئۆزگىرىپ تۇرغان. ھەتتا بەزىدە ئاقسۇمۇ بىرنەچچە قېتىم مەركەز بولغان. لېكىن ئاساسلىق مەركەز يەنىلا قەشقەر بولغان، چۈنكى يەركەن چوڭ شەھەر بولسىمۇ، ياقۇپ بەگ قەشقەرنى ئۆزىنىڭ پايتەختى قىلغانلىقتىن، بۇ شەھەرنىڭ نامى پۈتۈن ئاسىياغا پۇر كەتكەن.

قەشقەر، مۇشۇ رايوننىڭ شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتۈدىغان قىزىل دەرياسى بويىدىكى بىر تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. شەھەرنىڭ نېرىراقى تاغلىق رايون بولۇپ، يىراق - يىراقلارغا نەزەر سالغاندا، تىيانشاننىڭ قارلىق چوققىلىرى ۋە ئاقساي ئېگىزلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى ئاران 300 مىڭ بولسىمۇ ھازىر بۇ مەركىزىي شەھەرنىڭ بازار ۋە كاروان سارايلىرى باشقا ھەر قانداق شەھەرنىڭكىدىن ئاۋات. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ جاي روسىيە بىلەن سودا - سېتىق قىلىشقاندىن كېيىن يەنە مەلۇم دەرىجىدە جانلانغان بولسىمۇ، لېكىن مەيلى قوقەندىن كەلگەن سودىگەرلەر بولسۇن ياكى غۇلجىدىن كەلگەن سودىگەرلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئاز سانىدىكىلىرىلا بۇ شەھەرنىڭ ئېچىرىرەك جايلىرىغا بارالايىتتى. بۇ شەھەرنىڭ

ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل دەرياسىغا ياغاچتىن كۆۋرۈك سېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ شەھەردە تېشى كۆركەم ۋە ئىچى ئازادە ئىمارەت يوق دېيەرلىك. ئەمىرنىڭ ① ئوردىسى شەھەرگە بەش مىل كېلىدىغان يېڭى شەھەرگە جايلاشقان. ئوردىنىڭ ئۆزى قاتمۇ-قات ئىمارەتلەردىن تەركىب تاپقان ناھايىتى سۈرلۈك بىر ھەربىي قەلئە بولۇپ، تاشقىرىقى ھويلىدا ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى تۇراتتى. ئەڭ ئىچكىرىكى ھويلا باشقا ئىمارەتلەردىن ئايرىۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ يەر ھۆكۈمراننىڭ ئائىلە تاۋا بىئاتلىرى ياشايدىغان ھەرەمخانا ئىدى. قوبۇلخانا بۇ ئىمارەتلەر بىلەن تۇتاش بولۇپ، تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋېلىشقا تېگىشلىك بولغان چەت ئەللىك مېھمانلارنى ھۆكۈمران مۇشۇ قوبۇلخانىدا ھۈرمەت بىلەن قوبۇل قىلاتتى. قەشقەر ئەزەلدىن كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزۇلۇپ كەلگەن بىر قەلئە بولسىمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى قۇدرىتىنىڭ قالدۇق ئىزلىرى سۈپىتىدە پەقەت ئەسكى تاملىرىلا قالغان. شۇڭا قەشقەر ھازىر، مەيلى چوڭ يولنى بويلاپ ئاقسۇدىن ياكى بارچوقتىن (مارالبېشىدىن) كەلگەن تاجاۋۇزچى بولسۇن ياكى قوقەن ۋە ياكى غۇلجىدىن تاغ ئېشىپ كەلگەن تاجاۋۇزچى بولسۇن، ھەر قانداق تاجاۋۇزچى ئالدىدا قول باغ-تۇرىدىغان دەرۋازىسى ئوچۇق، پۈتۈنلەي مۇداپىئەسىز شەھەر مال بولۇپ قالغان. لېكىن ياقۇپ بەگ قەشقەرنىڭ جەنۇبىغا بەش مىل كېلىدىغان يېڭى شەھەرگەبىر قەلئە ياسىتىپ، ئۆزىنىڭ بارلىق مۈلۈك بايلىقلىرىنى ئاشۇ يەردە ساقلىغان. بۇ قەلئەنى قەشقەر-نىڭ قاراۋۇل شەھرى دېيىشكە، شۇنداقلا ھۆكۈمراننىڭ ئوردىسى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. يېڭى شەھەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزىنىڭ چەكلىك مالىيە كۈچى بىلەن ياساتقانلىقتىن،

① ياقۇپ بەگ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۈركىيە سۇلتانى 1872 - يىلى ياقۇپ بەگكە ئەمىر دېگەن پەخىرىي ئۇنۋاننى تەقدىم قىلغان. — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

ئۇنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان ھەربىي ئىنشائات دېگىلى بولمايدۇ، ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان ئەنجان ۋە قوقەندىن ئۇزلۇكسىز ھالدا قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان سودىگەرلەر بۇ شەھەردە ناھايىتى مۇھىم بىر سىنىپ بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇزرۇكخان خوجا بىلەن ياقۇپ بەگ بۇ يەرگە ئەڭ ئاساسلىقى مۇشۇ سودىگەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىپ كىرەلگەن. لېكىن ياقۇپ بەگنىڭ ئۆز ۋەدىسىدە تۇرمىغانلىقىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر، سودىگەرلەر سىنىپى كېيىنكى ئەھۋاللاردىن ناھايىتى نارازى بولغانمىش. ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قەشقەر گەرچە ماركوپولو ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرى ئۆتكەن جۇڭگولۇق سەييياھ شۇەنزاڭ ئەينى ۋاقىتتا ماختىغاندەك ئاۋات بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا خېلى بايباشاد بولۇپ، شەرقىي تۇركىستان ۋە غەربىي تۇركىستاننىڭ ھەر قانداق بىر شەھرىدىن قېلىشمايدۇ، كىشىلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكى بۇ يەردە بىز مەسىل قىلىپ كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان شەھەرلەر نىڭكىدىنمۇ كۆپرەك كاپالەتكە ئىگە.

يەركەنگە باردىغان يولنىڭ يېرىمىدا ئىلگىرى ھەربىي ئىشلار ۋە سودا ئىشلىرىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن يېڭىسار دېگەن بىر شەھەر بار. ھازىر بۇ شەھەر چۆللىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەربىي جەھەتتىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقى ۋە يېرىنىڭ ئالاھىدە مۇنبەتلىكى تۈپەيلىدىن، ئۆتكەنكى ئۇستۇنلۇكىنىڭ بىر قىسمىنى ساقلاپ كەلگەن.

يەركەن قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، ئۇدۇل ھېسابلىغاندا قەشقەردىن تەخمىنەن 80 مىل كېلىدۇ، يول بىلەن ماڭغاندا تەخمىنەن 120 مىل كېلىدۇ، ئۇ ھازىرغا قەدەر شەرقىي تۇركىستان بويىچە ئاھالىسى ئەڭ كۆپ شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. يەركەن دەريا سىنىڭ ياقىسىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بۇ شەھەرنىڭ ئايلانمىسى تۆت مىل كېلىدىغان مۇستەھكەم سېپىلى ئۇنىڭ

ئۆتمۈشتىكى قۇدرىتىگە گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ شەھەر جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدىكى شەھەرلەر ئىچىدە ئەڭ گۈللەنگەن ئاۋات شەھەر دېيىشكە ئەرزىيدۇ. لورد دوگلاس. فورسېتنىڭ مۆلچىرىچە، بۇ شەھەرنىڭ ھازىرقى نوپۇسىمۇ 40 مىڭدىن ئاشىدىكەن، شەھەر ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ نوپۇسىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا ئومۇمىي نوپۇسى 200 مىڭغا يېتىدىكەن. شەھەرنى كەڭ بەلباغدەك ئوراپ تۇرغان مېۋىلىك باغلار بۇ يەرگە ناھايىتى ئاۋات، گۈللەنگەن بىر مەنزىرە بېغىشلايدۇ. مۇشۇ باغ - ۋارانلار سەيياھلارنى ئەينى زاماندا بۇ يەرنىڭ بايلىقلىرى ئۈستىدە ئارتۇقچە يۇقىرى باھا بېرىدىغان قاراشقا كەلتۈرۈپ قويغان بولۇشى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن. شەھەر كوچىلىرىدا سېتىلىۋاتقان ھەر خىل مېۋە - چىۋە، ئوزۇق - تۈلۈكلەرنىڭ مولچىلىقىدىن باشقا، يەنە كەڭ كۆلەملىك، ناھايىتى نۇرغۇن تاپاۋەتلىك كۆن - خۇرۇم سودىسىمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. يەركەن بۇنداق تاۋارلارنى تامامەن دېگۈدەك مونوپول قىلىۋالغان. بۇ شەھەرنىڭ كۆن - خۇرۇمغا بولغان ئېھتىياجىمۇ ناھايىتى چوڭ. ئەمىر ھەر يىلى ئۆزىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنىڭ ئۆتۈك، ئېگەر - جابدۇقلىرى ئۈچۈنلا نۇرغۇن كۆن - خۇرۇم ئېلىپ قالماي، نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىمىگىمۇ كۆن - خۇرۇم ئىشلىتىدىكەن.

يەركەن گەرچە مۇشۇ باياشاد رايۇندىكى ئاساسىي بازارلارنىڭ بىرى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئاھالىسى باي ۋە روھلۇق بولسىمۇ، لېكىن ھازىر كىشىلەر ئارىسىدا، مەركەز قەشقەرگە يۆتكەلگەن ۋە جۇڭگولۇق سودىگەرلەر جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بىللە كۆزدىن يۇقالغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئاۋات يەركەن چۆللىشىپ، خۇددىي يېزا بازارلىرىغا ئوخشاپ قالدى، دەيدىغان قاراش خېلى كۈچىيىپ قالغان. بەزىلەر شۇ جايدىكى ئوقۇمۇشلۇق بىر سودىگەردىن ئۇنىڭ جۇڭگولۇق ھۆكۈمرانلار ۋە يەرلىك

هۆكۈمرانلار ئۈستىدە قانداق قاراشتا ئىكەنلىكىنى سورىغاندا، ئۇنىڭ تۆۋەندىكى جاۋابىدىن ئۇنىڭ جۈڭگولۇقلار باشقۇرۇشقا ماھىر، دېگەن قاراشتا ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەن. ھېلىقى سودىگەر مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «سىز ھازىر بۇ بازاردا كۆرۈۋاتقان ئەھۋال خىتايلار① بار چاغدىكى ئەھۋالىغا تامامەن ئوخشاشمايدۇ. بۇگۈنكى كۈندە، دېھقانلار توخۇ - تۇخۇملىرىنى، پاختا، يىپ - ماتالىرىنى، كالا - قوي، ئات - ئېشەكلىرىنى شەھەرگە ئەكىلىپ ساتىدۇ. بازاردىن قايتىشىدا چىت - شاتۇۋا، تۇماق - تەلپەك، ئۆتۈك - مەسە ۋە ئۆزلىرىگە لازىملىق نەرسە - كېرەك - لەرنى ئېلىپ، ئوبدان غىزا يەپ قايتىدۇ؛ بىز مالىلىرىمىزنى يىغىشتۇرۇپ، رەتلەپ، دۇكانلىرىمىزنى تاقاپ، چۆپقەتلىرىمىزنىڭ كېلەركى بازار كۈنى يەنە كېلىپ سودا - سېتىق قىلىپ كېتىشىنى كۈتىمىز. مۇشۇ ئارىلىقتا بەزىلىرىمىز ھەتتا ئاز - پاز مال ئېلىپ، سەھرادىكى چار بازارلارنىمۇ چۆگىلەپ كېلىمىز. ئەمما چوڭ سودا يەنىلا شەھەرنىڭ بازار كۈنىدە بولىدۇ. «خىتايلار» دەۋ - ىدە، ئەھۋال پۈتۈنلەي باشقىچە ئىدى. ئۇ زامانلاردا ھەر كۈنى بازار بولۇپ تۇراتتى، بازار كۈنى تېخىمۇ قىزىپ كېتەتتى. ئۇ چاغلاردا بىر قازى ئالتە رەئىسنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، كىشىلەرنى ئۇرۇپ نامازغا ھەيدەيدىغان، ئاياللارنى كۈچىلاردىن قوغلايدىغان ئىشلار يۈز ئىدى؛ ئۇ چاغلاردا بەزى ئادەملەر ھاراق ئىچسىمۇ ياكى ھارام گۆشلەرنى يېسىمۇ دەررە يېمەيتتى. ئۇ چاغلاردا يەنە

① «خىتاي» دېگەن ئاتالغۇ ئەسلىدە تارىخىدىكى «قىتان» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، چەت ئەللىكلەر ئۇنى «كىدان»، «كەتاي» دەپ ئىشلىتىدۇ. يېقىنقى زاماندا «خەنزۇ» دېگەن ئاتالغۇ ئومۇملاشىشىن ئىلگىرى، خېلى ئۇزاققىچە «خىتاي» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىپ كەلگەن ئىدى. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە خەنزۇلارنى ئەينى زاماندىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى «چىڭ» — جۈڭگو دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «خىتاي» دەپ ئاتىغان. تەرجىمىدە ئەسەرنىڭ ئەسلى قىياقىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ ئاتالغۇ ئەينەن قوللىنىلدى — مۇھەررىردىن.

قىزىقچىلىق قىلىدىغان موللاقچىلار، دارۋازلار، پالچى - رەمباللار، مەدداھلار ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىراتتى. دۇكانلارنىڭ ئىشىكلىرىگە خىلمۇخىل تۇغ ئەلەملەر ۋە رەسىملەر ئېسىلاتتى. ھاجەتمەنلەرنىڭ كۆڭلىنى ئالىدىغان، ئۇپا - ئەڭلىك سۈرتكەن، تاۋار - دۇردۇن كېيىملەرنى كىيگەن نازىنىن سەتەڭلەرمۇ بار ئىدى.» بۇ سودىگەردىن يەنە ئاشۇ تۈزۈم شارائىتىدىكى ئەخلاقسىزلىقنى ھازىرقى ئاتىلىق غازىنىڭ قاتتىق مۇسۇلمانچىلىق تۈزۈمىدىكى ئەخلاق بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولماس؟ دەپ سورالغاندا، بۇ سودىگەر: «شۇنداق، سېلىشتۇرۇشقا بولماس. ئۇ چاغلاردا لۈكچەك، بەڭگى - قىمار - ۋازلار تولا ئىدى؛ بەزىلەر قاتتىق مەس بولۇپ قالسا، يانچۇقچىلار ئۇلارنىڭ يانچۇقلىرىنى قۇرۇغداپ قوياتتى. لېكىن بۇ ئىشلار ھازىرمۇ تۈگەپ كەتكىنى يوق. لېكىن ئىلگىرىكىدەك ئاشكارا ئەمەس. چۈنكى ھازىر ئىسلام دىنى ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئۇنىڭ قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلماي بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەركەن.

بۇ تولىمۇ ئوبرازلىق گۇۋاھلىق بولۇپ، ئىككى خىل ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنى بەزىبىر تۇقۇم كىتابلاردىكىدىنمۇ ئېنىقراق سۈرەتلەپ بېرەلەيدۇ؛ ئەمدى بىز بايىقى تېمىمىزغا قايتىپ كەلسەك، يۇقىرىقى بايانلار جۇڭگولۇقلار بۇنىڭدىن 15 يىل ئىلگىرى قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، يەركەننىڭ بايلىقى ۋە نوپۇسىنىڭ كېمىيىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خوتەن يەركەننىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 150 مىل، سانجۇنىڭ شەرقىغە تەخمىنەن 90 مىل كېلىدۇ. ئۇ كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر رايۇنىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى بىرقەدەر مۇھىم شەھەردۇر. جۇڭگولۇقلار ئىدارە قىلىۋاتقان چاغلاردا، بۇ يەر ئەڭ گۈللەنگەن سانائەت

مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەر تىبەت بىلەن بولىدىغان بارلىق سودا ـ سېتىقنىڭ مەركەزلەشكەن جايى بولغاچقا، بازار ناھايىتى قىزىيىتتى. جۇڭگولۇقلار بۇ جاينى «خوتەن» دەپ ئاتايدۇ، يەرلىك پۇقرالار يەنىلا «ئىلچى» دەپ ئاتىشىدۇ. تىبەتتىن كەلتۈرۈلىدىغان قوي يۈڭى ۋە ئالتۇندىن باشقا، بۇ يەرنىڭ ئۆزىنىڭمۇ كۆپىلۈن تاغلىرىدا ئالتۇن كانلىرى بار؛ ئۇنىڭ ئىپار، يىپەك، قاشتاشلىرى ئەتراپتىكى ئەللەرگە مەشھۇر. شۇ سەۋەبتىن، خوتەنمۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ كېتىشى بىلەن زەربىگە ئۇچرىغان؛ بۇ شەھەرنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق، ياقۇپ بەگنىڭ قاتتىق ھەربىي تەرتىپلىرى ۋە ئامانلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرى بۇ يەردىكى ئاجايىپ خىسلەتلىك مىللەتنىڭ غەيرىتى ۋە بايلىقى ئالدىدا تۇلمۇ پۇچەك، سۈنئىي نەرسە بولۇپ قالغان.

ئۇچتۇرپان ياكى يېڭى تۇرپان. قەشقەردىن ئاقسۇغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى كىچىك بىر شەھەر. ئۇنى خېلى ئاتىقى چىقىپ قالغان تۇرپان بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك. تۇرپان شەرق تەرەپتىكى يىراق بىر جاي، يەنى گەنسۇغا بارىدىغان چوڭ يول ئۈستىدىكى بىر شەھەر. كىشىلەر ئۇنى ئۇچتۇرپاندىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، كونا تۇرپان دەپ ئاتايدۇ، ئۇچتۇرپان ھېچقاچان مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن شەھەر ئەمەس ئىدى. لېكىن ئۇ جۇڭگو كارۋانلىرى چوقۇم ئۆتىدىغان يول بولۇشى بىلەن خېلى كۆپ ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا، ياقۇپ بەگ بۇ يەردە بىرنەچچە قەلئە ياساتقان، شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ھەربىي جەھەتتە مۇھىم قورۇلغا ئايلانغان.

ئاقسۇ ـ قەشقەرىيىنىڭ قەدىمكى مەركەزلىرىدىن بىرى. بۇ شەھەر «خىتايلار» قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، باشقا ھەرقانداق بىر شەھەردىنمۇ بەكرەك خارابلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئادەللىق بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ يەرنى قەشقەرىيىدىكى 3 ـ

شەھەر دېيىشكە بولىدۇ. ھېلىقى ۋەقە يۇز بېرىشتىن ئىلگىرى، مۇز داۋان ئارقىلىق ئىلىغا ئۆتىدىغان بىر يول بولۇپ، يوللاردا ئۆتەڭلەر قۇرۇلغانىكەن. ياساش تولىمۇ قىيىن بولغان بۇ يولنى ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلارنىڭ مېڭىشىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، يىل بويى مەدىكار يالىلاپ ياستىلىپ كەلگەنكەن. ئەمما بۇ يولدا كۆپ يىللاردىن بېرى قاتناش ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، ئۇنى بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم كۈچى ۋە خىراجەت سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىدا قوغۇشۇن، مىس ۋە گۈڭگۈرت قاتارلىق كان بايلىقلىرى مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ كانلار بىلەن ھېچ-كىمنىڭ كارى بولمىغان. تاشكۆمۈرمۇ بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ كۈن-دىلىك يېقىلغۇسى ئىكەن. ئاق كۆڭۈل ئاقسۇلۇقلار مەيلى ئەقىل-ئىدراك جەھەتتە بولسۇن ياكى ئۆز يۇرتىنى گۈللەندۈرۈش جە-ھەتتە بولسۇن قەشقەرىيىلىكلەر ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرۇشقا لايىق. مۇز داۋان يولى توسۇلۇپ قالغانلىقتىن، ئەسلىدىكى غۇلجا بىلەن بولىدىغان سودا پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان، نەتىجىدە چار روسىيىگە «تەۋە» بۇ جايىنىڭ① بارلىق قاتناش-ترانسپورتى ناردىن تېغى ئارقىلىق ۋېرىنىغا② تۇتىشىدىغان بولغان. بۇ ئۆزگىرىش قەشقەرگە پايدىلىق بولسىمۇ، ئاقسۇغا پۈتۈنلەي زىيانلىق. بەلكىم ئاقسۇ ھېلىمۇ مۇھىم ئورۇنلارنىڭ بىرى بولۇشى ھەمدە ئۆزىنىڭ قولىدىن كەتكەن ئورنىغا ئويلىمىغان يەردە قايتا ئىگە بولۇپ قېـ-لىشىمۇ مۇمكىن. قىسقىسى، بىر ياقۇپ بەگ ئۇ يەردىكى قەدىمكى قورغانلارنى كىشىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك زامانىۋى توپ-زەمبىرەك-لەرنىڭ ئوقىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان قەلئە قىلىپ ئۆزگەرتكەن دېگەن گەپنىلا ئېيتالايمىز.

---

① غۇلجىنى دېمەكچى — تەرجىماندىن.

① ۋېرىنى — ئالماۋتا — تەرجىماندىن

بىر يۇقىرىدا قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇر-
پان، ئاقسۇدىن ئىبارەت ئالتە شەھەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.
قەشقەرىيە مانا مۇشۇ شەھەرلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بىر زامانلار-
دا بۇ يەرنىڭ «ئالتە شەھەر» دەپ ئاتىلىشى مۇشۇ سەۋەبتىن
بولسا كېرەك. بۇلاردىن باشقا، بىر يەنە شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ
ئۆتىمىزكى، ھازىرقى قەشقەرنىڭ ئەڭ چەت غەربىي جەنۇبىدا
سېرىققۇل ياكى تاشقۇرغان دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بولۇپ، بۇ يەر
ئافغانىستان بىلەن چېگرىلىنىدىغان بىرىنچى تايانچ پونكت بول-
غاچقامۇھىم بىر جاي ھېسابلىنىدۇ. سېرىققۇلنىڭ يېنىدا بەدەخشان،
ۋاخان دېگەن جايلار بار. بەزىلەر ،ئافغانىستانلىق شىر ئەلى قەشقەر-
يىنىڭ تەسىرىنىڭ مۇشۇ جايلارغىچە كېڭىيىپ كېتىشىگە ئالاھىدە
دىققەت قىلماقتا، دەپ قارايدۇ. شۇنى جەزمەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ-
كى، شىر ئەلى ھەرگىز ياقۇپ بەگنىڭ مەلۇم پۇرسەتتىن پايدى-
لىنىپ، پامىرنى بويلاپ ئالغا سىلجىشىغا يول قويمايدۇ. سېرىققول
ۋاغجىر تېغىنىڭ شىمالىي ئېغىزىنى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقاچقا،
ھىندىستانغا ئۆتۈدىغان بۇ يول يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پات-
پات تىلغا ئېلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

مارالبېشى يەنى بارچۇق، خېلى كۆپ ئەسكەر تۇرغۇزۇلۇ-
ۋاتقان ھەربىي بازىلارنىڭ بىرى بولغاچقا، ستراتېگىيە جەھەتتە
مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ جاي قەشقەر بىلەن يەركەندىن كېـ-
لىدىغان ئىككى يولنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىغا جايلاشقان. بۇ يەر-
دىن يەركەن دەرياسىنى بويلاپ كۇچاغا بارغىلى بولىدۇ. لېكىن
بىزنى تېخىمۇ قىزىقتۇرغىنى مارالبېشىنىڭ ئىنتايىن ئۆزگىچە خۇ-
سۇسىيىتىگە ئىگە دولانلار ئولتۇراقلاشقان رايونىنىڭ مەركىزى بول-
غانلىقىدۇر. بۇ خەلقنىڭ ئەقىل-ئىدراكى ئىنسانلار ئىچىدە ئەڭ
تۆۋەن ھالەتتە تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتى ۋە تەن
قۇرۇلۇشى بەلكىم يەر يۈزىدىكى ئەڭ ناچارلارنىڭ قاتارىغا كى-

رىشى مۇمكىن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تېخىمۇ ئېچىنارلىق. ئۇلارنىڭ بەزى ئۆرپ-ئادەتلىرى كىشىنى يىرگىندۈرىدۇ. ئۇلار ئەڭ ناچار يەرلەردە، يەنى كەمىلەردە يېتىپ قوپىدۇ. چوڭراق شەھەرلەردە ئۇلارنى كۆرگەن بەزى سەيياھلار شەھەرلەردە بىرگە ئۇلار ھەققىدە تارقالغان رىۋايەتلەر زادىلا مۇبالىغە ئەمەس، راست شۇنداق، دەيدۇ. ئادەمنى تېخىمۇ ئېچىندۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ناچار تۇرمۇشىغا شۈكرى-قانائەت قىلىدىكەن، ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش يولىدىكى ھەر قانداق تەدبىرلەرنى ياقتۇرمايدىكەن. بۇرۇن بەزىلەر ئۇلارنى بۇستىلار (زاڭزۇلار) غا ئوخشاتقان، لېكىن بۇستىلار تېخى ئۇلاردىن خېلى ئۈستۈن تۇرىدۇ. شۇڭا يېقىن ئەتراپتىكى باشقا ئۇرۇق-ئايماقلار ئۇلارغا مەنسىتمەسلىك ۋە مەسخىرە قىلىش نەزەرى بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ.

كۇچا ناھايىتى ئاۋات (ئۆتكەندە شۇنداق ئىدى دېيىش كېرەك)، گۈللەنگەن يەنە بىر شەھەر بولۇپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ مال-مۈلكى ۋەيران بولغان ۋە كېيىنچەرەك تۇڭگان يېغىلىقى يۈز بەرگەندىن كېيىن، تا ھازىرغا قەدەر ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالالمىغان. بىر چاغلاردا كۇچانىڭ ئاھالىسى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 500 مىڭغا يەتكەن ئىكەن. بۇ يەر ئۆزىنىڭ مول بايلىقى ۋە خەلقىنىڭ ئەقىل-ئىدرىكى جەھەتتە ئاقسۇدىن قېلىشمايدىكەن، لېكىن ھازىر بۇ شەھەر خېلى بەك چۆللىشىپ قالغان. كونا شەھەرنىڭ كۆپ قىسمى خارابىلىققا ئايلانغان. تۇڭگانلار ئاتىلىق غازى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىنكى توققۇز يىل ئىچىدە، ئۇرۇشتا خاراب قىلىنغان بۇ شەھەرنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا ھېچقانداق ئىش قىلىنمىغان دېيىشكە بولىدۇ.

كۇرلا ۋە قاراشەھەر كۇچانىڭ شەرقىدە بولۇپ، بۇ شەھەرلەرمۇ ئۆتكەنكى ئالا-توپىلاڭ ۋە قانلىق ۋەقەلەردىن كېيىن

تېخى ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالالمىغان. لېكىن تۇرپاندىر ئېغىكى ۋەيـ
رانچىلىق ئالدىدا، بۇ شەھەرلەرنىڭ ئەھـۋالىنى خـېلىلا ياخـشى
دېيىشكە بولىدۇ. ئۆتكەندە جۇڭگو بىلەن بولىدىغان سودىدا، باشقا
جايلارغا قارىغاندا تۇرپان كۆپرەك مەنپەئەتدار بولغان بولۇشى مۇمكىن.
چۈنكى ئۇ ئاقسـۇ ياكـى كۇچادەك باياشات بولمىسىمۇ، لـېكىـن
شەرقتىن غەربكە ياكى شىمالدىن ئۈرۈمچى ۋە چۆچەكلەرگە بارىـ
دىغان كارۋانلارنىڭ ھەممىسى چۈشۈپ ئۆتىدىغان جاي بولغاچقا،
تۇرپانغا مەنپەئەت تېگىپ تۇرغان. كارۋانلار بۇ يەردە بىرنەچچە
ھەپتىلەپ تۇرۇپ، يۈك ـ تاقىلىرىنى پۇختىلاپ تۈزەشتۈرۈۋالغاندىن
كېيىنلا تىيانشاندىن ئۆتۈپ گۇچۇڭغا ياكـى چـۆلـلەرنى بـېسىپ
قۇمۇلغا بارىدۇ. شۇڭا تۇرپان بىر مەھەل تازا ئاۋاتلاشقان. ئەمدىـ
لىكتە بولسا تۇرپاننىڭ كوچىلىرى چۆللىشىپ كەتكەن، ئەتراپىدىـ
دىكى يۇرت ـ مەھەللىلەرمۇ قاغجىراپ كەتكەن بولۇپ، ئۆتمۈشتىـ
كىدەك جۇشقۇنلۇق گۈللىنىشتىن ئەسەرمۇ قالمىغان. ياقۇپ بەگ
تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى چىقتىمغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغاچقا، تۇرپاننى
ياقۇپ بەگنىڭ شەرقتىكى ئەڭ چەت زېمىنى دەپ ھېسابلاشقا
بولىدۇ.

بىز يۇقىرىدا، قەشقەرىيىدىكى ئاساسلىق شەھەرلەر ھەققىدە
بىرقەدەر تەپسىلىي توختالدۇق، كىتابخانلارنىڭ ئېڭىـدا ياقۇپ
بەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا مۇشۇ شەھەرلەر ۋە بۇ شەھەرـ
لەرنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار بىرقەدەر باياشات ئىكەندۇق دېگەن
تەسىرات قالدۇرۇشقا تىرىشتۇق. قەشقەرگە بارغانلىكى كىشىلەردە
يەركەندىن قەشقەرغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئېتىز ـ ئېرىقلارنىڭ
گۈللەنگەن مەنزىرىسى ئەڭ چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ. لېكىن
شۇنىڭ بىلەن بىـلـلە، يېقىن ئەتراپتىكى قاقاس چۆللەر بۇنداق
كۆركەم، چىرايلىق مەنزىرە ئالدىدا تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنىپ
تۇرىدۇ. بۇ يەردىكى ئېتىز ـ ئېرىقلارنىڭ كۆلىمى كىچىك بولمىـ

سىمۇ، ئەمما پارچە - پارچە بولۇپ، بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ كەڭ ئېتىزلارنىڭ ئەتراپى ئامۇتلۇق، ئالمىلىق ۋە باشقا مېۋىلىك باغلار بىلەن ئورالغان. قەشقەرنىڭ يېزا - كەنتلىرى كەڭ كوچىلىق قاتار - قاتار ئۆيلەر ۋە چېرىك - چېرىك قورۇلاردىن تۈزۈلگەن بولماستىن، بەلكى كەڭ ئېكىنزارلىقلارنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى چوڭ يەرنى ئىگىلەيدۇ. چەتتىن كەلگەن كىشى بۇ يەرنى يېزا - كەنت جامائەسى دېگەندىن كۆرە، ئاھالىسى شالاڭ سەھرا دېسە بولغۇدەك، دېگەن تەسىراتقا كېلىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەر ئەسلىدىن مۇنبەت بولسىمۇ، ئەمما دېھقانچىلىق ئۇسۇلى نۇرغۇن كۈچ خورىتىدىغان بولغاچقا، ئېھتىمال ھەر بىر كەنتتىكى يەرلەرنىڭ ئازغىنە بىر قىسمىدىلا ھۆسۈل ئېلىنسا كېرەك. شۇڭا قارىماققا ئومۇمەن پاراۋان ۋە ئاددىي - سادىدا كۆرۈنگەن بۇ مەھەللە - كويلارمۇ پەقەت مۇشۇ كەڭ كەتكەن قاقاس چۆلدىكى ئاز - تولا بوستانلىقتىلا ئىبارەت، خالاس. يەرلەرنىڭ ئىگىلىرى ئۆز ئېھتىياجىدىن ئارتۇق يەرلەرنى ئىگىلەپ ئالغان ۋە ئۇلار ئۆز يەرلىرىنى تۈجۈپىلەپ تېرىمىغانلىقىغا قارىماي ئوبدان ھۆسۈل ئېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما تېرىلغۇ يەرلەردىن ئېلىنىدىغان ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى يەنىلا ئىنتايىن چەكلىك. ئەڭ يامىنى شۇكى، تېرىلغۇ يەرلەر يىلدىن - يىلغا ئاجىزلىشىپ كېتىۋېتىپتۇ. دائىم بىر خىللا زىرائەت تېرىلىۋېرىدىغان مۇشۇنداق دېھقانچىلىق تۈزۈمى، ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەندەك قىلىدۇ. شۇڭا بۇنداق تۈزۈم مەڭگۈ ساقلىنىپ كېتىۋەرسە، يەرنىڭ كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. بۇرۇندىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان سۇ قىسلىقى بۇيەردە يېڭىش زۆرۈر بولغان يەنە بىر قىيىنچىلىق. بۇ رايۇننىڭ يەرلىرى ئومۇمەن ئۇنۇمسىز چۆللۈك، بۇ يەردىكى چۆللەر بارغانسېرى كېڭىيىپ كېتىـ

ۋېتىپتۇ. شىمال، غەرب، جەنۇب تەرەپلەردە يىراقتىكى تاغلار نىرە - شىرە قەد كۆتۈرۈشۈپ تۇرىدۇ. جۇڭگولۇقلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئۆزگەرمەس بەلگىلەردىن سىرت، كونا يېزىلىدىن دېرەك بېرىپ تۇرىدىغان چىغىر يولنىڭ ئىزلىرى ھەممە يەردە بىلىنەر - بىلىنمەس كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ چىغىر يوللارنىڭ ساياھەتچىلەر - نى بۇ يەرگە كىرىشكە قىزىقتۇرۇشى قىيىن. سەييياھلار بۇ يەرگە كىرەلىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ بىرەر ياخشى نەرسىگە ئېرىشە- لىشى ناتايىن. بۇ جايمۇ ئاسىيادىكى قالاق بىر رايون بېرەلەيدد - غان ناھايىتى ناچار قاتناش ۋاسىتىلىرى ۋە ئۇزۇق - تۈلۈك تەمە - ناتىدىن باشقا ھېچنېمە بېرەلمەيدۇ. سانچۇدىن يەركەنگىچىلىك بولغان يېلدا پەقەت سۆكسۆكلۈك چۆلدىن باشقا نەرسىنى كۆ - رۈش قىيىن. ئوتتۇرا ئاسىيا تۈزلەڭلىكىدە ئۆسۈملۈك ناھايىتى ئاز بولغاچقىمۇ، ھەممىلا جاي دېگۈدەك غىلاڭ ساي كۆرۈنىدۇ. ئۇزۇلمەي چىقىپ تۇرىدىغان بوران كىشىگە قۇملۇق چۆلدىن يا - كى ئېگىز تاغدىن چىقىۋاتقانىدەك تۇيۇلىدۇ، لېكىن كۆزگە كۆرۈنۈ- گەن ئېگىز - پەس قاقاس چۆللۈكلەر كىشىگە خۇددىي كەربالانىڭ چۆلىنى ئەسلىتىدۇ. قىرغىز چېپانلار بېقىپ يۈرگەن ئاۋارە قوي پادىلار كىشىگە ئەنگلىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ئېگىزلىكنى ئەسلىتىدۇ. يىراقلاردا سانچۇ داۋىنى ياكى گۆھەر بۇرۇن تاغلىرىنىڭ تۇمان- لىق چۈققىلىرى كۆزگە چېلىققاندا، سەييياھ ئۆزىنىڭ دۇنيانىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئەسكە ئالماي قالمايدۇ. ئە - گەر جەنۇب تەرەپكە باريدىغان بۇ يوللار تىلغا ئېلىشقا ئەرزد - مەيدۇ دېيىلسە، قەشقەردىن ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، قاراشەھەر، تۇرپانغا باريدىغان چوڭ يولنى يول قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى كاتتا ئىجا- دىيەت دېيىشكە ۋە قورقماي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چوڭ يوللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. شۇڭا ئۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى جاسارىتى، سىياسىتى، ئىقتىدارى جەھەتتىكى ئۆلىمەس

خاتىرىدۇر. جۇڭگۇنىڭ ئۆز يېرىدە نۇرغۇنلىغان مۇھىم چوڭ يول-
لار بار، لېكىن ئۇ يەرلەردە كېمە قاتنىيالايدىغان چوڭ دەريالار
بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزاق سەپەر قىلىش ناھايىتى ئاسان. شەر-
قىي تۈركىستاندا بولسا بۇنداق قوشۇمچە ۋاستە يوق. شۇڭا جۇڭ-
گودىن جۇڭغارىيىگە، قەشقەرگە، قوقەنگە، بۇخاراغا بارىدىغان بۇ
يولنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋانلىقىنى ساقلاش كېرەك. بۇنداق
قىلىش، شەك-شۇبھىسىزكى، نۇرغۇن كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ناھا-
يىتى چوڭ بىر خىزمەت. ئەمدى مۇز داۋاندەك بۇنداق ئالاھىدە
قۇرۇلۇشقا كەلسەك، تېخىمۇ شۇنداق. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ بىر ئەسىر-
دىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ كېلىۋاتقان-
لىقى، ناھايىتى مۇكەممەل تەشكىلىي خىزمەتنىڭ مۇھىملىقىنى چۈ-
شەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەشقەرىيىدە ئاز چىقىم بىلەن ئۇڭايراق سەپەر قىلغىلى
بولىدىغان بىرەر سۇ يولنىڭ بولمىغانلىقى — ئۇنىڭ جۇغراپىيەۋى
ئورنى جەھەتتىكى چوڭ بىر يېتىشسىزلىك. ئەگەر بۇ جاينىڭ يېزا
ئىگىلىكىدە بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سۇغىرىش سىستېمىسى
بولغان بولسا، بۇ رايوننىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى زىيىنىنى خېلى ئازايتقان
بولاتتى. ئاتۇش دەرياسىغا ئوخشاش دەريا ئېقىنلىرى ئارقىلىق
كۆكلەم تاشقىنىدا تاغلاردىن ئېقىپ كېلىدىغان قار سۇلىرى قاز-
داقلا بولمىسۇن قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىنىسۇ بىلەن تەمىنلەپ
كېتەلەيتتى. بۇ جاينىڭ ھاۋا ئىقلىمى بىرقەدەر تۇراقلىق بو-
لۇپ، خەلق ئىچىدە، تاغلىق جايلاردا ۋە يەركەندە بولىدىغان
پىقاق كېسەللىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئالاھىدە تىلغا ئالغۇدەك
تارقىلىشچان كېسەللىك يوق. بۇ يەرنىڭ خەلقى ئىشچان، ياۋاش
كېلىدىكەن. لېكىن بۇ «مەركىزىي رايون» دا بىز ئۇچراتقان
ئىرقلار (مىللەتلەر) كۆپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز
لايىقىدا بايان قىلىشقا ئاجىزلىق قىلدۇق. ئەنجان ۋە قوقەن سو-

دىگەرلىرى بۇ يەردىكى تەبىقىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ باي تەبىقە بولۇپ، ئۇلار سودا-سېتىق قىلىشتا ھەممىسىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەن. تارانچىلار — جۇڭگولۇقلار 1762-يىلى قەشقەردىن غۇلجىغا كۆچۈرگەن ھاشارچىلارنىڭ ئەۋلادلىرى. ھەربىي قىسىم ۋە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا يەنە بىر مۇنچە «خەتايلار» ئىشلەۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئۆز دىنىغا يوشۇرۇن ھالدا ئېتىقاد قىلىشىغا يول قويۇلغان. باشقا ئىرقلار ئۇلارنى ياخشى كۆرەمەيدۇ، ھەتتا چاپلاشقا بولىدىغانلىكى بەدنامىلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارغا چاپلايدۇ. لېكىن بۇ «خىتايلار» مۇشۇ جايدا ئۆزلىرىنى يوشۇرۇۋېلىشقا ئۇلگۈرگەن. ئۇلار گەرچە شۇ جايدىكى ئەر خەقلەر ئارىسىدا مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدىغان ئاز سانلىق گۇرۇھقا ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگولۇق قېرىنداشلىرى بۇ جايغا تەدرىجىي يېقىنلىشىپ كەلگەن چاغلاردا، خەۋپلىك ئادەملەر قاتارىغا كىرگۈزۈلمىگەن. قەشقەرىيىدە، يەرلىك ئاھالە ئىچىدە ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئىككى خىل مۇھىم كىشىلەردىن باشقا، يەنە قوشنا دۆلەتلەردىن، بولۇپمۇ قوقەندىن كەلگەن كىشىلەرمۇ بار. تەبىئىكى، ياقۇپ بەگ قوقەندىن كەلگەن كىشىلەرنى تولىمۇ ئەتىۋارلايدىكەن. بىر قەشقەرىيىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئالاھىدىلىكىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتتۈق. ئاندىن ئۇنىڭغا ئۇلاپلا شۇ جايدىكى ئىرقلار ئۈستىدىمۇ توختالماقچى ھەمدە ئۆتمۈشتىكى ئەھۋاللارنى تارىخىي يوسۇندا بايان قىلماقچىمىز. كىتابىمىزنىڭ مۇقەددىمە خاراكتېرلىك بۇ پاراگرافلىرىنىڭ بەزى مۇجىمەل قاراشلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ مەرھۇم ئاتىلىق غازىنىڭ ھاياتىغا توغرا باھا بېرىشگە ئىمكان بېرىشنى ئۈمىد قىلىمىز

قەشقەرىيە — ئاسىيانىڭ غايەت زور ئەۋزەللىكىگە ۋە خېلى نۇرغۇن ماددىي بايلىققا ئىگە بىر قىسمى، لېكىن بۇ جاي ئۆزىنىڭ ئىنتايىن بەختسىز سەرگۈزەشتىسى نەتىجىسىدە، يېقىنقى زاماندا

جۇڭگولۇقلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىسقا دەۋرنى ھېسابقا ئالمىغان-
دا، ئىچكى يېغىلىقلار تۈپەيلى يىلدىن-يىلغا ئاجىزلىشىپ كەت-
كەن. بەزىلەر، ئېھتىمال، قەشقەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مول تەبە-
ئىي بايلىقلىرىغا تايىنىپ، بەزى زۆرۈر ۋاستىلەرنى ھازىرلىماي
تۇرۇپمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەسلىدىكى ھالىتىگە قايىتالايدۇ، دەپ
تولىمۇ ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارىشى مۇمكىن. بۇ بەلكىم ئېھتىمالغا
ناھايىتى يېقىن قىياستۇر، ئەمما قولىمىزدا چۈشكەن ئەڭ ئىشەنچ-
لىك ماتېرىياللار بىزنى مۇنداق بىر ئىشەنچىلىك خۇلاسىگە
ئېلىپ بارىدۇكى، بىز بۇ خۇلاسىدىن ھەقلىق يوسۇندا، قەشقەرى-
يىنىڭ ئورنى، تەبىئىي بايلىقى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى قۇدرەتلىك
تىنچ بىر ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئۈنۈمى ھەقىقىي تۈردە مۇھىم ۋە گۈل-
لەنگەن ئىنتىپاقداش ئەل قىلىپ يېتىشتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بېرى-
دۇ، دېگەن قاراشقا كېلىمىز.

I باب. قەشقەرىيىدىكى ئىرقلار ھەققىدە ئومۇمىي بايان

كاسپىي دېگىزى ۋە قارا دېگىزدىن تارتىپ قىزىلئارت تېغى ۋە پامىر ئېگىزلىكىگىچە، پارس قولتۇقىدىن سىبىرىيىگىچە بولغان مۇشۇ كەڭ زېمىندا ئارىيانلار بىلەن تۇرانلار بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان زومىگەرلىك تالىشىپ كەلگەنىدى. تۇرانلار مۇشۇ رايونىدىكى جەسۇر، ئۇرۇشقاق قەبىلىلەرنى قوينىغا ئېلىپ، ئۆزلىرىنى ياۋروپالىقلار بىلەن نەسىلداش دەپ قارايدىغان ئىرقلارنى ئاخىر ئىستېلا قىلىۋەتكەنىدى. مۇشۇ رايونىدىكى ئارىيانلارنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى بولغان تاجىكلار ياكى پارسلار بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان غەربىي تۈركىستاننىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پۇقراسى بولۇپ كەلدى. تۈركلەر تۇرانلارنىڭ ۋەكىلى ئىدى. تاجىكلارنىڭ ئۆز قىسمىتىگە شۈكرى قىلىپ تۇرغانلىقىغا ئىستېلاچىلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئۇلاردىن ئۈستۈنلۈكى سەۋەب بولغان دېگەندىن كۆرە، ئۇلارنىڭ تىنچلىق سۆيەرلىكى، باشقىلارغا زىيان - زەخمەت سالمايدىغانلىقى سەۋەب بولغان دېگەن تۈزۈك. ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئېچكىرىسىدىكى ساپ قانلىق تاجىكلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاسىيانىڭ ھەرقانداق بىر جايىدا ساپ قانلىق تاجىكلار ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئومۇمەن قامەتلىك، ساقاللىق، قۇش بۇرۇن، يوغان كۆز كېلىدىكەن، قوقەنلىكلەر بىلەن بۇخارالىقلار تاجىكلارغا خۇددى نۇرماندلار ساكسۇنلارغا قارىغاندەك قارىشىدىكەن. بۇ رايونىدىكى ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئىر-

قى بويىچە تۈرگە ئايرىلىدىكەن. مەسىلەن، ئۇلار ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئۆزبېكلەر، قىپچاقلار، قىرغىزلار ياكى تاجىكلار دەپ ئاتىلىدىكەن؛ شۇڭا ئۆتمۈشتىكى دۈشمەنلىك قاراش بۇ يەردە تاكى بۈگۈنگىچە مەلۇم دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. كىشىلەردىكى قاز-داشلىقنىڭ سىرتقى ئالامىتى بولغان چىراي پەرقلىرى تۈپەيلى-دىن كېلىپ چىققان، ياكى مۇۋاپىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ھەر خىل ئىرقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسداشلىقنىڭ يىمىرىپ تاشلانغاز-لىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىناقسىزلىق نەتىجىسىدە، غەربىي تۈركىستان مەشھۇر يېغىلىق سورۇنىغا ئايلىنىپ قالغان. ھالبۇكى، بۇنداق يېغىلىقلا ئۆز نۆۋىتىدە رۇسلارنىڭ سۈيىقەستى ۋە تەسىر كۈچىنىڭ بۇ خانلىقلارنى پارچىلىۋېتىشىگە يارىدىم بې-رىدىغان سەۋەب بولۇپ قالغان. شەرقىي تۈركىستاندا ئىرقلار ئارىسىدىكى دۈشمەنلىك بۇنىڭدەك ئېغىر ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈ-رۈپ بېرەلەيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بۇ يەردىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ماكانلاشقان يۇرتى بويىچە تۈرگە ئايرىلىدىكەن. بۇ يەردە كىشىلەرنىڭ تاجىك ياكى ئۆزبېك، ياكى قىرغىز ۋە ياكى قىپچاق بولۇشىغا قارىماي يەركەنلىك ياكى قەشقەرلىك دەپ ئايرىلىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. بىز شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسى بىلەن غەربىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ - ئادەت، ئاھالە ئوتتۇرىسىدىكى مېھرى - مۇھەببەتنىڭ شۇنچە كۆپ، شۇنچە بېنىق پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەك ھەيران قالىمىز، ئەمما سەل ئىز-دىنىدىغانلا بولساق، قەشقەرىيىدە مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىناق-سىزلىق ۋە دۈشمەنلىكنىڭ قوقەن ۋە ئۈنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىق-لارغا قارىغاندا ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرىمىز. ئې-گەر، بۇ جايدا مىللىي نىزا يەنە بار دېيىلسە، مەيلى ئۈنىڭ قاز-داق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ مىللىي نىزانىڭ مەنبەيىنى ئا-رىيانلار بىلەن تۇرانلار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىكتىن ئەمەس،

بەلكى باشقا سەۋەبلەردىن ئىزدەش كېرەك؛ شەك - شۇبھىسىزكى، بۇنداق نىزالار يا دىنىي ئەسەبىيلىكتىن، يا شەخسىي قارا نىيەت-لىكتىن، يا جۇڭگولۇقلار بىر تەرەپ، قوقەنلىكلەر بىر تەرەپ بو-لۇپ قەشقەرىيە ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىشتىن كېلىپ چىققان دۇشمەنلىكتىن پەيدا بولغان. ئەگەر بۇ پاكىتلارنى ئېسىمىزدە ئېنىق تۇتىدىغان بولساق، بۇ ئەلدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سى-ياسىي مۇناسىۋەتنى ئىرقلار ھەققىدىكى تەسۋىر بىلەنلا ئېنىق چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز؛ لې-كىن ئۇ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پاكىت بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنۇ-داق تەسۋىرنى پۈتۈنلەي قىسقارتىۋېتىشكە بولمايدۇ.

ھازىر جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستان دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ ناتونۇش رايونلارنىڭ ئاھالىسى تېخى يېقىنقى زامانغا قەدەر ساپ تاتار دەپ قارالغاچقا، ئۇلار تۇرانلارنىڭ بىر تائىپىسى دەپ ھېسابلىناتتى. ھېلىمۇ بەزىلەر بۇ تەبىرگە ئىنتايىن توغرا دەپ ئىشەنمەكتە، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بولسا باشقىچە ئاساسلار بىلەن بۇ قاراشنى رەت قىلىۋاتىدۇ، بۇنداق قارىغاندا، بۇ بىر-قەدەر ئىشەنچلىكتەك قىلىدۇ. شەك - شۇبھىسىزكى، بۇ يەرنىڭ ئەسـ-لى ئاھالىسى تارىختا ئۇيغۇرلار دەپ ئاتالغان، بۇ مىللەت ھە-قىقەتەنمۇ تاتارلاردۇر. لېكىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەز-گىللىرىدە، قەشقەرىيە بىلەن سودا - سېتىق قىلىشقان تاجىك سو-دىگەرلىرى بۇ ئەلدە كۆپلەپ ئولتۇراقلاشقان. شۇنىڭ بىلەن، ئۇي-غۇرلار ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن بۇ ما-كان تەدرىجىي ھالدا تاجىك كۆچمەنلىرى كەڭ دائىرىدە ماكان-لاشقان رايونغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ تاجىكلار تەدرىجىي تاتار-لىشىپ كەتكەن. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئارىيان-لارغا خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنىلا شەك - شۇبھىسىز ساقلاپ قالغان، ئاكا - ئۇكا شلاگىنتىۋېت (Shlagintweit) ۋە ئۇلاردىن

كىينكى شاۋ روبىت (Shaw Robt) ئەپەندىمۇ مۇشۇ قاراشنى ھەممىدىن ئىلگىرى تەشەببۇس قىلغانلار ئىدى، بۇ قاراش ھازىر ئېمۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنماقتا. دېمەك، بىز قەشقەرىيىدە تاجىكلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن ئارىلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقان تۇرانلار بىلەن بىر ئىرق ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت غەلىتە ئەھۋالنى كۆرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە يول قويىدىغان كەڭ قورساقلىقىنىمۇ كۆردۇق، بۇنداق ئەھۋال ئاسىيانىڭ باشقا ھېچقانداق يېرىدە ئۇچرىمايدۇ. شۇبھىسىزكى، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ۋە تىنچلىقنى خالايدىغان ئەنجانلىق كۆچمەنلەر بىلەن قەشقەر خەلقىنىڭ جاھىل قىرغىزلارغا بېلغان دۈشمەنلىكى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن. ئەگەر قىرغىزلار ئەمىنلىككە داۋام-لىق تەھدىت سالىدىغان بارلىق خەۋپ-خەتەرنىڭ مەنبەيى بولۇپ قېلىۋېرىدىغان بولسا، بۇنداق دۈشمەنلىك تۈگىمەيدىغان-دەك قىلىدۇ؛ لېكىن بۇنداق ھېسسىيات ۋە ھەرقايسى دەۋرلەر-دىكى بۇددىستلار بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلەنگەن دىنىي ئۆچمەنلىكلەر غەربىي ئاسىيادىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققىچە تۈگىمەي كەلگەن ئىرقىي ئۆچمەنلىكتەك جا-ھىل ئەمەس ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ كۆپ ياخشىلىنىپ كېتىشى چوڭ ئېھتىماللىققا ئىگە. قەشقەرىيىدىكى ئالتە شەھەرگە جايلاشقان مۇتلەق كۆپچىلىك ئاھالە تاجىكلارنىڭ ئەۋلادى. لېكىن بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان، مۇڭغۇللار بىلەن جۇڭگولۇق-لارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۇلارنىڭ قېنى تاتارلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ساپلىق دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كەتكەن. بۇ ئىككى چوڭ ئىرقتىن ئىلگىرى، يەنە نۇرغۇنلىغان ئافغانىستانلىق ۋە بەدەخشانلىق كۆچمەنلەر بۇ ئەلدە ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئەسكەر بولۇشنىڭ ئۆزلىرىگە بىرەر مەنپەئەت بېرىدىغانلىقىنى سەزگەندە، قەشقەرىيىگە تېپ-

توپلاپ كېلىشەتتى ۋە ئۇلاردىن نۇرغۇن كىشىلەر بۇ جايدا ماكانلىشىپ قالاتتى، ئۇلارمۇ شۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ سىرتقى قىياپىتىدە ئېنىق ئىز قالدۇراتتى، ئەمدى ئارىيانلارنىڭ ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ۋە غەربىي ئاسىيا تۇزلەڭلىكلىرىدىن ئۆتۈپ، قەشقەرىيەدىن ئىبارەت تېخىمۇ بەك توساقلىق ئوتلاق رايونغا كۆچۈپ يۆتكەلگەنلىكىنى بىلمەكچى بولساق، ئۇ ھالدا تارىخنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى دەۋرلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە ياكى تارىخنىڭ تۇمانلىرى ئىچىدە كۆزدىن غايىپ بولغان دەۋرلەرنى ئاختۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇ چاغدىكى چېڭ كۆچۈش دەل ھەرقايسى تۇرانلار قەۋملىرى خۇددى قەدىمى يەتكەن يەرنى خاراب قىلىدىغان چېكەتكىلەر توپىدەك تارقىلىپ بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ ھەمەيەرىگە يامراپ كەتكەن چاغدا يۈزبەرگەن، خېتەنمۇ دەل شۇ دەۋردە بىنا قىلىنغاندى. شۇڭا بۇ جاينىڭ نامىدىنلا ئارىيانلىقلارنىڭ پۇرىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

قىرغىزلار ياكى باشقا قىرغىز قەبىلىلىرىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈنلا رۇسلار تەرىپىدىن قارا قىرغىزلار دەپ ئاتالغان ئاھالە (ئەمەلىيەتتە ئۇلار ھەرگىز قىرغىز ئەمەس) چوڭ بىر كۆچمەن قەبىلە بولۇپ، قۇقەن، جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا ئەزەلدىن تۇراقلىق بولمىغان، ئەمما مۇھىم بىر پېرسونالىق رولىنى ئوينىپ كەلگەن بىر ئىرقتۇر، ئۇلار ئىسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى كىرىش تەس بولغان رايونلارنى، قىزىلئارت تۆپىلىكى ۋە تاغ تىزمىلىرىنى بويلاپ ماكان تۇتقان. بۇ قەبىلە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشىغان ھەمدە ئۆزىگە قوشنا ئەللەرگە پاراكەندىچىلىك سالىدىغان ئاپەتسىز ھەنبەيى بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە ئادەت بولۇپ قالغان بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى سىرتىدا، ئاندا - ساندا ئىستىلاچىلىقمۇ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە كاتتا ئاتامانلار باش كۆتۈرۈپ چىققان بولۇپ، ئۇلار-

مۇ شۇ بىرقانچە ئاتامانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستاندا ئىستىلاچىلار قىياپىتىدە مەيدانغا چىققانىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى زادىلا ئۇزاققا بارمىدى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار كۈچى بىر تۈركۈم ئىنتىزامسىز، تۇراقسىز چەۋەندازلاردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۈچى جانپىدالىق كۆرسىتىپ، ئۇر-چاپ بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشتىلا ئىدى. ئۇلاردا ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستىلا قىلىشتا زۆرۈر بولغان ھېچقانداق تەشكىلات ۋە قابىلىيەت يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئادەمنى قورقۇتقۇدەك ھەيۋەت بىلەن بېسىپ كىرىشىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قىلىدىغىنى ئۆلتۈرۈش، كۆيدۈرۈش، بۇلاش - تالاشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى بىرەر ئىمپېرىيە قۇرۇش ئەمەس، بەلكى بۇلاڭچىلىق قىلىش ئىدى، مۇشۇ مەقسەتكە يەتسىلا، ئىمپېرىيە دېگەن نەرسە بىلەن كارى بولمايتتى. ئۇلار بىر مەھەل دېگۈدەك تەڭداشسىز، ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇپ كېتىشكەنىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قورغانلىرى ئۆپچۆرىسىدە بەزى تۇراقلىق ھۆكۈمەتلەر قۇرۇلۇشقا باشلاپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىگە چەك قويغاندا، ئۇلارنىڭ باھادىرلىق يۈزىسىدىن قىلىدىغان ئۆتمۈشتىكى قاراملىقلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش يولىدىكى جان تالىشىشقا ئايلىنىپ قالاتتى، خالاس. قىرغىزلار ماكانلاشقان جايلار ھەددىدىن تاشقىرى ئۇنۇمسىز يەرلەر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چەكلىك ئاھالىسىمۇ تۇرمۇشنى قامدىيالمايتتى. شۇڭا ئۇلار ئاخىر ھەممىسە تەييار تۇرىدىغان ئىنتىزاملىق دۈشمەنلىرى بىلەن ھەر يىلى ئۇرۇش قىلىپ، ئۆز تۇرمۇشنى قامداشقا زۆرۈر بولغان لازىمەتلىكلەرنى غەملەشكە مەجبۇر بولاتتى. ئەگەر ئاسىيادىكى بۇ ئەللەرنىڭ ھاياتىي كۈچىنى تەدرىجىي يوسۇندا خورىتىپ كېتىۋاتقان ئىچكى جەڭ - جېدەللەر بولمىغان بولسا ئىدى، شۇبھىسىزكى، قىرغىزلار بارا-

بارا يوقىلىپ كەتكەن بولاتتى. ھالبۇكى ئۇلار بۇنداق جەڭ-
جېدەللەردىن پايدىلىنىش ماھارىتىنى چاپسانلا ئۆگىنىۋېلىپ،
قايسى تەرەپ پۇلنى كۆپ بەرسە شۇ تەرەپكە ئەسكەر بولۇش
ئۇسۇلى بىلەن ئۆز مىھنىتىنى ساتىدىغان بولۇشتى. ئۇلار باھا-
دىرلىق جەھەتتە ھەرقايسى قىپچاق قەۋملىرىگە يېتەلمىسىمۇ،
لېكىن كىشىلەر جىددىي پەيتلەردىن ئامان ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن
ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى.
ئۇلارمۇ مۇشۇ چارە بىلەن ئۆزلىرىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇلار
ھېلىمۇ يەنە شۇنداق رول ئوينىماقتا، ئۇلارنىڭ قوشنىلىرىمۇ
ئۇلارغا ئومۇمەن ئۆتمۈشتىكىدەك مۇئامىلە قىلىپ كەلمەكتە.

قىپچاقلار—يەنە بىر چوڭ قەبىلە، ئۇلار گەرچە قەشقەرد-
يىدە ھېچقانچە بىر ئىش قىلالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنى
ئۆزبېكلەرنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر بىر تارمىقى دېيىشىدۇ. لېكىن ئۇ-
لارنىڭ روناق تاپقان دەۋرى ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەن، ئەقەل-
لىسى ھازىر شۇنداق. بۇنىڭدىن 30 يىل ئىلگىرى ئۇلارنىڭ
تازا گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى، لېكىن ئۇلار ئۆزبېكلەر ئارىسى-
دىكى باشقا قەۋملەر ۋە قىرغىزلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغاپ
قويدى. قىپچاقلار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى مۇسۇلمان قۇل-
نىڭ ئىقتىدارى نەتىجىسىدە، قوقەندە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قۇد-
رەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇپ، ئەينى زاماندا بۇرۇنقى خانلىقنىڭ
چوڭ دۈشمىنى بولغان بۇخارانىڭ سالغان پاراكەندىكىنچىلىكنى
توسۇشقا قادىر بولالىغانىدى. لېكىن 1853 - يىلى ئۇلارغا قار-
شى قوزغالغان سۈيىقەست چار روسىيىنىڭ سىر دەريا رايونىغا
باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن ئاخىر غەلىبە قىلدى،
مۇسۇلمان قۇل ئۆلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن، قىپچاقلارنىڭ كۈچى تاما-
مەن يىمىرىلدى. لېكىن، ئۇنىڭدىن كېيىن، تېخىمۇ مەشھۇر بولغان
بىرقانچە يولباشچى، مەسلەن، ئالىمقۇل ۋە ئابدۇراخمان ئاپتابەچى

(ئاپتۇۋۇچى) دېگەنلەر مەيدانغا چىقتى. ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلارنىڭ شەرقىي قىسمىغا تامامەن دېگۈدەك قالماقلار ياكى قالماقلار بىلەن قانداش بولغان قەبىلىلەر ماكانلاشقانىدى، ماڭجۇرىيە ۋە جۇڭغارىيە ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قالماقلار بىلەن قانداش ئىدى، ھەتتا چار روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدىكى ۋولگا، دون دەريالىرى ۋادىسىدىكى بىرمۇنچە جايلارغىمۇ مۇشۇ قەبىلىلەر ماكانلاشقانىدى. لېكىن قالماقلار سىياسىي جەھەتتە ھېچقانچە مۇھىم ئورۇن تۇتمايتتى. قالماقلارنىڭ قۇملۇق چۆلىنىڭ شىمالىدا ۋە شەرقىي تۈركىستان بىلەن جۇڭگۇنىڭ ئارىلىقىدىكى بۇ رايۇندا ماكانلاشقانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ بىرقىسمى قالماقلارنىڭ ئاساسىي تەركىبى كېيىمىركېلار ئىدى. قالماقلار قەدىمكى مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلىدىن بېيىجىڭ ھۆكۈمىتىگە بېقىناتتى؛ ئۇلار بەزىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارشى چىققان ۋە پات - پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۇلار ھامان جۇڭگو دائىرىلىرىدىن كەچۈرۈم سۈراپ ۋە ئۇلارغا ئەل بولۇپ كەلگەنىدى. تۇڭگان يېغىلىقىدا قالماقلار يەنىلا جۇڭگوغا ساداقەتمەن بولۇپ، تۇرلۇك شارائىتلاردا ناھايىتى پايدىلىق خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. شەرقىي تۈركىستاندا تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرى ئاساسەن قالماق قەبىلىلىرىدىن چىرىك ئالىدۇ. بۇ قەبىلىلەر دىنىي جەھەتتە ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بولغان ساداقەتلىكى جەھەتتە تۇڭگانلارغا ئوخشىماسلىقى بىلەن باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە خىلمۇخىل رىۋايەتلەر بار؛ جۇڭگو قەشقەرىيە بىلەن ئىلىنى قولدىن بېرىپ قويۇشتا ۋە ياقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تارىخىدا تۇڭگانلار ئەنە شۇنداق مۇھىم رولىلارنى ئوينىغانلىقتىن، كىتابخانلارغا بۇ ۋەقەگە دائىر ئەمەلىي ئەھۋالنى تەپسىلىيرەك تونۇشتۇرۇپ

ئۆتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ «تۈڭگان» دېگەن بۇ نامىنى قوللىنىشتا مۇسۇلمانلار①نى كۆزدە تۇتىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز، بۇنىڭدا گەپ يوق. ئەنە شۇ قائىدە بويىچە شۇنداق بەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، «خىتاي» دېگەن ئاتالغۇ ئادەتتە بۇددىستلارنى كۆرسەتسىمۇ، لېكىن بۇ نام ئەمەلىيەتتە «جۇڭگولۇقلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىز بۇ ئىككى خىل ئاتاشنى توغرا دەپ ئېتىراپ قىلىدىغان بولساق (بىز ئېتىراپ قىلىدىغان نوپۇزلۇق شەخسلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئىككى خىل ئاتالغۇنى قوللانغان)، تۈڭگانلارنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش قىيىن ئەمەس. دېمەك، يۇقىرىقىلارنى ئېتىراپ قىلىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا «تۈڭگان»لار جۇڭگونىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ دەل ئۆزى. لېكىن بەزىلەر تۈڭگانلارنى مۇستەقىل، ئۆزىگە خاس ئىرقىي ئالامەتلەرگە ئىگە مىللەت، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭچە بولغاندا، تۈڭگانلارنى ۷، ۷۱ ئەسىردىلا مۇستەقىل بىر جەمئىيەت بولغان، ئۇلار شۇ دەۋرۈدە تىيانشاننى بويلاپ ماكانلاشقان ۋە قارا شەھەرنى ئۆزىنىڭ مەركىزى قىلغانىدى، دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. كىشىلەر ئومۇمەن، پولكوۋنىك پىرژېۋالسكى باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق ئەڭ يېڭى تەكشۈرۈشتە بۇ رايوندا ئومۇمەن بىرەر مۇھىم شەھەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم بولمىدى دەپ قارالغان دېيىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتقاچ ئۆتەيلىكى، ئۇ چاغلاردا ئۇلار بۇددىست ئىدى؛ لېكىن ئىسلام دىنى ۷۱-ئەسىردە ئاسىيادا! كەڭ تارقالغان چاغدا، ئۇلارمۇ شۇ يېڭى دىنغا ھەممىدىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغانلار قاتارىغا ئۆتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆز دىنىغا

---

① رۇسلار «تۈڭگان» دېگەندە جۇڭگودىكى بارلىق مۇسۇلمانلارنى ئەمەس، بەلكى پەقەت خۇيزۇلارنىلا كۆزدە تۇتىدۇ — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

قىلىنغان بۇنداق ئاسىيلىق تۇڭگانلار بىلەن بېيجىڭ خانى ئوتـ
تۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن، نۇرغۇن تۇڭـ
گانلار گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىلىرىگە كۆچۈرۈلدى. بىز ئۇلارنىڭ
ئۇ يەرلەردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنىغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاق-قائىدىـ
لىرىگە ئىگە مۇستەقىل بىر مىللەت بولۇپ قېلىۋەرگەنلىكىنى
قىياس قىلالايمىز، شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىش ئون ئەسىردىن كۆپـ
رەك داۋام قىلىپ كەلدى. تارىخ بىزگە بۇ يېڭى دىننىڭ ئۇلار-
غا قىلىچنىڭ قوماندانلىق ئاستىدا مەجبۇر تېڭىلغانلىقىنى كۆر-
سىتىپ ئۆتتى. بىر خىل يېڭى دىنغا شۇنچە قەتئىي پوزىتسىيىدە
بولۇشنىڭ مۇمكىنلىكىنى كىشى ئېتىراپ قىلغان تەقدىردىمۇ،
جۇڭگو تارىخىدا بۇ چاتاقچى تائىپە توغرىسىدا ئارتۇقچە بىر نېمە
دېيىلمىگەنلىكىگە كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. خان يارلىقلىـ
رىدا ۋە باشقا ھۆكۈمەت ھۈججەتلىرىدە تۇڭگانلار ھەمىشە تىلغا
ئېلىنىپ تۇرۇلسىمۇ، پەقەت ئۇلارنىڭ دىنى توغرىسىدا، ئۇلارنىڭ
جۇڭگولۇق يات تائىپە ئىكەنلىكى توغرىسىدىلا گەپ بولۇنغان،
لېكىن باشقا مەسىلىلەر تىلغا ئېلىنمىغان. شۇنداقتىمۇ XVI ، XVII
ئەسىرلەردىن ئىلگىرى تۇڭگانلار كەمدىن كەم تىلغا ئېلىنغان.
ئەنە شۇ دەۋرگە كەلگەندىلا، تۇڭگانلار ئارىسىدا بۇددىست ھۆ-
كۈمەتكە دۈشمەن بولغان دىن تارقاتقۇچىلار پەيدا بولغاچقا،
جۇڭگو خاقانى تۇڭگانلارغا ئىنتايىن قاتتىق تەدبىر قوللىنىشقا
باشلىغان. تۇڭگانلارنى بىر دىنىي مەزھەب دېمەستىن، بىر مىلـ
لەت دەپ قاراش، ئېھتىمال، بىر خىل يېڭى نەزەرىيە ياكى
بىر خىل توغرا كەشپىيات بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن
ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ پەقەت ئاشۇنداق يۈزەكى ھادىسىلەرنىڭ
ناھايىتى ئاددىي ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈنلا قول-
لىنىلغان ئەپچىل بىر خىل ئۇرۇنۇش ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا تېخىمۇ
يېقىن. يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشتىن بىرسىنى كىتابخانلار

ئۆزى تاللىۋالسۇن. ئەگەر تۇڭگانلار مۇستەقىل بىر مىللەت دەپ قارىلىدىغان بولسا، شەرقىي تۈركىستاندا ماكانلاشقان زور بىر قىسىم خەلق قالماقلار ئەمەس، بەلكى تۇڭگانلار بولىدۇ؛ ئەگەر مۇشۇ كىتابىمىزدىكى قاراش قوبۇل قىلىنسا، تۇڭگانلار باشقا-باشقا دەۋرلەردە ئىسلام دىنىغا كىرگەن قالماقلاردۇر، تۇڭگانلار ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ قىسمىدىكى ئاساسىي خەلقتۇر. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، كىتابىمىزنىڭ كېيىنكى سەھىپىلىرىدە، «خىتاي» دېگىنىمىزدە بۇددىستلار ياكى هۆكۈمران سىنىپنى كۆزدە تۇتىمىز؛ «تۇڭگان» دېگىنىمىزدە گەنسۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقا قارام جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنى ياكى بېقىندى ئىرقلارنى كۆزدە تۇتىمىز. ئىرقىي جەهەتتىكى يامان هېسسىياتلار بۇ رايوندىكى مىللىي ماجىرالار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغۇسى ئىزدىنىشلەرگە يېقىنقى زاماندا دىندەك ئۇنچىۋالا قاتتىق تەسىر يەتكۈزەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن. تۇڭگان دېگەن نامنىڭ هەقىقىي مەنىسى توغرىسىدىكى خىلمۇخىل قاراشلار ئومۇمىي مەسىلە ئۈستىدىكى قاراشلارغا هېچقانداق ماهىيەتلىك تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ.

III باب. قەشقەرىيىنىڭ تارىخى

ئانچە دەھمىيىتى بولمىغان شەخسلەرنىڭ نامىنى تەكرارلاپ كىتابخانىلارنىڭ دىققىتىنى چېچىۋەتمەستىن، بۇ دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىن بۇيانقى ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلگەن كۆپ قېتىملىق بويسۇندۇرۇش ۋە بويسۇنۇش داۋامىدىكى ئاساسىي تارىخىي پاكىتلارنى ئاسانراق چۈشەنگۈدەك قىلىپ رەتلەپ چىقىش لازىم، قەشقەرىيىنىڭ تارىخىنى بايان قىلىشنىڭ تولىمۇ قىيىن يېرى مانا شۇنىڭدا. مەن قەشقەرىيە توغرىسىدا مۇكەممەل تارىخىي بايانىنى ئۇقماقچى بولغانلارغا لورد دوگلاس. فورسىتىنىڭ يەركەنگە ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىغا سۇنغان رەسمىي دوكلاتىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن دوكتۇر بېللىۋۇنىڭ يازغانلىرىنى ئوقۇپ بېقىشنى باشتىلا تەۋسىيە قىلىپ قويماقچىمەن. ئۇلار بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇشۇ رايوىدا مىلادىيىدىن تارتىپ ھازىرغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقالايدۇ؛ لېكىن بۇ رايوندا يۈز بەرگەن تۈرلۈك بالايىئاپەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدىكى مەمۇرچىلىق بولغان قىسقا ۋاقىتلارنى، ئالدىنقى دەۋر بىلەن بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان ھەر بىر بۇرۇلۇشلارنىلا تەكرار بايان قىلىپ ئۆتۈش بىزنىڭ ھازىرقى تەلىپىمىزگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. قەشقەرىيىنىڭ ئۆز تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىزدىن مەقسەت قەشقەرىيىنىڭ ئۆز قوشنىلىرى ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئاتىلىق غازى تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان بۇ دۆلەت-

ىنىڭ چۈشىنىپ بولمايدىغان قەدىمكى خارابىلىقىلار ئۈستىگە قاندا-
داق قۇرۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئوبدانراق بىلىپ چىقىشتىن ئىبارەت.

K ئەسىردىن ئىلگىرى، جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسى خېلى ئۇزاق
بىر مەزگىل ئىچىدە قوقەن ۋە كەشمىر بىلەن چېگرىلىنىدىغان
يەرلەرگىچە كېڭەيگەن، ئەمما تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن ئىچكى يېغىلىقلار بۇ بۈيۈك ئىمپېرىـ
يىنىڭ ئەڭ چەت جايلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ئا-
سانلا ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەن، نەتىجىدە بۇ جايلاردىكى بېقىندى
مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىرى يېڭىباشتىن جىسمانىي
ئەركىنلىككە ۋە قۇلىدىن كەتكۈزۈپ قويغان زېمىنلىرىغا ئىگە بولۇ-
ۋالغان. لېكىن ئەپسۇسكى، جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
ئۆزگەرگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تەقدىرى كۆرۈنەرلىك ياخشىلانـ
مىغان: راستىنى ئېيتقاندا، ئۇلار ھەتتا ئاۋۋالقىدىنمۇ ئېچىنىشلىق
قۇللۇققا ۋە تېخىمۇ ئېغىر ئاسارەتكە چۈشۈپ قالغان، قەشقەر،
يەركەن، تۇرپان ۋە باشقا ئۇششاق بەگلىكلەر جۇڭگونىڭ ئىلكىـ
دىن ئاجراپ كەتكەن، بېقىندى جايلاردا ئىسيان كۆتۈرگەن
پۇقرانى باستۇرۇشقا ئىمپېرىيىنىڭ قۇربى يەتمەي قالغان چاغـ
لاردا، بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك فېئودالـلارنىڭ قولىغا
چۈشۈپ كەتكەن، ئۇلار سان-ساناقسىز كىچىك بەگلىكلەرگە
بۆلۈنۈپ، ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئەتىنى دەپ تىنماي
جەڭ-جېدەل قىلىشىپ، پۇقرالارنىڭ بەخت-سائادىتى ۋە ئەمىنـ
لىكىنى قۇربان قىلغان، خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردە ئىتالىيىدىكى
بارون ياكى گرافلارنىڭ ياۋروپانىڭ بەزى ئەڭ باياشات رايونـ
لىرىنى تالان-تاراج قىلىپ قۇرۇقداپ قويغىنىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ
بۇ خان-بەگلىرىمۇ ئاتۇش دەرياسى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا
شەخسىي مەنپەئەتىنى كۆزلەپ جەڭ-جېدەل قىلىشقان، قارىماققا
بۇنداق ھالەت تاكى جۇڭگو قايتا كۈچىيىپ ۋە ئەمىن تېپىپ،

قولىدىن كەتكەن زېمىنلىرىدا ۋاقتىنچە ئۇزۇلۇپ قالغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنگە قەدەر داۋاملاشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ چاغدا يەنە بىر يېڭى كۈچ قەشقەرىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان: مىلادى 676 - يىلى ئابدۇللا جىھاد باشچىلىقىدىكى ئەرەبلەر پېرسىيىدىن چىقىپ ئامۇ (oxus) دەريا سىنىڭ ئىككى ياقىسىنى بويلاپ يۇرگىنىچە يۇرت - ئايماقلار - نى ۋەيران قىلغان، ئادەملەرنى قىرىپ زار قاقشاتقان، شۇ زامان - لاردا، بۇخارادا خاتۇن (Khaton) ئىسىملىك① گۈزەل، ئىقـ - تىدارلىق بىر خانىش ئۆز ئوغلىنىڭ ئورنىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈز - زۈۋاتقانىدى. ئۇ تۇل قېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ دۆلىتى مۇشۇنداق تاسادىپىي ھەم قورقۇنچلۇق تاجاۋۇزچىلىق خەۋپىگە دۇچ كەلگەن. گەرچە ئەتراپىدىكى قوشنا دۆلەتلەر، جۈملىدىن قەشقەرىيە بۇ ئايال پادىشاھقا يارىدەم بەرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئىككى قېتىم جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ پايتەختىگە چېكىنىپ كىرىپ مۇدا - پىئىدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ھېلىقى ئەرەب سەركەردىسىمۇ شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئالالمىغاندىن كېيىن، شۇ ئەتراپتىن نۇرغۇن ئولجا ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، ئاستا - ئاستا چېكىنىپ پېرسىيىگە قايتىپ كەتكەن. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئەرەبلەر قايتىدىن باستۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، نۇرغۇن تارتۇق - لارنى ئېلىپ يەنە قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، قۇتەيبە ئىسىملىك يەنە بىر ئەرەب سەركەردىسى تېخىمۇ چوڭ مۇۋەپپە - قىيەت قازانغان. ئۇ بىر مەھەل قورال ۋە قىلىچنىڭ كۈچى بىلەن قەشقەرىيە ئارقىلىق كۈچانى بېسىپ ئۆتۈپ كەتكەن.② بۇ مۇ - ھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تەرىقەتلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم جۇڭگو چېگرىسىغا

---

① Khaton ئادەم ئىسمى ئەمەس، «خانىش» دېگەن سۆز — خەلىزۇچە تەرجىما - دىن.

② قۇتەيبە قەشقەر ۋە كۈچاغا كەلمىگەن — تەرجىماندىن

كىرىشى ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە قۇدرەتلىك قورال كۆچىنى ئارقا تىرەك قىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ زېمىندا بەزى بازىلارنى قۇرۇۋالا-لىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىر ئىچىدە، ئۇلار يەنە داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى نەتىجىسىنى مۇستەھكەملىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، قەشقەرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بۇ يېڭى دىننى قوبۇل قىلدى.

x ئەسىردە، قەشقەرىيە ھۆكۈمرانى سۇلتان ساتۇق بۇغ-راخان بۇرۇنقى دىننى تاشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بىلەن پۇقرالىرىغىمۇ مۇشۇ دىننى قوبۇل قىلدۇرغان: بىرگە مەلۇمكى، تا شۇ ۋاقىتقا قەدەر مۇھەممەت پەنغەمبەرنىڭ ئاشۇ جايدىكى ۋەكىلىنىڭ يۈكسەك ئورنى تېخىمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغانىدى. تېخى. بىرلىكە كەلمىگەن بۇ دۆلەتنىڭ ھوقۇقى ھەربىيلەرنىڭ قولىغا كۆپ قېتىم مەركەز-لەشكەن بولۇپ، ئۇلار بۇ ئەلدە خالىغىنىچە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ يۈرۈشەتتى. گەنسۇغا چېكىنىپ كەتكەن جۇڭگولۇقلار بۇ چاغدا ئۆزىگە ھامىي بولىدىغان قۇدرەتلىك ئىتتىپاقداش دۆلەت تاپالمىغاچقا، ئۆزىدىن كۆچلۈك بولغان بىر خىل كۆچكە مەلۇم ئۇسۇل ئارقىلىق تايانمىسا بولمايتتى. x ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن مۇسۇلمانلار جۇڭگو بىلەن سىياسىي، سودا مۇناسىۋەت ئورناتقان ئۇدۇن (ماچىن) ۋە خوتەنلىكلەرنىڭ قو-شۇنى بىلەن بىر نەچچە قېتىم تۇتۇشۇپ مەغلۇپ بولغان. ئۇلار-نىڭ سەردارى خار قالۇ (Kalkhalu) يېڭىسارنىڭ يېنىدا قەشـ-قەرىيىنىڭ ئىسلام ھۆكۈمرانلىرىنى بىر نەچچە قېتىم ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتقان. لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى 20 يىل ئىچىدە، قەشقەرىيە قوقەنىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئىلگىرىكى ئۇرۇشلاردا مەغلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالغان. ئەمما خوتەن تۇن-جى قېتىم ئىسلامىيەت تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. بۇغراخان جەمەتى

مۇشۇ چاغدىلا شەرقىي تۈركىستاندا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم ھۆ-
كۈمرانلىقىنى ئورنىتىپ، زېمىننى ياقۇپ بەگنىڭ زېمىنى بىلەن
تەڭ دېگۈدەك دەرىجىدە كېڭەيتكەن.

قارا خىتايلار① خېيلۇڭجياڭدىن ۋە جۇڭگونىڭ شىمالىي
چېگرىسىدىكى جايلاردىن ئۇزاق زامانلار جەريانىدا جۇڭغارد-
يىنىڭ غەربىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئىلى شەھىرىنى بىنا قىلغان.
بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار يەنە مەلۇم تۈرك قەۋمى
بىلەن بىرلىشىپ، قۇدرەتلىك ۋە مۇستەھكەم ھاكىمىيەت قۇرغان.
ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى گورخان (Gorkhan) يەنى «شاھىنشاھ»
بولۇپ، ئۇلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بەزىلەرنىڭ ئېيى-
تىشىچە، قەۋمىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى سەردارى ئاقساقال يوھان
ياكى پادىشاھ يوھان دەپ ئاتالغان مەشھۇر زاتمىش. باسىمچى-
لىقنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋالغان ئولۇسلارنىڭ زۇلمىنى يەتكۈدەك
تارتقان قوشنا قەبىلىلەر گورخانىنىڭ يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ
قىلغاندا، ئۇ ھەممىسگە ماقۇللۇق بىلدۈرگەن، لېكىن ئۇ قىپچاق-
لارنى ۋە باشقا بەزىبىر قەبىلىلەرنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۆزى
ئىشغال قىلغان قوشنا ۋە ئىنتىپاقداش ئەللەردىن چېكىنىپ
چىقىپ كەتمەي تۇرۇۋالغان. ئارقىدىنلا قەشقەرىيە بىلەن خوتەنـ
نى يۇتۇۋېلىپ قالماستىن، بەلكى پامىردىن ئۆتۈپ پەرغانە ۋا-
دىسىغىمۇ بېسىپ كىرگەن ھەم قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بۇخارا،
سەمەرقەنت، تاشكەنتلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان، لېكىن بۇ كەڭ
زېمىندىكى ئىمپېرىيە قىسقىغىنە بىر مەھەل مەۋجۇت بولۇپ تۇ-
رالىغان. گورخانىنىڭ ئاشۇ دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن كېيىنلا
خىۋە، يەنى خارەزىم بىلەن قارا خىتايلار ئوتتۇرىسىدا يېرىم
ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلغان زومىگەرلىك تالىشىش يېغىلىقى

① جۇڭگو تارىخىدىكى غەربىي لياۋ خاندانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى، ئۇلار قىتانلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ — تەرجىماندىن.

يۈز بەرگەن. خرىستىئان دىنىغا ئىشىنىدىغان، ئايمان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى كۈچلۈكخانىمۇ گورخانغا قارشى سەپكە قېتىلغان، گور-خان بىر نەچچە قېتىملىق شىددەتلىك جەڭنى بېشىدىن كەچۈر-گىنىدىن كېيىن، 1214 - يىلى مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈش-كەن. لېكىن كۈچلۈكخاننىڭ غالىبىيىتىمۇ ئۇزاققا بارالمىغان. چۈنكى ئۇ ئاسىيادا مەيدانغا چىققان ئەڭ قورقۇنچلۇق ۋە كۈچ-لۈك دۈشمەندىن بىرى بولغان چىڭگىزخانغا دۇچ كېلىۋاتقانىدى.

موڭغۇللارنىڭ مۇستەقىل بىر ئولۇس سۈپىتىدە تارىخ سەھ-نىسىگە چىقىشى تەخمىنەن قارا خىتايلار جۇڭخارىيىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەن ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلار XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگونىڭ شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىگە تاجاۋۇز قە-لىپ كىرىپ، بۇ يەرلەرنى قاتتىق ۋەيران قىلدى. چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئۆز ئولۇسىنىڭ تازا روھلىنىپ كۈچ - قۇدرەتكە تولغانلىقىنى، بەزى قوشنا ئەللەر ئىچىدە بولسا جەڭ - جېدەل بولۇۋاتقانلىقىنى، بەزىلىرىنىڭ ئۇزاق يېغىلىقتىن كېيىن يېڭىباشتىن ئەسلىگە كې-لىۋاتقانلىقىنى كۆردى. جۇڭگولۇقلار ئۇ چاغلاردا تازا پارچىلە-نىپ كەتكەنىدى. ئەنە شۇ ئىمپېرىيە بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقى بار چىڭگىزخان مۇشۇ بايىاشات ئەمما مۇداپىئەسىز قوشنىسىنىڭ باغرىغا قادىلىپ كىرىشتىمۇ ئوڭاي بىر ئىش يوقلۇقىنى سەزدى. چىڭگىرخان 1154 - يىلى دولان يۇلتۇز (Dylon yulduc)① دېگەن جايدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى مۇسقا باھادۇر (Musoka Bahabur) تاتارلارنى بىر قانچە قېتىم يەڭگەن ماھىر ھەربىي ئادەم ئىدى. چىڭگىزخان ئۆمرىنىڭ دەسلەپكى قىسمىنى پۈتۈنلەي ئورۇن - مەرتىۋە جەھەتتە دۇچ كەلگەن قە-يىنچىلىقنى يېڭىش داۋامىدا ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ ئولۇسى ئەينى

① موڭغۇلچە سۆز، مەنىسى يەتتە يۇلتۇز — تەرجىمانىدىن.

زاماندا ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بىر نەچچە گورۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار پاقەت جەڭ مەيدانىدىلا تاشقى دۈشمىنگە قارشى ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشاتتى. بۇ گۇرۇھلاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مۇئەييەن بىر سەركەردىگە بوي سۇنۇشنى يامان كۆرىدىغان كەيپىياتنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ئۇزاق يىللارنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي ئۇتۇقلىرى ئارقىلىق ئېرىشكەن ئۇلۇغ نامىغا لايىق تېخىمۇ يۈكسەك شان ـ شەرەپ قازانغاندىلا، بۇ قەبىلىلەر ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلاتتى. لېكىن ئۇ چاغدا چىڭگىزخان كىچىك بىر كۆچمەن ئۇرۇقنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، تىبخى ئاتـ ئاتىقى چىقمىغاندى، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ چەكسىز كەلگۈسى ۋە بۈيۈك ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن ئاكتىپ تەييارلىنىشقا باشلىغان. ئۇ بالچىنا سازلىقىنىڭ يېنىدىكى نامرات مەھەللىدە تۇرۇۋاتقان چېغىدىلا، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتىكى قانۇنلىرىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ قانۇندا، يولباشچىغا بويسۇنۇش ئاساسىي پرىنسىپ قىلىنغان، ھەر دەرىجىلىك ھەربىيلەر رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك تەرتىپ ۋە تۈزۈملەر، ئۇرۇش ئولجىلىرىنىڭ بىر تۈتاش تەڭ تەقسىم قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن؛ لېكىن بۇ قانۇن ـ بەلگىلىمىلەرنىڭ ئالدىنقى قىسمى تولىمۇ قاتتىق بېكىتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىپى بويىچە بولغاندا، ھەر بىر شەخس ئۆز مەنىپەئىتىنى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن تامامەن قۇربان قىلىشقا توغرا كېلەتتى. شۇڭا بۇ قانۇن ـ بەلگىلىمىلەر دەسلەپكى چاغلاردا، ئەكسىچە ئۇنۇم بەردى، يەنى چىڭگىزخان دۇنيانى ئىستىلا قىلىشقا ئىنتىلىۋاتقان تەلۋىلەرنى ئۆزىنىڭ تۇغى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرالمايلا قالماستىن، بەلكى بەزى ئەگەشكۈچىلىرىدىنمۇ مەھرۇم بولدى. چىڭگىزخان 1203 ـ

يىلى، 49 ياشقا يېتەي دېگەندە ئاندىن موڭغۇل ئولۇسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قوماندانلىقى ئاستىغا توپلىيالدى. ئۇ مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئىستېلاچىلىقىنى دەرھال باشلىۋەتتى ۋە قىسقىغىنا بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا ئاسىيانىڭ زور كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزۈۋالدى. ئۇ تاتار ۋە تاڭغىتلارنىڭ ھەرقايسى ئولۇسلىرىنى ئىستېلا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتىغا كىرگۈزۈپ، ئەسكىرىي تۈزۈمىنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىپ، ناھايىتى زور ئەگەشكۈچى قوشۇنىغا ئىگە بولۇپ قالدى. شۇڭا چىڭگىزخان ئاشۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن قەشقەرىيە، جۇملىدىن خوتەن، جۇڭغارىيىگە ۋە تاڭغۇتلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. شۇ چاغلاردا شەرقتىكى جۇڭگو ۋە غەرب تەرەپتىكى غەربىي تۈركىستان تەۋەسىدە گۈلىلىنىپ ۋايىغا يەتكەن خىۋە ھاكىمىيىتىدىن باشقا، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالىغۇدەك بىرەر كۈچ قالمىغان ئىدى. موڭغۇللارنىڭ شۇنداق ئىتتىپاق تۈزگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر خۇارەزىم شاھىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، خارەزىم شاھى دەرھال ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئەلچى ماڭغۇزدى. شۇڭا چىڭگىزخان جۇڭگوغا لەشكەر تارتىۋاتقان چاغدا، غەربىي ئاسىيانىڭ ئەلچىلىرى ئۇنىڭ بارىگاھى ئالدىدا ھازىر بولۇشقان ئىدى. ئۇ گەرچە تەكەببۇر ھەم سۈرلۈك ئىستېلاچى بولسىمۇ، لېكىن ئەلچىلەرنىڭ سالىمىنى ئىللىق چىراي بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئۇلارغا سەممىي دوستانىلىك پوزىتسىيىسى بىلەن مۇئامىلە قىلدى. ئۇ ئەلچىلەرنى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار ۋە «مەن شەرقنىڭ خاقانى، سىز غەربنىڭ شاھى، سودىگەرلەر بېرىپ ـ كېلىپ، ئىككى ئەل ئارىسىدا مال ئالماشتۇرۇپ تۇرسۇن» دېگەن مەزمۇندىكى ئالاھىدە مەكتۇپ بىلەن ئۆز ئېلىگە قايتۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مەقسىتىدە، ئۆزئارا باردى ـ كەلدى

مۇناسىۋىتىنىڭ پايدىسىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن سودىگەرلەر ۋە ئەمەلدالاردىن تەركىب تاپقان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ماڭغۇزدى. ايكىن خىۋە سۇلتانى، ئېھتىمال، ئۆزى دۇچ كېلىۋاتقان رەقىبىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشەنمىدىمۇ يا بولمىسا ئۆز كۈچىنى خاتا مۆلچەرلىدىمۇ، ئەيتاۋۇر چىڭگىزخاننىڭ دوستانە تەشەببۇسىغا مۇناسىپ جاۋاب قايتۇرمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن سودىگەرلەر سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندە، زىيانىنى تۆلەپ بېرەي دېمىدى. بۇنداق مۇئامىلىگە XII ئەسىردە ئۆزدىنىڭ ئىرادىسىنى قانۇن ھېسابلاپ خالىغىنىنى قىلىۋاتقان ئىستېلاچىلا ئەمەس، ھەتتا XIX ئەسىردىكى مەرىپەتلىك ھۆكۈمرانلارنىڭمۇ ھەر قاندىقى چىداپ تۇرالمايدۇ، ئەلۋەتتە. چىڭگىزخاننىڭ جۇڭگو بىلەن قىلغان ئۇرۇشى غەلىبىلىك ئاياغلىشىشى بىلەنلا، ئۇ بۇنداق ۋاپاسىزلىقنى قاتتىق جازالاش ئۈچۈن، دەرھال تولۇق تەييارلىنىشقا كىرىشتى. چىڭگىزخان بىر قانچە يۈز مىڭ قوراللىق لەشكەرلىرىنى باشلاپ كۈن چىقىشتىن يولغا چىققان پېتى ئالاقزادىلىك ئىچىدە قالغان غەربىي ئاسىيادىكى مىللەتلەر ئۈستىگە خۇددىي ئاقار يۇلتۇزدەك ئېتىلىپ باردى. شۇ چاغلاردا، يەر شارىنىڭ ئەڭ گۈزەل، مۇنبەت رايونلىرى ئىستېلاچى قوشۇن تەرىپىدىن خالىغانچە دەپسەندە قىلىندى، بۇ قوشۇن بۇزغۇنچىلىقنى تېخى بىر خىل سەنئەت دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن ئىدى. بۇ تاتار ئىستېلاچىسىنىڭ ئۆز يولىدىكى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىغىنىدىن بۇيانقى ئارىلىقتا 700 يىل ئۆتكەن بۇگۈنكى كۈندە، ئۇلارنىڭ بۇخارا، بەلخ، سەمەرقەن، خىۋەلەرنى شۇنىڭدەك ئاشۇ قۇملۇقتا غايىب بولغان شەھەرلەرنى ئېلىشقا ئىشلەتكەن ھۈنەر - سەنئەتلىرىنىڭ ئىزلىرى ئاشۇ قەدىمكى زاماندىن قېپقالغان پايتەخت خارابىلىرىدا ھېلىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئافغانىستان، شۇنىڭدەك رۇسلار تەرىپ-

دىن تا ھازىرغىچە ئۆتكىلى بولمايدۇ دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان تاغ تىزمىلىرى بۇ «تەڭرى قامچىسى» نىڭ ئالغا سىلجىشىنى توسىيالمىغان ئىدى. كابۇل، قەندىھار، غەزنە قاتارلىق شەھەرلەر، خۇددى بۇنىڭدىن 40 يىل ئىلگىرى بىرىتانىيە باتۇرلىرىنىڭ شىددەت بىلەن قىلغان ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي قولغا چۈشۈپ كەتكىنىگە ئوخشاش، يىراق موڭغۇل يېرىدىن كەلگەن ئىستېلاچى قوشۇننىڭ قولىغا ئارقا - ئارقىدىن چۈشۈپ كېتىۋەردى. ئۇلار ئاسىيانىڭ خەرىتىسىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئاھالىسى زىچ، باياشات شەھەرلەرنى خارابىلىققا ئايلاندۇردى، بىر مەھەل مەمۇرچىلىق ۋە ئەمىنلىككە تولغان رايونلارنى چۆل - باياۋانغا ئايلاندۇردى. ئەمما چىڭگىزخان بۇنىڭ بىلەنمۇ قانائەت ھاسىل قىلماي، ئۆزىنىڭ تېررورلۇق ھەيۋىسىنى ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ يىراق، چەت ياقىلىرىغىچە يەتكۈزدى. ئۇ بىزنىڭ شىمالىي چېگرىمىزدىكى سىۋاتتا① قارار گاھ قۇرۇپ قىشلىدى. بىز ئۈچۈن رىۋايەت بولۇپ تونۇلغان ئاشۇ جايلارغا پەقەت موڭغۇل، ماكىدۇنىيە ئىستېلاچىلىرىنىڭلا قەدىمى يەتكەنىدى. چىڭگىزخان پانجىرا (panjkora) دەرياسى بويىدىكى باش بۇغ بارگاھىدىن دېھلىغا ئەلچى ماڭغۇزۇشنى ماڭغۇزغان، ئۇنىڭ ئېرىشكەن ئۇرۇش نەتىجىلىرىگە قانائەت قىلماي، ھىندىستاننىمۇ ئالاي دېگەن نىيەتتە بولغان - بولمىغانلىقىغا بىز تېخى بىر نېمە دېيەلمەيمىز.

چىڭگىزخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىننىڭ ئەڭ يىراق شەرقىي چېتىدە يۈز بەرگەن توپىلاڭ ئۇنىڭ ھىندىستان ئۈستىدىكى دىققىتىنى بۆلۈپ تاشلىدى. چىڭگىزخان ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇشقا قەست قىلغان بۇ توپىلاڭنى شەخسەن ئۆزى

① سىۋات (swat) پاكىستاندىكى بىر جاينىڭ ئىمى، بۇ يەر XIX - ئەسىردە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى — تەرجىماندىن XIX

بېرىپ تېزدىن تەنچىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ سۈاتتىكى قارار - گاھىدىن دەرھال يولغا چىقىپ، قونار دەرياسى ۋادىسى ۋە چىت- رال ئارقىلىق ۋاغجىر (Baroghil) تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، قەشقەرىيىگە كىردى. كۆكلەم پەسلىدە بۇ تاغ يوللىرىدا مېڭىش ئىنتايىن قىيىن بولغاچقا، بۇ قېتىمقى سەپىردە ناھايىتى كۆپ تالاپەت كۆرگەن بولسىمۇ ئاخىرى ئۆزىنىڭ ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ، يەركەنگە يېتىپ كەلدى، ئاندىن تۇركىستان ئېلىنى ئالدىراش كېسىپ ئۆتۈپ، پايتەختى كورلۇن (ئۇلانباتۇر) غا يېتىپ كېلىپ، توپىلاڭنى دەل ۋاقتىدا تەنچىتىۋالالدى. شۇ - نىڭدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ زېھىننى جۇڭگو تۇپراقىنى ئىستىلا قىلىشقا ئۆمۈربويى سەرپ قىلدى. چىڭگىزخان گەرچە بۇ ئىشنى تولۇق ئورۇنلاپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇدا 20 يىل داۋام قىلغان كۆپ قېتىملىق جەڭدە جۇڭگو خاقانىنىڭ قوشۇننى ئۆزلۈكسىز مەغلۇپ قىلدى. ئۇ ئۆزى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى يەنى 1227 - يىلى، بۇ ئىمپېرىيىنىڭ بېيجىڭ شەھرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىمالدىكى بىرقانچە ئۆلكىسىنى ئاخىر بېسىۋالدى. ئۇ ئۆزى باشلىغان ئىشنى تاماملاش ۋەزىپىسىنى ئوغلى ھەم ۋارىسى ئوگداي خانغا تاپشۇردى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كەڭ زېمىننى ئوغۇللىرى بۆلۈشۈۋېلىشتى. قەشقەرىيە جۇڭغارىيە، خارەزىم بىلەن ئافغانىستان قوشۇلۇپ چاغاتاي خانغا تەئەللۇق بولدى. بۇ ھۆكۈمران ھايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ۋاسە - لىكىدىكى كەڭ جايلارنى قولىدا تۇتۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بۇ ئەلنىڭ ھەممىلا يېرىدە جېدەل - ماجرا كۆتۈرۈلۈپ، ھەرقايسى جايلار ئۆز ئالدىغا بەگلىك بولۇۋالدى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، چاغاتاي ئۇچىغا چىققان بۇددىست ۋە ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەن كىشى بولسىمۇ، لېكىن ئالەمگە مەشھۇر ئاتىسىنىڭ يارىماس ۋارىسى

ئەمەس، بەلكى ئېھتىياتچان ۋە دانا بىر ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىچكى يېخىلىق گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ يۈز يىلچە داۋاملاشتى. ئاخىرىدا چاغاتاينىڭ بىر ئەۋلادى يېڭى بىر موڭغۇل دۆلىتىنى قۇردى ياكى ئۆزلىرىنى يەتتە ئۇلۇس (jattah Ulus) دەپ ئاتىدى. لېكەن بۇمۇ پەقەت ۋاقىتلىق ھەل قىلىش چارىسى ئىدى، خالاس.

تۆۋەندە بىز كىتابخانلارغا مۇشۇ بالايىئاپەتكە تولغان دەۋردىكى بەزى مۇھىم ۋەقەلەرنى ئىمكان قەدەر قىسقارتىپ بايان قىلىپ بېرىمىز. ئاشۇ دەۋردە چىڭگىزخاننىڭ نۇرغۇن - ئۇرۇق پۇشتىلىرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تاكى بىر - بىرىنى يەپ تۈگەتكەنگە قەدەر ئۇرۇشۇپ كەلدى. بۇ يەردە ئالدى بىلەن شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، مۇشۇ دەۋرنىڭ كۆپ قىسمىدا خرىستىئان، بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرى شەرقىي تۈركىستانىدا باپباراۋەر ھۆرمەتكە ئىگە ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشى بۇيۇك بۇددىست ئىستېلاچى چىڭگىزخاننىڭ غالىب قوشۇنى تەرىپىدىن توسۇۋېلىنىپ، «مۇقەددەس شەھەر» بۇخارانىڭ غەربىگە قەدەر سۈرۈپ تاشلاندى؛ موڭغۇللار مۇشۇ جايلارنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن خېلى ئۇزاققىچە ئۇلارنىڭ «پەيغەمبەر» نىڭ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلماقچى بولغانلىقى ھەققىدە بىرەر خەۋەرمۇ ئاڭلانمىدى. چىڭگىزخان بۇخارانى بېسىۋالغاندا، ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ئۇرۇقىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قۇرۇتۇۋەتكەن بولسىمۇ، بىز ئۇنى بۇنداق يېڭى بىر يات دىننى بۇ زېمىنىدىن يوق قىلىپ تاشلىماقچى بولغان دېيەلمەيمىز. ئۇ بۇ دىننىڭ كۈچىنى يىمىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆز ئىمپېرىيىسى ۋە شەخسىي مەنپەئىتىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق شەرتى ئاستىدا، بۇ دىننى ئۆز ئەركىگە قويۇۋەتكەندى. دېمەك، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا XIV ئەسىردىكى شەرقىي تۈر-

كىستاندا، دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن باپباراۋەر گۈللىنىۋاتقان غەلىتە بىر مەنزىرە ئايان بولىدۇ. ماركوپولو دەۋرىدە قەشقەرىيىدە تازا گۈللەپ ـ ئۈلغايغان نىستورىيانلار① كېيىنكى چاغلاردا مۇشۇ جەمئىيەتنىڭ باشقا ئەزالىرىنىڭ زوراۋانلىقى ئاستىدا خارلىنىپ پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكەندى.

چاغاتاي خان ئۈلۈپ ئۈزۈن ئۆتمەي، چىڭگىزخاننىڭ پەيغەمبەرلىكى ھەيدەر قەشقەر ۋە يەركەندە تەختتە ئولتۇردى، ئۇزاققا قالماي، ئۇ قورال كۈچىگە تايىنىپ، ئەپچىل دىپلوماتىيە ۋاستىسى ئارقىلىق قوقەن بىلەن بۇخارانىڭ كۆپ قىسمىنى يۇتۇۋالدى. لېكىن ئۇنىڭ غەلىبىسى ئۇزاق داۋام قىلالمىدى، ئۇ ئاخىر ئۆزىنىڭ رەقىبلىرى تەرىپىدىن تەختتىن ھەيدەلدى. چاغاتاي خاننىڭ يەنە بىر پەيغەمبەرلىكى بالاخان (Burac) نىڭ ئوغلى دۇۋاخان (Dauakhan) خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە غەربىي تۈركىستاننىڭمۇ شاھلىق تەختىنى قولغا چۈشۈرمىسە ئۇنىڭ نەپسى تويمايتتى، ئۇ ئاخىر ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇردى. لېكىن جۇڭگو خاقانى تۆمۈرخان (يۈەن سۇلالىسىنىڭ چىڭزۇڭ خانى) لاھور شەھىرىنىڭ دەرۋازىسىغا قەدەر يېتىپ بارغان ئۇزاق سەپىرىدىن قايتقاندا، دۇۋاخان ئۇنىڭ بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، بارچۇق—(مارالبېشى—BarTchuk) ئەتراپىدا بولغان جەڭدە يېڭىلدى ۋە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ، بىز تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغان ئىشلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئۇ تەخمىنەن 1310 ـ يىلى يەرلىك خەلق تەرىپىدىن پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇلغان ئەممىن خوجىنىڭ ئاتىسى ئىدى. دېمەك، قەشقەرىيىدىكى خوجىلارنىڭ ئەجداد نەسەبى دەل مۇشۇ

① خرىستىيان دىنىنىڭ باشقا بىر مەزھىبىگە (يەنى نىستورىيان مەزھىبىگە) ئىشىنىدىغانلار ـــ مۇھەررىردىن.

زاتتىن باشلانغان؛ قەشقەرىيىدىكى خوجا جەمەتلىرىنىڭ ھوقۇق ۋارىسلىقى باشلانغان دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقانداق پادىشاھ جەمەتلىرىنىڭكىدىنمۇ ئۇزۇن. ئاخىر قولىدا ئەمەلىي ھوقۇقى بار دەپ ھىسابلانغان چاغاتاي خان «قازان ئەمىرى» (Kazan Ameer) دەپ ئاتالىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يەنە يېغىلىق دەۋرى باشلىنىپ كەتتى. ھەربىي قوشۇن سەركەردىلىرى ۋە مەرتىۋە-ئۇنۋانلىرى گۇمانلىق دەپ قارالغان ھەم بىر-بىرىگە دۇشمەن بولۇپ كەتكەن پادىشاھ-بەگلەر چاغاتاي خانىنىڭ بوش قالغان ئورنىنى بەس-بەستە تالاشتى. لېكىن تاكى شۇ ۋاقىتقا قەدەر بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى بۇددىستلاردىن ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر، چىڭگىزخان جەمەتىنىڭ قېپقالغان ساناقلىق ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆز جەمەتىگە قارىتىلغان بىر قېتىملىق ئىدىق قاتتىق قىرغىنچىلىقتا، قەشقەرىيىدىكى مۇھىم بىر مېھرىبان كىشىنىڭ ھىمايىسى بىلەن ئامان قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاققىچە ئۇ مۇشۇ دۆلەتنىڭ چەت-چېگرا جايلىرىدىكى تاغ-باياۋانلاردا سەرسانچىلىقتا ئۆتۈشكە مەجبۇر بولىدى. ئۇنىڭ ئۇل-پەتلىرىنىڭ ھەممىسى بۇددىستلاردىن ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، چىڭگىزخان بۇخارانى ۋەيران قىلغاندا ئامان قالغان ئىسلام ئۇلىماسىنىڭ بىر ئەۋلادى «چىن ئىمان» نىڭ ئەقىدىلىرىدىن ئۇنىڭغا تەلىم بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن تۇغلۇق تۆمۈر: «ئەگەر مەن يېڭىباشتىن ئۆز تەختىمدە ئولتۇرىدىغان بولسام، جەزمەن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىمەن» دەپ ۋەدە بەردى. ئۇزاققا قالماي قەشقەرىيىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردە يەرلىك خەلق ئەل ئېتىراپ قىلىدىغان بىر زاتنى ئۆز-لىرىگە ھۆكۈمران قىلماقچى بولۇشتى، بۇ جەھەتتە تۇغلۇق تۆمۈرگە تەڭ كېلەلىگۈدەك ئادەم يوق ئىدى. ئۇ خانلىق تەخ-تىگە ئولتۇرۇشى بىلەنلا، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان-

لىقىنى ئاشكارا جاكالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە يىل ئىچىدە تۈركىستاندىكى مۇھىم ئاقساقالىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى دوراپ كەينى - كەينىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. شۇنىڭ - دىن تارتىپ بۇ رايوننىڭ كۆپچىلىك ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلمەكتە. ئېھتىمال، جۇڭگو ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئۇ چاغلاردا نۇرغۇن جۇڭگو سودىگەرلىرى، ئىدمەلدارلىرى، لەشكەرلىرى ئاز سانلىق بۇددىستلارنى قارشى دىنغا ئىشەنگۈچىلەر بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە قىلغان. تۇغلۇق تۆۋەۋۇر مىلادى 1362 - يىلى ۋاپات بولدى.

مۇشۇ چاغلاردا بولسا كېرەك، ئاسىيادا ئىككىنچى بىر چوڭ ئىستىلاچى — تۆمۇر لەڭ باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ 1333 -يىلى تاشكەنتنىڭ شەھىرى سەبز دېگەن جايىدا تۇغۇلغان. ئۇ ئاشۇ جاينىڭ ھۆكۈمرانى، بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تارخاينىڭ ئوغلى ئىدى. تۆمۇر لەڭ ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاش - كەنتنىڭ ھۆكۈمرانى بولدى. ياش ۋاقىتلىرىدا قازان ئەمىرىنىڭ ئوردىسىدا ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن. قازان ئەمىرى ئۇنىڭغا ئالىي مەرتىۋە ئىنئام قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ نەۋرىسى گۈزەل ئولياتۈركەن خاتۇن خېنىمنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا نىكاھلاپ بەرگەندى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، تۆمۇر لەڭ بۇنداق ئىل - تىپاتتىن مەھرۇم قالدى. ئۇنىڭ نائىنساپلىقى ئۇنى ئەمىرنىڭ ئۇنىڭغا بېرەلەيدىغان ۋە ھەقىقەتەنمۇ بەرمەكچى بولغان ئىلتىپا - تىدىنمۇ چوڭراق ئىشقا قىزىقتۇرغانلىقتىن، ئۇ ئۆزىنىڭ تاشكەنت - تىكى ھاكىمىيەت ئورنىدا مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قوشۇنى ئۇنى مەغلۇپ قىلغاند - دىن كېيىن، ئۇ خوتۇنى بىلەن پانا ئىزدەپ خۇۋە قۇملۇقىدىكى تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا قېچىپ باردى. ئۇ ئىشەنچسىز كۆچمەن

چارۋىچىلار ئارىسىدا خاتىرجەم بولالماي، ئۆز ئەتراپىغا بىر توپ كاللا كېسەرلەرنى توپلىدى - دە، قارا نىيەت بىلەن تېخىمۇ چوڭ قاراملىققا كىرىشتى. ئۇ پېرسىيىنىڭ كۇھىستان ئۆلكىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇ يەرنى تالان - تاراج قىلدى. ئۇ بۇ قېتىمقى ھەرىكىتىدە خېلى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولسىمۇ، لېكىن جەڭدە بىر پۇتى ئوقيا ئوقى تېگىپ يارىلاندى، ئۇنىڭ بۇ يارىسى ئۆمۈرۋايەت تولۇق ساقايمىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭغا «ئاقساق تۆمۈر» ياكى «تۆمۈرلەڭ» دېگەن نام سىڭىپ قالدى. كىشىلەرگە مەشھۇر بولغان «تۆمۈرلەڭ» دېگەن ئىسىم ئەنە شۇنداق كېلىپ چىققان. تۆمۈرلەڭ شۇ قېتىمقى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىدا شۆھرەت قازىنىپ، مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇ خېلى كۈچلۈك بىر قوشۇن توپلاپ، تاشكەنتكە باستۇرۇپ كىردى ۋە فەرغانىنى قوشۇپ ھازىرقى روسىيىگە تەۋە قوقەن رايونىنىڭ ھەممىسىنى بېسىۋالدى. 1363 - يىلى قابىل شاھ دېگەن ئىشغالىيەتچىنى شاھلىق تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر نەچچە يىل ئىچىدە، ھۈسەيىن دەيدىغان يەنە بىر ئاقساقال بىلەن زومىگەرلىك تالىشىپ يۈرۈپ، 1369 - يىلى ناھايىتى زور غەلىبىگە ئىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ چۈمپەردىسىنى پۈتۈنلەي يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنى شاھ دەپ جاكالىدى. ئۇ ئاھالىسى كۆپ بولغان سەمەرقەنتنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى ۋە بۇ شەھەرنى بىر مەھەل غەربىي ئاسىيادا مەشھۇر بىر شەھەرگە ئايلاندۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، چەت ئەللەرگە ھۇجۇم باشلىدى. ھەممىدىن ئاۋۋال بەدەخشاندىكى تاغ خەلقى ئۇنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى ۋە بىر نەچچە قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاندىن

كېيىن، تۆمۈرلەڭ ئۆزىنىڭ دىققەت نەزىرىنى شىمالغا قاراتتى. شىمالدىكى چېگرىنىڭ سىرتى چاغاتاي يەتتە ئۇلۇسىنىڭ بەگلىرى سوراۋاتقان جۇڭغارىيە ئىدى. تۆمۈرلەڭ بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمدا ئۇلارنىڭ پادىشاھى قەمەرىددىننى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، 1390 - يىلغا كەلگەندىلا ئاندىن تولۇق غەلىبە قازىنالىدى. تۆمۈرلەڭ باستۇرۇپ كەلگەندە، قارشى تەرەپ ئىسىسىق كۆلىنىڭ شەرقىدىكى قەلئەلەرگە كىرىۋالاتتى، تاجاۋۇزچىلار چېكىنگەندە ئاندىن يوشۇرۇنۇۋالغان جايىدىن چىقاتتى.

خوش، ئەمدى بىز يەنە قەشقەرىيىگە قايتىپ كېلەيلى: تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى قەيس خوجا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولدى. 1383 - يىلى ئۇ 30 ياشقا كىرگەندىلا يېڭىباشتىن تەختكە ئولتۇردى. ئۇ چىن مۇسۇلمان بولغاچقا دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، تۆمۈرلەڭ بىلەن قوشنا ئەللەر ئارا بولىدىغان ئەڭ ياخشى دوستلۇق مۇناسىۋەتتە بولدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئەڭ يېقىن ئىتتىپاق تۈزدى، ئەمما ئۇ تۆمۈرلەڭنىڭ يەتتەئۇلۇسقا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشمىدى. شۇڭا، تۆمۈرلەڭنىڭ قوشۇنلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى ھەدەپ تالان - تاراج قىلىۋاتقان چاغدا، قەيس خوجىنىڭ دۆلىتىدۇ يەتتە ئۇلۇسقا ئوخشاشلا، 1389 - يىلدىن 1390 - يىلغىچە داۋام قىلغان ئۇرۇشنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىل ئىچىدە، ئۇلار دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، شۇنىسى ئېنىقكى، قورقۇنچلۇق زوممىگەر دۆلەت ئۇنىڭ چېگرىسىدا دېۋەيلەپ تۇرغان چاغدا، قەيس خوجا زادىلا خاتىرجەم بولالمايتتى. قەيس خوجىنىڭ بۇنداق پەرىشانلىق ئەھۋالىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى تۆمۈرلەڭنىڭ ئۇنىڭغا چۈشۈرگەن بۇيرۇقىدىلا بىلىۋالغىلى بولىدۇ، تۆمۈرلەڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچەئۇ بەزى جايلاردا دېھقانچىلىق قىلىپ، مال - ۋاران توپلاپ،

تۆمۈرلەڭنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە تەييارلىغان زۆر قوشۇننى تەمىنلىشى كېرەك ئىدى. ئۇ مۇشۇ بۇيرۇقنى ئورۇندا-ۋاتقاندا، قەشقەرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ «تەڭرى قامچىسى»نىڭ 1405 - يىلى 5 - فېۋرالدا توساتتىن ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. قەيس خوجىمۇ ئۇزاق ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى. قىسقىغىنا 150 يىل ئىچىدە، بۇ كاتتا ئىستېلاچىنىڭ زېمىنى يەنە بىر قېتىم پارچىلىنىپ كەتتى. دەرۋەقە، تۆمۈرلەڭنىڭ ئەھۋالى چىڭگىزخان-نىڭكىدىن ئاددىيراق ئىدى. تۆمۈرلەڭنىڭ چىڭگىزخاننىڭكىدەك ئوگداي، چاغاتايغا ئوخشاش ئاتاقلىق ۋارىسلىرى يوق ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئۇرۇق-جەمەتلىرى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەت-كەچكە، تا ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭگىزخاننىڭ نامىنى ئۆچۈرمەي كېلۋاتىدۇ. لېكىن تۆمۈرلەڭنىڭ بۇنداق ئەۋ-لاد-پۇشتىلىرى يوق ئىدى. تۆمۈرلەڭنىڭ ئەركە ئوغلى جاھان-گىرنىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭ ئۆزىگە ۋارىس تاللاش ئۈمىدىنى يوققا چىقاردى.

قەشقەرىيىدىكى يېغىلىقلار ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، تاكى 1445 - يىلغا كەلگەندىلا بىرقەدەر تۇراقلىق ھۆكۈمەت بارلىققا كەلدى. ئەينى يىللاردا ئەل سۆيەر مويسىپىت ۋەزىر قۇتىدار (Khudadar) نىڭ نەۋرىسى سەئىد ئەلى بۇ قالايمىقانلاشقان ئەلدە قىسقا مۇددەت بولسىمۇ تەرتىپ ۋە بىرلىك ئورناتتى. ئۇ 1457 - يىلى ۋاپات بولدى. مۇشۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە، جۇڭغارىيىنىڭ خېنى يۇنۇس ئۆز چېگىرىسىدا يۈز بەرگەن غەلىيانلارنى تىنچىتىشتا ئالاھىدە رول ئوينىدى. ئۇ، كىشىلەر تەرىپىدىن دانا پادىشاھ سۈپىتىدە ئېغىزغا ئېلىناتتى. ئۇنىڭ ئوردىسىغا بارغان چەت ئەل ئەلچىلىرى، ئىلگىرى، يۇنۇسنى قوپال-بەدەۋى موڭغۇل بولسا كېرەك دەپ ئويلاشقان بولسىمۇ، ئەمەلى-يەتتە ئۇنىڭ تولىمۇ سىپايە، قائىدە-يوسۇنلۇق كىشى ئىكەنلىكىنى

كۆرۈپ هەيران قېلىشتى. يۇنۇس جۇڭغارىيىگە هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغدا، قەشقەرىيىدە ئابابەكرى دېگەن يەنە بىر مەشهۇر زات ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ زات قەشقەرىيە هۆكۈمرانى سەئىد ئەلىنىڭ ئوغلى شاهنەزەرنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ شۇ ئەلدىكى تالانتلىق، تەرىپلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان ساناقلىق بىر نەچچە پادىشاهنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ يېغىلىق ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ كەلگەن دەۋرلەردە تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ كېتەلىدى. ۋاپات بولۇشتىن سەل ئىلگىرى ئۇنىڭ بېشىدا تۇمان ئەگىپ قالغان بولسىمۇ، ئاشۇ قېتىمقى بالايىئاپەتتىن ئىلگىرىكى مەمۇرىچىلىق ئۇنىڭ ئىشلىرى توغرىسىدا بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشىمىزگە ئاساس بولىدۇ. ئۇ تەنهەرىكەتچى، ئوۋچى ۋە هەربىي كىشى بولغاچقا، ئاننىسى ئۇنى بەك ئەتىۋارلايىتتى، شۇڭا باشقا قېرىنداشلىرى ئىچىدە، ئۇنىڭ ئورنى جىق يۇقىرى ئىدى. ئۇ خوتەنگە هۆكۈمران بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي يەركەنىنى ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزۋالدى هەمدە قەشقەرىيىنىڭ هۆكۈمرانى هەيدەر بىلەن ئۇزاقتىن قاتتىق ئېلىشتى. بۇ چاغدا هەيدەر جۇڭغارىيە هۆكۈمرانى يۇنۇسنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى. ئابابەكرى گەرچە ئۇلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇننى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يۇنۇسنىڭ ناهايىتى نۇرغۇن قوشۇننى يېڭىشىگە كۆزى يەتمىدى. ئابابەكرى تاكى هەيدەر ئەخمەدقلىق قىلىپ يۇنۇس بىلەن ئادا - جۇدا بولغاندىن كېيىنلا شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن زېمىنىنى سوراش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويالىدى. هەيدەر بىلەن يۇنۇسنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاخىر ئۇرۇش پارتلىدى. يۇنۇس جۇڭغارلارنىڭ ناهايىتى نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇرۇنقى ئىتتىپاقدىشى هەيدەرنى يەڭدى ۋە ئۇنى ئەسىرگە ئالدى. بۇ ماجىرالار ئابابەكرى ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. 1486 - يىلى يۇنۇس ئۆلگەندە، قەشقەرىيە

ئابابەكرىگە ئوڭچە قالدى. ئۇ قەشقەرىيىنى پۈتۈنلەي ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن، 1499 - يىلى تۈنجى قېتىم ئېغىر تەھدىتكە دۇچ كەلدى. يۇتۇسنىڭ ئوغلى ــ كىشىلەر تەرىپىدىن «قاسساپ» دەپ ئاتالغان ئەھمەد چاغاتاي موڭغۇللىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇنىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلدى. دەسلەپتە ئىككى تەرەپ تەڭ كېلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئابابەكرى شىمالدىن كەلگەن باسقۇنچىلارنى يېڭىپ قاچۇردى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىل ئىچىدە، ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قەشقەرىيە ئەمىنلىك ۋە مەمۇرىچىلىق ئىچىدە گۈللەپ ياشنىدى، بېيىپ ئاۋاتلىشىپ، ئاچكۆز قوشنىلىرىنىڭ كۆزىنى قىزارتىۋەتتى. شۇ يىللاردا بۇ دۆلەت مۇستەبىتلىك ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇلۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا گۈللەندى. خۇددى شۇ يەر توغرىسىدىكى بىر يىلنامىدا خاتىرىلەنگىدەك، «سەييياھلار ئەنجاندىن جۇڭگونىڭ چېگرىسىدىكى قۇمۇلغا قەدەر بولغان يولىلاردا ھېچنىمىدىن تەشۋىش قىلمايتتى. تاماقتىن، قۇنالغۇدىن غەم قىلمايتتى». لېكىن 1513 - يىلى بۇ دۆلەتتە يەنە يېغىلىق يۈز بېرىپ، ئابابەكرى تەختتىن پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئەھمەدنىڭ ئوغلى يەنى جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانى مەنسۇرنىڭ ئىنىسى سىيىت شۇ يىلى قەشقەرىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قەشقەرنى بېسىۋالدى. لېكىن ئابابەكرىدىن ئۇنىڭغا پەقەت ۋەيران بولغان بىر دۆۋە كاھىش، خىش كېسەكلىرلا قېپقالغاندى. سىيىت يېڭىسارغا قاراپ سىلجىغاندا قارشىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭىسار شەھىرىنىڭ يېنىدا قەشقەرىيىنىڭ ئەسكەرلىرىنى يەڭگىنىدىن كېيىن بۇ شەھەرنى ئالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ يەركەن بىلەن قەشقەرنىڭ ئاچقۇچى دېيىلگەن بۇ يەرنى بېسىۋالدى. ئابابەكرى يەركەننىڭ دەرۋازىسىنى تاقاپ شەھەردە بىر

نەچچە ئايلاپ مۇداپىئە كۆرۈپ ياتقان بولسىمۇ، لېكىن سىيىتىنىڭ قوشۇنى قىستاپ كەلگەندە، شەھەرنى تاشلاپ خوتەنگە قاچتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ يەنە قەشقەرىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى① قۇرۇق تاغ دېگەن جايىدىمۇ بىر مەزگىل تۇرغانىدى. ئۇنىڭ مۇلازىملىرى ئۇنى بۇلاپ قۇرۇقداپ قويغاندىن كېيىن، يالغۇز تاشلاپ كېتىشتى. ئۇ تىبەت ئېگىزلىكىدىكى جىلغا ۋە چۆللۈكلەرگە چېكىنىپ بېرىۋېلىپ، قاقاس تاغلىقلاردا بىر نەچچە ئاي ئاچ-توق سەرسان بولۇپ يۈردى. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئاخىر تاغلىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنمىش. مانا بۇ — بىر مەزگىل دەۋران سۈرگەن ئابابەكرىنىڭ ئاقىۋىتى. بۇ پادىشاھ ئامەت تاپقاندا ئۇ بىرگە ئۆزىنىڭ بەئەينى پادىشاھ دارىئۇسقا② ئوخشايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئۇ قاچقاندا نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، جاۋاھىراتلارنى ئېلىپ ماڭغانلىقىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر ئۇنىڭ ئاچكۆز ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىدۇ ھەم شۇنداقلا ئۇنىڭ قانخور ئىكەنلىكىنىمۇ ئىنكار قىلمايدۇ. ئەمما دەسلەپكى چاغلاردا ئۇنىڭ بۇيۇك ھۆكۈمرانغا خاس نۇرغۇن ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە بولغانلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ بەزى جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزگەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى جاھانگىرنى يەركەندە لەشكەر بېشى قىلىپ قالدۇرۇپ قويىدۇ. سىيىتنىڭ لەشكەرلىرى قىستاپ كەلگەندە، جاھانگىر سانجۇغا قېچىپ كېتىدۇ ۋە بىر نەچچە ئاي ئۆتمەيلا تىرىك قولغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇشۇ چاغلاردا، ئاسىيادا ئۇچىنچى چوڭ ئىستېلاچى بابۇر باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بابۇر 1481 - يىلى تۇغۇلغان، 12 يېشىدا

---

① ئېھتىمال قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاغ بولسا كېرەك — تەرجىماندىن.

② دارىئۇس — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 522 - يىلدىن 486 - يىلغىچە ئىراندا ھۆكۈم سۈرگەن ئاخىمەنلار جەمەتىدىن چىققان بىر پادىشاھ. ئۇ ئەينى زامانىدا ئۆزىنىڭ ئاچكۆزلۈكى، زالىملىقى ۋە تاجاۋۇزچىلىقى بىلەن داڭ چىقارغان — مۇھەررىردىن.

قوقەن ئاۋسۇۋىتىسىرى ئۇنى ئاتىسى ئۆمەر شەيخنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدۇرۇپ، تەختكە ئولتۇرغۇزىدۇ. ھىندىستاننى ئىستىلا قىلغان بۇ كىشى قەشقەرىيىنىڭ تەقدىرىگە پەقەت ۋاستىلىك يوسۇندا تەسىر كۆرسىتەلەيتتى. ئۇنىڭ ئىشلىرى باشقا بىر دائىرىگە مەنسۇپ بولغانلىقتىن، بىر بۇ يەردە ئۇنىڭ ئۈستىدە چىڭگىزخان ۋە تۆمۇرلەڭ ئۈستىدە توختالغاندەك توختىلىپ ئولتۇرمايمىز.

سەيىت ئابابەكرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوشنا ئەللەرگىچە كېڭەيتتى. ئۇ بىرنىڭ ھىندىستانىمىز ① بىلەن چېگرىلىنىدىغان پامىر ۋە بەدەخشان ئوتتۇرىسىدىكى ئاشۇ تاغلىق رايونىنى ئىشغال قىلىشقا ئالدىراپ كەتتى، بۇ تاغلىق رايوندىكى ئۇششاق ئەللەر خۇددى شۇ رايوننىڭ تاغ تىزمىلىرىدەك كۆپ ئىدى. لېكىن ئۇ بولورنى ياكى ھازىرقى زاماندا «كاپىرىستان»② دەپ ئاتالغان جايلاردىكى كاپىرلارنى ئىستىلا قىلىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشقان بولسىمۇ، بۇ جەھەتتە ئۆز چېگرىسىنى كېڭەيتىشنى ئۇزاققا داۋاملاشتۇرالمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە يىل ئىچىدە سەيىت قىلىچ ۋە ياراق بىلەن تېيىت، كەشمىرلەرگە باستۇرۇپ كىردى: 1532 - يىلى ئۇ بىر قېتىملىق ئۈزۈن سەپەردىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، قارا قۇرۇم ئېغىزىغا يېقىن بىر جايدا ھاۋانىڭ شالاڭلىقىدىن دېمى سىقىلىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمى يېڭى يېغىلىقتىن بىشارەت بېرەتتى. ئۇنىڭ قانۇنىي ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسى سەيىتنىڭ بىر جۈرىسىدىن بولغان ئوغلى رەشىد تەرىپىدىن ياقا

① ھىندىستان شۇ چاغدا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ھامىيلىقىدا ئىدى — تەرجىمانىدىن.

② كاپىرىستان — ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيانى تارقىتىلىۋاتقان دەسلەپكى چاغلاردا ئەرەبلەر ئەرىپىدىن كاپىرىستان دەپ ئاتالغان. بۇ يەر ھازىر ئافغانىستان چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ھېلىمۇ كاپىرىستان دەپ ئاتىلىدۇ — مۇھەررىدىن.

يۇرتلارغا قوغلىۋېتىلدى. رەشىدخان كاپىرىستان بىلەن تىبەتكە هۇجۇم قىلىش ئۇرۇشلىرىدا، ھەربىي سەردار سۈپىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ كەلكەنىدى. رەشىدخاننىڭ قىسقىغىنا ھۆكۈمرانلىقى ئۆزىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئاياغلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەھۋال تېخىمۇ يامانلاشتى. كېيىنكى ئەھۋاللار ھەققىدە ھازىر خىلمۇخىل گەپ بار. ئۇلارنى بىر-بىرلەپ مۇھاكىمە قىلىپ ئولتۇرۇش كىشىنى تولىمۇ زېرىكتۈرىدىغان بىر ئىش. مەسىلەن، بېنولت. دېگويس دېگەن بىر پورتۇگالىيىلىك مىسسىئونېر، سەيياھ 1603-يىلى تەختتە تۇرۇۋاتقان مۇھەممەتخان دېگەن بىر ھۆكۈمران بىلەن كۆرۈشكەندە بۇ ھۆكۈمراننىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەنىكەن. لېكىن ئۇنىڭ دېيىشىچە، بۇ خاننىڭ ھەمشىرىلىرى مەككىدىن ھەج قىلىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا ئۇلارغا خېلى شەپقەت قىلىپتۇ. بۇ گەپ مەيلى مۇشۇ ھۆكۈمراننىڭ شەخسىي كۈچ-قۇۋۋىتى ياكى مۇشۇ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۈچون بولسۇن، ئانچە ئادىل باھا بولمىسا كېرەك.

مۇشۇ چاغلاردا خوجا جەمەتلىرى تارىخ سەھنىسىگە چىقىشقا باشلىدى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىككى گۇرۇھ گويا مونتاك بىلەن كاپرېت ① نىڭ رولىنى ئويناۋاتاتتى. ئۇلار ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ كۈرىشىدە ئاقتاغلىقلارنىڭ ئاقساقىلى خوجەندلىق خوجاكالان (يۇقىرىدا بىر تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئەمىن خوجىنىڭ پۇشتى) نى ياردەمگە تەكلىپ قىلدى. خوجاكالان 1618-يىلى قەشقەرگە كېلىپ نەۋرىسى ھىدايتۇللا خوجىغاتايىنىپ، يەرلىك خەلقنىڭ خوجىلارغا بولغان ھۈرمىتىگە ئېرىشىۋالدى. ئۇلارنىڭ

① مونتاك بىلەن كاپرات-ئەدەبىيات-سەنئەت قايتا گۈللەنگەن دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىتالىيىنىڭ ۋىرۇنا شەھىرىدە ئىككى ئەۋلادقىچە بىر-بىرىگە رەقىپ بولغان ئىككى ئائىلە. مۇھەررىردىن

تەسىرى تا ھازىرغىچە تۈگەپ كەتكىنى يوق. كىشىلەر تەرىپىدىن ھەزرىتى ئاپپئاق① خوجا دەپ تەرىپلەنگەن ھىدايتۇللا خوجا يەرلىك خەلقىنىڭ قەلبىدە ھەرگىز مۇھەممەت پەيغەمبەردىن تۆۋەن تۇرمايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇنىڭ ياراتقان بەزى مۆجىزىلىرى ۋە ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭغا بېرىلگەن مۇقەددەس سۈپەتلەر ئۇنى يەرلىك خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن يۈكسەك مەرتىۋىگە ئىگە قىلغان. ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ نوپۇزى كىشىلەر تەرىپىدىن ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈلگەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئوغلى يەھيا خوجا ياكى خان خوجا ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغانىدى. لېكىن ئۇ ھىدايتۇللا خوجا ئۆلۈپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق غەلياندا ئۆلتۈرۈلدى. نەتىجىدە كونا زاماندىن قېپقالغان يېغىلىقلار يەنە باشلاندى. سىياسىي سەھنىدە تەخت تالىشىدىغانلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۈزۈلمەي چىقىۋەردى، ئەمما ئۇلارنىڭ ئۈزلىرىنىڭ نەسەبى تۈپەيلىدىن يولباشچى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشى قىيىن ئىدى. ئاخىرىدا يەنە بىر كۈچتۈڭگۈر رەقىب ئوتتۇرىغا چىقاتتى. شۇنداق قىلىپ، كىشىنى بىزار قىلىدىغان پەلەكنىڭ چاقى تاكى 1720 - يىلغا قەدەر ئايلىنىۋەردى.

قەشقەرىيىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى جۇڭگونىڭ مەزكۇر رايوننى ئىستېلا قىلىشى بىلەن يېڭى ئۆزگىرىش يۈز بەردى. شۇڭا بىز بۇ قېتىمقى ۋەقەنى ۋە ئۇنىڭغا بىۋاسىتە سەۋەبچى بولغان ئىشنى بايان قىلىشتىن بۇرۇن شەرقىي تۇركىستان تارىخىنىڭ بىزگە بەرگەن ئاساسىي ساۋاقلىرىنى ئەسلەپ ياقساق يامان بولماس. ئەڭ ئالدىراڭغۇ كىتابخانلارمۇ مۇنداق بىر پاكىتقا دىققەت قىلىشى مۇمكىن: سەككىز ئەسىردىن بۇيان بۇ زېمىندا پەقەت ئىككى قېتىملا تۇراقلىق، تىنچ ھاكىمىـ

① ئىسلام دىندىكى بىر خىل ھۇرمەتلىك نام، جاھاننىڭ ھۇرمىتى دېگەن مەنىدەت.

يەت ھۆكۈم سۈرگەن. ھالبۇكى، بۇ ئىككى قېتىملىق ھاكىمىيەت پەقەت چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرلەڭدىن ئىبارەت ئىككى ئىستېلاچىنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى پەقەت شۇ جايدىكى پۇقرالارنىڭ ئۇلارغا بويسۇنغانلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى دەپ ھېسابلاشقىلا بولىدۇ. لېكىن ئارىلاپ - ئارىلاپ پۇنۇس، ئابابەكرى پاكى دەسلەپتە باش كۆتۈرۈپ چىققان خوجىلارغا ئوخشاش بەزى يولباشچىلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلارمۇ ئۆز چېگرىلىرىنىڭ دۈشمەن قوشنىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماسلىقىغا ئاران بىرنەچچە يىل كاپالەتلىك قىلىپ تۇرالىغاچقا بۇ ئەلنى چەت ئەللىك سەييياھلار ئالدىدا يۈزەكى بولسىمۇ ئاۋات، خاتىرجەم قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى. لېكىن مۇشۇنچىلىك قۇياش نۇرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىنسانلارنىڭ زۇلمەت ئۇپۇقىدا غىل-پال قىلىپ كۆرۈنۈپ قوياتتى - دە، ئۆتۈپ كېتەتتى. ھەربىر ھۆكۈمران ئاغدۇرۇلغاندا، پۇقرالارنىڭ قەلبىدىكى «ياخشىلىنىپ كېتەر» دەيدىغان ئۈمىد تېخىمۇ خىرەلىشىپ كېتەتتى؛ بىز ئاشۇ مۇقەددەس خوجىلار ۋارىسلىرىنىڭ ئۆزلىرىدىن ئىلگىرىكىلەرنىڭ خاتالىقى ۋە ئاجىزلىقىنى تەكرارلاشتا بۇرۇنقى ھەرقانداق ھۆكۈمرانلاردىن قېلىشمايدىغانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە، پۇقرالارنىڭ چەتتىن ياردەم تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى جەزمەنلەشتۈرەلەيمىز. شۇ زامانلاردا، بۇ يەردە «پۇقرانىڭ يىلىكى ئۈزۈلگەندە، خىزىرنىڭ رەھمى كېلىدۇ» دېگەن ماقال تارقالغان. شەك - شۈبھىسىزكى، 1720 - يىلى، قەشقەرىيىگە پۇقرالىرىنىڭ بېشىدا ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان زۇلۇم شۇنچىلىك ئېغىرلاشتىكى، شۇ كەمدە ياردەمنىڭ مەيلى نەدىن كېلىشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ياردەم پۇقرانى پەقەت كۈلپەتتىن قۇتقۇزالايدىغانلا بولسا ئالقىشلانماي قالمايتتى. لېكىن ئۇلار ئەسىرلەر بويى تۆت كۆزى بىلەن كۈتكەن خىزىر ئەلەيھىسالامنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى

ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق ئالامەتنىڭ يوقلۇقىنى سەزگەندە، «ئۈمىد يوق يەردە ئىرادە يوق» دېگەندەك، قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ ھەتتا زالىم پادىشاھلار ۋە ھەددى - ھىسابسىز ئۆشرە زاكات، ئالۋان - ياساقلار ئاستىدا پۈكۈلگەن قەددىنى سەل - پەل رۇسلىۋېلىشقىمۇ كۆزى يەتمىدى.

شۇبھىسىزكى، جۇڭخارىيە بىلەن قەشقەرىيىدە ئۆي چاشقىنىدەك يامراپ كەتكەن ئالتوپىلاڭلار يەنە داۋاملىشىدىغان بولسا، بۇ ئىككى رايوندىكى ھاياتلىق ۋە بايلىق پاك - پاكىز خوراپ تۈگەيتتى. شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋال شۇكى، ئاھالىنىڭ نوپۇسى كىشىنى چۆچۈتەرلىك سۈرئەتتە ئازىيىپ كەتكەن، بۇ جايدىكى بايلىق مەنبەلىرى تەدرىجىي تۈگەپ كېتىۋاتقان، لېكىن ئۇنىڭ ئورنىنى تولدۇرغۇدەك كۆزگە كۆرۈنەرلىك مەنبەمۇ قالمىغانىدى. ئېتىسال، كىشىنى تېخىمۇ چۆچىتىدىغىنى مۇنداق بىر ئەھۋال بولسا كېرەك: كېيىنكى مەزگىللەردىكى ھۆكۈمرانلار ھەممىسى ئۆز دۆلىتىنىڭ بايلىق مەنبەلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ كۆز ئالدىدىكى كەيپى ساپا، ئەش - ئىشرىتى ئۈچۈنلا بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلىۋېتىشكەن. ئۇلار يېغىلىق ۋە غەلىيان بىلەن تولغان بۇ زېمىندا يېغىلىقلارغا ئاخىر بىر كۈن خاتىمە بېرىلىپ، ئەسىرلەر بويى زۇلمەتلىك سىياسەت ئاستىدا ئېزىلىپ كېلىۋاتقان پۇقرالارنىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە قوللىرىغا قورال ئېلىپ، زالىملارنىڭ ئەددىنى بېرىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويۇشمىغان. بۇنى يەرلىك خەلق ئارىسىدىكى «يالىڭاياق سۈدىن قورقماپتۇ» دېگەن تەمسىل بىلەنلا ئىپادىلەش مۇمكىن. ئۇتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن خانلار ۋە ئەمىرلەرنىڭ تىلغا ئېلىپ ئۆتكۈدەك يېرى يوق. لېكىن ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ۋەقەلەر قەشقەرىيىنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدا مۇقەددەمە بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ بابىمىزدا ئۇلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى. Ⅷ، Ⅸ ئەسىرلەردە

جـوڭگو هـاكىمىيـتى ئوتتۇرا ئاسـيا بىلەن غەربىي ئاسـيادىن چېكىنىپ چىققاندىن باشلاپ، تاكـى XIII ئەسىرگـىچە قەشقەرىيە ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرىنىڭ تارىخىدا ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان بالا-يىئاپەتـلەردىن باشـقا ئـەش يـۇز بەرمىـگەن بولـسا كېرەك. بۇ ھۆكۈمرانلارغا ھېسداشلىق قىلغۇدەك ھـېچنىمە يـوق، پەقەتـلا يۇتۇس بۇنىڭدىن مۇستەسنا. بىزنىڭ ھېسداشـلىق قىلىدىغـىنىمىز پۇنۇنلەي ئاشۇ جايلاردا ياشاۋاتقان بىچارە ھەر مىللەت خەلقى! شۇنىڭ ئۈچـۈن، بىز قەشقـەرىيە خەلقـىنىڭ XIII ئەسىردە يـۇز بەرگەن ئۆزگـىرىشلەرىدىكى ھېـسىياتـىنى چۈشـىنىشكە مۇۋاپـىق كەلگۈدەك بۇرۇلۇش ياسىدۇق. كېيىنكى بابـتا بۇ ئۆزگىرىشـلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشتىن ئىلگىرى، قاتمۇ قات جىنايەتلەرگە بوغۇلغان، ئەمـما ئـۆز جىنايىتـىنى ئازراق بولسىمۇ يۇيالـغۇدەك پەزىلەتكە ئىگە بولمىغان بىر توپ پادىشاھ-بەگلەرنىڭ يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىـقىنى قىلچـىلىكمۇ ئەپسـۇسلانماي كـۆز ئالدىـمىزدىن ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ بابىمىزنى ئاياغلاشتۇرىمىز.

IV باب. جۇڭگۇنىڭ قەشقەرىيىنى ئەستىلا قىلىشى

بىز 1720 - يىلدىن كېيىن تاكى 1760 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، يەنى قەشقەرىيە جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنگە قەدەر بۇيەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدىكى بايانىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشتىن بۇرۇن، جۇڭگونىڭ تارىخىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتسەك يامان بولماس. چۈنكى مۇشۇنداق قىلغاندىلا بۇ كۆچلۈك دۆلەتنىڭ قانداقسىگە شۇنچىۋالا يىراققا قول ئۇزاتقانلىقىنى، خۇسۇسەن بۇ ئىشلارنى قانداقسىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىيالىغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بېيجىڭدىكى ھاكىمىيەت بېشىدا مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تۇراتتى. لېكىن بۇ ھاكىمىيەت مانجۇ - تاتارلاردىن بىر نەچچە قېتىم زەربە يەپ ئاساسىي جەھەتتىن لىڭشىپ قالغانىدى. 1620 - يىلى مانجۇلار مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋەنلى خان ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ قولىدىن لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى تارتىۋالدى. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، مانجۇلار XII ئەسىردىكى موڭغۇل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىمىش ①. جۇڭگونىڭ يەرلىك خەلقى قوزغىلىپ موڭغۇللار تەسىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندا، ئۇلار جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چۆللۈككە قېچىپ كەتكەنىكەن. «يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار ئەسلىدە كامچاتكا تۈنىدىراسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن يېڭى بىر مىللەت بولۇپ، نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن تىرىكچىلىك يولى ئىزدەپ جەنۇبقا كۆچۈشكە مەجبۇر

① مانجۇلار جۇرچىتلارنىڭ ئەۋلادى — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

بولغانىكەن. بۇ سۆزلەرنىڭ زادى قانچىلىك ئاساسى بار - يوقلۇقى بىر بايان قىلماقچى بولغان ۋەقەلەرگە كۆپ تەسىر قىلمايدۇ. ئەمما بۇ مىللەتنىڭ جەسۇر - ئۇرۇشقاق بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ شۇجاغلاردىلا چوڭ - چوڭ ئەسكىرىي قىسىملارنى ئىشقا سالالايدىغانلىقىنى، شۇ نىڭدەك ئامىتى كەلگەن چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ نەسىلداشلىرى بولغان شەرقىي جۇڭغاريە تاتارلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ ئۆز قوشۇنىنى كېڭەيتەلەيدىغانلىقىنى جەزمەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەينى زاماندا جۇڭگو پادىشاھى ۋەنلى خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسىغا قارشى چىققۇچىلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پارتلىدى. كېيىنكى كۈرەشلەردە، تەخت تالاشقۇچى تەرەپ مانجۇلارنى يارداەمگە چاقىردى. نەتىجىدە، مانجۇلارنىڭ يارداەمگە ئېرىشكەن تەرەپ ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىدى؛ لېكىن ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئېنىق بولۇپ قالغاندا، مانجۇلارنىڭ كېلىشىم بويىچە چېكىنىپ چىقىپ كېتىش نىيىتىنىڭ يوقلۇقى ئايان بولدى. دېمەك، مانجۇلارمۇ خۇددى ئەنگلىيە تارىخىدىكى ساكسۇنلار، جۇڭگو تارىخىدىكى موڭغۇللاردەكلا ئىش قىلدى. ئۇلارنىڭ تۇنجى پادىشاھى شۇنجۇخان 1644 - يىلى تەختكە ئولتۇرۇپ، بۇيۇك چىڭ («ئالىيجاناب، پاك» دېگەن مەنىدە) سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى بولدى. لېكىن شۇنجۇخان ئۆزىنىڭ غالىب قوشۇنى تەرىپىدىن تەختكە يۆلەپ چىقىرىلغاندا، ئۇ تېخى پۈتۈن جۇڭگونى تولۇق بويسۇندۇرۇپ كېتەلىمىگەنىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان 17 يىل ئىچىدە، جۇڭگونىڭ يەرلىك كۈچلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ تۇردى ۋە غەلىبە قىلىۋەردى. 1661 - يىلى ئۇنىڭ ئوغلى كاڭشى خان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، بىر قاتار قانۇنىي تەدبىرلەر ۋە ئۇنۇملۇك ھەربىي ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ئاتىسىنىڭ جۇڭگودا قولغا كەلتۈرگەن ئورنىنى مۇستەھكەملىدى. بۇ، مەزكۇر سۇلالىنىڭ گۈللىنىپ ۋايىغا يەتكەن مەز-

گىلى بولۇپ، تىبەت مانا مۇشۇ چاغدا جۇڭگونىڭ زېمىنغا قوشۇلـ
غاندى. ھىندىچىنى ۋە بىرما چېگرىسىدىن تاكى خېيلۇڭجياڭ
(ئامۇر) دەريا سىغا قەدەر بولغان كەڭ زېمىنلار مانچۇ ھاكىمىيىتىـ
گە بويۇن تولغىيالمايدىغان بولدى. شۇبىسىزكى، تىبەتنىڭ ئىسـ
تىلا قىلىنغانلىقى ــ جۇڭگولۇقلارنىڭ خىيالىغا شەرقىي تۇركىستانـ
غىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىمىز بار، دېگەن يېڭى پىكىرنى
كەلتۈردى. ئۇلار تىبەت ئېگىزلىكىگە ھامىيلىق ھوقۇقىنى قايتا
يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ئۆتمۈشتە جۇڭغارىيە بىلەن تۇركىستانغىمۇ
ھامىيلىق قىلغانلىقىنى ئەسكە ئېلىشتى. بۇ ئىشنى ئاخىر قارانـ
يەت ھۆكۈمدار ياكى ۋالىيلاردىن بىرى ئاۋام خەلقنىڭ ئارزۇسـ
غا ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ۋە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
ئۆزىنى كۆرسىتىشى تۇرغان گەپ ئىدى. لېكىن كاڭشى خان
تولىمۇ ئېھتىياتچان پادىشاھ بولغاچقا، ئەمدىلەتىن مۇستەھكەملەنـ
گەن دۆلىتىگە خەۋپ يېتىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، جۇڭغارىيە
ياكى تۇركىستانغا ئەسكەر چىقارمىدى؛① كاڭشى خان بۇ جايـ
لاردىكى ئۇيىرات ۋاڭ ـ گۇڭلىرىنىڭ ئۆزىگە ھۆرمەت بىلدۈرگەنلىـ
كىدىن بەك قانائەتلەنگەندى. 1721 ـ يىلى كاڭشى خان ۋاپات
بولغاندىن كېيىن، ئوغلى يۇڭ جېڭ ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق
قىلدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىسقىغىنا بىر مەزگىل ئىچىدە
ئاتا ـ بوۋىسىغا ئوخشاشلا، گەنسۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردا بولۇـ
ۋاتقان جېدەل ـ ماجىرالارغا ئارىلاشمىدى. 1735 ـ يىلى يۇڭ
جېڭ خاننىڭ ۋاپات بولۇشى ئۇنىڭ قارانىيەت ئۇرۇشپەرەس ئوغـ
لى چىيەنلۇڭغا يول ئېچىپ بەردى. چىيەنلۇڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈـ
زۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بۇ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىدە
خالىغىنىنى قىلالايدىغان ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى بايقىدى ۋە ئۆـ
زىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتكۈل تاشقى كۆرۈنۈشىدىن

① بۇ سۆز ئېنىق ئەمەس ـ ت.

مەمنۇن بولدى. ئۇنىڭ خەزىنىسى تولۇق، مەملىكەتىمۇ گۈللەپ ۋايىغا يەتكەندى. پادىشاھ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئاتا - بوۋىسى تەرىپىدىن ئوبدان ئىدارە قىلىنىپ، ۋايىغا يەتكۈزۈلگەن بۇنداق بىر مەملىكەتنى مۇشۇنداق باي - قۇدرەتلىك ھالىتىدە ساقلاپ كېتىش ئۈرسىلا بولاتتى. ۋەھالەنكى، ئۇرۇشقاق، مۇستەبىت بىر پادىشاھ باي، تىنچلىقسۆيەر، ئىتائەتمەن - قانائەتچان پۇقرالارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش بىلەن پۇخادىن چىقمايتتى. چىيەنلۇڭ مۇشۇ دەۋرىمىزدىكى باشقا بۇيۇك ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاش، ئۆزىنىڭ باي، ھەددى ھىسابسىز پۇقراسىنى ئىشقا سېلىشنىڭ بىردىن - بىر يولى ھۆكۈمرانلىقنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرغۇدەك ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئۇنىڭ داڭقىنى ئالەمگە يېيىش، دەپ قارايتتى. جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ شۆھرىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئاسىيادا ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. بىرەر يەككە دۆلەت ياكى دۆلەتلەر ئىتتىپاقى ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرەلمەيتتى. شۇڭا چىيەنلۇڭ خانىمۇ قوشنا ئەللەر بىلەن دۈشمەنلىشىشكە مۇۋاپىق باھانە تاپالماي يۈرەتتى. چۈنكى بۇ دۆلەتلەر جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىناۋىتىگە خىلاپ كېلىدىغان ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلىپ قويسا ئەڭ زور تۆلەم تۆلەشكە چىن كۆڭۈللىرىدىن رازى ئىدى. شۇڭا تۈركىستاننى بىستىلا قىلىش ئۇنىڭ كۆڭۈلىگە ئەڭ ياقىدىغان بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۇرۇشپەرەسلىك مىجەزى، جۇڭگونىڭ شۇچاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالى، ئىنتايىن مول بايلىقى ۋە ئادەم كۈچى ھازىر بىز ئېيتىۋاتقان ۋەزىپىدىن نەچچە باراۋەر قىيىن ئىشلارنى ئورۇنلاشقىمۇ يار بېرەتتى، بۇنى ئېسىمىزدە چىڭ ساقلىساقلا، چىيەنلۇڭنىڭ جۇڭغارىيىگە مۇداخىلە قىلىشقا نىيەت ئۈچۈن قىزىققانلىقىنى ئاسانراق چۈشىنىمىز.

بىز ئەمدى قەشقەرىيىگە قايتىپ كېلىپ، ئېغىر ئازاب - ئۇقۇبەتتە قالغان بۇ يۇرتتا روي بەرگەن بەزى ۋەقەلەرنى بايان

قىلىپ ئۆتەيلى. غالدان باشچىلىقىدىكى قالماقلار ئاپئاق غوجىنى يەركەنگە پادىشاھ قىلغانلىقتىن، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرا تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنىدى. ئاق تاغلىقلارنىڭ باش ۋەكىلى بولغان بۇ شەخس دۇشمەن قەۋمـ لەرنىڭ كۆچلۈك قوللىغۇچىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ سىقىپ چىقاردى. ئاپئاق غوجا بىر نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، قالـ ماقلار، قىرغىزلار ۋە قىپچاقلارنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قەشقەرىيىنىڭ بەزى جايلىرىدا ئاقماي قالدى. ئۇـ نىڭ ئوغۇللىرىنىڭ كۆنىمۇ ئۇنىڭدىن ياخشى ئەمەس ئىدى. بۇ مەدىلـ كەت ئاخىر بىر قىپچاق ئاقساقلى بىلەن بىر قىرغىز ئاقساقلىنىڭ قولىدا پارچىلاندى. بەختكە يارىشا، بۇ ئىككىيلەن جېدەل ـ ماجـ را قىلىشىپ، تۇنجى قېتىملىق ئۇر ـ چاپتىلا ئاخىر ئۆز بېشىنى يېدى. ئاپئاق غوجىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ئاقباش غوجا شۇ قېتىمـ لىق يېغىلىقتا يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ بۇ ئىشتىن سەل بۇرۇن قوقەندىكى خوجەنتتىن قارا تاغلىقلار گۇرۇھىدىكى دانىيال خوجا ئىسىملىك بىرەيلەننى يارىدەمگە چاقىرىپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ تېخىمۇ زور ئۆچمەنلىكىنى قوزغاپ قويغانىدى. نەتىجىدە ئۇلارمۇ ئەھمەت خوجا ئىسىملىك بىرەيلەننى چاقىرىپ كېلىپ، ئۆز مەنپەئىتىگە ۋەكىل قىلدى. دانىيال يەركەندە ئۇلارنىڭ قورشاۋىدا قېلىپ، قىرغىزلارنىڭ يارىدىمى بىلەن قورشاۋچىلارنى ئاران قاچۇردى. دانىيال گەرچە بۇ ئۇرۇشتا ئۇتۇپ چىققان بولسىمۇ، كېيىنچە بۇ يەرنى رەقىبلىرىگە تاشلاپ بېرىپ، قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ جۇڭغارىيىگە ـ قالماقلارنىڭ يېنىغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، قالماقلار ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل كۆرۈپ، قەشقەرىيىنى قايتا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بىر تۈركۈم ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇ قېتىمـ قى جازا يۈرۈشى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرنى قور ـ شاۋغا ئېلىپ ئەھمەت خوجىنى تىرىك تۇتقان قالماق ئاتامانى

دانىيالنى ھاكىمىيەتكە يېقىن يولاتمىغانىنىڭ ئۈستىگە، بەلكى رەقىبلىرى بىلەن بىللە ئىلىغا يالاپ ئاپىرىپ، نەزەربەنت قىلىپ قويدى. ئىشنىڭ مانا مۇشۇنداق ئۆكتەملىك بىلەن ھەل قىلىنغانلىقىنى كۆرگەن قارانىيەت دانىيال يەنە كىمدىنمۇ بىھۇدە ئاغرىنالايتتى؟ مۇشۇ چاغدىن تارتىپ تاكى جۇڭگولۇقلار بۇ جايىنى ئىستېلا قىلغانغا قەدەر، ئېلىدىكى قالماق ئاتامانلىرى شەرقىي تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، دانىيال قەشقەرىيە (بۇ چاغدا ئالتە شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بولدى) گە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. ئەمما ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر بىر شەھەرگە قالماقلار ئۆزلىرى ئامبال تەيىنلەيتتى، ئۇنىڭ ھېچبىر ئەمەلىي ھوقۇق يوق. پەقەت قۇرۇق نامىلا بار ئىدى. قالماقلار دانىيالنىڭ مۇشت ئېتىشىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلىنى ئىلىدا گۆرۈگە تۇتۇپ تۇردى. دانىيالنىڭ ئۆزىگىمۇ پات - پاتلا ئىلىغا بېرىپ، قەشقەرىيىنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلىپ تۇرۇشى شەرت ئىدى. مانا بۇ — قارا تاغلىقلاردىن بولغان دانىيالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىلىدىكى قالماق ھۆكۈمرانلىرىغا تەۋە بىر ئۆلكە بولۇپ تۇرغان قەشقەرىيىنىڭ 1740 - يىلىدىكى ئەھۋالى، 1745 - يىلى جۇڭغارىيە پادىشاھى ئارابداننىڭ ئوغلى غالدان ① ۋاپات بولدى. ئامۇرسانا بىلەن داۋاچى دېگەن ئىككى ئاتامان ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل تەڭ ھوقۇق يۈرگۈزۈشتى. ئەمما ئۇلار ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆچەكىشىپ قېلىشتى ۋە بىر - بىرىنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەپ، ئۆز ھوقۇقىنى كېڭەيتىش نىيىتىگە كەلدى. ئامۇر سانا داۋاچىنىڭ ئەسكەرلىرىگە زادىلا تەڭ كېلەلمەيتتى. ئۇ بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولغىنىدىن كېيىن، جۇڭغارىيىنى تاشلاپ جۇڭگوغا قېچىپ كەتتى. ئۇ لەنجۇ

① ئارابداننىڭ ئوغلى غالدان سېرىن چېدىنلۇڭنىڭ 10 - يىلى ئۆلگەن — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ۋىلايىتىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، پايىتەختكە بېرىپ جۇڭگو خېنىغا دەرد ـ ئەھۋالىنى ئېيتىش ھەمدە ئۆز نامىدىن ۋە قەۋم-قېرىنداشلىرى نامىدىن ئىلى ۋە قەشقەرىيىنى چەكسىز قۇدرەتلىك خانغا تەقدىم قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس سۇندى.

ئۇنىڭ ئىلتىماسى خان تەرىپىدىن ماقۇل كۆرۈلدى. چىيەنـ لۇڭ خان ئۇنى ئېتىبار بىلەن قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ ئىلتىماسى ئۇستىدە ئويلىنىپ كۆرىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئۇنىڭغا جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسى تەۋەلىكىدە مەرتىۋە، مائاش بېرىدىغان بولدى. ئامۇر-سانا ئىلتىماسنى شۇنداق قاملاشتۇرۇپ يازغانلىقى، چىيەنلۇڭنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى قارا نىيىتىدىن ۋە ئىشتىياقىدىن شۇنداق ئەپچىللىك بىلەن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن، چىيەنلۇڭ ئامۇرسانا-نىڭ نۇرغۇن ۋەدىلىرىگە ئاساسەن، ئۇنىڭغا ئەسكەر قوشۇپ بېرىشـ كە رازى بولدى. 1753 - يىلى جۇڭگو قوشۇنلىرى ئامۇرسانانىڭ باشلامچىلىقىدا جۇڭغارىيىدە پەيدا بولدى. داۋاچى ئۇلارغا بىر قانچە قېتىم جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىر بۇ زېمىندىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بەزىلەر، ئۇ ئۈچتۇر-پاننىڭ بېگى خۇجام بەگ تەرىپىدىن جۇڭگولۇقلارغا تۇتۇپ بېرىلگەن، دېسە، يەنە بەزىلەر، داۋاچىنى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن، دېيىشىدۇ، لېكىن يۇقىرىقى ھەر ئىككى كۆزقاراشتىـ كىلەر ئۇنىڭ بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئىنكار قىلمايدۇ. ① ئامۇرسانا ئۆزىنىڭ جۇڭغارىيىدىكى ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارىنى قەشقەرىـ يىنى ئىستىلا قىلىشقا قاراتتى. بۇ چاغدا ئۇ ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغارىيىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ قوشۇنى يەنە ئۇ نىڭ ئۆز ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مەدەت بەرگەن قوشۇن — خىتاي

① داۋاچى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلغان دەرھال ئۆلتۈرۈلمىگەن — خەنزۇچە تەرجىمىدىن.

قوشۇنى بولۇپ، بۇ قوشۇن پەقەت بىجىك خانىغلا سادىق ئىدى، ئۇلار ئۇيىرۇت ۋاڭ - گۇڭى ئامۇرسانا بىلەن بىللە كەلگەن خىتاي گىنىرالىغلا بۇيسۇناتتى. بۇ چاغدا غالدانىنىڭ يەنە بىر ئوغلى يۇسۇپ ① قەشقەردە ئەڭ ئالىي ھوقۇقدار بولۇپ، ئىسلامىيەتنىڭ خىتاي خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقانلىقى ئۈستىدە ھەدەپ جار سېلىپ، كەلگۈسىدىكى غازاتتا قوقەن ۋە بۇخارا قاتارلىق مۇسۇلمان ھۆكۈمەتلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا تارتىشقا ئۇرۇنۇۋاتتى. ئامۇرسانا پۇرسەت كەلسىلا بۇ دۆلەتكە مۇداخىلە يۈرگۈزمەكچى بولۇپ، قەشقەرىيىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا تاقەتسىزلىك بىلەن پەيت كۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى. يۇسۇپ بولسا ئېھتىياتچانلىق بىلەن چەت ئەللەردىن ئۆزىنىڭ ئامۇرسانانىڭ بۇ سۈيىقەستىنى بىتچىت قىلىشقا يارىدەم بەرگۈدەك ئىتتىپاقچى ئىزدەۋاتاتتى. بۇ چاغدا يۇسۇپ قەشقەرىيىدىكى قارا تاغلىقلارنىڭ ئاتامانى ھەم ۋەكىلى بولۇپ قالغاندى. شۇڭا ئامۇرسانا يۇسۇپنىڭ رەقىبى بولغان ئاق تاغلىقلارغا ھوقۇق تەلىپىنى قويدۇرۇش قارارىغا كەلدى. جۇڭگو گىنىرالى ئۇنىڭ بۇ ھىيلىسىگە سۈكۈت بەردى. ئارقىدىنلا ئۈچتۇرپان بىلەن ئاقسۇدىكى قالماق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يارىدىمىدە بۇ ھىيلە تەخىرسىزلا ئەمەلگە ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار قەدىمكى خوجا ئەۋلادلىرى ئىچىدىن ئەھمەتنىڭ ئوغلى بۇرھانىددىننى تېپىپ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇخلىسلىرىنى باشلاپ دەرھال ئۈچتۇرپاننى تارتىۋالدى ۋە بۇ يەردە يەرلىك خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. بىرقانچە كىچىك قەبىلە ئۇنىڭغا بەيئەت قىلدى. لېكىن مۇشۇ چاغدا يۇسۇپ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن يەركەندىن قۇدرەتلىك قوشۇن باشلاپ كېلىۋاتقاندى.

---

① ئامۇرسانا چېدىلۇڭنىڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى) ئۆلگەن. يۇسۇپ بولسا داۋۇگۇاڭنىڭ 10 - يىلى (1830 - يىلى) ئوتتۇرىغا چىققان، شۇڭا ئۇلار بىر دەۋردىكى زاماندىشلار ئەمەس — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

بۇرھانىدىن خوجىنىڭ تەقدىرى قىلىنىڭ ئۈستىدە قالغان چاغدا، يۈسۈپ يېرىم يولدا ۋاپات بولدى. لېكىن يۈسۈپنىڭ ئابدۇللا دېگەن ئوغلى ئۆزىنى پادىشاھ خوجا (Padshah) دېگەن نام بىلەن ئاتاپ، ھەربىي يۈرۈشنى داۋاملاشتۇردى-دە، بۇرھانىدىن خوجىنى ئۇچتۇرپاندا قورشاۋغا ئېلىۋالدى. بۇ چاغدا ئابدۇللا بۇرھانىدىن خوجىغا سۇلنە كېلىشمى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار يارىشىپ ۋە ئىنتىپاق-لىشىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن «خىتاي» لارنى بىرلىكتە چاۋالاشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇرھانىدىن چىن مۇسۇلمان بولغاچقا، قارشى تەرەپنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىنتىپاقداشلىرىنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا، ئابدۇللانى جۇڭگولۇقلارغا تەسلىم بولۇشقا ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئابدۇللا ئۆز ئىلىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ھىچقانداق قارشىلىقسىزلا تەقدىم قىلىۋېتىشنى زادى خالىمايتتى، شۇڭا ئۇچتۇرپان قورشا-ۋىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. قورشاۋچىلار ئارىسىدىكى بەزىلەر بۇرھانىدىننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، قارا تاغلىقلاردىن ئايرىلىپ قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئابدۇللا ئۆزىنىڭ قالدۇق قوشۇنىنى تېز چېكىنىدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى. بۇرھانىدىن دەرھال قەشقەر-گە قاراپ ئىلگىرىلىدى ۋە بۇ جايلاردا قىزغىن قارشى ئېلىندى. ئارقىدىنلا يەركەنىمۇ بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، خوجا ئەۋلادلىرى قەشقەرىنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزىگە بويسۇندۇردى، ئاق تاغلىقلارنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى تولۇق ئىشقا ئاشتى.

بۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىۋاتقان چاغدا، جۇڭگولۇقلار قەشقەردە-يىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تاماشىچىلىرى سۈپىتىدە بىر چەتتە قاراپ تۇرغانىدى. ئامۇرسانا ئۇلارنى بۇرھانىدىننىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىنى قوللاشقا قىزىقتۇردى. شۇڭا جۇڭگولۇقلار يۈسۈپ

ۋە ئۇنىڭ ئوغلىغا قارشى ئۇرۇشقا ئادەتتىكىدەكلا مەدەت بېرىپ قويغاندىن باشقا ھېچ ئىش قىلمىدى؛ ئۇلار تاكى بۇرھانىدىن ئۆز غەلىبىسىدىن ئىسەنكىرەپ خۇدىنى بىلەلمەي، جۇڭگولۇقلارنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى بىر چەتكە قايرىپ قويغان چاغدىلا، ئاندىن بۇ ئەلنى ئىشغال قىلىش قارارىغا كەلدى. ئامۇرسانانىڭ پۈتىغا بۇنىڭدىن ئىلگىرىلا پالتا چېپىلغانىدى. تۇرغۇن جۇڭگو قوشۇنلىرى ئامۇرسانانى قوغداپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ 1757 - يىلى جۇڭغارىيىگە پادىشاھ بولۇۋېلىپلا ئۆزىنى جۇڭگونىڭ كونتروللۇقىدىن چەتكە ئالدى. ئەمما ئۇنىڭ توپلىغان ئەسكەرلىرى جۇڭگو قوشۇنىنىڭ بىر پەشۋاسىغا يارىماي تىرىپىرەن بولدى. ئامۇرسانا ئۆز ماكانىدىن يەنە بىر قېتىم قېچىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن بۇ قېتىم ئۇ ئۆتكەن قېتىم بېيجىڭدىن پاناھ تاپقاندەك ئوبدان پاناھ تاپالمىدى. شۇ چاغدا، رۇسلار سىبىرىيىنى بېسىۋالغان بولسىمۇ ئۇلارنىڭ كۈچىنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار چۆل ھەم كىرگىلى بولمايدىغان بۇ يەرلەردىكى قورغانلىرىدىن چىقىدىغان بولسىلا، بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلىمەيتتى؛ بۇ يەرلەر ئامۇرسانانىڭ نەزەرىدە پاناھلىنىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ماكان ئىدى. ئۇ توبۇرسكىغا قېچىپ بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، 1757 - يىلى شۇ يەردە ئۆلدى. رەھىمسىز جۇڭگولۇقلار رۇسلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەستىن، ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى كۆرىمىز دەپ ئۆكتەملىك بىلەن تەلەپ قىلدى. چار روسىيە ھۆكۈمىتى ئامۇرسانانىڭ ئۆلۈكىنى چاكتۇغا يۆتكەپ كېلىپ، جۇڭگولۇقلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. مانا بۇ — قارا نىيەت ئامۇرسانانىڭ پۈتكۈل ھاياتىدىكى سەرگۈزەشتىسى. دېمەك، ئۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ شەرقىي تۈركىستانىغا يېتىپ كېلىشىگە بىۋاسىتە سەۋەبچى بولغان.

بۇرھانىدىننىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تەڭ

كەلگىلى بولمايدىغانلىقىتى ئىسپاتلايدىغان. مۇشۇنداق ھەقىقىتى پاكىتلارتى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرۇقلۇق قەشقەرىيىدە شۇنچە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. لېكىن پاكىت ھەقىقەتەن شۇنداق. 1758 - يىلى، يەنى ئامۇرسانا. ئۆلۈپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ھۆكۈمران ئۆزىنىڭ ئىنىسى خان خوجا ① بىلەن بىرلىكتە جۇڭگولۇقلارغا قارشى ئاشكارا ئىسيان كۆتۈردى. ئىلىدا تۇرۇشلۇق بىرنەچچە «خىتاي» ئەمەلدارى خورلاندى، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ئوچۇقتىن ئوچۇق كەمسىتىلدى. بۇنداق پوزىتىسىيىگە ھەرقانداق بىر ھۆكۈمران زادىلا تاقەت قىلىپ تۇرالمايتتى؛ جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن بىر ئېغىز لىللا گەپ قىلىپ قويساق، بۇنداق ئىشلارغا ئۇلار ئەزەلدىنلا سۈكۈت قىلغان ئەمەس. شۇڭا ئىلىدىن بىر تۈركۈم جۇڭگو قوشۇنى بۇ گەدەنكەش ھۆكۈمراننى جازالاشقا ئەۋەتىلدى ھەم ئۇنىڭغا: جۇڭگونىڭ قولى يەتمەيدىغان يەر يوق! دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى. بۇرھانىدىن بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى بىر قانچە قېتىملىق كەسكىن جەڭدە ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى، شەھەرلەر ئارقا - ئارقىدىن دەھشەتلىك تاجاۋۇزچىلارغا تەسلىم بولغاندا، خوجىلار ئەۋلادىنىڭ ئەڭ كېيىنكى ۋەكىللىرى پاناھ ئىزدەپ بەدەخشانغا قېچىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما بۇ يەرمۇ ئانچە تىنچ ئەمەس ئىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەيۋىتى ئۇلاردىن بۇرۇنراق ئۇيەرلەرگىمۇ يېتىپ بارغانىدى. بەدەخشاننىڭ ئاقساقىلى ئىستېلاچىلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن ئاكا - ئۇكا ئىككى خوجىنىڭ بېشىنى ئىلىپ، يەركەندىن قوغلاپ بارغان جۇڭگو قوشۇنىنىڭ گېنېرالىغا تەقدىم قىلدى. بۇرھانىدىننىڭ پەقەت سامساق خوجا ئىسىملىك بىر ئوغلىلا جۇڭگولۇق غالىبلارنىڭ خوجا ئەۋلادلىرىغا قىلغان

① خان خوجا ئەمەس، خوجا جاھان. مۇئەللىپ خاتا قىلغان — ت.

قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالدى. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگولۇقلار قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ پامىر، قوقەن قاتارلىق جايلارنىڭ شەرقىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ھېچقانداق بەدەلسىزلا ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋالدى. ئۇلار ئامۇرسانانىڭ جۇڭغارىيە توغرىسىدىكى قارا نىيىتىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭغارىيىدە مۇستەھكەم بازىغا ئېرىشۋالدى، ئارقىدىنلا شۇنىڭغا ئوخشاش ئەپچىل ھىيلىنى قوللىنىپ، ئاقتاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ زىددىيىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قەشقەرىيىگىچە كېڭەيتتى، ئۇلارنىڭ قورچىقى بولغان ئامۇرسانا ۋە بۇرھانىدىن جۇڭگونىڭ بېقىندىسى بولۇشقا تەن بەرمەي، مۇستەقىل بولماقچى بولۇۋېدى. جۇڭگولۇقلار دەرھال ئەسكەر چىقىرىپلا بۇ توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىنىڭ ئادالەتسىزلىكتە چېكىگە يەتكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق، بىز بۇيەردە جۇڭگولۇقلارنىڭ دەھشەتلىك، قوپال باستۇرۇش ۋاستىلىرىنى يوشۇرماقچى ئەمەسمىز. ئۇلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ھەرقانداق شەپىسىنى سەزسىلا، رەھىم - شەپقەت دېگەننى قايرىپ قويۇپ، ھەربىي كۈچىنى ئايىماي ئىشلىتىدۇ. مۇلچەرلىنىشچە، مۇشۇ ئىككى-ئۈچ يىللىق ئۇرۇشتا ئاز دېگەندە 500 مىڭ كىشى قىرىلغان. بۇ ئادەملەرنىڭ كۆپچىلىكى بىگۇناھ ئاھالە ئىدى. بىز گەرچە بۇ سانىنى كۆپ ئاشۇرۇۋېتىلگەن دېگەن قاراشقا مايىلراق بولساقمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق. جۇڭگولۇقلار ئۆز يولىدىكى توسالغۇنى سەزگەن ھامان قورال كۈچىنى ئىشلىتەتتى، جۇڭگو چىرىكلىرى مۇسۇلمانلار بىلەن جەڭ قىلغاندا، كۆپىنچە دىنىي قانخورلۇق تۈپەيلىدىن تېخىمۇ رەھىمسىزلىشىپ كېتەتتى. جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيىنى ئىنستىپلا قىلغاندىن كېيىن، ئەسكىرىي كۈچىنى قوقەنگە قاراتتى ۋە تاشكەنت بىلەن قوقەنگە غەلىبىلىك ھېسىپ كىردى. 1760 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، غەربىي

ئاسىيالىقلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلگىرىلىشىدىن قاتتىق چۆچۈدى. ئافغانىستان بۇ چاغدا چەت ئەل تەرىپىدىن تېخى ئىستېلا قىلىنمىغان بىردىنبىر مۇستەقىل مۇسۇلمان دۆلىتى ئىدى. بالايىئاپەتكە ئۇچرىغان مۇسۇلمانلار ئافغانىستاندىن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلگىرىلىشىگە چەك قويۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا ئافغانىستان يېقىنقى يىللاردا يۈز بەرگەن بىر بىر نگەئوخشىشىپ كېتىدىغان ۋەقەلەرگە بەزى ئاساسەن، ئېھتىياتسىزلىق باتۇرلۇق ئەمەس دېگەن خۇلاسىگە كەلدى - دە، ئۇزۇندىن بۇيان كۆز تىكىپ كەلگەن بەدەخشانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى ئاقساقالنى جازالاش بىلەنلا چەكلەندى. لېكىن جۇڭگولۇقلار قوقەندە ئۆزىنىڭ قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويغاندىن كېيىن، ئاقىلانىلىك بىلەن قەشقەرىيىنىڭ ئەسلى چېگرىسىغا چېكىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ يۇ يەردىكى ھۆكۈمزانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشتا كۆرسەتكەن زېھنىي كۈچى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى ھەرقانداق بىر ھۆكۈمران مىللەت جەزمەن ياقتۇرىدۇ.

قەشقەرىيىگە قارىتىلغان ئىستېلا شۇنچە تېز بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئىستېلانى تاماملاشقا بىر نەچچە يىل كېتەتتى. گەنسۇدىن يېڭى قوشۇن يۆتكەپ كېلىشكە، قىرىلغان قەشقەرلىكلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شەنشى ۋە باشقا ئۆلكىلىرىدىن نۇرغۇن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىشكە توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئۇرۇمچى ۋە قومۇل ئوپچۇرىسىدىمۇ ئادەم كۆچۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. جۇڭگولۇقلار مۇشۇ ئەسكىرىي زاپاسلارنى ۋە بېيجىڭدىن ئىمپېرىيە قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ كەلگەندىن كېيىنلا ئۆزلىرىنى ۋەزىيەتنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىگەن خوجايىن ھېسابلىيالايتتى، جۇڭگو ۋالىيسى ئاندىن ئۆز قوشۇنىنى ھەرقايسى شەھەرلەرگە تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالايتتى. بۇ-

نىڭدىن ئىلگىرى بولسا، بىرەر ۋەقە يۈز بېرىپ قالسا تاقابىل تۇ-
رۇش ئۈچۈن، ئەسكىرىي كۈچىنى پەقەت بىر جايغا، كۆپ بولغان-
دا ئىككى - ئۈچ جايغا مەركەزلەشتۈرۈپ تۇرغۇزالايتتى. جۇڭگولۇق-
لار قوقەنلىكلەرنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك سېلىق نورمىسىنى
بېكىتكەندىن كېيىن ئەسكىرىي كۈچىنى قوقەندىن چېكىندۈرۈپ
چىقىپ، جۇڭغارىيىنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن ئۇلۇسلارغا قاراتتى.
كۆچمەن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ھەرقايسى يۈزلىرى① ئارقا - ئارقى-
دىن ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرۇپ، بويسۇندى. جۇڭگولۇقلار
ئۇلارنىڭ بىلدۈرگەن ساداقىتىنى بىردەك قوبۇل قىلىپ، جۇڭگو-
نىڭ مەرتىۋە - مەنسەپ دەرىجىلىرى بويىچە ئۇلارنى مۇكاپاتلىدى.
1766 - يىلى ئوتتۇرا يۈزنىڭ ئاقساقىلى ئابلەي ۋاڭ - گۇڭلۇق
مەنسىپى بىلەن تارتۇقلاندى. كىچىك يۈزنىڭ ئاقساقىلى نۇر ئەلى
بېيجىڭغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتكەنىدى، ئۇلار خوجايىنىنىڭ سا-
داقىتى ئۈچۈن بېرىلگەن كاتتا ئىنئاملارنى ئېلىپ قايتتى.
1765 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جۇڭگولۇقلار جۇڭغارىيە ۋە قەشقەر-
يىدە مۇستەھكەم ئورۇن ئالدى. ئۇلار خوتەننى ئىشغال قىلىپ،
ئۆزلىرىنىڭ ئۆلكىسى بولغان تىبەتكە بارىدىغان يولنى ئاچتى.
ئۇلار جەنۇب تەرەپتە ناھايىتى ياخشى بىر پارچە زېمىنغا ئىگە
بولغان بولسىمۇ، غەربىي جەنۇب تەرەپتە ئازراق توسقۇنلۇققا
ئۇچرىغانىدى. بىز يۇقىرىدا ئافغانىستان ئەمرىنىڭ بەدەخشان
ھاكىمىنى چوڭ - كىچىك خوجىلارنى ئۆلتۈرگەنلىك جىنايىتى ئۈ-
چۈن جازالاپ، بۇيەرنى بېسىۋالغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق،
ئۇ باشقىلارنىڭ جۇڭگوغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىش توغرىسى-
دىكى تەلەپلىرىنى ئۈزلۈكسىز تاپشۇرۇۋېلىپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ
ھىندى ۋە ئىران ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بولغان جېدەل تۈپەيلىدىن

① قازاقلارنىڭ چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك (ياكى سول، ئوتتۇرا، ئوڭ) قىسىملىرى-
نى دېمەكچى - خەنزۇچە تەرجىماندىن.

دىنىي ھېسداشلىقنى مۇۋاپىق دائىرىدە چەكلىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگو تۇتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغاندا مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىنىڭ تارتقان زىيانلىرىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئەلچىسى ئېلىپ كەلگەن جاۋاب ئۇنى قانائەتلەندۈرمىگەن بولسا كېرەك، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بەدەخشانغا كۆچۈلۈك قوشۇن كىرگۈزۈپ ئورۇنلاشتۇردى. دۇرانى (Durani) مىللىتىدىن بولغان بۇ ھاكاۋۇر ئەمىر جۇڭگوغا قارشى تۇرماقچى بولغانىدى، لېكىن ئۇ تۇركىستان ۋە جۇڭغارىيىدىكى زاماندىشلىرىدىن خېلىلا ئەقىللىك بولغاچقا، بۇنداق ھەرىكەتتىن كېلىدىغان خەۋپ ـ خەتەرنى توغرا پەملىيەلىدى. شۇڭا ئۇ نادىر شاھ ئىستىلاسىدىن قالغان خارابىلىق ئۈستىگە قۇرغان قۇدرەتلىك ئىمپىرىيىسىنى ساقلاپ قېلىش بىلەنلا قانائەتلەندى. ئافغانلار يۇقىرىقى ئىشلارنى قىلغاندىن باشقا، يەنە سەمەرقەنىنى قوغداۋاتقان مۇسۇلمانلارغا يارىدەم بېرىشكىمۇ ۋەدە قىلغانىدى. شۇڭا قەشقەرىيە خەلقى يەنىلا ئۇلارنىڭ يارىدىمىدىن ئۈمىد كۈتەتتى. بۇ دۆلەتنىڭ بەزى جايلىرىدا، بولۇپمۇ ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئەمما جۇڭگولۇقلار ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بۇ قوزغىلاڭنى دەل ۋاقتىدا باستۇردى، بۇ جايدىكى خەلق قىرىلدى، شەھەر ۋەيران بولدى. بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەت يەرلىك خەلقنى شۇ دەرىجىدە قاتتىق يۈرەكزادە قىلۋەتتىكى،شۇنىڭدىن كېيىنكى يېرىم ئەسىرچە ۋاقىت ئىچىدە، ئۇلار جۇڭگولۇقلارغا قارشى تۇرۇشقا زادىلا جۈرئەت قىلالمىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيىگە يۈرگۈزگەن ئىستىلاسى بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش نىيىتىدە بولۇۋاتقان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرانى ۋە باشقا خوجىلىق داۋاسى قىلغۇچىلارنىڭ جېدەل ـ ماجىرالىرىنى، يەنى ئۆزلىرىنى، بىز 1760 ـ يىلدىكى قىرغىندا ئامان قالغان سامساق خوجىنىڭ ئەۋلادىمىز، دەپ ئوتتۇرىغا چىققانلار-

نىڭ جېدەل - ماجىرالىرىنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىۋەتتى. بۇ مىللەت شۇ چاغلاردا چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئېھتىمال، ئۇلاردا جەزمەن چۈشكۈنلۈك پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن، شۇنىڭدەك جۇڭگولۇقلار ھەرقانداق قارشىلىققا يول قويمىغان ۋە قوپال ۋاستىلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بەزىلەر، ئەھۋالغۇ شۇنداق، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مەڭگۈ داۋام قىلىشى، شۇڭا ئۇلار يىلدىن-يىلغا يۇمشاق قول بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەپ قارىسا كېرەك. شۇ ۋەجىدىن ۋەزىيەت يامانلىشىپ كەتمىدى، قەشقەرىيىلىكلەرمۇ جۇڭگولۇقلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە بىپەرۋالىق بىلەن قارايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز تەقدىرىنىڭ كۆپ ياخشىلىنىشىدىن ئۈمىد كۈتەلمەيتتى. قىسقىسى، ئۇلار قارشىلىقلار تۈگىگەندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ قىرغىنچىلىقىمۇ ئاخىرلىشار، دەپ ئويلايتتى. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتىدىن بولغان زالىملار ئەسىرلەردىن بۇيان داۋاملىق قىرغىنچىلىق قىلىپ كېلىشكەنىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيىنى بېسىۋالغانلىقى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشتىن بورۇن، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكىنىمىز پايدىلىق بولار. بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ جېدەل - ماجىراسى قەشقەرىيىنىڭ XVI ، XVII ۋە XVIII ئەسىرلەردىكى تارىخىغا سىڭگەن. 1533 - يىلى سەئىدنىڭ كىچىك ئوغلى ئابدىرىشىتخان ئاتىسى قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىدا داڭ چىقارغاندىن كېيىن، ئاكىلىرىنىڭ قولىدىن دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغانلىقى بىزنىڭ ئېسىمىزدە. ئۇ ياش، نەسەب جەھەتلەردىمۇ ئاكىلىرىغا يەتمەيتتى، ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۆزبېك ئۇلۇسلىرى ئاقساقاللىرىنىڭ ئىتتىپاقىدىن پايدىلاندى، ئۇلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان چاغلاردا، مەشھۇر شەيخۇلئىسلام، سەمەرقەنلىك

داموللا خوجا كاسانى دېگەن كىشى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەنىدى، ئابدىرىشىتخان ئۇنىڭغا بەكمۇ ھۈرمەت كۆرسەتتى ۋە قەشقەردىن چوڭ بىر پارچە زېمىننى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئۇ بۇيەردە ئۆيلىنىپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولدى. ئۇنىڭ شۇ يەردىكى ئىككى ئوغلى ئۇنىڭغا ۋەكالىتەن سۇيۇرغالىقتىن بەھرىمەن بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سەمەرقەنلىك خوتۇندىن تۇغۇلغانىدى، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن چىقىشالمايتتى. ئۇلار كېيىنچە دۆلەتنىڭ چوڭ - چوڭ مەنسەپلىرىگە ئولتۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھېلىقى ئىناقسىزلىقى بالىلىرىغا قالدى. چوڭىنىڭ ئېتى خوجاكالان بولۇپ، ئۇ يەركەن بىلەن قارا تاغدا تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغىنى ئۈچۈن قارا تاغلىقلارنىڭ پېشىۋاسى بولۇپ قالدى. كىچىكىنىڭ ئېتى ئېسھاق خوجا بولۇپ، ئۇ قەشقەر بىلەن ئاق تاغدا تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغىنى ئۈچۈن ئاق تاغلىقلار پېشىۋاسى بولۇپ قالدى. بۇ ئىككىسى (يەنى سەمەر قەنلىك شەيخۇلئىسلامنىڭ ئەۋلادلىرى) ئۆزلىرىنى خوجا دەپ ئاتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئۆتكەندە بىر مەھەل ھۆكۈمران بولغان ھېلىقى قەۋمنىڭ ئۆزگىچە مەنىگە ئىگە خوجا نامى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك.

٧٠باب جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيىدىكى

جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي
تىلا قىلىۋالغانلىقىغۇ پاكىتقا ئايلاندى، ئەمدى
رانلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرگۈزگەن
لىسىنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى نېمە بىلەن ئ
ئىستىلا قىلىنغان مىللەتلەر بىلەن يارىشىش ئۇ
بۇ رايوننى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن قانداق ئەد
دى؟ بۇ ئىزەلدىنلا بىر باي زېمىن ئىدى - ئ
سىرلەردىن بۇيان يىراق كەلگۈسى مەنزىرە گۈ
لان تۈزمىگەن ھۆكۈمرانلىق، ھۆكۈمەتسىزلىك - ئ
بۇ زېمىننى ھالسىزلاندۇرۇۋەتكەن. جۇڭگولۇ ق ل ر
بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىرىدەك خەلققە ئالۋان - يا ساۋ
خەلقنىڭ ئاچ - توق قېلىشى بىلەن كارى بو ل ما
قانداق؟ جۇڭگونىڭ ئىلىدىكى جاڭجۇنلىرى ۋ
ئاستىدىكى قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ ياكى كۇچا غ
ئادەملىرى ئۆز چۈنىشىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئ
يۇپ بېرىپ باشقۇرۇش سىياستى قوللىنىپ، چ
نىيەتچىلىك يولىنى تۇتۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاسىيا
تەبىت پادىشاھلارغا ئوخشاشلا كۆز ئالدىدىكى ئ
بۇلمەيدىغان، كەلگۈسىدىكى ئىشلار بىلەنمۇ ز ا د
دىغان كىشىلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدىمۇ. ق ا ن

ئىش - ھەرىكەتلىرىنىڭ قانداقلىقىنى، ئۇلارنىڭ نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقىنى، قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن يەنە نېمىلەرنى قىلمىغانلىقىنى بىلمەكچى بولساق، ئەڭ ياخشىسى، ئۇلارنىڭ قەشقەرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنچىكىلەپ كۆزەتسەكلا كۇپايە قىلىدۇ. چۈنكى بۇنداق ھۆكۈمرانلىقتىن بۈيۈك ھۆكۈمران مىللەت بولغان بىزگىمۇ پايدىلىق نەرسىلەر چىقىپ قېلىشى مۇمكىن؛ بىز جۇڭگولۇق ئەمەلدارلارنى ئوتتۇرا ئاسىيادا قىلغان - ئەتكەنلىرىگە قاراپ ئىختىيارىي ماختايمىز، چۈنكى بىز ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ مۈشكۈللۈكىنى باشقا ھەرقانداق مىللەتتىن توغرىراق مۆلچەرلىيەلەيدىغان بولۇشىمىز لازىم.

ئامۇرسانا ھالاك بولغاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ مەمۇرىيىتىنى تۆۋەندىكى ئاساستا تەشكىللىدى: ئالىي ھوقۇق ئىلىدىكى جاڭجۈننىڭ قولىدا بولدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا مائاۋىن ۋالىي دەرىجىلىك بىر مەسلىھەتچى ئامبال قەشقەرىيىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. مەسلىھەتچى ئامبال يەركەندە تۇراتتى. ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا يەركەندىكى مەسلىھەتچى ئامبال تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چوڭ ئەمەلدار ئىدى. ئەمما دىپلوماتىيە ئىشلىرىدا ئۇ ئىلىدىكى جاڭجۈنگە بويسۇناتتى. ئىلىدىكى جاڭجۈنلا بېيجىڭ بىلەن مۇناسىۋەت قىلالايتتى. بۇ مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ قول ئاستىدا يەنە ياردەمچى ئامبال ۋە ئەمەلدار ئامباللار بار ئىدى.

بارلىق شەھەرلەرنىڭ سىرتىدا، خەنچىڭ» («خىتاي شەھىرى») دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى شەھەرلەر قۇرۇلدى. بۇ قورغانلاردا «خىتاي»، تۇڭگانلاردىن تەركىب تاپقان جۇڭگو قوشۇنلىرى تۇرغۇزۇلدى. مۆلچەرگە قارىغاندا، يالغۇز

قەشقەر ۋە شۇ ئەترابىدىكى جايلارنىلا ساقلاش ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ ئەسكەر توختىتىلغانىكەن. جۇڭگولۇقلارلا ھەربىي ئەمەلدار بولالايتتى، يۇقىرىراق دەرىجىلىك ئەدلىيە ئورۇنلىرى ۋە مەمۇرىي ۋەزىپىلەرگىمۇ ئادەتتە بويسۇنغان مىللەتلەردىن ئادەم قويۇلمايتتى. لېكىن جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدا ئاران مۇشۇنچىلىكلا ئىمتىياز بار ئىدى.

دەرىجىسى تۆۋەنرەك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى يەركەن خانى ياكى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق باش خان ئامبال تەيىنلەيتتى، بۇنداق ئەمەلدارلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك مۇسۇلمانلاردىن بولاتتى. قەشقەرىيىلىكلەرنى ھەرگىزمۇ ئۆز يۇرتلىرىدا ئەمەلگە قويماسلىق بەلكىم جۇڭگولۇقلارنىڭ ئېھتىيات يۈزىسىدىن قوللانغان بىردىنبىر تەدبىرى بولسا كېرەك. شۇ ۋەجىدىن، ئەگەر بىر يەركەنلىك مەنسەپ تۇتماقچى بولسا، ئاقسۇغا ياكى ئۆز يۇرتىدىن يىراقراق بىر جايغا بېرىشى شەرت ئىدى، بۇنىڭدىن باشقا چەكلىمە يوق ئىدى. مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئالىي مەنسەپ، ھېسابلانغان ھاكىمبەگنىڭ دەرىجىسى ئاتاقتا جۇڭگولۇق خان ئامبالنىڭ دەرىجىسى بىلەن تەڭ ئىدى. ئۇنىڭ خاس ساقچىلىرىنىڭ خىتاي قىسمىلىرىدىن تۈزۈلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە، باشقا ئەئىيانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەدلىيە مەمۇرىيىتى، خەزىنە ـ ئاشلىق، تامۇژنا، باج ۋە شەھەرلەردىكى ئوقەت بېجى قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇراتتى. خان ئامبال پەقەت بۇددىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا دەۋا ئىشلىرى يۈز بەرگەندىلا ئارىلىشاتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇددىستلارنىڭ ئىستېلاسى بىلەن مۇسۇلمانچىلىق ئۆزئارا ماسلىشىپ مادارا قىلىدىغان پايدىلىق مەنزىرە كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلار گەرچە ھاكاۋۇر بولسا

مۇ، ئەمما ئاشكارا قارشىلىق كەيپىياتىدا بولغان ئىجتىمائىي تەشـ
كىلاتلارغا يول قويۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئىجتىمائىي تەشـ
كىلاتلارنى سۆزسىز قوللىدى. بۇ ــ جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا
يۈكسەك دەرىجىدە ئاسىيالىقلارچە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش پوزىتسىيـ
سىنى قوللاىغانلىقىنىڭ بىردىنبىر مىسالى. مەسـىلەن، ئۇلارنىڭ
دىنىي كەيپىيات ناھايىتى قويۇق بولغان بۇددىستلار دۆلىتى ــ
تىبەتتىكە قىلغان مۇئامىلىسى ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. لېكىن بۇ چارە
ناھايىتى ئۇنۇملۇك بولدى. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي
كۈچىنى پەقەت ئىشلەتمىسە زادى بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدىلا
ئىشلىتەتتى، ئادەتتە ئاياپ ئىشلەتمەيتتى؛ خەلق ناھايىتى ئەر-
كىن بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىنى مەھكۇملۇقتا ياشاۋاتىمىز دەپ
ئويلىمايتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ زورغىمى باج تاپشۇرۇشتىلا قالغان ئى-
دى. ھالبۇكى، باج ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋاقتىدىكىدەك ئېغىر
ئەمەس ئىدى. ئۇلار باجنى تاپشۇرۇۋەتسىلا ھېچنېمىدىن غەم
قىلمايتتى.

ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىن چىققان ھاكىمىيەتلىرى كۆپىنچە
ھاللاردا يېڭىشەھەرلەردە تۇرۇشلۇق جۇڭگولۇق خان ئامبالىلاردىن
كۆپ زالىم ئىدى؛ ئەمما يۇز زالىملار ئۆزلىرىنىڭ قىلغان-ئەتـ
كەنلىرىگە يارىشا پات-پاتلا بېشىنى يەپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ
ھاكىمىيەتلىرى پاكى مۇسۇلمان خانلار كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن
چۈشۈپ قالغان چاغلاردا، خان ئامبال ئۇلارنى دەرھال ئالماشـ
تۇراتتى، خان ئامبال ئۇلارنى ھېچقانچە گۇناھى يوق دەپ
قارىغان تەقدىردىمۇ باشقا جايلاغا يۆتكىۋېتەتتى. خان ئامبالىنىڭ
نەزىرىدە ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى تەرتىپنى ساقلاش ئى-
دى. چۈنكى ئۇ ئاھالىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغاندا ئۆزى
ئىشلىتىشتىن ناھايىتى بەك قاچىدىغان قورالنى ئىشلەتمىگۈچە

تەرتىپنى ساقلىغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا ئاھالە جۈڭگولۇق خان ئامبالغا مۇتلەق ئىشىنەتتى. ئۇلار ئۆز قېرىنداشلىرىدىن بولغان ئاقساقاللار بىلەن جېدەللىشىپ قالسا، خان ئامبال ئۇلارنىڭ ماجىراسىنى ئادىل ھۆكۈم بىلەن ھەل قىلاتتى ۋە ئۇلارغا ئادىل مۇئامىلە قىلاتتى؛ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاۋۋالقى خانلىرى پۇقرالارنىڭ بۇددىست ئىستېلاچىلار سايىسىدە ئۆزلىرىنىڭ زۇلۇم قامچىسىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقىغا ھەسرەت قىلىشاتتى. شۇڭا بىر خەلقنى بۇ ئېنىق پاكىتنىڭ كۆچىگە ئىشىنىدۇ دەپ ھېسابلاشقا ھەقلىقمىز. جۈڭگولۇقلار باج تاپشۇرىدىغان، تاقەتلىك قەشقەرلىكلەرگە، ھەرقانداق جىددىي ۋەقەگە دۇچ كەلگەندە تامامەن ئىشىنىپ كەتمىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردىن خەۋپسىرەپمۇ كەتمەيمەيتتى.

جۈڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەسلەپكى 50 يىل ئىچىدە كۈچلۈك ئىدى. خان ئامبالىلارنىڭ مۇسۇلمان خانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى بولغان ۋە ئۇلار ئارقىلىق پۇقرالار بىلەنمۇ ئىناق ئۆتۈشكەنىدى. ئەمما بۇ مەسىلىگە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەيدا بولغان بەزىبىر ئامىللار تەسىر قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت مۇرەككەپلىشىپ قالدى، ئارىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ قالدى. جۈڭگولۇقلار ئىسلىدە ئاقسۇ بىلەن ئۇنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرگە قوقەن بىلەن سودا قىلىش ئۈچۈن خېلى چوڭ ئىمتىيازلارنى بەرگەنىدى؛ سودا قىلىش جەريانىدا قوقەنلىكلەر بۇ شەھەرلەرگە ئاستا-ئاستا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. نەتىجىدە بۇ كىشىلەر يەرلىك خەلق ئىچىدە ئايرىم بىر گۇرۇھ بولۇپ شەكىللىنىپ، جۈڭخۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشىدىن بەھرىمەن بولدى، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ باشلىرىنى سىلىغان كە-

شىلەردىن رازى ئەمەس ئىدى. بىرقانچە يىل ئۆتۈپ، قوقەن مۇھاجىرلىرىنىڭ سانى كۆپەيمىشكە باشلىغاندا، جۇڭگولۇقلار ئۇلارنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەردە بىردىن ئاقساقال سايلىۋېلىشىغا سۈكۈت قىلدى؛ لېكىن ئاقساقالار قوقەن خانى تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى. قوقەن خانى قوقەن مۇھاجىرلىرى ئېتىراپ قىلىدىغان بىردىنبىر پادىشاھ ئىدى. بۇ ئەلدە ئاسانلىقنى كۆزلەپ، ساقلىنىپ تۇرۇشىغا يول قويۇلغان مۇشۇ ئۇچىنچى خىل كۈچ ئاخىر جۇڭگولۇقلارغا ئەڭ يامان ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى، «خىتاي»لار بۇ ئاقساقاللارنى «ھەممە پىتنە - پاساتلارنىڭ بېشى» دەپ قاراشقا ھەقلىق ئىدى. ھېچبولمىغاندىمۇ قەشقەردە شۇنداق ئىدى. ئاقساقاللار ئەسلىدە تولىمۇ ئېھتىياتچان ئىدى، جۇڭگولۇق ئەمەلدارلارنىڭ چىشىغا تېگىدىغان ئىشنى زادىلا قىلمايتتى، ئۇلارنىڭ ئەسلى مەقسىتى خان ئامىبال - بىلەن قارشىلىشىش ئەمەس، بەلكى يەرلىك مۇسۇلمان خانلارنىڭ ئەمرىنى رەت قىلىش ئىدى، شۇڭا ئۇلار بۇ ئىشتا ئۇتۇق قازاندى. جۇڭگولۇقلار ھەممىشە تىنىم تاپماي ئالدىراش - تېنەش يۈرىدىغان بۇ مەككار چەت ئەللىك ئاقساقاللارنى بىرەر خەۋپ يەتكۈزەر، دەپ ئويلىمىغانىدى، مۇسۇلمان خانلارمۇ ئىزچىل ئىتائەت قىلىپ كېلىۋاتقان ئەئىيانلاردىن ئىدى، لېكىن مەمەدانە ئاقساقاللار بۇ خانلار ئوتتۇرىسىغا ئىختىلاپ سېلىپ قويدى. جۇڭگولۇقلار بولسا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ماجىرالارغا بىر چەتتە قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، ئۇلار، ئېھتىمال، مۇسۇلمانلار ئۆزئارا جېدەل - ماجىرا قىلىشسا ھاكىمىيىتىمىز تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىدۇ دەپ قارىغان بولسا كېرەك. ئەمما ئۇلار بۇ مەسىلىدە خاتالاشقانىدى، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاقساقاللار ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان خانلار ئالدىدا ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيەتلىرىدىن تېنىم

ۋالدى، ئۇلار بارلىق سۈيىقەستىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى. بۇ سۈيىقەستلەر جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۈز بېرىشكە باشلىدى: قوقەنلىكلەر مۇسۇلمان خانلارنى يەڭگەندىن كېيىن ھاكاۋۇرلىشىپ، ئۆزلىرىنى باشقۇرىدىغان خان ئامبالغا ئاپىئاشكارا پۈت ئېتىشقا باشلىدى، بۇغۇ كېيىنكى ئىشلار، ئەلۋەتتە.

جۇڭگولۇقلار مۇسۇلمان ئاھالىگە كەڭچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىۋاتقان چاغدا، ھوقۇق بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمىت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك باشقا مەسئۇلىيەتلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىغانىدى. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ قىلالايدىغان ئەڭ چوڭ ئىلتىپاتى ــ تەرتىپ ساقلاش، دەۋاگەرلەر ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش، بۇ، جۇڭگو مەمۇرلىرىنىڭ بىرىنچى ئەقىدىسى ئىدى. بۇ پاتىپاراق يۇرتتا ئەمىنلىك ئورنىتىلغان ھامان، سودا ـ سېتىق گۈللىنەتتى. زەئىپلىشىپ كەتكەن يەرلىك سانائەتلەر ئەمدى يېڭىباشتىن جانلانغان، چەت ئەل كارخانىلىرىمۇ بۇ جايلارغا جەلپ قىلىنغانىدى؛ جۇڭگو ھاكىمىيىتى بۇ يەرنى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ ئاۋات، بەختىيار بىر جايغا ئايلاندۇرغانىدى. لېكىن جۇڭگولۇق ھۆكۈمرانلار ياخشى تەرتىپ ئورنىتىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالغىنى يوق، ئۇلار بۇ جاينىڭ ئېزىلەڭگۇ ـ ھورۇن بىر مىللەتنىڭ خاھىشى بويىچە سۈرىلىپ مېڭىشىغا يول قويمىدى، شەخسەن ئۆزلىرى ئۇلگە بولۇپ باشقىلارغا قانداق ئىشلەش لازىملىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. يۈكسىلىشكە ئىنتىلگەن گەنسۇ، سىچۇەنلىك «خىتاي» سودىگەرلىرى قۇمۇل، تۇرپاندىكى بازارلارغا يېتىپ كېلىش بىلەنلا توختاپ قالمىدى، بەلكى ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى قەشقەرىيىنىڭ ئۆزىگىمۇ ئىچكىرىلەپ كىردى ۋە شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشتى. بۇ جۇرئەتلىك سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك كەسىپچانلىقى ۋە ئەقىل ـ ئىدىكى، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدە نەرسىلىرى،

كاپىتاللىرى ئارقىلىق بۇ رايوننىڭ تۇرمۇشىدا ئەۋەلدىن كەم بۇ-
لۇپ كەلگەن بوشلۇقنى تولدۇردى. مۇشۇ «خىتاي» سودىگەرلىرىگە
ئەگىشىپ، بۇ جاي تېخىمۇ بېيىدى ۋە ئاۋاتلاشتى. يەركەن، قەشـ
قەر، ئاقسۇ ۋە خوتەنلەر بۇ رايونىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك شە-
ھەرلەرگە ئايلاندى. 1800 - يىلى بۇ رايوننىڭ ئاھالىسى ھەرقانـ
داق چاغدىكىدىن كۆپىيىپ كەتتى.

سودا - سېتىق جەھەتتە ھەممە مىللەت باراۋەر ئىدى. جۇڭـ
گولۇقلار ئۆز ۋەتەنداشلىرىغا باشقىلار ئويلىغاندەك قانـداقتۇ ئالا-
ھىدە ئىمتىيازلارنى بەرگىنى يوق. مىڭ چاقىرىملاپ يوللارنى بې-
سىپ لەنجۇ دىيارىدىن بۇ يەرگە پۇل تاپىمىز دەپ كەلگەن «خى-
تاي» سودىگەرلىرى قوقەنلىكلەر، قەشقەرلىكلەر ۋە ئافغانلار بىلەن
باپباراۋەرلىك ئاساسىدا رىقابەتلىشىشى لازىم ئىدى. ئۇلارنىڭ يۇر-
تى ئۇلارنى باج تاپشۇرۇشتىن ئازاد بولۇش ئىمكانىيىتىگە، چەت
ئەللىك سودىگەر ياكى يەرلىك سودىگەرلەردىن باشقىچىرەك بىرەر
ئوڭايلىققا ئېرىشتۈرەلمەيتتى، يەرلىك سودىنىڭ ئاساسلىق قىسمى
ئاۋۋالقىدەكلا كونا سودىگەرلەرنىڭ قولىدا ئىدى. قوقەنلىك، قەشـ
قەرلىك سودىگەرلەر سودا - سېتىقتىن ئوخشاشلا پايدا ئالاتتى. ئەمما
جۇڭگوغا تېگىدىغان بىۋاسىتە مەنپەئەت ئۇلارنىڭكىدىن ئازراق ئىدى.

جۇڭگولۇقلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئۆلكىلىرىنى سۈ-
غىرىپ كۆكەرتىشتە كىشىلەرنى ھەيران قالـدۇرارلىـق چارىلەرگە
ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر ئىدى. جۇڭگـونىڭ ئۆز
زېمىنىدىكى دەريا-سى ياكى كۆلى يوق جايلاردا بولىدىغان تەرەپ-
تەرەپلەرگە توتاشقان ئېرىق - ئۆستەڭلەر بۇ چەت ياقىدىكى قا-
رام زېمىنىدىمۇ ئوخشاشلا بارلىققا كەلدى. شەرقىي تۈركىستان سۈ-
غىرىش ئىشلىرى دۇنيا بويىچە ئەڭ ناچار بولغان رايـونـلارنىڭ
بىرى، يەركەن دەريا-سىنى بويلاپ كەتكەن بىر مۇنبەت بەلـبـاغ
تەڭرى تېغىنى بويلاپ شەرقتىكى قۇمۇلغىچە سوزۇلغان، خەرىتـ

گە ئېلىنغان كىچىك - كىچىك دەريا ئېقىنلىرىدا يىلبويى سۇ ئاق-
مايدىكەن، يەركەن دەرياسىمۇ يىلنىڭ قۇرغاقچىلىق پەسىللىرىدە
كىچىك بىر ئېقىنغا ئايلىنىپ قالىدىكەن. جۇڭگولۇقلار بۇ كەمچى-
لىكنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ۋە ئاشلىق زىرائەتلىرىنى ئىمكانىيەتـ
نىڭ بېرىچە كۆپرەك تېرىش ئۈچۈن، ھەرقايسى جايلاردا ئېرىق-
ئۆستەڭ چاپتۇرغان. مۇشۇ تەدبىرلەرنىڭ نەتىجىسىدە، ئېكىنزار-
لىقلاردا تېرىلغۇ كۆلىمى ئاستا - ئاستا، ئەمما سالماق كېڭىيىپ،
قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەركەن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ئەتراپىدىكى
جايلار ئاسىيادىكى مەشھۇر باغ - بوستانلىق جايلارغا ئايلانغان،
بۇ يەرلەردىن ئاشلىق، مېۋە - چېۋىلەر مول چىقىدىكەن. سەيياھ-
لار يەركەندىن تاكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا قەدەر چەكسىز كەتكەن
باغ - بوستانلار ئىچىدە سەيلە قىلىپ ماڭالايدىكەن، ئۇلار ھەممىلا
جايدا باياشاتلىق ۋە توقچىلىقنى، تىنچ - ئازادە ھويلا - ئاراملارنى
ۋە خۇشچىراي ئاھالىنى ئۇچرىتىپ تۇرىدىكەن. مانا بۇلارنىڭ
ھەممىسى جۇڭگولۇقلارنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن بارلىققا كەلگەن.

جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆز زېمىنىغا تۇتىشىدىغان ئىككى يولدا
ترانسپورت لىنىيىسى بولۇپ، بىرى تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى
چوڭ يول، بىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ يولدۇر. بۇنىڭ-
دىن باشقا يەنە خوتەن ئارقىلىق تىبەتنىڭ مەركىزى لىخاساغا
بارىدىغان يەنە بىر ھارۋا يولىمۇ بار، بۇ يول بىلەن كەشمىرگـ
مۇ بارغىلى بولىدۇ، قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولغان خوتەن قاشـ
تېشى تىبەتكە ۋە مارالبېشى ئارقىلىق جۇڭگوغا كۆپ مىقداردا
توشۇلىدىكەن، قاشتېشى جۇڭگو ئاياللىرى ئۈچۈن ئەتىۋارلىق بۇ-
يۇم ھېسابلىنىدۇ. پەقەت قاشتېشىغا تايىنىپمۇ خوتەننى كارامەت
ئاۋاتلاشتۇرغىلى بولىدۇ، ئالتۇن، كۈمۈش، ئىپار سودىسىمۇ بۇ ئا-
ۋات شەھەرنىڭ سودىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، جۇڭگولۇقلار
ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا، بۇيەردە يەنە كۆلىمى خېلىلا چوڭ

بولغان گىلەمچىلىك ۋە توقۇمىچىلىق سانائىتىمۇ بارلىققا كەلگەنىدە كەن: بۇ يەردىكى ئالتۇن كانلىرى، ئىككى جايدىكىسىنى ھىساب-قا ئالمىغاندا، جۇڭگولۇقلار كەتكەندىن كېيىن ھېچكىمىنىڭ كارى بولمىغانلىقتىن تاقلىپ قاپتۇ، بۇ كانلار يۇلەيدىغان ئادەم چىقسا ئاندىن نورمال ئىش باشلىيالىشى مۇمكىن دەپ قارالماقتا.

جۇڭگولۇقلار ئاقسۇ ئەتراپىدىكى كۆمۈر كانىغىمۇ بەك كۆڭۈل بۆلمىدىكەن. بۇ خاڭلارنىڭ بەزلىرى شەخسلەر ئىلكىدە، بەزىلىرى ھۆكۈمەت ئىلكىدە ئىكەن، تاشكۆمۈر مەزگۈر شەھەرنىڭ كۈندىلىك لازىمەتلىك بۇيۇملىرىدىن بىرى، لېكىن ئۇ سىرتقا توشۇلىمايدۇ، بىزگە مەلۇمكى، جۇڭگولۇقلار يەرلىك بايلىق زاپىسىنى ئېچىشقا چەتئەللىكلەرنى باشلاپ كەلگەندىن كۆرە ئۆزى ئېچىشقا كۆپرەك قىزىقىدۇ، شۇڭا كان ئېچىشقا دۆلەتنىڭ ئالاھىدە يارىدەم بەرگەن ۋە يار-يۆلەك بولغانلىقىنى كۆردۇق، خوتەندىكى ئالتۇن كېنى، ئاقسۇدىكى كۆمۈر كېنى ۋە كۇچادىكى سېنىك كېنى بۇنىڭ روشەن دەللىلى؛ ئۆتمۈشتىكى ھۆكۈمرانلاردىن تارتىپ يېقىنىدىكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلارغىچە ھەممىسى بۇ كان مەھسۇلاتلىرىغا ئىز-چىل ھالدا ناھايىتى ئەخمەقلەرچە سەل قاراپ كەلگەن. قەشقەرنىڭ ئۆتكەنكى گۈللەنگەن مەزگىلىدىكى دۇنياغا مەشھۇر مەخسۇس كەسىپلىرى ئانچە تاشلىنىپ قالماپتۇ. يەركەن بىلەن ئاقسۇنىڭ كۆن-بۇلغار-چىلىقى، قەشقەر بىلەن خوتەننىڭ يىپەكچىلىكى ئۇرۇش تۈتەك-لىرى قاپلاپ كەتكەن چەنلۇك يىللىرىدىكىدەك گۈللەنمىگەن بول-سىمۇ، ئەمما خەلق ئاممىسى، يەنى يېزىلاردىكى دېھقانلار سىنىپى يەنە داۋاملىق روناق تاپقان ۋە ياخشى باشقۇرۇلغان، سودا-سېتىق ھەر جەھەتتىن ئىلگىرى باسقان، ئىستېلاچى دۆلەت ھا-كىمىيىتى ئۆز پۇقرالىرىنىڭ بۇرۇن يېتىپ بارمىغان ۋە يېتىپ بېرىشىمۇ مۇمكىن بولمىغان گۈللىنىش مەزىلىگە قاراپ سالماق قەدەم تاشلاپ كېتىۋاتقانلىقىغا بىر چەتتە نازارەت قىلىپ تۇرۇش

بىلەنلا قانائەتلەنمەكتە.

ئاخىردا، جۇڭگولۇقلار يەنە بۇ جاينىڭ ھەر قايسى قىسىملىرى ئارىسىدىكى قاتناش يوللىرىنى ياخشىلاشقىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇتلەق كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىلى بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدا يولۇچىلار يىلبويى ئۈزۈلمەي راۋان قاتناپ تۇرىدىغان بىر چوڭ يولنىڭ بولۇشى تامامەن زۆرۈر. شۇڭا ئۇلار نۇرغۇن مەبلەغ ئاجرىتىپ، ئاقسۇنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تېغىدا جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇزارت ياكى مۇز داۋان دەپ ئاتىلىدىغان بىر يول ئاچقان. بۇ يول تىك داۋانلار ئارقىلىق ئۆتىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەك خەتەرلىك بولۇپلا قالماستىن ھەمىشەم قار-مۇزلارنىڭ ئاستىدا قالىدىكەن. شۇڭا بۇ يولنىڭ ئاسراقسىز قېلىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە توسۇلۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بۇ يەردە ھەر كۈنى ئۇدۇللۇقچە يول ئاسراپ تۇرىدىغان ئادەم تۇرغۇزۇشقا توغرا كەلگەن. بۇ يول كۆپ خىراجەتلەر بىلەن پۈتكەن ۋە يولنى ئاسراپ تۇرۇشقىمۇ كۆپ خىراجەت سەرپ قىلىنغان، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ ئاجايىپ قۇرۇلۇشى 15 يىلدىن بۇيان ياسالماي قالغانلىقتىن، ھازىر بۇ يول بۇزۇلۇپ كېرەكتىن چىققان. ئەگەر جۇڭگولۇقلار ئىلىنى قايتۇرۇۋالسا، ئۇلارنىڭ بۇ يولنى ياسايدىغانلىقىدا گەپ يوق. بۇ يولنىڭ غەربىدە نارىن دەرياسىنى بويلاپ ئالمۇتا، چېلەك، قرقەن قاتارلىق جايلارغا بارىدىغان تاغ يوللىرى بار بولۇپ، ياقۇپ بەگ مۇز داۋان يولىنى تاشلىغىنىدا، ئۆزىگە ئاشۇ يولنى تاللىۋالدى.

جۇڭگولۇقلار ئىچكىرىگە قايتىدىغان چوڭ يولنى ئاسراشقىمۇ ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەنىدى. شۇڭا تىيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئارقىلىق ئىچكىرىگە بارىدىغان ئىككى چوڭ يولنى ئىمكانىيەت-

نىڭ يېتىشچە دائىم راۋانلاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. تىيانشاننىڭ شىما-
لىدىكى يول ماناس ۋە ئۇرۇمچى ئارقىلىق قۇمۇلغا تۇتىشىدىكەن.
تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى يول ئاقسۇ، كۇچا ئارقىلىق قۇمۇلغا
تۇتىشىدىكەن. كۇچادىن قەشقەر ۋە يەركەنگە بېرىشتا، مارالۋېشى-
دىن ئۆتىدىغان يەنە بىر يولمۇ بار ئىكەن. بۇ يولدا ئادەم ئۇ-
زۇلمەيدىكەن. بولۇپمۇ خوتەن، سانجۇغا بېرىشتا چۆل بويىغا جايـ-
لاشقان بۇ بىرىنچى ئۆتەڭدىن بۇرۇلۇپ يوانى قىسقارتماقچى
بولغانلار مۇشۇ يول بىلەن ماڭىدىكەن. ھەرقايسى شەھەرلەردە
ئۆز تەۋەسىدىكى يوللارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپاراتلار
تەسىس قىلىنغان، بۇنداق يول باشقۇرۇش ئاپپاتلىرىنىڭ رولى
ناھايىتى چوڭ ئىكەن. دېمەك، جۇڭگولۇقلار مۇشۇنداق بىر قا-
تار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى 50 نەچچە يىل
ئىچىدە قەشقەرىيە بىلەن جۇڭغارىيىنىڭ بەختىگە ئايلاندۇرغان.
دەرۋەقە، بۇ جامائەت مۇئەسسەسىلىرى مالىيە مەسىلىسىگە تاقىلىدۇ،
ئەگەر مۇقىم باج كىرىمى بولمىغان بولسا، يوللارنى ياسىغىلى بولـ-
مايىتتى، ياسىغان تەقدىرىمۇ يولنىڭ راۋان بولۇشىنى كاپالەتلەنـ-
دۇرگىلى بولمايىتتى؛ ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى چېپىپ تۇرغىلى، بۇ
رايوننى ياخشى باشقۇرغىلى بولمايىتتى؛ سودا - سېتىق ئىشلىرىنى
راۋاجلاندۇرغىلى بولمايىتتى ۋە شۇ سەۋەبتىن چەت ئەللەرنىڭ
ھۇرمىتىگىمۇ سازاۋەر بولغىلى بولمايىتتى. بۇنداق باج يولغا قو-
يۇلغاندىن كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە جىق كۆپىيىپ كەتكەن.
بۇ يەردە ئاساسلىق ئىككى خىل سېلىق يولغا قويۇلغان.
بىرى — «ئۆشرە» دېيىلىدىغان دېھقانچىلىق بېجى ۋە «زاكات»
دېيىلىدىغان سودا - سېتىق، چارۋا مالدىن ئېلىنىدىغان باج يولـ-
غا قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا شەھەرلەردە يەنە خۇددى دۆلىتىمىز-
دىكى تاپاۋەت بېجىغا ئوخشاش ئاساسىي باجلارنىڭ بىرى بولغان
ئۆي بېجى ئېلىنىدىكەن. يەنە بىر خىلى ھەربىي خىراجەت بېجى.

بۇنداق باج ئىچكى - تاشقى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياج ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىكەن. دۆلەت يەنە كان، كارخانىلاردىن خېلى كۆپ مىقداردا يىللىق باج ئالىدىكەن. بۇنداق باج ئادەتتە مەلۇم جامائەت ئىشلىرىغا سەرپ قىلىنىدىكەن، قىرغىز چارۋىچىلىرىدىن ئولپان ئېلىنىدىكەن. ئۇلارنىڭ چارۋا مېلىنىڭ ئېنىق سانى بولىدىكەن، باج نىسبىتى تۆۋەن ئىكەن. ئۇلار باج تۆلەش بەدىلىگە جۇڭگونىڭ ھامىلىقىغا ئېرىشەلەيدىكەن. يۇقىرىقى چوڭ - چوڭ بىر نەچچە تۈرلۈك باجدىن باشقا يەنە بازاردا ئوتۇن ساتقاندا ئېلىنىدىغان ئوتۇن بېجى، شەھەرلەردىكى سېغىن كالا باققانلاردىن ئېلىنىدىغان سۈت بېجى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىرنەچچە تۈرلۈك ئۇششاق - چۈششەك باجلار بار ئىكەن. قەشقەرىيە توغرىسىدا كىتاب يازغان بىر ئاپىتور: بۇ باج - سېلىقلار «بىر تۈرلۈك تەيىار زۇلۇم ۋاستىسى، نارازىلىقنىڭ مۇھىم بىر مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇنداق نارازىلىقلار تۈپەيلىدىن ھۆكۈمرانلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، ئەجىلى يېقىنلىشىپ قالغاندا، ئۇلارغا ھېچكىم يارىدەم قولىنى سۇنمايدۇ، ئۇلارغا ھېچكىم ھېسداشلىق قىلمايدۇ.» دېگەنىدى. لېكىن سەۋەب بىلەن نەتىجىگە بېرىلگەن بۇنداق خىيالىي باھا ھەرگىز پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

دەرۋەقە، بارلىق باج - سېلىقلار باجگىرلار ئارقىلىق تەييار ئېزىش ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن، لېكىن بۇ يەردە مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان مەسىلىدىكى باجگىرلار مۇسۇلمانلارۋە يەرلىك كىشىلەر ئىدى. ھەرقانداق ياخشى ھۆكۈمەت ئۇچۇن باج - سېلىقلار تامامەن زۇرۇر. بىر جۇڭگولۇقلارنىڭ باج - سېلىقلارنى قانداق ئىشلەتكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ مەمۇرلىرىنىڭ باج - سېلىقنى ئومۇمىيلىقنى كۆزلەش روھىي بىلەن شۇ جايىنىڭ جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرىغا سەرپ قىلىغانلىقىنى ئويلىغىنىمىزدا، ئۇلار ئېغىرچىلىقنىڭ ھەممىسنى ئادالەتسىزلىك بىلەن مەھكۇم مىللەتلەرنىڭ زېممىسگە يۈكلەپ قويىـ

غان، دېيەلەمدۇق؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەرىيىنىڭ ئاشۇ مەزگىلـ
لەردە ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمايدىغان ئادەم
يوق. ھەتتا ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەڭ گۈللەنگەن
مەزگىلدىمۇ خەلق يەنىلا ئاشۇ ئاۋۋالقى مەزگىلنى ھەسرەت بىلەن
ئەسلىگەن. شۇڭا، جۇڭگولۇقلار ئېغىر ئالۋان - سېلىقلار ئارقىلىق
قەشقەرىيىنى شۈلۈۋالغان، دېيىش پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس؛ ئەگەر،
بىرەر رەزىل زالىملىق بولغان دېيىلسە، بۇ زالىملىقنى «خىتاي»
خان ئامباللىرى قىلمىغان، بەلكى مۇسۇلمان خانلار قىلغان.

جۇڭگولۇقلار ئاپەتكە ئۇچرىغان ۋە يوقىلىشقا يۈزلەنگەن
پەيتتە، يەرلىك خەلق ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ ئەڭ ياخشى دوستلىرىغا
ھەقىقەتەن ۋاپاسىزلىق قىلىشتى ياكى ئۆز شەھەرلىرىدە جۇشقۇن
ئەنجانلىقلارنىڭ مۇشۇ بۇددىستلار ھاكىمىيىتى بىلەن ھەل قىلغۇچ
جەڭ قىلىشىغا ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك بىپەرۋالىق بىلەن قاراپ
تۇرۇشتى. بۇ مۇھاجىرلار مۇشۇ ھۆكۈمرانلىققا ئەزەلدىن ئۆچمەنلىك
قىلىپ كەلگەنىدى.

قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ كالتا پەملىكى ئەشەددىي غازاتچىلار-
دىن بولغان قارا نىيەت قوقەنلىكلەرنىڭ تۈگمىنىگە سۇ قويۇپ
بەردى. لېكىن 40 يىل جەريانىدا مىسلىي كۆرۈلمىگەن ئۆچمەنلىك
پىشىپ يېتىلىپ، ھۆكۈمرانلار بىلەن مەھكۈملار ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋەتتى، نەتىجىدە، ئۆتكەندە رە-
ھىمدىل، خالىس دەپ ھېسابلانغان ھۆكۈمەت ئەمدىلىكتە يات
مىللەتنىڭ ھەربىي ئىستىبدات، جاھالەتلىك ھۆكۈمىتى دەپ ھېـ
سابلىنىدىغان بولدى. جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقى شۇنىڭدىن ئېتىبا-
رەن شەرقىي تۈركىستاندا زەئىپلىشىشكە باشلىدى. لېكىن شۇنداق
ئەھۋالدىمۇ، جۇڭگولۇقلار تېخى يىمىرىلمىگەنىدى. ئۇلارنىڭ زېمـ
ىنىدا ئىچكى توپىلاڭ چىقىپ، ئۇلار بىر - بىرى بىلەن دۈشمەن
ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن چاغدىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا، يەنى

ئۇلارنىڭ تەبىئىي چېگرىسىدىن 2000 مىل يىراقلىقتا، ئۇلارنىڭ قولىدىكى خەنجەرلەر بىر-بىرلەپ چۈشۈپ كەتتى. جۇڭگونىڭ قەشقەرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقى 1820-يىلغىچە داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە كىشىلەرنىڭ كۆزىگە چېلىققىنى قاچانلا قارىسا بىرخىللا گۈللىنىش مەنزىرىسى ئىدى. 1820-يىلدىن 1860-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئەھۋال سەل ئۆزگەرگەن ۋە خېلى مۇرەككەپلەشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كىشىنى ئانچە قانائەتلەندۈرەلمەيتتى.

جۇڭگو قوشۇنلىرى 1758-يىلى ۋە 1760-يىلى قوقەنگە ئىككى قېتىم بېسىپ كىردى، تاشكەنت 1758-يىلى قولدىن كەتتى، قوقەن 1760-يىلى قولدىن كەتتى. جۇڭگولۇقلار قوقەندە بىر مۇنچە ئولپانغا ئېرىشكەندىن كېيىن چېكىنىپ چىقتى. ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن چىيەنلۇڭ زامانىسىدا — 1795-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا — قوقەنلىكلەر ئولپاننى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ تۇرغانىدى. ئەمما شۇنىڭدىن كېيىن ئولپان ۋاقتىدا تاپشۇرۇلمايدىغان، بۇ ئىككى قوشنا ئەل ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە چېگرا توقۇنۇشى يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئاخىر 1812-يىلى ئىقتىدارلىق بىرخان قوقەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغانىدىن كېيىن، ئولپان تاپشۇرمايدىغان بولۇۋالدى. جۇڭگولۇقلارمۇ ئۇلارنىڭ ئولپان تاپشۇرمىغانلىقىغا سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن جۇڭگو بىلەن قوقەننىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىش شۇنىڭ بىلەنلا تۈگەپ كەتمىدى؛ چۈنكى ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار قوقەنگە ھەر يىلى بىرمۇنچە پۇل بېرىش ھېسابىغا شۇچاغدا قوقەندە تۇرۇۋاتقان خوجىلارنىڭ جۇڭگوغا قارشى بىرەر سۈيىقەستكە كىرىشىشىدىن ساقلىنىشنى ئۆزلىرىگە پايدىلىق

دەپ قاردى. بۇ يارەم پۇل دۆلىتىمىزنىڭ پۇلى ھېسابىدا 3500 فوند سىتېرلىڭغا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار قوقەن خانىنىڭ ئەنجانلىق سودىگەرلەرنىڭ قەشقەردە قىلغان سودىسىدىن باج ئېلىشىغا يول قويدى. بۇ باج بىر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن ئاقساقاللار تەرىپىدىن ئېلىنىدىغان سودا بېجى بولۇپ، قوقەننىڭ نامرات خانلىرى بىر تۈرلۈك چوڭ كىرىم - تاپاۋەت ھېسابلىناتتى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى مۇشۇنداق يول قويۇشلار ۋە ئىنئامىلارغىمۇ رازى بولمىدى، ئۇلار جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇلايىملىقىنى ئاجىزلىق ۋە زەئىپلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىدى. مۇسۇلمانلار قايتا باش كۆتۈرۈپ چىققان مەزگىلدە، قوقەنلىك سودىگەرلەر ناھايىتى مۇھىم سىياسىي ئەربابلاردىن بولۇپ قالدى. قەشقەرىيدە ئېھتىمالى بولغان ھەر قانداق بىر خوجىغا تۇتۇرۇق بولۇپ بەرگەنلەر شۇلار ئىدى؛ دۇنيادا تۇغمىمەي كېلىۋاتقان ئوسال ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى جۇڭگولۇقلارغا دۆڭگەپ قويغانلارمۇ شۇلار ئىدى؛ قەدىمكى خوجىلار ئەۋلادىنى قەشقەرىيىگە قايتىپ كېلىشكە قۇتراتقانلارمۇ شۇلار ئىدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىچە پەقەت خوجىلار ئەۋلادىلا ئاھالىگە ئەڭ چوڭ بەختسائادەت كەلتۈرەلەيتتى. بۇ سەۋەبلەر جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇتقان ئورنىغا ئىچكى - تاشقى جەھەتلەردىن تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ نوپۇزى ئۇزاققا قالماي تېخىمۇ ئاشكارا تەھدىتكە ئۇچراشقا باشلىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ قىرغىنلىرىدا ئامان قالغان بىردىنبىر خوجا ئەۋلادى ــ سامساق خوجا تېخى بالا چېغىدىلا ۋاخاننىڭ خىلۋەت رايونلىرىغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالغانىدى. كېيىنچە، ئۇ بۇ يەردىن يەنە قوقەنگە قېچىپ بېرىپ تۇرۇپ قالدى ۋە شۇ يەردە ئۆيلەندى. بۇ خوجا ئەۋلادىنىڭ ئۇچ ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى يۈسۈپ خوجا، ئوتتۇرانچىسىنىڭ ئىسمى باۋدۇن خوجا،

كىچىكى مەشھۇر جاھانگىر خوجائىدى. 1816 - يىلى قەشقەرنىڭ غەربىدىكى تاشملىق دېگەن يەردە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇنجى قېتىملىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. گەرچە بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ تېزلا باستۇرۇۋېتىلگەن ۋە قوزغىلاڭنىڭ ئاتامانلىرى ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ شىددەتلىك بوراننىڭ يېتىپ كېلىدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىپ تۇراتتى.

1822 - يىلى، جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ قەشقەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، چوڭ ئاكىسى بۇخارا غا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قارا قىرغىزلار بىلەن بىرلەشتى. جاھانگىر خوجا بىر تۈركۈم قارا قىرغىزلارنى توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئاتامانى سۇرەنچى بەگنىڭ باشچىلىقىدا قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇلار شەھەر سىرتىدا توسلىپ قېلىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن نارىننىڭ يېنىدىكى بولۇر قىرغىزلىرىغا قوشۇلۇپ كەتتى، بۇ ئۇلۇس ئاتاقتا جۇڭگوغا تەۋە ئىدى. جاھانگىر خوجا مۇشۇ قىرغىزلارنىڭ يارىدەمى بىلەن چېگرىنى پاراكەندە قىلىپ تۇردى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا زەربە بېرىش ئۈچۈن دەرھال كىچىك بىر قوشۇن چىقىرىپ، قىرغىزلارنى قۇرۇتقا قورغىنىغا قەدەر سۈرۈپ باردى. ئەمما جۇڭگو قوشۇنلىرى غەلىبە بىلەن قايتىۋاتقان چېغىدا، بىر تار جىلغا ئىچىدە پىستىرمىغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي ھالاك بولۇشتا تاس قالدى. بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى تۇنجى قېتىملىق مەغلۇبىيىتى ئىدى. بۇ خەۋەر دەرھال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالدى، بۇ ئىش خوجىلارنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. تەۋەككۈلچىلەر تەرەپ - تەرەپتىن جاھانگىر خوجىنىڭ قەشقەر چېگرىسىدا تىكلىگەن بايرىقىنىڭ ئاستىغا توپلىنىشقا باشلىدى، قوقەن خانى ئۇلارغا ئەيسا دادخاھ دېگەن قابىلىيەتلىك بىر قوشىبېگنى يارىدەمگە ئەۋەتتى، جاھانگىر خوجىنىڭ ئىشنى

خۇددى باشقا خوجىلارنى قوغدىغان ۋە قوللىغاندەك ئىزچىل قوغ-
دىدى ۋە قوللىدى.

1826 - يىلى ئەتىيازدا جاھانگىر خوجا قەشقەرگە يەنە ھۇ-
جۇم قىلدى، جۇڭگولۇقلار دۇشمەنىنى سەل چاغلاپ يېنىكلىك
بىلەن قورغاندىن چىقىپ جەڭ قىلدى. بۇ چوڭ جەڭنىڭ ئۆتمۈ-
شىنىڭ قانداق بولغانلىقى بىزگە نامەلۇم. لېكىن بۇ جەڭ جۇڭگو-
لۇقلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى. جاھانگىر خوجا قەشقەر
شەھىرىگە غەلىبە بىلەن كىرىپ كەلگەندە، ئاقساقاللارنىڭ قۇترىتى-
شى بىلەن قايمۇقۇپ چىققان خەلق تەرىپىدىن قارشى ئېلىندى.
جاھانگىر خوجا ئۆزىنى سېيىت جاھانگىر سۇلتان دەپ ئاتاپ،
قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولغانلىقىنى جاكالىدى. ئۇنىڭ قىلىغان
بىرىنچى ئىشى — قەشقەرلىكلەرنىڭ ھەقىقىي ھېسسىياتىنىڭ ئەڭ
ئىھمىيەتلىك ئىپادىسى — مۇھەممەت سېيىتنىڭ نامى بىلەن قەش-
قەرنىڭ مۇسۇلمان خانىنىڭ بېشىنى ئالغانلىقى بولدى.

قەشقەرنىڭ ئېلىنىشى پۈتۈن ئالتە شەھەردىكى ئاقساقاللارغا
ئۇزاقتىن بۇيان تەييارلاپ كەلگەن ئىشكىلارنى دەرھال باشلىۋې-
تىشلار دېگەن چاقىرىقنىڭ بىشارىتى ئىدى، يېڭىسار، يەركەن،
خوتەن قاتارلىق جايلار دەرھال قوزغالدى. قوراللانمىغان جۇڭگو-
لۇقلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۇچراپ، كوچىلاردىلا ئۆلتۈرۈلدى
يات مىللەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بەلگىسى بولغان يېڭىشەھەرلەر
تۈزلىۋېتىلدى.

قەشقەر يېڭىشەھىرى ئۇزاققىچە يالغۇز قارشىلىق كۆرسىتىپ
تۇزدى، ئەمما ئۇزاق قورشاۋغا بەرداشلىق بېرەلمەستىن ئاخىر
جاھانگىر خوجىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. جاھانگىر خوجا تولۇق
غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋۋال قوقەن بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتنى تەرتىپكە سېلىشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا جۇڭگولۇق-
لاردا نېمىشقىدۇر ھېچبىر شەپە يوق ئىدى، ئۇلار ئانچە ئالدىرى-

ماي، تەەكىن تۇراتتى. قوقەن خىنى مەمەدەلى جاھانگىر خوجىنىڭ غەلىبىسى مەنىڭ يار-يۆلىكىمدە بولغان دەپ، ئەنئەنىۋى جەھەتتە قانداقتۇ ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى ۋە قەشقەرنى ئۆزىگە بېقىندى قىلماقچى بولدى. لېكىن خوجا-ئاقسۇ-ئەكىلەر بۇنى قوبۇل قىلمايتتى. قوقەندىن قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن زور قوشۇن يېڭى شەھەر ئەتراپىدا 1000 ئادىمىدىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن قايتۇرۇپ كېتىلدى. قوقەن قوشۇنىنىڭ قايتۇرۇپ كېتىلىشى يېڭى ھۆكۈمرانىنىڭ ئوردىسىدا پىتنە يۈز بېرىدىغانلىقى ۋە بۇ پىتنىگە قارشى كۈرەش قوزغىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. جاھانگىر خوجا بۇ پىتنىنى تېزلا ئۇجۇقتۇردى ۋە پىتنە چىقارغان قوقەنلىك قوشىبېگى ئەيسا دادخاھنى دەرھال ۋەزىپىسىدىن ھەيدەپ، ئۆزىنىڭ قوقەنگە بولغان بېقىندىلىق ھالىتىنى ئۆزگەرتتى. مۇشۇ چاغدىلا جۇڭگولۇقلار كېلىۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى.

ئالتە شەھەرنىڭ غەربىي قىسمى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى يەنىلا جۇڭگوغا سادىق ئىدى، جۇڭگولۇقلار يەنىلا بۇ جايلاردىكى مۇھىم قەلئەلەرنى ساقلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلىمۇ ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى، بۇ، ئۇلارنى مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا ئىگە قىلاتتى. ئۇلار تۇڭگانلار ئارىسىدىن جازالاش قىسىملىرىنى تەشكىل قىلىشتا بىر خىل پۇتىمەس-تۇڭىمەس ئەھىۋالىدا مەنبەگە ئىگە ئىدى، بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇزرۇكخان① ۋە ياقۇپ بەگ زامانىسىدىمۇ ئۇلار مۇشۇ ئىككى تۇرلۇك پايدىلىق شەرتنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ كەلدى، ئۇلار مۇشۇ ئىككى تۇرلۇك پايدىلىق شەرتنى ئۆز قولىدا

① بوزرۇكخان — ئاپاق خوجىنىڭ 7 - ئەۋلاد نەۋرىسى. «يەتتە شەھەر خانلىقى» نىڭ خىنى - مۇھەررىردىن.

تۇتۇپ تۇرالمسلا مۇسۇلمانلارنىڭ تەلۋىلەرچە دىنىي ئېتىقادى بىلەن قوقەننىڭ خوجىلار ئەۋلادلىرىنى، قانات ئاستىغا ئېلىشلىرى ھەچىنىمگە دال بولالمايتتى. جاھانگىر خوجا قەشقەردە ئالتە ئاي ھۆكۈمرانلىق قىلدى، جۇڭگو گېنېرالىرىمۇ ئۇنىڭدىن تەلەتۈكۈس ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئىلىدا ئالتە ئاي تەييارلىق كۆردى 1827 - يىل 1 - ئايدا، تۇڭگان، قالماق ۋە «خىتاي» ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان 100 نەچچە مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن ئىلىدىن يولغا چىقىپ ئاقسۇغا بېسىپ كىردى. ئىلىنى جىياڭجۇنى بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى چاڭلىڭ دەيدىغان يەنە بىر گېنېرال بۇ يەردە تۆۋەندىكىدەك ئۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىشتى: 12 مىڭ كىشىلىك كىچىك بىر قوشۇن زاۋال دەريا سىنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىپ، چۆلنى كېسىپ ئۆتۈپ، خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدۇ، قالغان چوڭ قوشۇن مارالبېشىغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ، مارالبېشىغا كەلگەندىن كېيىن، خىللانغان چىرىكتىن 7 مىڭ ئادەم يەركەنگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئاساسىي قوشۇن قىزىل دەريا سىنىڭ ئىككى قاسىقنى بويلاپ مېڭىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ.

ئۇلار يېڭىئاۋاتقا يېتىپ كەلگەندىلا، جاھانگىر خوجىنىڭ بۇ يەرگە توپلىغان تەخمىنەن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا ئۇچراپ توسۇلۇپ قالىدۇ. ئىككى تەرەپ قوشۇنلار بىر بىرىنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ توختىغاندىن كېيىن، دەرھال سەپ تارتىپ تىزىلىدۇ ۋە قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدا قالغان ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ جەڭگە تەييارلىنىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپ قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان رەسىم - قائىدە بويىچە، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەنلىكى ئۆز پالۋانلىرىنى سەپ ئالدىغا چىقىرىشىدۇ. جۇڭگولۇقلار كۆچتۈڭگىر قالماق ئوقچىسىنى جاھانگىر خوجىنىڭ قوقەنلىك بىر كۆچتۈڭگىر سىپاھىغا قارشى چىقىرىدۇ. ھىلىقى

قالماق ئەنئەنىۋى قورال بىلەن قوراللانغانىدى، قوقەنلىك بول-
سا، كونا نۇسخىدىكى ئېغىر بىر تال قارامىلتىق (بەردەكگە)
بىلەن قوراللانغانىدى. قوقەنلىك پالۋان مىلتىقنىڭ چاقمىقىنى
قايرىپ ئوقلاپ بولغىچە جۇڭگولۇق ئوقچى ئۇنى ئوقىيا بىلەن
كۆكسىگە چېنەپ ئېتىپ ئۆلتۈردى. دۇنيادا ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى
ئۆز پالۋانلىرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بەلگىلەيدىغان بىرەرمۇ قوشۇن
بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتتە، لېكىن بۇ قېتىمقى جەڭ شۇنداق
دەھشەتلىك بولدىكى، ئەيىۋ-ھەننىاس! بۇ توغرىلىق بىر بېيىتتا
مۇنداق دېيىلىدۇ:

كىمىكى ئۆز رەقىبىنى قىلسا نابۇت ئاللا-يار،
غەلبە مەنسۇپ بولغاي ئاڭا ئاللا-يار.

ھەر ئىككى تەرەپ بىر پەس قىسقا ئەمما كەسكىن ئېلىش-
قاندىن كېيىن، قەشقەر قوشۇنلىرى تېرىپىرەن بولۇپ چېكە-
نىدۇ جۇڭگولۇقلار ئىككىنچى كۈنى قەشقەرنى ئۇچ تەرەپتىن
قورشۋالدى. شۇ كۈنى كېچىسى جاھانگىر خوجا قورقۇپ كېتىپ،
قارا تاققا قاچتى. لېكىن تاغنى قار قاپلاپ كەتكەچكە ئېغىزلاردىن
ئۆتكىلى بولمايتتى. ئۇ بىر نەچچە كۈنگىچە ئۆكۈپ يۈرگەن
بولسىمۇ، ئاخىر جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن تىرىك قولغا چۈشۈرۈل-
دى. ئۇنىڭ تەقدىرىمۇ مۇشۇ ئىمپېرىيىگە ئاسىيلىق قىلغان باشقا
كىشىلەرنىڭكىدەكلا بولدى. ئۇ بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ،
ئاۋۋال پۇت-قولى كېسىپ تاشلاندى، ئاندىن بوغۇزلاپ ئۆلتۈ-
رۈلدى. شۇ قېتىمقى ئورۇشتا ئۇچتۇرپاننىڭ بېگى ئىسىياقبەگ
خوجىلارغا قارشى چىقىپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، قەشقەرنىڭ
بەگلىكىگە تەينىلەندى. جۇڭگولۇقلار تۇزلىۋېتىلگەن يېڭى شە-
ھەرنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇپ چىقتى. بۇ يەردە ياڭ دارېن (ياڭ
فاڭ) نىڭ قوماندانلىقىدىكى «خىتاي» گارنىزون قىسمى قالدۇ-
رۇلدى. ئىسىياقبەگ قەشقەرگە بەگ بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي مەنسە-

پىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، جۇڭگوغا چاقىرتىپ كېتىلدى.

بۇ ئۈچ شەھەردە جۇڭگولۇقلار ھاكىمىيىتى ھېچبىر توسالغۇسىزلا يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. شەرقىي تۈركىستاندا يەنە ئەمىنلىك ئورنىتىلدى. ئەمما جۇڭگولۇقلار قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان باستۇرۇش ۋە جازالاش تەدبىرلىرى يەرلىك خەلق ئىچىدە ئۆتكەنكىدىنمۇ كۈچلۈكرەك ئۆچمەنلىك قوزغىۋەتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ تەدبىرلەر باشقىلارنىڭ جۇڭگولۇقلارغا قوللانغان ۋاستىلىرى بولسىمۇ، بۇنداق ئۆزئارا ياۋۇزلۇق قىلىش تۈپەيلىدىن، بۇ جايدا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان دوستلۇق پاك-پاكىز تۈگىدى. 12 مىڭ تۈتۈن مۇسولماننى قەشقەردىن ئىلىغا كۆچۈرۈش جۇڭگولۇقلار قوللانغان ھەرىكەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنكى بۇ رايوندا مۇھىم رول ئوينىغان ئاشۇ كىشىلەر شۇ چاغلاردا تارانچىلار دەپ ئاتالدى. بۇنىڭ مەنىسى يانچىلار① دېگەنلىك بولىدۇ.

جۇڭگولۇقلار يەنە قوقەننىمۇ جازالاپ قويۇش قارارىغا كەلدى. ئۇلار قوقەن بىلەن بولغان بارلىق سودىنى توختاتتى. ئەگەر ئۇلار ئۆز چېگرىسىنى داۋاملىق قامال قىلىپ تۇرالىغان بولسا، ھېچ ئىش يۈز بەرمىگىن بولاتتى. لېكىن بۇ چاغ قوقەندە مەمەدەلىخان تەختكە ئولتۇرغانىدى، بۇ كىشى شۇ چاغلاردا قوقەندە ئەڭ قارانىيەت، ئەڭ ئىقتىدارلىق بىر خان دەپ تونۇلۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ قارا تېگىننى يۇتۇۋېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي بەدەخشاننىڭ بەزى چەت جايلىرىنىمۇ ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزۈۋالدى بۇ چاغلاردا قۇندۇزدىكى مۇرادبەگ بەدەخشاننى پۈتۈنلەي يۇتۇپ كەتكەنىدى. شۇڭا مەمەدەلىخاننى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئېغۋاگەرلىكىگە چىداپ تۇرالايدۇ، دېيىش زادىلا مۇمكىن ئەمەس

① «غەربىي چېگرىنى ئۇدۇمىي باشقۇرۇش چارىلىرىدىن قىسقىچە بايان» دېگىن كىتاپتا ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن بۇ 12 مىڭ تۈتۈن «يانچى» دەپ ئاتالغان. ئەمما جەمئىيەتتە يەنە «تېرىقچى» دەپمۇ ئىزاھلىشىدۇ. — مۇھەررىردىن.

ئىدى، لېكىن ئۇ ئېھتىيات قىلىپ، ئۆز ھۇجۇمىنى جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈچى چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن باشلىدى. مەمەدەلىخان جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلىنا قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ھامان سامساق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ خوجىنى بۇخارادىكى جايىددىن چاقىرتىپ كەلدى - دە، ئۇنى ئۆزىنىڭ پاچچىسى ھەققۇلى بەگنىڭ قوماندانلىقىدىكى بىر قوشۇن بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى. جۇڭگو قوشۇنلىرى مىڭ يولدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ غەربىيىدىكى شەھەرلەر بۇ - رۇنقىدەكلا جۇڭگولۇقلارغا يەنە قارشى چىقتى ۋە يۈسۈپ خوجىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر قېتىملىق قىرغىنچىلىق باشلىنىپ كەتتى، يۈسۈپ خوجىنىڭ تاجاۋۇ - زى تامامەن جاھانگىر خوجىنىڭ تاجاۋۇزىنىڭ تەكرارلىنىشى ئىدى. لېكىن يۈسۈپ خوجىنىڭ غالىبىيىتى تېخىمۇ ئۇزۇن قىستا غالە - بىيەت بولدى. جاھانگىر خوجا قەشقەرگە توققۇز ئاي ھۆكۈمرانـ لىق قىلغان بولسا، يۈسۈپ خوجا سەۋلىنى① ھاكىمىيەت كۈ - رسىدا ئاران ئىۋچ ئايلا تۇتۇپ تۇرالىدى، خالاس.

جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى بارىكۆل بىلەن شەن - شىدىكى ئۇششاق - چۈششەك مۇسۇلمان يېغىلىقلىرى تۈپەيلىدىن تاكى 1831 - يىلى ئەتىيازغىچە كېچىكتۈرۈلۈپ ئاندىن باشلاندى. بۇ چاغدا ئۇلار قەشقەرىيىگە قايتىپ كېلىپ، يۈسۈپ خوجا ۋە قوقەن قوشۇنلىرىنىڭ بۇنىڭدىن بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى قوقەنگە قايتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى. ئەسلىدە قوقەنلىكلەر قەش - قەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن مەزگىلدە بۇخارالىقلار قوقەنگە

---

① سەۋلە ياكى سەۋلىجان — قەدىمكى پادىشاھلارنىڭ قولىدىكى ھۆكۈمرانلىق سىمۋولى بولغان تاياقچە، ئۇنىڭ سىرتى ئالتۇن ياكى كۈمۈش بىلەن قاپلىنىپ، ياقۇت، مەرۋايىت قاتارلىق ئېسىل جاۋاھىراتلار بىلەن بېزەلگەن بولىدۇ — مۇھەررىردىن.

ھۇجۇم قىلغانىدى. ھەققۇلى بەگ خوجىلارنىڭ ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشتىنمۇ جىددىيىرەك بولغان بۇ ۋەقەگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قوقەنگە جىددىي چاقىرتىلدى. يۈسۈپ خوجىمۇ جۇڭگۇ-لۇقلار بىلەن يەكمۇ-يەك ئېلىشىشتىن ۋاز كېچىپ، ھەققۇلى بەگ بىلەن بىللە قايتىپ كەتتى. قايتىپ بارغان قوقەن قوشۇنلىرى بۇخارا تەرەپتىن كېلىۋاتقان ھەرقانداق خەۋپنى تار-مار قىلالايتتى. شۇنىڭ بىلەن، بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، مەمەدەلىخان يەنە شەرق تەرەپتە ھەربىي ھەرىكەت قوزغاپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ھامىيلىقىدىكى قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلدى. جۇڭگولۇقلار چوڭ ۋەزىيەتكە تەسىر قىلالمايدىغان بۇنداق ھەربىي ھەرىكەتلەردىن تولىمۇ بىزار ئىدى. شۇڭا قوقەن بىلەن سۈلھ قىلىشتى. بۇنىڭغا ئاساسەن، قوقەن ئۆتكەنكى ئىمتىيازلارغىمۇ ئېرىشتى، ئاقساقالارنىڭ ئورنى تۆۋەنلىمىستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىملاشتى. مەمەدەلىخان مۇرادىغا يەتتى ۋە شەرتىنامىدە ئۆز ئۈستىگە ئالغان مەجبۇرىيەتكە ئاساسەن، خوجىلارنى قوللاشنى توختىتىپ، ئۇلارغا سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. جاھانگىر خوجا بىلەن يۈسۈپ خوجىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ، شۇبھىسىزكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ شان-شەۋكىتىگە بېرىلگەن چوڭ بىر زەربە ئىدى. ھەر جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا يېتەلمىگەن قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگولۇقلار مۇشۇ قوزغىلاڭلاردا بىر ياكى ئىككى قېتىم ئاشكارا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇلار بۇ-رۇندىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھازىرقى روسىيەدەكلا يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى 60 يىللىق ئەمىنلىك ئىچىدە بارلىققا كەلگەن ئىناقلىقنىڭ تەۋرىنىپ قالغانلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنچىلىك ئابروي ھېچنىمىگە ئەرزىمەيتتى،

بۇددىستىلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا، جۇڭگولۇقلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن بارلىق كونا نىزالار يەركەن بىلەن قەشقەردە يۈز بەرگەن چوڭ قىرغىنچىلىقلار ئىچىدە يېڭىباشتىن باش كۆتۈردى. قەشقەرلىكلەر جۇڭگودىن كۆرگەن ئىلگىرىكى مەنپەئەتلىرىدىن مىننەتدار بولمىدى. جۇڭگولۇقلار ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ياكى قەشقەرلىكلەرنىڭ ۋاپاسىزلىق قىلغانلىقىدىن غەزەپلىنىپ، ئۆزلىرىمۇ ئۇلارغا شۇنداق پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلدى. ئۇلار ياۋرو-پالىقلارنىڭ مۇشۇنداق شارائىتىمۇ هامان ئىللىق پوزىتسىيە تۇتىدىغانلىقىنى ياقتۇرماي، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى چارىسى بويىچە ئۆچ ئېلىشقا كىرىشكەنىدى. هۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ ئېسىدە بولسۇنكى، جاهانگىر خوجا بىلەن يۈسۈپ خوجىنىڭ بىر - بىرىگە ئۇلاشتۇرۇپ كەينى - كەيىندىن باشلىۋەتكەن ئىككى قېتىملىق تاجاۋۇزى جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرلىيىدىكى هۆكۈمرانلىق تارىخىدا بۇرۇلۇش ياسىدى، ئۇنىڭدىن بۇرۇن جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ جايدا يولغا قويغان رەهىمدىل سىياسىتىنى تىل بىلەن تەسۋىرلەش قىيىن دېيىشكە بولاتتى، ئەمدى بۇ ۋەقەدىن كېيىن يەنە مۇشۇنداق ئىبارە قوللىنىلسا، ئۇ بىمەنىلىك بولىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىشكە تەنتەك، ۋاپاغاجاپا قىلىدىغان قەشقەرلىكلەر ئۆزى جاۋابكار بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭدىن قالسا، يەنە مەككار ئەنجانلىقلارمۇ جاۋابكار بولۇشى كېرەك. جۇڭگولۇقلار هېچ بولمىغاندا: بۇ مىللەتكە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئادىل هۆكۈمرانلىق قىلغىنىمىزدىن كېيىن، قورالسىز قېرىنداشلىرىمىز ۋە قوشۇنلىرىمىز تۇيۇقسىز قىلىنغان هۇجۇملارغا ئۇچرىغان ۋە مىڭلاپ قىرىلغاندا، بىر پەقەت كىنە بۇ يەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى كۆچەيتىش جەهەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىمىزنى بوشاشتۇرۇپ قويىدۇق خالاس، دېيىشكە هەقلىق.

ئىشنىڭ قىزىق ھەم بىر - بىرىگە زىت بولغان يېرى شۇكى، بۇ ئارىلىقتا قىسقا بىر ئىستىراھەت مەزگىلى بولدى، مۇشۇ مەز - گىلدە بۇرۇنقى گۇللىنىش - ئاۋاتلىشىش ۋەزىيىتى قايتىپ كەل - گەندەك بولدى؛ بۇ تۆھپە جۇڭگولۇق ۋالىينىڭ قول ئاستىدىكى زوھۇرىددىن ھاكىم دېگەن مۇسۇلمان يارىدەمچىسىگە مەنسۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى «خىتاي» دىن باشقا تائىپىلەرگە ئەزەلدىن نىسىپ بولمىغان «قەشقەر مەسلىھەت ئامبىلى» لىق دەرىجىسىگە يەتكەنىدى. ئۇ بىر قەشقەرلىق كىشىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى قوقەنلىك دەيىتتى. ئۇ قوقەندە بىر سىياسىي گۇناھ بىلەن قاماقتا ياتقانىكەن. زوھۇرىددىن ھاكىم قەشقەرنى يەتتە - سەككىز يىل ئىچىدىلا يەرلىك خەلقىمۇ، جۇڭگولۇقلارمۇ ھەممۇن بولغۇدەك دەرىجىگە يەتكۈزگەنىدى. ئۇ قىلغان جامائەت ئىشلىرىنىڭ ئىچىدە، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ سىرتىدا يېقىنقى توپىلاڭدا تۈزلىۋېتىلگەن قەلئەلەرنىڭ ئورنىدا يېڭى قەلئەلەرنى ياساپ چىققانلىقىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. بۇ قەلئەلەر ھازىر «خىتاي شەھىرى» دېيىلىدىغان «يېڭىشەھەر» دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن 1864 - يىلى زوھۇرىددىن ھاكىمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قوقەن بىلەن خوجىلارنىڭ دۈشمەنلىشىش ئارقىسىدا پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىدى.

1845 - يىلى، قوقەندە مەمەدەلىخان ئۆلگەندىن كېيىن، خودايارخان تەختكە چىقتى①. ئەمما ئۇنىڭ تەختىگە خىرىس قىلىۋاتقانلارنى يوق دېگىلى بولمايتتى. شۇ چاغلاردىكى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەن يېغىلىقلار داۋامىدا، قوقەنلىك بەزى تەۋەككۈلچىلەر جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ۋەكىللىكىدىكى

① مەمەدەلى 1842 - يىلى ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا شىرئەلى (1842 — 1845) تەختتە ئولتۇردى. خۇدايارخان شىرئەلىدىن كېيىن تەختكە چىققان. — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

هازىرقى خوجىلارنى جۇڭگولۇقلارغا ھېلىقىدەك يېڭى - يېڭىدىن ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇشقا كۈشكۈرتەتتى. خوجىلار بولسا ئۇلارنىڭ گېپىگە بەك قۇلاق سالاتتى ۋە يېڭى - يېڭى ئىشلارغا تۇتۇش قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈپ قويۇاتتى. ئۇ چاغلاردا قوقەنـ لىك تەۋەككۈلچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى مەمەدەلىخانىنىڭ قولىدا ئۇزاق مۇددەت ئىشلىگەنلەردىن ئىدى. لېكىن بىرقەدەر تىنچلىقنى خالايدىغان ھۆكۈمران خۇدايارخاننىڭ زامانىسىغا كەلگەندە، ئۇلار قىلىدىغان ئىش تاپالماي بەزى شەھەرلەردە لاغايلاپ يۈرگەندى. شۇڭا قەشقەرلىق خوجىلار بۇ كىشىلەر ئارىسىدىن ۋە ئۆزلىرىگە ئىزچىل ئەسقېتىپ كەلگەن قىرغىزلار ئارىسىدىن سان جەھەتتە خېلى كۆپ، لېكىن ئىچكى جەھەتتە ئانچە ياخشى ماسلاشمىپ كەتمىگەن بىر قوشۇن توپلاشقا ئانچە قىينالمىدى. شۇچاغدا قوقەندە داڭلىق خوجىلاردىن يەتتىسى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كاتتا تۆرە دەپ ئاتالغانلاردىن ئىشان خوجا، بۇزرۇكخان خوجا ۋە ۋەلىخان خوجىلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. شۇ قېتىم يۈزبەرگەن تاجاۋۇزچىلىق ۋەقەسى تارىخىي كىتابلاردا مۇشۇ خوجىلارنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىرسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالماي، بەلكى يەتتە خوجا يېغىلىقى دەپ ئاتالدى.

كاتتا تۆرىگە ئۇنىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە سەرۋازلىرى قوشۇلۇپ، خېلى نۇرغۇن كىشى قەشقەرىيىگە قاراپ ھەربىي يۈرۈش قىلدى. قەشقەر ھەممىسى بۇ تاجاۋۇزچىلارـ نىڭ ھۇجۇم قىلىدىغان بىرىنچى نىشانىسى ئىدى. قەشقەر 13 كۈن مۇھاسىرە قىلىندى، كېيىن ئىچكى جەھەتتە پىتنە چىققاز - لىقتىن ئاخىر قولدىن كەتتى. خوجىلارنىڭ غالىبىيىتى پەقەت مۇشۇنىڭ بىلەنلا چەكلەندى، باشقا شەھەرلەر ئۇلارغا قارىمايتتى. ئۇلار بۇ يەردە راسا پۇخانىدىن چىققۇچە ئىككى ئايدەك ئويناپ يۈرۈۋالغاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن كۆكىئاۋاتتا

مەغلۇپ قىلىندى ھەمدە چېگردىن قوغلاپ چىقىرىلدى. قەشقەر-لىقلەرنىڭ نەزىرىدە خوجىلارنىڭ بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزى دەسلەپتە تولىمۇ كۈلكىلىك بىر ئىشتەك تۇيۇلغانىدى؛ خوجىلار قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە سادىر قىلغان جىنايەتلىرى ئۇچۇن ئاھالىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك نەپرىتىنى قوزغىدى. زوھۇرىددىن ھاكىم جۇڭگولۇقلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغانلىقتىن، مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى مەسلىھەتچى ئامبالارنىڭ ھەممىسى «خىتاي» لاردىن تەيىنلەندى. خوجىلار توققۇز يىلغىچە جىم يېتىۋالدى. لېكىن 1855 - يىلى ۋەلىخان تۆرە بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى كىچىكخان خوجا قەشقەرىيە چېگرىسىدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. ۋەلىخان تۆرە جۇڭگولۇقلارنىڭ تاغ ئېغىزلىرىدا قۇرغان ئالدىنقى سەپ پوزىتسىيىسىنى پەقەت 1857 - يىلىغا كەلگەندىلا ئاران بۆسۈپ ئۆتەلدى. بۇ ئىش ئورۇنلاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەلىبىسى تېزلا ئەمەلگە ئاشتى. ئۇ تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى بېسىۋالدى، نەتىجىدە قەشقەرىيىنىڭ خانلىق تەختى يەنىلا خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. ئاتۇش بىلەن يېڭىسارمۇ ئۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئاندىن ئۇ يەركەنگە تەھلىكە سېلىشقا باشلىدى. لېكىن ھەممە جايدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى ئۆز قورغانلىرىنى تاكى دۈشمەن ھالسىزلانغىچە ۋە يارىدەمگە ئەسكەر كەلگۈچە قوزغالماي مەھكەم ساقلىدى. ۋەلىخان تۆرە بۇ يەرلەرگە تۆت ئايدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوشۇنى ئاخىر جۇڭگو قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. بۇ خوجا قارا تىگىننىڭ جەنۇبىدىكى دارۋاز دېگەن يەرگىچە قېچىپ بارغاندا، بۇ يەرنىڭ ئاقساقىلى ئىسمايىل شاھ ئۇنى تۇتۇۋېلىپ قوقەنگە تاپشۇرۇپ بەردى. خوجىلار ئىچىدە ياۋۇزلۇقتا ئەڭ ئۇچىغا چىققان بۇ زالىم، ئادەمخور، شەھۋەتپەرەس ھۆكۈمران نۇرغۇن يىللاردىن كېيىن

ئاخىر ياقۇپ بەگنىڭ قولىدا بېشىنى يېدى. يەرلىك خەلق ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاشۇ قىسقىغىنا مەزگىلنى ئەسلىگىنىدە ھازىرمۇ قورقۇپ تىترىشىدىكەن. يەرلىك خەلقنىڭ ئېيتىشىچە، ۋەلىخان تۆرە قەدىمدىن تارتىپ مۇشۇ زېمىنغا ئىگىدارچىلىق قىلغان ھۆكۈمرانلار ئىچىدە ئەڭ ياۋۇز، ئەڭ زالىم بىر ھۆكۈمرانىكەن. شۇ قېتىملىق ئىسياندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار قوللانغان جازالاش تەدبىرلىرى ئالدىنقى ھەرقانداق بىر قېتىمدىكىدىنمۇ قاتتىق بولدى. خۇدايارخان ۋە ئۇنىڭ قوقەنلىكلىرى ۋەلىخان تۆرە يېغىلىقىدا ئەنە شۇنداق رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن خۇددى دوكتۇر بىللىۋۇ ئېيتقانىدەك، جۇڭگولۇقلارنىڭ «زادىلا چىقىشالمايدىغان» بۇ كىشىلەر بىلەن بولغان كونا مۇناسىۋىتى يەنىلا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ قېتىمقى ۋەقەدىن كېيىن، قىرغىز كۆچمەن ئۇلۇسلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەن پىدەقەت بىرلا قېتىم كىچىك ماجىرا يۈز بەردى. شۇ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلەرنىڭ باشلىقىمۇ بۇرۇن جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بىر كىشىنىڭ پۇشتى ئىدى. ئەمما بۇ قېتىمقى ۋەقە سىياسىي جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس.

ۋەلىخان تۆرىنىڭ تاجاۋۇزى تۇڭگان يېغىلىقىدىن بۇرۇنقى خوجىلار يېغىلىقىنىڭ ئاخىرقىسى ئىدى. جاھانگىر خوجىنىڭ ھۇجۇمىدىن تارتىپ تاكى ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ يېغىلىقلىرىغىچە بولغان 32 يىل ئىچىدە جەمئىي تۆت قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ۋەقەسى يۈز بەردى. بىرىنچى قېتىمقىسى جاھانگىر خوجىنىڭ تاجاۋۇزى، ئۇنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ خوجىنىڭ بولسا ئىككىنچى قېتىمقىسى، يۈسۈپ خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى كاتتا تۆرىنىڭ تاجاۋۇزى بولسا ئۈچىنچى قېتىمقىسى، جاھانگىر خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى ۋەلىخان تۆرىنىڭ بولسا تۆتىنچى قېتىمقىسى ئىدى. ھەر قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقتا ئۇلار بىر تالاي جىنايەتلەرنى سادىر

قىلغاندىن باشقا، تىلغا ئېلىشقا ئەرزىگۈدەك بىرەر ئەھمىيەتلىك ئىش قىلمىدى. ھەر قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىق ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە ۋە ئۇلار ئۆزلىرى دەۋالغان ئىلاھىي ھوقۇققا ۋەكىللىك قىلىدىغان خەلققە ھەددى ھېسابسىز بالايىئاپەت ۋە ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇنداق تاجاۋۇزچىلىقلار بىر-بىرىدىن زەزىل ئىدى. پەقەت جاھانگىر خوجىلا ئۇلار ئىچىدە ھەر جەھەتتە ئەڭ ياخشىسى دېيىشكە بولاتتى. ئۇ يۇرتىنى ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ ئادىل سورىغانىدى. ئۇنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ خوجا قورقۇنچاق بىر ئادەم ئىدى، لېكىن ئۇ ئۆز زېمىنىدىكى ۋەزىپىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى ئاز-تولا چۈشىنەتتى. كاتتا تۆرەدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى پەسىيىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەيش-ئىشرىتى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، زالىم ئەمەلدارلىرىنىڭ پۇقرالارنى زار قاقشىتىۋاتقانلىقى بىلەن زادىلا كارى بولمىدى. «تاغلىق» خوجا ۋەلىخان تۆرىنى ئۆزىنىڭ جىنايىتى ۋە زالىملىقى بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ باشقا قېرىنداشلىرىنى بېسىپ چۈشتى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ھېچقانداق ئۈمىد ياكى مەقسىتى يوق، شان-شەۋكىتى زادىلا يوق ئىدى، خۇددى كاتتا تۆرە ئۆز ئاتىسىغا يېتەلمىگىنىدەك، ئۇمۇ ئۆز ئاتىسىغا يېتەلمەيتتى. شۇڭا، بىر كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئەگەر بۇزرۇكخان ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان بىرنەچچە ئاي ئىچىدە ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن چەتكە چىقىرىپ قويۇلمىغان بولسا، ئۇنىڭ جىنايىتى ۋەلىخان تۆرىنىڭكىدىنمۇ ئېشىپ چۈشكەن بولاتتى. شۇڭا كەچۈرگۈسىز جىنايەتلەرنى سادىر قىلغان بۇ ياۋۇز، زالىم خوجىلارغا كىتابخانلار ئانچە قىزىقمىسا كېرەك دەپ ئويلايمەن. لېكىن جۇڭگولۇقلار بىلەن ياقۇپ بەگگە ئادىل باھا بېرىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ رەقىبلىرىنى ئەينەن سۈرەتلەپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بولۇپمۇ

ھۈرمەتلىك ھەزرىتى ئاپئاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇلۇغ قىسمەتلىرى، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ خاسىيەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، ئۆز قەۋمىدىن چىققان ھۆكۈمرانلارغا بولغان تەبىئىي ئىخلاس، ياتلاردىن بولغان ھۆكۈمرانلار — مەيلى ئۇلار قانچىلىك ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسۇن — ئۇلارغا يۈرەكتە ساقلىنىپ كەلگەن مۇقەررەر ئۆچمەنلىكنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تۆت خوجىنىڭ ئالدىنقى ئىككىلىسىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە مەغلۇبىيىتى، كېيىنكى ئىككىسىنىڭ ياۋۇزلۇق ۋە تاش يۈرەكلىكى ھەم شۆھ-ۋەتپەرەسلىكى ئارقىسىدا پاك-پاكىز تۈگەپ كەتكەنىدى. بۈزرۈكخان بۇيەرگە كەلگىنىدىن كېيىن، خوجىلارغا بولغان ساداقەتمەنلىك پۈتۈن مىللەتنىڭ ئەنئەنىسى ئەمەس، بەلكى بىرنەچچە جەمەتنىڭلا ئەنئەنىسى بولۇپ قالغانلىقىنى سەزدى.

جۇڭگولۇقلار جاھانگىر خوجا بىلەن ئۇرۇشۇپ بولغاندىن كېيىن ئەگەر ئۆزلىرىنىڭ ئاچچىقىنى سەل بېسىۋېلىپ، قوقەنلىكلەردىن باشقا ھەرقانداق كىشىنىڭ ئاۋۋالقى ئىشلىرى سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، دەپ جاكالىغان بولسا، ئاندىن ئۆتكەندىكىدەك ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى تىنچلىق ئىشلىرىغا قاراتقان بولسا، شۈبھىسىزكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مەڭگۈ داۋاملاشقان بولاتتى. چۈنكى ئۇچاغلاردا جۇڭگولۇقلار يەنىلا خېلى قۇدرەتلىك ئىدى. ئۇلار قوقەن بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈپ، بۇ ئەلنى چەتكە قېقىپ چىقىرىۋەتكەن ۋە قوقەنلىك ئاقساقاللارنى قوغلىۋەتكەن بولسا، ئېھتىمال، 40 يىلدىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ خەۋپتىن قۇتۇلغان بولاتتى. ھالبۇكى، ئۇلار تۇڭگان يېغىلىقىدا مۇشۇ خەۋپ تۈپەيلىدىن ئاخىر گۇمران بولدى. يۈسۈپ خوجىنىڭ بېسىپ كىرىشىگە ھەقىقەتەنمۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ زۇلمى سەۋەب بولغانىدى. ئەگەر ئۇلار مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن كەڭچىلىك تەتبىرلىرىنى قوللانغان بولسا، ئېھتىمال، ئىش پامانلىشىپ شۇ دە-

رىجىگە يەتمىگەن ۋە زوھۇرىدىن ھاكىم ھوقۇق تۇتقان مەزگىل دىكىدەك، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەپ ئالالىغان بولاتتى. جۇڭگو-لۇقلار كەڭچىلىك قىلىشنىڭ پايدىسىنى بىلمىدى. ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئىشلاردا ئادىل، خالىس بولغىنى بىلەن، ئۆز ھاكىمىيىتىگە، قارشى چىققان كىشىلەرگە قىلچىلىكمۇ ئىنسانپەرۋەرلىك قىلمىدى. ئۆزلىرىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئادەملەرنى قەتئىي ئۆلتۈرمىگۈچە ئۇلارنىڭ كۆڭلى ئارام تاپمىدى. تارىخ بىرگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، ھەربىر مىللەتنىڭ تەقدىرى بىر-بىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، جۇڭگولۇقلار ئىسيانكارلارغا ھېچ ئىككىلەنمەستىن ئەڭ پەسكەش چارىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى تولۇقلىدى. شەرەپلىك شەرتلەر بويىچە تەسلىم بولغان مۇداپىئە قىشۇنلىرىنىمۇ رەھىمسىزلىك بىلەن قىرىپ تاشلىدى. قورال تاشلاپ تەسلىم بولغان ۋاڭ-گۇڭلارنى بېيجىڭغا ئاپىرىپ دارغا ئاستى ياكى قول-پۇتلىرىنى سۇندۇرۇپ، قىيما-چىيما قىلىپ ئۆلتۈردى. بۇنداق ئىشلار جۇڭگو تارىخىدا ئادەتتىكىچە بىر ئىش بولۇپ قالغاندى. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى باشقۇرۇش تارىخىدىمۇ ئەھۋال خۇددى شۇنداق بولدى. بىر مۇشۇ ئىشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ناھايىتى چىرايلىق سىزىلغان بۇ سۈرەتتىكى داغلارنى يېپىۋېتىشنى بەك خالىساقمۇ، بۇ داغلار ئۇستىدە ئازراقمۇ توختالماي ئۆتۈپ كېتىشكە ھەققىمىز يوق. بۇ داغلارنىڭ ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ بەرگەندىلا، ئاندىن جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلىنى ئەتراپلىق چۈشەنگىلى بولىدۇ؛ ئەگەر خەلق قانائەتمەن ۋە ئىتائەتچان بولغان بولسا، ئۇلارنىڭ بۇ ھۆكۈمرانلىقتىن مەنپەئەت كۆرىدىغانلىقى شەك-شۈبھىسىز ئىدى. جۇڭگولۇقلار ئۆز نېسىۋىسىگە قانائەت قىلىدىغان ئىتائەتچان بىر مىللەتكە 50 يىل، ھەتتا 500 يىلغىچە ئادىللىق بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش

نی خالایتتی، هەتتا ئۇلارنی ئاسایىش، ئەمىنلىك يولغا باشلاپ باراتتى؛ ئەگەر ئۇلار ئىسيان كۆتۈرىدىغان، ئۆزلىرىنىڭ هاكىمىيىتىگە ئاشكارا قارشى چىقىدىغان، چەت ئەللىكلەرنى باشلاپ كىرىدىغان بولسا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى 50 يىللىق، هەتتا 500 يىللىق ئىناق مۇناسىۋەتكە قارىماي، ئۇلارنى خۇددى قەشقەرلىقلەرنى جازالىغاندەك قاتتىق، دەهشەتلىك جازالايتتى، شۇنىڭدەك، مەلۇم بىر يۇكسەك مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش خاتا، ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلاتتى. شۇڭا ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان هازىرقى شارائىتتا جۇڭگولۇقلاردىن «كۆزۈڭنى ئويغاننىڭ كۆزىنى ئوي» دەيدىغان قەدىمكى ئادەتنى ئۆزگەرتەلەيدۇ، دەپ ئۈمىد كۈتۈشنىڭ هېچبىر ئاساسى يوق.

VI باب. ياقۇپ بەگنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە قوقەندە ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدىكى سەرگۈزەشتىلىرى

بىز ھازىر قەشقەرىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەرنىڭ تارىخى ئۈستىدە خوجىلارنىڭ بۈزرۈكخان بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بەگ قوشىپىگىنىڭ باشچىلىقىدا يېقىندا قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرگىنىگە قەدەر توختالدۇق. ئەمدى كىتابخانلارغا شۇ قېتىمقى تەۋەككۈلچىلىكنى بايان قىلىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، كەلگۈسىدىكى بۇ ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلدۈرۈپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمىز. ئالدىنقى بابلارنىڭ كىتابخانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇشىغا ۋە بۇ مەسىلە ئۈستىدە تەتقىق قىلىۋاتقان ئالىملارنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ يېقىنقى زامان ئاسىيا تارىخىدا كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ھەقلىق يوسۇندا ئېتىراپ قىلدۇرغۇدەك قانداق ئالاھىدە بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقىنى چۈشىنىشگە ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇھەممەت ياقۇپ بەگ تەخمىنەن 1820 - يىلى قوقەندىكى ئاۋات كىچىك بازار — پىسكەنتتە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى پىر مۇھەممەت مىرزا ئۆز ئۆمرىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدە مۇشۇ شەھەردە مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئۆتىگەن. ئەسلى سەمەرقەننىڭ يېنىدىكى دىھىيىتلىك بولغان بۇ كىشى مەمەدەلىخان زامانىسىدا ئىسلام ئۆلىمالىرى تەبىقىسىگە كىرىش ئۈمىدىدە، خوجەنتكە كۆچۈپ كەلگەنىكەن. ئۇ بۇ يەردە گەرچە مەلۇم بىر مەدرىستە ئوقۇغان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم سەۋەب بىلەن ئۆز قارارىنى ئۆزگەرتكەن

بولسا كېرەك، شۇڭا دىنىي ژەزىپە ئۆتىمەي، مۇلكى ئىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ زات قوقەنىڭ بىر رايونى بىلەن قۇراما شەھىرىنىڭ قازىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ ۋە شۇ جايدىن بىر ئايالنى نىكاھلاپ ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ. ئۇ بۇ خوتۇندىن مۇھەممەت ئارىپ ئىسىملىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. مۇھەممەت ئارىپ قەشقەرىيىدە بىرمۇنچە مۇھىم مەنسەپلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، مەسىلەن، سىرىققۇلدا ئامبال بولغان. ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئاتا بىر، ئاتا باشقا ئاكىسى قابىلىيەتسىز بولغانلىقىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ، ئەيتاۋۇر، يېقىندىن بۇيان ئانچە راۋاج تاپالمىغان بولسا كېرەك. 1818 - يىلى، پىر مۇھەممەت ياكى كىشىلەر تەرىپىدىن مۇھەممەت لاتىپ دەپ ئاتالغان بۇ زات قۇراما دىن پىسكەنتكە كۆچۈپ كەلگەن. بۇ جايغا ماكانلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ئۆيلەنگەن. ئۇنىڭ ئىككىنچى خوتۇنى پىسكەنتنىڭ قازىسى شەيخ نىزامىددىننىڭ سىڭلىسى بولۇپ، ياقۇپ بەگ دەل مۇشۇ خوتۇندىن تۇغۇلغانىدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بەدەخشان چېگرىسىدىكى قاراتىگىن دېگەن يەردىن بولۇپ، ئۆزبېكلەر ئاشۇ جاينى ئىستىلا قىلغاندا، مۇھەممەت لاتىپنىڭ دادىسى (ئۇ چاغدا تېخى كىچىك بالىكەن) قوقەنگە قېچىپ كەلگەنكەن. مۇھەممەت لاتىپ زادى ئۇلار دەپىتىكە كېلىشتىن بۇرۇن تۇغۇلغانمۇ ياكى دەپىتىكە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن تۇغۇلغانمۇ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ؛ لېكىن ھازىر بىلىشىمىزچە، ئۇ ئۆزىنى تۆمۇرلەڭنىڭ ئەۋلادى دەپ يۈرگەن. لېكىن بۇ گەپ ئۇنىڭ ئوغلى تازا روناق تېپىۋاتقان مەزگىلدە ئوتتۇرىغا چىققانمۇ - قانداق، ئىشقىلىپ، بۇ گەپنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش قىيىن. ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ ئاتا - ئانىسى ئەسلىزاتى بىلەن ماختىنالمايدىغان ئادەملەرمۇ ئەمەس. ياقۇپ بەگ ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان تارتىپ كەلگەن كۆل-

پەتلىك تەقدىرى، ئېھتىمال، ياقۇپ بەگنىڭ ئىقتىدارى ئۇلارنى، ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان ئامەتكە ئىگە قىلىشتىن ئىلگىرىلا ئاخىرلىشىشقا باشلىغان بولسا كېرەك. ياقۇپ بەگنىڭ ئاتىسى، بۇۋىسى مۇھىم بىر شەھەردە قازى بولغانىدىن باشقا، يەنە ياقۇپ بەگنىڭ بىر ھەمشىرىسى تاشكەنتنىڭ ۋالىيسى نار مۇھەممەت خانغا ياتلىق قىلىنغانىكەن. تۆۋەندە بىز بۇ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنىڭ ياش ياقۇپ بەگنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ ئۆسۈشىگە كۆپ يارەم بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز.

پىسكەنت ياكى بەشكەنت دېگەن بۇ جاي ھېلىمۇ تاشكەنتتىن 50 مىل جەنۇبتا، خوجەنتكە ئۆتىدىغان يول ئۈستىدىكى بىر ئاۋات كىچىك بازار. بۇ يەرنىڭ خەلقى تىرىشچان، مۇلايىم كېلىدىكەن. ئۇلار ئۆز قەۋمىدىن ئىسلامىيەتكە يار - يۆلەك بولغان، روسىيىلىكلەرنى قورقۇتقان بۇيۇك ئاتىلىق غازىدەك مەشھۇر زاتنىڭ چىققانلىقى بىلەن تولىمۇ پەخىرلىنىدىكەن. بۇ كىچىككىنە يۇرتتا نۇرغۇن تاجىكلار ياشايدۇ، مۇشۇ سەۋەب ۋە باشقا سەۋەبلەر ئىسلى تاجىك بولغان مۇھەممەت لاتىپنىڭ شۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان. پىسكەنتنىڭ شەرقىدىكى ئەگرى - توقاي تاغ تىزمىلىرى تىيانشان بىلەن قىزىلئارت تاغ تىزمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئېگىزلىكتە نۇرغۇن تاجىكلار ياشايدۇ. تاجىكلار ئەسلىدە پارسلاردىن كېلىپ چىققانلىقتىن، ئارىيان نەسلىگە كىرىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمران بولغان تۈركلەر ياكى تاتارلارغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان، ئۇلار دۆلەت تەشكىلاتىغا قاتنىشىش جەھەتتە چەكلىنىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئادالەتسىزلىك بىلەن پەس ئىرق دەپ كەمسىتىلىپ كەلدى. شۇڭا ئەنگىلىيىلىك ئاپتورلارمۇ مۇشۇ خاتالىقنى سادىر قىلدى ۋە تۈركلەرنىڭ بۇ قارام ئىرققا بەرگەن تەبىرىنى توغرا تەبىر دەپ قوبۇل قىلىشتى. ئەمەلىيەتتە، ئەھ-

ۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە. تاجىكلار ئىدراك جەھەتتە ئۆزلىرىنى بويسۇندۇرغان ھەرقانداق بىر ئىستىلاچىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇ-لار بەستلىك كېلىدۇ، بۇرۇت-ساقال قويىدۇ. بۇ-ئارىيان نەسـ-لىدىن بولغان كىشىلەرنىڭ تاتارلاردىن پەرقلىنىدىغان بىر بەلـ-گىسى؛ ئۇلار ئۆزىنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى ۋە كۆچلۈكلۈكى جەھـ-ەتتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ھەرقانداق بىر ئىرقنى بېسىپ چۈشىدۇ. ياقۇپ بەگ دەل مۇشۇ ئىرقنىڭ ۋەكىلىدۇر. ئۇ گەرچە ئۆز ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى دېگۈدەك تاتارلارغا مەنسۇپ ھۆكۈمران مىللەتلەر ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھىمايىچىلىرى ئاساسىدىكى بەزى مەشھۇر كىشىلەر ۋە ئۇنىڭ مۇنەۋ-ۋەر ھەربىي قوماندانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھىندىقۇش تاغلىق رايو-نىدىكى ھۆكۈمرانلار جەمەتىدىن كېلىپ چىققانلىقى بىلەن مەغرۇر-لىنىدۇ. تاجىكلار ھېلىمۇ مەلۇم بىرخىل يەرلىك پارس شۇنىدە سۆزلىشىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىران قان سىستېمىسىغا كىرىدىغان-لىقىدا شەك-شۇبھە يوق.

مۇھەممەت ياقۇپ بەگنىڭ بالىلىق ھاياتى پىسكەنتتىكى ئا-ئىلىسىدە ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەسلىدە ئۇنى ئۆزىنىڭ تاش-لىۋەتكەن كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىدۇرماقچى بولغانىكەن. ياقۇپ بەگ ياش ۋاقتىدا ناھايىتى كاج بولغاچقا، ئۆز خاھىشىغا زىت ھەرقانداق چەكلىمىگە بويسۇنمايدىكەن. شۇڭا، ئاتىسى ئۇنى تەربىيىلەپ «مولا» قىلىپ يېتىشـ-تۇرۇپ چىقايچۇ دېگەن ئۈيىدىن ئالىلىقاچان ۋاز كەچكەن. ياقۇپ بەگ 20 ياشقا كىرگۈچىلىك ئارىلىقتىكى ھاياتىنى پىسكەنتتە بىكارچىلىقتا ئۆتكۈزگەن. كېيىنچە ئۇ قوقەننىڭ سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مالىمانچىلىقىدا ئۆز تەلىيىنى بىر سىناپ باقماقچى بولىدۇ. 1845-يىلى ئۇ يېڭىدىن تەختكە ئولتۇرغان خۇدايارخاننىڭ يېنىدا مەھرەم بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆزىـ-

نىڭ تاشكەنتتە قوشبېگى بولغان پاچچىسىنىڭ ياردىمى بىلەن پانسات بېشى يەنى بەشيۈز بېشى بولىدۇ. بۇ 1847 - يىلدىكى ئىش. يەنە شۇ يىلى بولسا كېرەك، ئۇ ئاق مەسچىت رايونىنىڭ زور ئېرىق دېگەن كەنتىدىكى بىر قىپچاقنىڭ قىزىغا نىكاھلىنىدۇ ۋە بۇ خوتۇنىدىن قۇتقۇلى بەگ، بەگقۇلى بەگ ۋە ھەققۇلى بەگ ئىسىملىك ئۈچ ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. بىز بۇ كىشىلەر توغرىسىدا كېيىنچە كۆپ توختىلىمىز. 1847 - يىلى ياقۇپ بەگ قوشبېگىلىككە، چۈشىنىشلىكرەك قىلىپ ئېيتساق، «ۋەزىر» لىككە كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ سىر دەرياسى بويىدىكى ئاق مەسچىت دېگەن جاينى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى ئالتە يىلغىچە يەنى 1853 - يىلى روسىيىلىكلەر ھازىرغا قەدەر توختاتمىغان ئىلگىرىلەش ھەرىكىتىنى باشلىغانغا قەدەر شەرەپ بىلەن ئادا قىلىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا روسىيىلىكلەر تېخى ھازىرقى نۇرغۇن ستراتېگىيىلىك بازىلارنىڭ بىرىگىمۇ ئىگە بولمىغانىدى. ئۇ چاغدا سىر دەرياسىمۇ ئوغۇز دەرياسىدەكلا ئۇلارنىڭ چېگرىسىدىن خېلىلا نېرى ئىدى. ئاق مەسچىت قوقەنلىكلەر مۇشۇ دەريانىڭ ئايىغىغا بىنا قىلغان مۇھىم بىر ئالدىنقى قاراۋۇلخانا ئىدى. ئۇ روسىيىلىكلەرنىڭ سىر دەرياسىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقان كازالىنىسكى ئارقىلىق ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىشى ئۈچۈن غايەت زور بىر توسالغۇ ئىدى. شەك - شۈبھىسىزكى، ئالدىنقى قاراۋۇلخانىدىكىلەر يېقىن ئەتراپتىكى بارلىق باسمىچىلارنى ھەمىشە روسىيە كارۋانلىرىنى داۋاملىق بۇلاپ تۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ تۇراتتى. شۇڭا روسىيىلىكلەر بۇ يەرنى يا ئىگىسىدىن تارتىۋېلىش، يا تۈزلىۋېتىش، يا بولمىسا روسىيە قەلئەسىگە ئايلاندۇرۇۋېتىش قارارىغا كەلگەنىدى. گېنېرال پېرۇۋىسكى (Perovsky) بۇيرۇقتا بىنائەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا ئەۋەتىلدى. كازالىنىسكى ياكى بىرىنچى نومۇرلۇق قورغان سىر دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىنى

بویلاپ ماڭغاندا ئاق مەسچىتكە 200 مىلدىن كۆپرەك كېلەتتى. ئارقا سەپ تەمىناتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقىمۇ ئانچە كۆپ كۈچ كەتمەيتتى. روسىيىلىك بۇ گېنېرال ھەربىي يۇرۇش ئۇچۇن ئانچە كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئولتۇرمايلا مۇشۇ قورغانغا دۇجۇم باشلىدى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدا سېپىلغا ھۇجۇم قىلغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى ھازىرقى زامان قوشۇنلىرىنىڭ سانىدىن كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قوشۇنى تەلىم-تەربىيە كۆرگەن، قورال-ياراقلىرى خىل قوشۇن ئىدى. ئۇنىڭ توپچى قىسىملىرى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. بۇ قوشۇن ئۆزىدىكى قۇرۇلۇشچى قىسىم ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاق مەسچىتنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان قارشى تەرەپ قوشۇنلىرى ئوق-دورا، ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتى جەھەتتە ئۇلاردىن كۆپ ناچار ئىدى. قورغاننى، مەيلى جايلاشقان ئورۇن ياكى قۇرۇلما جەھەتتە بولسۇن، ھەر قانداق بىر قۇرۇلۇشچى قىسىم ئوفىتسېرى بىر قاراپلا، 24 سائەتلىك توپقا تۇتۇشقا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، دەيتتى. روسىيىلىكلەر ئۇرۇش سېپىنى ناھايىتى ئەپلىك تۈزگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمىدا پەشۋا يېدى. ئۇلارنىڭ مىنالىرىمۇ ئىككى قېتىم نابۇت قىلىندى. رۇسلار قورغاننى ئىككى كۈن شىددەت بىلەن توپقا تۇتتى، لېكىن مۇشۇ مەزگىلدە، قوقەنلىكلەرنىڭ مۇداپىئە سېپى قەيسەرلىك بىلەن بەرداشلىق بەردى. ئەمما شەھەرنى مۇداپىئە تۇرغان قىسىملارنىڭ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىش يولىدىكى تىرىشچانلىقى ئۇنۇم بەرمىدى. ئۇزاق توپقا تۇتۇلۇش نەتىجىسىدە قورغاننىڭ سېپىلى بىرنەچچە يەردىن خېلى يوغان تېشىلدى. دېمەك، داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىۋېرىش ئەھمىيەتسىز بولۇپ قالغاندى. قورغاننىڭ قەيسەر قوماندانى ھەربىيلەرنىڭ شان-شەۋكىتى بولغان ھەربىي قائىدىنىڭ ئەڭ يۈكسەك تەلىپى بويىچە ھەممە تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، داۋاملىق

قارشىلىق كۆرسىتىشتىن ھېچقانداق پايدا ئالغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئۇروسىيىلىكلەرنىڭ سەھەردە ھۇجۇمغا ئۆتىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، روسىيە قوماندانىنىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇداپىيىدە تۇرۇۋاتقان قوشۇننىڭ ئۆز ئابرويىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن تەسلىم بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ يەردە غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن ئويلىغان ھەم باشقا جايلاردىنمۇ بۇنىڭدىن چوڭراق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنى تاما قىلىۋاتقان گېنېرال پېرۇۋسكى ئاق مەسچىتتەك مۇشۇنداق كىچىك بىر جاينىڭمۇ ئۆزىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن ناھايىتى تىرىكىپ تۇراتتى، شۇڭا ئۇ قورغاندىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ياقتۇرمايدىغانلىقىنى ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئېپادىلىدى. قورغان قوماندانى تەسلىمنامىنى ناھايىتى يۇكسەك تەكەللۇپ بىلەن يازغان بولسىمۇ گېنېرال پېرۇۋسكى ئۇنىڭغا قارايمۇ قويمىدى. ۋە ئەلچىلەرگە: 2-كۈنى قورغاننى زەربىدارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ ئالىمەن، دېدى. بۇنى ئاڭلىغان ئەلچىلەر چۆچۈپ كەتتى. غالىب گېنېرال ئۇچۇن ئېيتقاندا، كەڭ قورساقلىق قىلىشقا تېگىشلىك بولغاندا ئۆز ھوقۇقىنى ئىشلىتىش توغرىسىدا تەرسالىق بىلەن بايانات ئېلان-قىلىش — گەرچە ئۇ گېپىنى 2-كۈنىلا ئىشقا ئاشۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولسىمۇ — ئانچە شەرەپ كەلتۈرمەيتتى. كىشىلەر رۇس گېنېراللىرىنىڭ ئۆز مەيلىچە چۈشۈرگەن بۇيرۇقلىرىدىن ۋە پادىشاھنىڭ مەدەنىيەتلىك ۋەكىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارغا بولغان كۆز قارىشىدىن، گېنېرال پېرۇۋسكىنىڭ مۇقەددەس ئاننا ئوردىنى ياكى سانت گېئورگى ئوردىنى ئېلىشقا ئالدىراپ، سەۋەبسىزلا ياۋۇزلۇق قىلغانلىقىنى ئاسانلا چۈشىنىۋالالايتىتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى پەقەت ئۇنىڭ جىنايىتىنى ئېغىرلاشتۇراتتى، خالاس. ئاق مەسچىتنىڭ نامىنىڭ مۇشۇ ئىستېلاچىنىڭ ئىسمى بويىچە پېرۇۋسكىبورگ قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنلىكى ئۇنىڭ نامىنىڭ

مەڭگۈ ئۆچمەي ساقلىنىپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلالمايتتى، بەلكى ئۇنىڭ سىپىستى نامىنى ئالەمگە تېخىمۇ پۇر قىلىپ، مۇدا-پىئەدە قورغانلارنىڭ قەھرىمانلىقلىرىغا تارىخ سەھىپىسىدىن مەڭگۈ ئورۇن بېرەتتى. قورغان قولىدىن كەتكەن يىلى قىشتا، ياقۇپ بەگ بىلەن قوقەن خانىنىڭ ئىنىسى ساھىپخاننىڭ بۇ يەرنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرى بىكار كەتتى. رۇسلار شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلىرى قولغا كىرگۈزۈۋالغان بۇ يېڭى زېمىن-دىن زادىلا چېكىنمىدى.

1845 - يىلى، خۇدايارخان مۇسۇلمانقۇلنىڭ يارىدىمى بىلەن قوقەننىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. مۇسۇلمانقۇل ناھايىتى زېرەك، ئىقتىدارلىق بىر قىپچاق ئاقساقىلى ئىدى. ئۇ ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە، قوقەندە ئەمىنلىك ئورنىغانىدى؛ لېكىن خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇنىڭدىن ئىلگىرى يۈز بەرگەن ئەھۋالىلارغا ئوخشاش، ھۆكۈمران ئۆز تەختىنى ئۆزى نەپرەيلىنىدىغان ۋەزىر-نىڭ ئەقىل-پاراسەتلىك تەدبىرى بىلەن مۇستەھكەملەپ ئالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئالقىشلانغانلىقىنى كۆرگەندە ھەسەتخورلۇق قىلىدۇ. تېخى قانات-قۇيرۇقى تەڭشەلمىگەن خۇدا-يارخان ئۆزىنىڭ ۋەزىرى مۇسۇلمالقۇل بىلەن مۇشۇ ئون يىل ئىچىدە دەل ئەنە شۇنداق مۇناسىۋەتتە بولغانىدى. ئۆزى تەنتەك ئەمما خوجىلار ئەۋلادىدىن بولغان ربۇزرۇكخانمۇ ئۆزىنىڭ گېنېرالى، ۋەزىرى مۇھەممەت ياقۇپ بەگ قوشىنىسى بىلەنمۇ كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە دەل ئەنە شۇنداق مۇناسىۋەتتە بولدى. 1858-يىلى خۇدايارخان مۇسۇلمانقۇلنى قولغا ئالدى ۋە ياۋۇزلارچە قەتلى قىلدى. قوقەن ھۆكۈمرانىنىڭ بەختسىزلىكى ئالاھىدە مۇشۇ ئىشتىن باشلانغان بولسا كېرەك. ئۇ ئاخىر روسىيىنىڭ ئىلىنىپاتىغا تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان سەدىقە يېگۈچى بولۇپ قالدى. ياقۇپ بەگ گەرچە ئاق مەسچىتنى باتۇرلارچە قوغداپ سەل-پەل

ئاتىقى چىققان بولسىمۇ، ئەمما مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىنلا ئۇ مىرا-
قۇل دەپ ئاتىلىدىغان بولدى؛ بۇ، ئەمەلىيەتتە ئاقساقالغا تەڭ
ئەمەل بولۇپ، ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى سەل تۆۋەنلەپ قالدى.
بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، بەلكىم ئۇنىڭ ئاق مەسچىتنى قايتۇ-
رۇۋالالمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ياقۇپ بەگ كېيىنچە كىرىچ
قەلئەسىنى ساقلاشقا ئەۋەتىلدى ۋە بۇ ۋەزىپىدە تاكى مۇسۇلمان-
قۇل ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر تۇردى.

خۇدايارخاننىڭ مەللىخان دەيدىغان بىر ئاكىسى بار ئىدى.
ئۇ ئۇلۇغ مەمەدەلىخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەملىكەت ئىچىدە
يۈز بەرگەن ماجىرا بېسىلغاندا، مۇسۇلمانقۇل تەرىپىدىن چەتكە
قېقىلغانىدى. خۇدايارخان ھاكىمىيىتىنى جانلاندۇرغان مۇسۇلمان-
قۇل قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن، موللىخان ۋە ئۇنىڭ چاپارمەنلى-
رى يەنە سۈيىقەست بىلەن شۇغۇللاندى. قىپچاق ۋە قىرغىز
ئاتامانلىرىدىن كۆپلىرى ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ھە-ھۇ دېيىشىپ
بەردى. بۇ چاغدا ياقۇپ بەگەۇ مەللىخاننىڭ ئەڭ ئاكتىپ
قوللىغۇچىلىرىدىن بولۇۋالدى. خۇدايارخان ۋاقتىنچە تەختتىن
ھەيدەلگەن چاغدا، ياقۇپ بەگ يېڭى ھۆكۈمرانغا خىزمەت كۆر-
سەتكەنلىكتىن ساخاۋەرلىككە تەيىنلەندى. بۇ، مۇلازىم ياكى ساراي
خوجىدارىغا تەڭ مەنسەپ ئىدى. ئۇنىڭ قوشبېگىلىك مەنسىپىمۇ
دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە چېگرىدىكى قوراما دېگەن
قەلئەننىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. بۇ يەر ئۇنىڭ ئاتىسى قازى
بولۇپ تۇرغان يەر ئىدى. 1860 - يىلى، ياقۇپ بەگ روسىيىنىڭ
چېگرىدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى توسۇش ئۈچۈن، شۇ مەزگىلدە
تاشكەنتتە تۇرۇۋاتقان قوقەن نايىپ بېگى قانائەت شاھ ھوزۇرىغا
چاقىرتىلدى. بۇ چاغدا روسىيە قوقەنگە تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتاتتى.
مۇشۇ ۋەجىدىن ياقۇپ بەگنىڭ ئورنى تېخىمۇ كۆتۈرۈلدى. بۇ
چاغدا ھاكىمىيەت بېشىدا ئاران ئىككى يىل تۇرغان مەللىخان

ئۆلتۈرۈلدى. خۇدايارخان يەنە ئۆزىنىڭ يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ، قانائەت شاھ بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. خۇدايارخان بۇنىڭ ھېسابىغا ئۆتكەنكى ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلماسلىقتا ۋەدە بەردى ۋە ياقۇپ بەگنى قورامانىڭ تۆرىلىكى بىلەن مۇكاپاتلىدى. ماجىرا تازا ئەۋج ئېلىۋاتقان مۇشۇ مەزگىلدە، قىرغىزلاردىن ئالىمقۇل دەيدىغان بىر ئاقساقال سىياسىي سەھنىدە پەيدا بولدى. بۇ كىشى ئۆزىنىڭ پېشىۋاسى مۇسۇلمانقۇل بىلەن خەلقنىڭ نەزىرىچە ئۆنىڭ ئىزباسارى ياقۇپ بەگنىڭ نۇرغۇن خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەنىدى. شەك-شۈبھىسىزكى، ئۇ ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىشتە ناھايىتى ئىقتىدارلىق بولسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمەت ئىشىدا ئۇنىڭ ئىقتىدارى مۇسۇلمانقۇلغا يەتمەيتتى، ھەربىي ئىشلاردا بولسا ياقۇپ بەگكە يەتمەيتتى. ئۇ شىرئەلىخاننىڭ نەۋرىسى شاھمۇراتنى خانلىق تەختىنىڭ ۋارىسى قىلماقچى بولغاندا، دەرھال ياقۇپ بەگنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ بەگ خۇدايارغا يەنە بىر قېتىم ئاسىيلىق قىلدى. شۇنى ئېسىمىزدە مەھكەم ساقلىشىمىز كېرەككى، خۇدايارخان ياقۇپ بەگنى ئىزچىل تۈردە ئۆز دوستى دەپ قاراپ كەلگەنىدى، يەنە كېلىپ ياقۇپ بەگ بىلەن خۇدايارخان بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپلا دوست ئىدى. ئەمما بۇ سۈيىقەست ئەمەلگە ئاشماي قالدى. خۇدايارخاننىڭ قوشۇنلىرى قىستاپ كەلگەندە، ئالىمقۇلنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئۆزى ساقلاۋاتقان خوجەنتنى تاشلاپلا پانا تىلەپ بۇخارانىڭ قېچىپ كەتتى. ياقۇپ بەگ بۇ يەردە ئوردا ئاقسۆڭەكلىرى قاتاردا ئەتىۋارلىنىپ ئوبدان كۈتۈۋېلىنىدى. 1868-يىلى، بۇخارا ئەمىرى مۇزەپپەر باجىسى خۇدايارخاننىڭ ئۆز تەختىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن قوقەنگە ئەسكەر تارتىپ كەلدى. بۇ چاغدا خۇدايارخان ئالىمقۇلنىڭ سۈيىقەستى بىلەن تەختتىن يەنە بىر قېتىم

هەيدەلدى. ياقۇپ بەگمۇ ياردەمچى قوشۇن بىلەن بىللە قوقەنگە كېلىپ، قوقەننىڭ يېغىلىق بىلەن تولغان سىياسىي سەھنىسىدە يەنە بىر قېتىم ياكى ئاخىرقى قېتىم پەيدا بولدى. بۇخارا قوشۇنلىرى دەرھال قايتۇرۇپ كېتىلگەچكە، خۇدايارخان ياردەمچىسىز، يەككە-يىگانە ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بىرنەچچە ئاي ئۆتمەيلا ئالىمقۇل بىلەن ياقۇپ بەگ باشقا بىرنەچچە ئاساسلىق ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە خۇدايارغا قارشى پىتنە تەييارلىدى. دەسلەپتە ئالىمقۇل تەرىپىدىن ئەتىۋارلانغان سۇلتان مۇراتمۇ ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ئالىمقۇل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلتان سەيىت تەختكە چىقىرىلدى. ياقۇپ بەگ بۇ يېڭى پىتنىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ناھايىتى چوڭ پايدىغا ئىگە بولدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەنسىپى، مال-مۈلكىنى قايتۇرۇۋالغاندىن باشقا، يەنە قورامانىڭ تۆرىلىكىگىمۇ تەيىنلەندى. ئۇ ئۆز ئەتراپىغا بىر مۇنچە ئىتتىپاقچى توپلىدى ۋە ئۇلارنى باشلاپ خوجەنتنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاتلاندى. ياقۇپ بەگ بۇ مۇھىم شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاز قالغاندا، نايىپ بەگ ئالىمقۇل تاشكەنتنى قايتۇرۇۋېلىش ۋە تىنچىتىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ قورامادىن ئۆتكەندە، ئۆزىنىڭ تۇغقىنى ھۆدەيچى ھەيدەرقۇلنى قوراماغا تۆرە قىلىپ تەيىنلىدى، ياقۇپ بەگنى بولسا ئۆزىنىڭ مەھرىمى سۈپىتىدە تاشكەنتكە ئېلىپ كەتتى. ئۇلار تاشكەنتكە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا رۇسلار چىمكەنتنى ئىشغال قىلىۋالدى دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا چېرنىيايېۋ تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان قوشۇندىن ئامان قالغانلار يېتىپ كەلدى ۋە بۇ خەۋەرنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلىدى. 1864-يىلى ئاپرىلدىن ئۆكتەبىرگىچە بولغان ئارىلىقتا رۇسلار شەھەرگە قىستاپ كەلدى. بۇ چاغدا ياقۇپ بەگ پايتەختىنىڭ مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەۋاتقانىدى. گېنېرال چېرنىيايېۋنىڭ قوشۇنلىرى شەھەر سىرتىدا

پەيدا بولۇشى بىلەنلا، ياقۇپ بەگ ئىنتايىن يەڭگىللىك بىلەن كەڭ دالادا ئۇلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئالدىنئالا پەرەز قىلىنغىنىدەك، رۇسلار غەلبە قىلدى. ياقۇپ بەگ مەغلۇپ بولغان قوشۇننى باشلىغان پېتى تاشكەنتكە قېچىپ كىرىۋالدى. رۇسلارمۇ خېلى تالاپەتكە ئۇچرىدى، ئۇلار، ئېھتىمال، كونا رەقىبىنىڭ باتۇرلۇقىدىن چۆچۈگەنلىكتىن ياكى تېخىمۇ مۇھىمى تەمىناتتىن قىسىلغانلىقتىن ۋە سېپىلغا ھۇجۇم قىلىدىغان توپچى قىسىم بولمىغانلىقتىن بولسا كېرەك، ئۆزلىرىگە ئارقىدىن كېلىدىغان ياردەم ۋە تەمىناتنى كۈتۈشنى ئاقىلانىرەك تەدبىر دېگەن ئويغا كېلىپ چىمكەنتكە چىكىندى. رۇسلار ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ بىر-نەچچە كۈندىن كېيىن، ئالىمقۇل چوڭ بىر قوشۇننى باشلاپ تاشكەنتكە يېتىپ كەلدى - دە، رۇسلار يېتىپ كەلگىچە ئارىلىقتا مۇداپىئەنى مۇستەھكەملەۋېلىشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن كىرىشتى. شۇنى تەھىقلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ياقۇپ بەگ بۇنداق چوڭ قوشۇننغا تۇنجى قېتىم قوماندانلىق قىلغاچقا، ئۆزىنىڭ ئالدىراڭ غۇلۇق مىجەزىگە ھاي بەرمەي چېرنىيايېۋنىڭ تەلىم - تەربىيە كۆرگەن كۈچلۈك قوشۇنى بىلەن جەڭ مەيدانىدا يەكمۇ - يەك ئېلىشىپ ئىنتايىن ئەخمەقلىق قىلدى. ئەگەر ئۇ ھېلىقى رۇس گېنېرالنىڭ شەھەرنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا يول قويۇپ، ئالىمقۇلنىڭ ياردەمچى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندىلا قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسا، روسىيە قوشۇنىغا ئەجەللىك زەربە بېرەلىگەن بولاتتى. ئالىمقۇل ئۆز ياردەمچىسىنىڭ بەك ئالدىراڭ غۇلۇق قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمنى چىقىمغا ئۇچراتقانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، شەھەرنى جىم يېتىپ مەھكەم ساقلاش تاكتىكىسىنى قوللاندى. رۇسلار پەقەت ياقۇپ بەگ قەشقەرىيىگە كەتكەندىن كېيىنلا بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتى. ئەمما بۇ چاغدا ئالىمقۇل رۇسلارغا تاقابىل تۇرۇشقا بار كۈچى بىلەن تەييارلىق

كۆرۈپ قويغاندى. دەسلەپتە رۇسلار قوقەنلىكلەر بىلەن بىر ئېلىشىپلا چېكىنۋەتتى، قوقەنلىكلەر بۇنى بىر قېتىملىق غەلىبە دېدى. ئەمما 1865 - يىلى، رۇسلار تېخىمۇ زور قوشۇنى بىلەن شەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا پەيدا بولدى. ئالىمقۇل سان جەھەتتە رۇسلار قوشۇنىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان ئەسكىرىي كۈچىنى باشلاپ چىقىپ، تاشكەنتنىڭ شىمالىغا بىرقانچە مىل كېلىدىغان يىراق بىر جايدا رۇسلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئىككى تەرەپ تىر-كىشىپ تۇرغاندا، ئالىمقۇل قىرغىز سىپاھلىرىنى باشلاپ شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتكەنىدى، كۆكرىكىگە ئوق تېگىپ ئاتتىن يىقىلدى. ساداقەتمەن بىر قۇر بېشى ئۇنى مالىمانچىلىق ئارىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققانىدى، ئۇ شۇ كۈنى كېچىسى تاشكەنتتە ئۆلدى. ئالىمقۇلنىڭ ھەرىكىتىگە تەڭدىن ئازراقى خالسانە ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇرتكە بولغان بولسىمۇ، ئەمما تەڭدىن كۆپرەكى ئۇنىڭ شەخسىي غەرەزى تۇرتكە بولدى. ئالىمقۇل ئۆلگەن، ياقۇپ بەگ بولسا يىراقتىكى باشقا بىر فرۇنتتا تۇرۇۋاتقاچقا، قوقەننىڭ مۇستەقىللىقىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىد ئۈزۈلگەنىدى. رۇسلار قوقەنلىكلەرنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتقاندىن كېيىن، تاشكەنت مۇھاسىرىسىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. قوقەنلىكلەر مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئىچىدە بۇخارادىن ياردەم سوراپدى. رۇسلار دەرھال جىنازا دېگەن يەردە ئۇلارنى توسۇۋالدى. 1866 - يىل 5 - ئايدا، يەنى تاشكەنت چېرنىيايېۋ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ 11 ئايدىن كېيىن، روسىيە قوشۇنلىرى گېنېرال رومانىسكىنىڭ قوماندانلىقىدا ئىلىزار دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا بۇخارا قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. خۇدايارخان ئۆزىنىڭ دۇشمىنى بولغان روسىيە قوشۇنلىرىدۇ، ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان بۇخارا قوشۇنلىرىمۇ ئۆزىنىڭ زېمىنىدا تۇرۇۋاتقان مۇشۇنداق ھۆكۈمەتسىزلىك مەزگىلىدە، ئالىمقۇل تەرىپىدىن تەختكە يۆلەپ چىقىرىلىپ

غان سۇلتان سىيىتنى يەنە بىر قېتىم تەختتىن ھەيدەپ چۈشۈردى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندا، خۇدايارخاننىڭ قولىدا پەقەت قوقەننىڭ جەنۇبىي قىسمىلا قالغاندى. خۇدايارخان جىگىرى يوق، لايغەزەل بىر ئادەم ئىدى. ئۇ چەت جايلاردا سەرسان بولۇپ يۈرگىنىدە، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرىنى ئەقەللىسى ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا زادىلا كۆرسىتىپ باقمىغان ئىجتىھادى بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇنىڭ دۆلىتى مۇنقەرز بولۇپ ئۆزى ئادەتتىكى بىر پۇقرا سۈپىتىدە روسىيە ئوردىسىدىن ماۋاش ئالىدىغان بىچارە ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا، بەختلىك ھېس قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۆزى دۆلەت سوردىغان چاغلىرىدا كۆرسەتمىگەن پەزىلەتلىرىنى كۆرسەتتى. بەختسىز سۇلتان سىيىت چەت ئەللەردە بىرنەچچە يىل سەرسان بولۇپ يۈرگەندىن كېيىن، 1871 - يىلى، تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ قوقەنگە قايتىپ كەلگەندە ئۆلتۈرۈلدى، سىيىتنىڭ بىر مۇنچە مۇخلىسلىرى رۇسلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان ۋە خۇدايارخان ئۆز رەقىبىنى ئاغدۇۋەتكەن چاغلاردا، پانالىنىش ئۈچۈن قىزىلئارت تاغ رايونىغا قېچىپ كېتىشتى، كېيىن بۇ يەردىن يەنە قەشقەرىيىگە بېرىپ ياقۇپ بەگگە قوشۇلدى.

ئەمدى گەپنى ياقۇپ بەگ ئۈستىگە يۆتكەيمىز. ئۇ تاشكەنت يېنىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالىمقۇل تەرىپىدىن تاشكەنتنىڭ مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشكە ۋە مۇشۇ ۋىلايەتتىن ئەسكەر ئېلىشقا ئەۋەتىلدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئابرۇيى شۇ قېتىمقى ئوڭۇشسىزلىق تۈپەيلىدىن تۆۋەنلەپ كەتكەندى. بۇ قىرغىز ئاتامانى بىلەن تەلىيى ئوڭدىن كەلگەن بۇ تاجىك ھەربىي بىر-بىرىدىن خېلىلا خۇدۇكسىرەيتتى. ياقۇپ بەگ ئالىمقۇلنى ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشىدىكى توسالغۇ دەپ قارىسا، ئالىمقۇل بۇ قوشىنىنى ئۆزى ئۈچۈن خەتەرلىك رىقابەتچى ۋە خەتەرلىك ئورۇنباسار دەپ

قارايتتى. شۇڭا ياقۇپ بەگنى لەت قىلىپ تاشلايدىغان، ھەتتا ئۇجۇقتۇرىدىغان بانا ـ سەۋەبلەرنىڭ ھەر قانداقىنى ئالىمقۇل ئالقىشلايتتى. بىز بۇ يېڭىلىكەن گېنېرال تاكى قەشقەرگە بارغانغا قەدەر بولغان بىرنەچچە ئاي ئىچىدە ئۇ توغرىلىق ھېچقانداق خەۋەر ئاڭلىمىغانىدۇق. ئۇ رۇسلاردىن ئىشتىكەن ھاقارەتنىڭ دەردىنى باشقا بىر يەردە، باشقا بىر دۇشمەندىن ئالماقچى بولدى.

تاشكەنتتە مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن مەزگىللەردە، ئىلى بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسىدىكى قىرغىز ئاقسۇڭكىسى سىدىق بەگدىن بۇ يەرگە ئەلچى كەلدى. بۇ ئەلچى ئۆز خوجايىنىنىڭ جۇڭگولۇقلار بىر ـ بىرىنى قىرىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەرنى تارتىۋالغانلىقىنى، ئەمدى ئۇ قوقەن خېنىنىڭ قەشقەرىيە خانلىق تەختىگە خان قىلىپ ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن خوجىلار ئەۋلادىدىن بىر كىشى ئەۋەتىشنى ئىلتىجا قىلىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىپ كەلگەنىدى. ئەمەلىيەتتە، سىدىق بەگ قەشقەرنى قورشاپ قولغا چۈشۈرۈۋالغاندىن كېيىن قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغاچقا، خوجا ئەۋلادىدىن بىرەيلەننى خان قىلىپ تىكلەپ قويۇپ، ئۆزىنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇۋالماقچىدى. لېكىن شۇ چاغدا تاشكەنتلىكلەرنىڭ قەشقەرىيىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىدىن ھېچنىمىنى بىلمەيدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ھالبۇكى، قوقەن ئىزچىل يوسۇندا شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتماي ساقلاپ قېلىش ۋە ھەر خىل چارىلەر بىلەن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىناۋىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ كېلىۋاتاتتى. شۇڭا قەشقەردە يېڭىدىن يۈز بەرگەن ئىسيان توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەن ھەر قانداق بىر ئەلچى دوستانىلىقنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە بىرەر نەرسە ئېلىپ كېتەلمىگەن تەقدىردىمۇ، تاشكەنتە دوستانە مۇئامىلىگە ئېرىشمەي قالمايتتى. لېكىن بۇ نۆۋەت روسىيىنىڭ ھەربىي ھۇجۇمى قىستاپ كېلىپ قالغانلىقتىن، مەملىكەتـ

نىڭ بارلىق كۈچى مۇداپىئە تەييارلىقىغا قارىتىلغانىدى. شۇڭا ئالىمقۇل بۇ ئىشنىڭ ئىستىقبالىغا ھەر قانچە كۆڭۈل بۆلسىمۇ ۋە ئۇلارغا ھەر قانچە ھېسداشلىق قىلسىمۇ، ھېلىقى قىرغىز ئەلچىسىگە ھېچقانداق يارەم ۋەدە قىلالمىدى. ئەمما شۇ چاغدا جاھانگىر خوجىنىڭ بىردىنبىر ھايات ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرە ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەنمىكىن ياكى باشقىلارنىڭ ئېيتقىنىدەك ياقۇپ بەگنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەنمىكىن، قەشقەرىيە خانلىق تەختىگە ئۆزىنى ۋارىس بولۇشنى خالاپ تەلەپ قويغاندا، ئالىمقۇل بۇ پىلانىنى ئالقىشلايدىغانلىقىنى، ئاكتىپ ئارىلىشىشقا شارائىت يار بەرمەيۋاتقان مۇشۇ شارائىتتا بۇ ئىشنى مەنىۋى جەھەتتىن قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن ئۇ قوشىبىگى مۇھەممەت ياقۇپ بەگنى باش قوماندان ياكى باھادىر بەگ سالاھىيىتى بىلەن بۇزرۇكخانغا خىزمەت قىلىشقا قوشۇپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئالىمقۇل ئۆزىنىڭ بۇ چاتاقچى خادىمىدىن قۇتۇلدى، ئۆزى قورقىدىغان ۋە ئۆزىنىڭ ئورنىنى باسالايدىغان بىردىنبىر ئادەم بولغان بۇ زاتنى شەرمەندىلىك ۋە مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىش ئېھتىمالى بولغان، لېكىن ئەمەلىيەتتە بولسا بىر ئېمىپىرىيىنى قۇرۇپ چىققان بىر ئىشقا ئەۋەتتى.

تاكى مۇشۇ ۋاقىتقا قەدەر ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ پارلاق ئىستىقبالىدىن ئانچە ئۈمىد كۈتمەيتتى. دەرۋەقە، ئۇ تولىمۇ ئېھتىياتسىز ھەربىي بولسىمۇ، لېكىن باھادىر دېگەن ياخشى ئاتاقىغا ئېرىشكەنىدى. ئۇنىڭ دۆلىتىدىكى 20 يىللىق تارىختىن بۇيان ئۆزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلگەن پىتنىلەر ئىچىدە ئۇنىڭمۇ خېلى ھەسسىسى بار ئىدى. لېكىن ئۇنى ئۆزىدىنمۇ ئۈستۈنلۈكىكە ئىگە قوشۇننى يەڭگۈدەك ھەمدە قولىغا قالغان مۇشۇ خارابىلىكلەر ئۈستىدە قۇدرەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقالىغۇدەك قابىلىيەتكە ئىگە دەپ ھېچكىممۇ ئويلاپ باقمىغانىدى. ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا

بىرىلدى دېگەن تەقدىردىمۇ، كىشىلەر ئۇنى پەقەت ھەربىيلەر ۋە مۇسۇلمانلارغا خاس ئىخلاسمەنلىك بىلەن جەڭ مەيدانىدا باتۇرلارچە شېھىت بولۇشقا ئۆزىنى ئاتىغان دەيتتى. ئۇ قەشقەردىمىنى ئىستېلا قىلىش ئىشىنى باشلىۋەتكەن چاغلاردا ۋۇجۇدىدا كۆچ-قۇۋۋەت ئۇرغۇپ تۇرغان يىگىتلىكتىن ئۆزىنىڭ قىزىق قانلىقىنى ۋە غايەت زور قارا نىيىتىنى دىنغا بولغان ئىخلاسمەنلىكى ۋە دىپلوماتلارغا خاس سۆزۈن چىرايى ئىچىگە يوشۇرغان قىران بىر كىشىگە ئايلانغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە پىتنە ئەڭ كۆپ بولغان ئوردا - قەسرلەردە ئۆتكەن 20 يىللىق ھاياتىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلار ئۇنى پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئۆز كاماندىسىغا پۈتۈنلەي بويسۇندۇرالايدىغان قىلىپ يېتىلدۈردى، ئۇ ئەڭ بەختسىز كۈنلەردىمۇ ئۆزىنى تەمكىن، سالماق تۇتالايتتى؛ ئۇ ئاللانىڭ قۇدرىتىگە ئىشىنىپ كۆڭلىنى توق تۇتاتتى ۋە ئۆزىدە ھەر قانداق ئەھۋالغا تاقابىل كېلەلەيدىغان قابىلىيەت بار دەپ مەزمۇت تۇراتتى. ياقۇپ بەگنىڭ نامىنىڭ دۇنياغا تارقىلىشى نېمىشقا شۇنچە ئاستا بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان مۇنداق بىر پاكىت بار، يەنى ئۇنىڭ مەرتىۋىسى پۈتۈنلەي قابىلىيىتىگە تايىنىپ ئۆسكەن. ئۇنىڭ مال - مۈلكى ۋە نۇرغۇن چاپارمەنلىرى يوق، ئۇنىڭ ئىككى باشلىقىنىڭ بىرى قىپچاق، يەنە بىرى قىرغىز ئىدى. مۇسۇلمانقۇل بىلەن ئالىمقۇل ئىككىسى قابىلىيەت جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن باراۋەر ئارتۇقچىلىققا ئىگە كۈچلۈك رىقابەتچىلەردىن ئىدى. ئۇ ئىككىسىنىڭ قولىدىكى ھوقۇق بىلەن ئۇرۇق مۇناسىۋىتى ئۇلارنى بۇ چىداملىق ھەربىي ۋە ئوردا مەھرىمىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلغانىدى. ئۇنى كۆرەلمەيدىغان بەزى كىشىلەر ئۇنىڭ نامراتلىقىنى مەسخىرە قىلىپ، ئۇنى رۇسلار بىلەن يەڭ سودىسى قىلىشقان، دەپ ئۆسەك سۆز تارقىتىشقانىدى. ئەمما بۇ ئۆسەك سۆزلەر ئىچىدىكى بەزى ئىشلار رۇسلارغا

تەۋە بولمىغان جايدا يۈز بەرگەچكە، راست بولۇپ كېتىشىمۇ نا-
تايىن. ئۇنىڭ راست - يالغانلىقىنى ھازىرچە قويۇپ تۇرايلى. ئاق
مەسچىت قولدىن كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنى ئاق مەسچىت-
نى ساقلىغاندا تىرىشچانلىق كۆرسەتمىدى، رۇسلاردىن كۆپ پارە يې-
گەن بولسا كېرەك، دەپ ئەيىبلەنگەنىدى. يەنە بىر قىسىم كىشى-
لەر ئۇنى 1863 - يىلى بۇخارادىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
رۇسلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسالمىدى. بۇنىڭغا پۇل سەۋەبچى بول-
غان بولسا كېرەك دەپ ئەيىبلەشكەنىدى. بۇ ئىككى قېتىملىق
ئىشتا تىلغا ئېلىنغان پۇلنىڭ سانى ناھايىتى چوڭ، شۇنداقلا بۇ
ئۆسەك سۆزلەرنىڭ ئوپئۇچۇق يالغان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالما-
غاندىمۇ، ئۇ پارە بېرىشكە ئەرزىگۈدەك ئادەم ئەمەس ئىدى. شۇ-
نىڭدەك ئۇنىڭ رۇسلارغا قارشى تۇرۇشى پۈتۈنلەي يىراقنى كۆز-
مەيدىغان دىنىي تەلۋىلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى، بۇنى ئويلىغىنى-
مىزدا، بۇنداق ئۆسەك سۆزلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئاسان گەپ:
ياقۇپ بەگنىڭ بىرەر ئەگەشكۈچىسى يۇقىرىقىدەك ئۆسەك سۆزلەر-
نى تارقاتمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىشلار راست دەپ ئېتىراپ
قىلغانىدى. بىزنىڭچە، ئەگەر بۇنداق سۆز - چۆچەكلەر ھەققەتەن
راست بولىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا رۇسلار ئاللىقاچان بۇنداق
پاكىتنى ئاسىيا خەلقى ئالدىدا ئاشكارا قىلغان بولاتتى، ياكى
بولمىسا، ئۇلار ياقۇپ بەگدىن قەشقەرىيىنىڭ ئەمىرى بولۇپ تۇر-
غاندا ئۆزىنىڭ سابىق چۆپقىتىگە دوستانە پوزىتسىيە تۇتۇشىنى
تەلەپ قىلغان بولاتتى. ياقۇپ بەگ سۆز - چۆچەك بولۇۋاتقان
ھېلىقى بىرقانچە مىڭ فونت - ستېرلىڭ پارە ئۈچۈن رۇسلارغا
خىزمەت قىلغان ئەمەس. مانا مۇشۇ بىر ئىشتىلا يۇقىرىقى ئۆسەك
سۆزلەرنىڭ پۈتۈنلەي توقۇپ چىقىرىلغانلىقىنى بىلۋېلىش مۇم-
كىن. ئەگەر ياقۇپ بەگنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە بىر ئىش تولۇق
شاھىد بولالايدۇ، دېيىلسە، بۇ دەل ئۇنىڭ ئەڭ تەقۋادار مۇ-

مۇلمان ئىكەنلىكىدۇر. ئۇ بىر مۇسۇلمان بولغىنى ئۈچۈن، رۇسلار-
نى ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇق دۇشمىنى دەپ قاراپ، ئۇ-
لاردىن چوڭقۇر نەپرەتلىنەتتى. ئەگەر ئۇنىڭ دىنىي جەھەتتىكى
قاتتىق قوللۇقى ساختا دەپىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرى-
دىكى ئىش - ھەرىكەتلىرىنىمۇ چوقۇم ئەڭ چوڭ ئالدامچىلىق دە-
يىش كېرەك؛ دەل مۇشۇنداق قاتتىق قوللۇقلۇق ئۇنى روسىيە-
نىڭ تاكتىكىسىغا زادىلا سۈكۈت قىلدۇرمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۇسۇ-
تىگە، ياقۇپ بەگنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئىسلام مەزھەپلىرى بىلەن
مۇناسىۋىتى بولغانغانلىقى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بوۋىسى شەرىئەتتە
مۇھىم دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنلىكى ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ ئىز-
چىل يوسۇندا ئۆزىنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ قاتتىق ئەنئەنىۋىچە
لىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ شەرىئەت بىلەن
زىچ باغلىنىپ تۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك مۇھىم مەقسىتى قىل-
غانىدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەرىيىدە ئىنتايىن ئوسال
ھالەتكە چۈشۈپ قالغان چاغدا، ئۇنىڭ بەزى ئەڭ سادىق مۇخ-
لىسلىرى ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلغان چاغدا، ھەتتا ئۆزى تەختكە
چىقارغان بۇزرۇكخان ئۇنى خائىن، ۋەتەن ساتقۇچ دەپ ئېلان قىلغان
چاغدا، دىنىي ئۆلىمالارنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرالمغانلىقى ئۈ-
چۈنلا، ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقىنى قىلچىمۇ يوقاتمىدى. ئۇنىڭ ئۇستى-
گە ئۇلارمۇ بۇ جەڭچىنىڭ ئىخلاسمەنلىكىنى تونۇپ يەتكەچكە،
باشقىلارنىڭ ئۇنىڭ ئۈستىدە ھەر نېمىلەرنى دېگىنىگە قارىماي
ئۇنى ئىزچىل قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ كەلدى. ياقۇپ بەگ بۇخارا-
ئىي شەرىتە تۇرغان چاغلىرىدا ئاسىيا بويىچە ئەڭ مەشھۇر بىر
نەچچە ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ماختىشىغا مۇيەسسەر بولغان ھەم ئۇ-
لار بىلەن خۇددى شاگىرت بىلەن پىر ئۇستازنىڭ ئارىسىدىكى
مۇناسىۋەتتەك مۇقەددەس مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا قەسەم بەردى.
ئۇ بۇخارادا ئۆزىنىڭ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلماقچى بولۇۋاتقان-

لىقىنى ئاشكارا بىلدۈرگەنىدى. ئۇ قەشقەرنىنى سوراۋاتقان چاغ-
دىمۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئويى بارلىقىنى بىرقانچە سورۇندا
ئىزھار قىلىپ ئۆتتى. لېكىن ئۇنىڭ دۆلتى ۋە ئورنى مۇقىم بو-
لالمايۋاتقان شارائىتتا، باشقىلارنى ئۆزىنىڭ ئورنىدا ھەج قىلىپ
كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇ ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىن، ھەممىدىن
ئاۋۋال ئىسلام شەرىئىتىنى يېڭىباشتىن ئىجرا قىلىشنى تەكىتلىدى
ھەمدە مۇقەددەس خوجىلارنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ياسىلىۋات-
قان بىرقانچە مازارغا نوند تەقدىم قىلدى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا
ھەر قېتىم بىرەر خەۋپكە دۇچ كەلگەندە، مۇشۇنداق يول ئارقى-
لىق ئۆز مەنپەئىتى بىلەن ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان دىننىڭ مەن-
پەئىتىنى ئوخشاش بىر ئورۇنغا قويىدى. ئۇ مەسئۇلىيەتچان ۋە
مۇرادىغا يەتكەن خانغا ئايلانغان چاغدا، ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى
سەرگۈزەشتىلىرى ئۇنىڭ پۈتۈن ئاسىيادا ئىسلامىيەتنىڭ ئەڭ
ئىخلاسمەن، ئەڭ سۈرلۈك ھامىسى دېگەن نامىنى ئوڭايلا قولغا
كەلتۈرەلىشىگە ناھايىتى كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزدى.

ياقۇپ بەگنى ھاياتىدىكى مۇشۇ مەزگىلدە توتۇيدىغان بى-
رەيلەن بويى پاكار، ئەمما بەستلىك، زېرەك، چىرايلىق بىر ئادەم
ئىدى، دەپ تەسۋىرلەپ بەردى. ئۇنىڭ قوقەندىكى ئاجايىپ
سەرگۈزەشتىلىرى، بېشىدا ئەگىپ يۈرگەن ئۆلۈم سايىسى، ئەتە-
كى كۈننىڭ قانداق بولۇشى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىنچى ئورۇندە-
كى ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. ئۇ ئۇزاق ۋاقىت ئوردا پىتنىسى ئى-
چىدە ياشىغانلىقتىن، ھەرقانداق بىر ئىشقا پەرۋا قىلمايدىغان
بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇنى كۆرۈپ قالغان كىشى جەزمەن دۆت،
تېتىقسىز ئادەم ئوخشايدۇ دەپ قالاتتى. لېكىن گەپ ئۇ قىزىقى-
دىغان ئىشقا، مەسىلەن، روسىيىنىڭ تاجاۋۇزى، ئىسلام دىننىڭ
كىلەچىكى ۋە ياكى ئەنگلىيىنىڭ سىياسىتى قاتارلىق ئىشلارغا يۆت-
كەلگەندە، ئۇ نىقابنى دەرھال يىرتىپ تاشلاپ، شۇنداق بىر

ئادەمگە ئايلىنىپ قالاتتىكى، ئۆزىنىڭ ئاز - تولا ئورۇنلۇق پىكىرى بىلەن، بولۇپمۇ بىر خىل پەۋقۇلئادە سېھرىي كۈچكە ئىگە ئاۋازى، پوزىتسىيىسى بىلەن ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلماي قالمايتتى. ئۇ ئەزەلدىن ئاددىي - ساددا كىيىنەتتى كۆپچىلىك ئاسىيالىقلاردەك سۆلەتۋازلىق قىلىپ ئۆزىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشنى بىلمەيتتى. ھەتتا ئۇ ھوقۇق - سەلتەنەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىققان چاغلاردىمۇ، ئۆزىنى ئوردىدىكى ئاددىي بىر نەۋكەردەك تۇتاتتى. كىشىلەر خۇددى تۆمۇرلەكنى تەرىپلىگەندەك، ئاتىلىق غازىنىمۇ «باتۇر پۇتىنى سەۋر - تاقەت ئۈزەكنىسىگە قويغان كىشى» دەپ تەرىپلىشەتتى. شۇبھىسىزكى، ئۇ چىڭگىزخان، تۆمۇرلەك ۋە بابۇر خاننىڭ ھەربىي جەھەتتە قازانغان بۇيۇك غەلىبىلىرىنىڭ تەجرىبىسىنى ئۆگىنىشكە بەلباغلىغانىدى. يۇقىرىقىلار بۇزرۇكخاننىڭ يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى توغرىسىدا بايان قىلماقچى بولغانلىرىمىز. ئەمدى مەزكۇر خوجىنىڭ ئۆزىگە كېلەيلى. ئۇ ياش جەھەتتە قول ئاستىدىكى ياقۇپ بەگ بىلەن قۇرداش ئىدى. لېكىن باشقا جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇلار بىر - بىرىدىن كۆپ پەرقلىنەتتى. بۇزرۇكخان قورقۇنچاق، سۆلەتۋاز، ھەشەمەتخور بىر ئادەم بولۇپ، ئۆز قەۋمىنىڭ مەككار، توتىرۇقسىزلىق مىجەزلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدا تېپىلاتتى، ئۇ ھاياتىدا ئۆزىدە كەم بولغان ئەك ئاددىي بىرەر پەزىلەتنى ھازىرلاش يولىدا ھېچقانداق بىر ئىش قىلمىغانىدى. گەرچە ئۇ ۋەلىخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشىگە قاتناشقان بولسىمۇ، ئىپادىسى ئانچە ياخشى بولمىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خوجىلار قەشقەرنى بېسىۋېلىپ بىرنەچچە ھەپتە ئۆتەر - ئۆتمەي، ئۆز نەسەبداشلىرىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان تەنتەكلىكى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىدى. دەل مۇشۇ ئىككى كىشى ئاخىر بىر دۆلەتنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن 1864-

يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا تاشكەنتتىن يولغا چىقىشتى، ئۇلارنى مۇۋەپ-پەقىيەت قازىنار دەيدىغان ئادەم يوق دېيەرلىك ئىدى. ياقۇپ بەگچىلىك مۇۋەپپەقىيەت قازىنار دەيدىغان ئادەم تېخىمۇ يوق ئىدى. ئەمدى بىز ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىمىز.

VI باب. بۇزرۇكخان بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەر-
رىيىگە بېسىپ كىرىشى

بىز يۇقىرىدا جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا خوجىلارنىڭ بىرقانچە قېتىم ھوقۇق تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ۋە قوقەننىڭ مەخپىي ياكى ئاشكارا ئېلىپ بارغان سۈيىقەستلىرى تۈپەيلىدىن بىرقانچە قېتىم تەھلىكىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆردۇق. لېكىن شارائىتىنىڭ قانچىلىك مۇرەككەپ، مۇشەققەتلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بىردەك ئىتتىپاقلاشقانلىقتىن، ھامان غەلىبە قازىنىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا بىر مەھەل مۇۋەپپەقىيەت قازىنالىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ يەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە ياۋۇزلۇق قىلغانلىقتىن ۋە ئۇ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ يەرنى تىنچلاندۇرۇش يولىدا سەرپ قىلغان زېھنى ۋە غايەت زور كۈچى تۈپەيلىدىن، بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەردىن ھېچنېمە قالمىدى. ۋەلىخان تۆرىنىڭ ئاخىرىقى بىر قېتىملىق بېسىپ كىرىشىنى بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى بىر قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىق دېيەكتىن باشقا گەپ توغرا كەلمەيدۇ. لېكىن 1859 - يىلىدىن بۇيانقى بىرنەچچە يىل ئىچىدە زور، مۇھىم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەنلىكتىن، جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىگە قارشى چىققانلارغا پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ شىددەت بىلەن زەربە بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ ھەممە يېرىدە غالىب ئىسيانچىلار ئۆز بايرىقىنى تىكلىۋېلىپ، ھۆكۈمەتنى تازا ھالسىرىتىۋەتتى. يۇنىنەن ئۆلكىسىدە دالى ۋىلايىتىنى ئۆزىگە مەركەز قىلغان بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمرانى پانتاي-

لار (Panthays) (1) غا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى؛ پولكوۋنىڭ گودىن ئوتتۇرىغا چىقىشتىن بۇرۇن، تەيپىڭ تيەنگو دۆلىتى نەنجىڭنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەڭ گۈللەنگەن باسقۇچقا يەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا، 1862 - يىلى گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىلىرىدە يېڭىدىن ماجىرا چىقتى. ئەسلىدە بۇ ئۆلكىلەردە ئۆزاق زامانلاردىن بۇيان ياشاپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن مۇسۇلمان بارئىدى. بۇ مۇسۇلمانلار XVII ئەسىردە بۈيۈك كاڭشىغا باش ئاغرىقى تېپىپ بەرگۈچى مەنبەگە ئايلىنىپ قالدى. دەرۋەقە، پادىشاھ چيەنلۇڭ ئۆمۈرۋايەت ئەمىن تېپىش ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى بىر يولىلا ھەل قىلماقچى بولۇپ، 15 ياشنىڭ يۇقىرىسىدىكى مۇسۇلمانلارنى قويماي قىرىپ تاشلاش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئەپسۇسكى، مۇشۇنداق تەلتۆكۈس چارىمۇ كۈتكەندەك نەتىجە بەرمىدى. بۇنداق زىيانكەشلىك بۇ ئىشقا جان كىرگۈزۈپ قويدىمۇ - قانداق؟ بىلمىدۇق، لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا بارغاندا، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سانى - بارغانسېرى ئېشىپ، ئىرادىسى تېخىمۇ چىڭىپ كەتتى، ئۆزلىرىنى باشقا جۇڭگولۇقلاردىن ئەۋزەل دەپ ھېسابلايدىغان بولدى. بۇ مۇسۇلمانلار «تۇڭگان» دەپ، بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىدىغان جۇڭگولۇقلار بولسا «خىتاي» دەپ ئاتىلىدۇ. نۇرغۇن يازغۇچىلار «تۇڭگان» دېگەن ئاتالغۇغا بۇنداق ئاددىي ئىزاھ بېرىشكە قوشۇلماي، ئۇلار باشقا بىر ئىرق، جۇڭگولۇقلار مەلۇم بىر قېتىملىق ئىستېلادا ئۇلارنى باشقا يەردىن كۆچۈرۈپ كەلگەن ياكى ئۇلار بەزى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغانلىقتىن پاناھلىنىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان دەيدۇ. ئۇلار ھەتتا بۇ مىللەتنىڭ نامى بىلەن

(1) شۇ چاغدا بېرمىلىقلار ياۋروپالىقلارنىڭ تىلى بويىچە دۆلىتىمىزنىڭ يۇننىن ئۆلكىسىدىكى خۇيزۇلارنى شۇنداق ئاتايتتى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئېتنىك مەنبەسىنى ئامۇر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ مەلۇم يېرىدىكى بىر قەبىلىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ. لېكىن، بۇ مەسىلىنى تامامەن ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، جۇڭگولۇقلار مۇسۇلمانلارنى مۇشۇنداق دەپ ئاتىغان دېيىش ھەممىدىن ئاسان چارىدەك قىلىدۇ. بىز ئۇلارنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدە ۋە گەنسۇغا يېقىن ئۆلكىلەردە بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، جىسمانىي جەھەتتە ۋە پائالىيەتچانلىقتا «خىتاي»لارنى بېسىپ چۈشىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئېھتىياتچانلىق، سەمىمىيلىك پەزىلەتلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. ئۇلارغا ئەپيۇن جېكىش ئادىتى يۇقمىغان. بىز يەنە شۇنىمۇ قىياس قىلالايمىزكى، ئۇلار ئەڭ روناق تاپقان دەۋرلەردە، چوقۇم تىنچ، قانائەتچان ۋە ئاقكۆڭۈل، مۇلايىم بىر مىللەت بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ جىسمانىي جەھەتتە «خىتاي» لاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ نەشە ۋە ئەپيۇن چەكمەيدىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. بىزنىڭ قولىمىزدا ئۇلار توغرىلىق تېخىمۇ ئاددىي ۋە تېخىمۇ تەبىئىي بىر ئاساس بولغان ئىكەن، ئۇلارنى شىمالدىكى سوغۇق ئىقلىمدا ياشايدىغان، تېخىمۇ ساغلام بىر ئىرقنىڭ ئەۋلادى دەپ قىياس قىلمىساقمۇ بولىدۇ. ئۇلارنىڭ «خىتاي» ھۆكۈمرانلىرى ئۇلاردىن چىققان ئەسكەر، ساقچى ۋە ئۆتەڭچى قاتارلىق ھۆكۈمەت چاكارلىرىنىڭ ناھايىتى يارامىلىق كېلىدىغانلىقىنى سەزگەن. ئاخىرقى بىر تۈرلۈك ئېھتىياج تۈپەيلىدىن، ئۇلار قۇمۇلغا كۆچۈرۈلگەن، ئاندىن ئۇلار قۇمۇلدىن تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن. ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن قايتۇرۇلغاندا، ئۇلار ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئائىلە ھېسابىدا گەنسۇغا كېتىشنى خالىماي مۇشۇ جايلاردا قېلىپ قالغان چىرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ سانى تېخىمۇ ئاشقان. بۇ كىشىلەر بىرقانچە ئەۋلاد ئۆتـ

گەئدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپەيگەن، ئاخىرىدا بىر تىلغا ئىپلىپ ئۆتكەن شەھەرلەردىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان كىشىلەرگە ئايلانغان. غۇلجىدىمۇ تۇڭگانلار خېلى كۆپ، لېكىن ئۇلاردىن تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا، بولۇپمۇ كۇچانىڭ غەربىگە ئۆتكەنلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىكەن. ئاقسۇ، غەربىي قەشقەرىيە قاتارلىق جايلاردا بولسا، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن ئەنجانلىقلارنىڭ كۆچى تۇڭگانلار ئۆتەلمەيدىغان توسۇققا ئايلانغان. شۇنىمۇ ئېسىمىزدە ساقلىشىمىز كېرەككى، تۇڭگانلار قوقەنلىكلەرنى ئانچە ياخشى كۆرۈپ كەتمەيدۇ. تۇڭگانلار جۇڭگونىڭ مۇسۇلمان پۇقراسى بولۇپ، ئەسلىدە گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان، كېيىنچە دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن جۇڭگو تۈركىستانى بىلەن جۇڭغارىيىگە قاراپ تەدرىجىي كېڭەيگەن. چېيەنلۇڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۇلارغا قارشى تەدبىرلەر قوللىنىلغاندىن كېيىن ئۇلارنى دۆلەت ئىشلىرىدا ياللاپ ئىشلىتىشكە چەك قويۇلمايدىغان بولغان. ئۇلارغا ئادالەتسىز مۇئامىلە قىلىنغانلىقىنى بىزمۇ ئۇچراتىمىدۇق. ئۇلار شىبەلەردەك ئالىي ئىلتىپاتقا ئېرىشەلمىگەن، شۇنىڭدەك گەنسۇدا بوزەك قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن جۇڭغارىيىدە جۇڭگولۇقلارغا ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغان. سىياسىي جەھەتتە ئۇلار ئەنجانلىقلاردىن ياكى تارانچىلاردىن ناھايىتى ئۇستۇن تۇرىدۇ، ئەسلىدە جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ياكى جۇڭغارىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا كېلىدىغان تەھدىتىنىڭ تۇڭگانلاردىن كەلمەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان تىوغرا سەۋەبلەرگە ئىگە ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇلچەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن خاتا بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش قىيىن. تۇڭگانلار شەكىل جەھەتتە ئەڭ ئەنئەنىۋى مۇسۇلمانلاردىن بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەڭ تەقۋادار مۇسۇل-

مانلاردىندۇر. ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئۆزىنى «خىتاي» لاردىن چوڭ تۇتىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق چوڭچىلىقىغا «موللا»لار ياكى شەيخۇلئىسلامىلار، مەدەت بېرىپ تۇرىدۇ. جۇڭگولۇقلار زېمىن تەۋەلىكىنى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيتكەن چاغدا، بۇ كىشىلەر جۇڭگو زېمىنىدا ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. ئۇلار «خىتاي» ئىستېلاسىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي دۈشمىنى بولغان بۇ ھاكىمىيەتنىڭ تاشقى مۇداپىئەسىنى ئاستا - ئاستا، ئەمما ھەقىقىي يوسۇندا يېمىرىشكە كىرىشتى. ئەقەللىسى جۇڭگولۇقلارنىڭلا نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندىمۇ، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن خاتىرجەملىك ۋە رىغبەتلەندۈرۈش سودا - سېتىقنى ئىلگىرى سۈردى. لېكىن بۇنىڭ ھېسابىغا ئىسلام دىنىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى تەرغىپ قىلىدىغان روھى تېتىك، سۆزمەن دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ بۇ ئىمپېرىيىگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنغانلىقى ھەممىنى يوقىقا چىقاردى. ئۇلارغا تىرىشچانلىقى بىرقانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىنلا نەتىجە بېرىشكە باشلىدى؛ جۇڭگولۇقلارنىڭ ھوقۇقى تۆۋەنلەپ، ئىنتايىن زەئىپلىشىپ كەتكەندە (نۇرغۇن كىشىلەر بۇنداق زەئىپلىشىش نەتىجىسىدە جۇڭگونىڭ ھاكىمىيىتى پارچىلىنىشى مۇمكىن دېيىشكەندى. ئەمما كېيىنكى پاكىتلار بۇنداق زەئىپلىشىش تېخىمۇ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنىڭ باشلىنىشىنىڭ سىگنالى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى)، تۇڭگانلار ئارىسىدىكى دىن تارقاتقۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ سەۋر - تاقەت بىلەن تېرىغان زىرائەتلىرى ھوسۇل بېرىدىغان پەيتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆردى. شۇڭا بۇ ئىشنى مۇسۇلمانلارنىڭ چۈشەنگىلى بولمايدىغان دىنىي ئەسەبىيلىكىنىڭ تىرىلگەنلىكى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلىماي بولمايتتى. بۇنداق قايتا تىرىلگەن ئەسەبىيلىك ئۆتكەن 30 يىل ئىچىدە چوڭ - چوڭ ۋەقەلەرنى تۇغدۇردى. ھازىرمۇ بۇنىڭ

بەزى مەشھۇر نەتىجىلىرىنى كۆرۈش ئالدىدا تۇرۇۋاتىمىز.

1862 - يىلى كەنسۇنىڭ مەلۇم بىر كەنتىدە ماجىرا يۈز بەرگەندى، بىرقانچە ئادەمنىڭ بېشى ئېلىنىپ ماجىرا بېسىقتى. كىشىلەر بۇ ئىشقا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيۋاتقان بىر چاغدا خېجۇ (لىگشيا) ئايمىقىدا ياكى سالالار يۇرتىدا چوڭ كۆلەملىك ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ تۇڭگانلار قوزغىلىپ كەتتى، جاي-جايلاردا قولىدا قورالى يوق بىرمۇنچە بەختسىز «ختاي»لار قىرغىن قىلىندى. ئىسيان تېزلا ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى ۋە قوشنا بولغان شەنشى ئۆلكىسىگىمۇ تەسىر كۆرسەتتى، بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئەڭ قەبىھ ياۋۇزلۇقلار باشلىنىپ كەتتى. ئۇمۇرۋايەت تىپتىنچ ياشاپ كەلگەن ۋە تۇڭگانلار بىلەن ئىناق قوشنا بولۇپ ئۆتكەن «ختاي» لار رەھىمسىزلەرچە ئۆلتۈرۈلدى. شەيخۇلئىسلاملار ھوقۇقىنى ئۆز قوللىرىغا ئېلىۋالدى. ۋە ئۆز مۇخلىسلىرىغا ئۆچىنا چىققان ياۋۇزلۇقنىڭ ئۈلگىسىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ چاغدا ھۆكۈمەتنى باشقا يەرلەردە قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ قالغان دېگەن تەقدىردىمۇ، ئىسيانچىلارنىڭ بۇ قېتىمقى ھەرىكىتىنىڭ كۈتۈلمىگەن دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكىنى ئېرىشكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماقچى بولساق، ئۇ ھالدا «ختاي»لار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۇچرىدى، ئۇلار ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن خەۋپنىڭ خاراكتېرى ۋە كۆلىمى جەھەتتە ھېچنېمىنى بىلمەيتتى دېسەك، ئاندىن بۇ ئىشنى چۈشەندۈرگىلى بولار. 1862 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە گەنسۇدا بىر تۇڭگان ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى بىر مەھەل شەنشى ئۆلكىسىدىمۇ ئېتىراپ قىلىندى. شەيخۇلئىسلاملار ئۆزلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر مەمۇرىي ئاپپاراتنى تەشكىل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى ھەمدە جۇڭگولۇقلارنىڭ قايتىپ كېلىپ ئۆچ ئېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى.

گەنسۇدا يۇز بەرگەن ۋەقە باشقا جايلاردىكى تۇڭگانلارنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىشى تۇرغانلا گەپ. ئۇلارنى قۇمۇل، ئۇرۇمچى، تۇرپان، ماناس، قاتارلىق شەھەرلەردىكى ۋە ئەتراپقا جايلاشقان باشقا شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارمۇ دوردى ۋە بۇ يەرلەردىمۇ خۇددىي گەنسۇدىكىدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. جۇڭگولۇقلار - نىڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلدى. ئىمكانىيەت يار بەرسىلا «خىتاي» لار ئىنتايىن ۋەھشىلىك بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. يېپىيېڭى بىر تۇڭ - گان دۆلتى بۇ شەھەرلەردە قۇرۇلدى. بۇ دۆلەتكە بىرەر شەيـ - خۇلئىسلام ياكى شەيخۇلئىسلاملار گۇرۇھى باشچىلىق قىلاتتى. ياكى بولمىسا، يەرلىك تۇڭگان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەر بىر رايون ئاتاقتا ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى، شۇنـ داق قىلىپ، بۇ ھەرىكەت توسقىلى بولمايدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن قەشقەر، كۇچا ۋە ئاقسۇغا كېڭەيدى ۋە مۇشۇ يەرگە كەلگەندە توختاپ قالدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەقىقىي تۇڭگان يېغىلىقى ئەزەلدىن ئاقسۇنىڭ غەربىگە كېڭىيەلمىگەنىدى.

جۇڭگولۇقلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئالتە شەھەر ۋە غۇلجىدا كۆرۈنۈشتە بىر نەچچە ئاي ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار - نىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلانغانىدى. ئۇلار يارىدەمسىز يېتىم ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، مەيلى ئادەم سانى ياكى ماددىي بايلىق جەھەتتە بولسۇن، تۇڭگانلارغا زادىلا تەڭ كېلەلمەيتتى. ئۇلار ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەرنى قوغداپ قالالىسىلا، ئەڭ چوڭ ئۈمىدىنى ئاقلىغان بولاتتى. تۇڭگانلار كۇچا ۋە ئاقسۇدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىمىگەچكە، ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىدىن خوجىلار بىلەن تەڭ بەھرىمەن بولۇشقا مەجبۇر بولدى. كېيىنكى چاغلاردا بىز تېخى بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى پەقەت

خوجىلارلا يالغۇز ئىگىلىۋالغانلىقىنى كۆرسىمز. بۇ شەھەرلەر پۈتۈن-
لەي جۇڭگو شەھىرى بولغان ئۇرۇمچى، قۇمۇل بىلەن قوقەنلىك-
لەرنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى قەشقەر، يەركەن قاتارلىق شەھەرلەر-
نىڭ ئارىلىقىدا تۇراتتى. بۇ شەھەرلەردە يۈز بەرگەن تۇڭگان
يىغىلىقلىرى قەشقەرىيىلىكلەرگە بۇ ھەرىكەتنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن
مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق تونۇتتى، شۇنداقلا
جۇڭگونىڭ مۇشۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قىسىملىرى ۋە
كۆچمەن ئاھالىغىمۇ ئۆزلىرىگە كېلىۋاتقان خەۋپنى توغرا تونۇتتى.
قەشقەرىيىلىكلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنداشلىرىغا ئوخشاش دىنىي
ئەسەبىيلىكتىن خالىي بولالمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تۇڭگانلار غەلە-
بىسىدىن كۆرەكلەپ كېتىشى تەبىئىي ئىدى، ئۇلارنىڭ مىجەز-
نىڭ تۇترۇقسىزلىقى كۆپ قېتىم ئىسپاتلاندى، ئۇلار جۇڭگولۇق-
لاردىن كۆرگەن مەنپەئەتلىرىنى ئۇنتۇپ، ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىكى
قوشنىلىرىنى دوراش ئۈچۈن پايدىلىق پۇرسەتنى تەقەززالىق
بىلەن كۈتۈشكە باشلىدى. پۈتۈن ئالتە شەھەر رايونىنى قاپلىغان
ئىچكى ئۇرۇش ۋە يىغىلىق ئوتىنى گەرچە ئالدى بىلەن ئۇلار
تۇتاشتۇرمىغان بولسىمۇ، بۇنداق پايدىلىق پۇرسەت ئۇزاققا قالماي
يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇراتتى.

كۆپچىلىكنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەك، قوقەن ھۆكۈمىتى مۇ-
سۇلمان سودىگەرلەردىن باج ئالىدىغان شەھەرلەرگە باج ئىشلىرىنى
باشقۇرۇش ئۈچۈن بىرەر ئاقساقال ياكى باجگىر تەيىنلەپ ئەۋە-
تىشكە ھوقۇقلۇق ئىدى. بەزى چوڭراق شەھەرلەردە بۇنداق
ئەمەلدارنىڭ يەنە بىر مۇنچە سەركارلىرى بولاتتى. شۇڭا ئۆز ئىشىغا
پۇختا بولغان قوقەن ئەمەلدارلىرى بەلگىلىك ساندا قەشقەرىيىگە
يەنى جۇڭگو زېمىنىغا دائىمىي تۇرۇشقا ئەۋەتىلەتتى، ۋەلىخان
تۆرىنىڭ يىراققا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە، بۇ كىشىلەر ياكى
ۋەلىخان تۆرىنىڭ قول ئاستىدىكى گۇرۇھلارغا قاتناشقانلىقىدىن

ياكى چوڭ يېغىلىقتا ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، ئۇن - تىنسىز يوقىلىپ كېتىشتى؛ شۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇشۇنداق ئەمەلدارلار قوقەندىن يەنە يېڭىباشتىن بۇ يەرگە ئەۋەتىلدى. ئۇلار قانۇنىي جەھەتتە، ئالدىنقىلارغا ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە ئىدى، لېكىن ئۇلار ۋەلىخان تۆرىنىڭ پاراكەندچىلىكىگە يارەملەشكەنلىكتىن بولسا كېرەك، جۇڭگولۇق خان - ئامبالار ئۇلارغا ئاشكارا نەپرەت بىلدۈرىدىغان بولدى ھەمدە ئوچۇقتىن - ئوچۇق، قوقەنلىك باجگىرلارنىڭ قىزىقىدىغىنى تاۋار - دۇردۇن ۋە باشقا مالىلاردىن ئېلىنىدىغان باج، دېگەندىن كۆرە دىنىي بىدئەت ۋە سىياسىي تەرغىبات دېگەن تۈزۈك، دېدى. سەل - پەل پايدىسىز ئىش يۈز بېرىدىغان بولسىلا، بۇنداق نەپرەت ئۇلغىيىپ توسۇۋالغۇسىز كۈچلۈك نەپرەت ۋە دۈشمەنلىككە ئايلىناتتى. جۇڭگولۇق خان - ئامبالار ئۆز قولىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىدىن يىراقلىشىۋاتقانلىقىنى سەزگەن چاغدا، بۇنداق خەۋپ تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەندى. ئەگەر يېڭىدىن يۈز بەرگۈسى خوجىلار يېغىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە توغرا كەلگەندە، بۇ تۇڭگان قىسىملىرىنىڭ ئەسقېتىشى ناتايىن بولۇپ قالدى. ئۇ ھالدا ئۇلار ئىسلام ئەھلىنى باستۇرۇشتىن چوقۇم باش تارتاتتى، تىغنىڭ ئۇچى ئەنجانلىقلارغا قارىتىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن باش تارتىدىغانلىقى شەك - شۈبھىسىز ئىدى. 1862 - يىلى تۇڭگانلار گەنسۇ ۋە شەنشىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ غەلىبە قىلىغان چاغدا، ئالتە شەھەر خەلقى مۇشۇنداق ھېسسىياتتا بولدى.

جۇڭگولۇق خان - ئامبالارنىڭ ئەنجانلىق باجگىرلارغا بولغان دۈشمەنلىكى 1859 - يىلىدىكى يەكەن ۋەقەسىدىلا كۈچ - لۈك ئىسپاتلاندى. شۇ چاغلاردا، ئىنانچىخان ئەفرىدۇن مۇشۇ شەھەرگە تۆرە ئىدى، مەيلى شۇ چاغدا تەدبىر قوللىنىشقا تۈرتكە

بولغان سەۋەب شەخسىي ئاداۋەت بولسۇن - بولمىسۇن، ئىشقىلىپ ئۇ ئۆز پۇقرالىرى ۋە جۇڭگولۇق ئاھالىنى ئەنجاتلىقلارنىڭ گۇماشتىلىرى شەھەردە ئۇلارغا قارشى نارازىلىق پەيدا قىلىۋاتقۇدەك دەپ ئاسانلا ئىشەندۈرەلەيتتى. ئىش شۇنداق بولغان ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قوغدىشى تەبىئىي ئىدى. شۇڭا قوقەنلىك بۇ ئەمەلدار بىلەن ئۇنىڭ سەركارلىرى دەرھال تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلەتتى. ئىنانچىخان ئەفرىدۇننىڭ ئۆز رەقىبىگە قويغان ئەيىبى بەلكىم مەلۇم ئاساسقا ئىگىدۇر، لېكىن تۇتامغا چىققۇدەك بىرەر ئاساسنىڭ يوقلۇقى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن ئىدى. ئاخىر بۇ مەسىلە ئىلى جىياڭجۇننىڭ ھۆكۈم قىلىشىغا سۇنۇلدى، ھېلىقى ئەفرىدۇن ھۆكۈم بويىچە تۆرىلىكتىن قالدۇرۇلدى. قوقەن ھۆكۈمىتى يېڭى باجگىر ئەۋەتتى. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنىڭ رازى قىلىنىدىغان - قىلىنمايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنمىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، ئالتە شەھەردە قوقەن خېنى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان باجگىر بولۇش ئانچە ھەۋەس قىلىپ كەتكۈدەك ئىش ئەمەس.

ئىنانچىخان ئەفرىدۇن مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن، يۇرتى تۇرپانغا قايتقانىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن يۇز بەرگەن تۇڭگان يېغىلىقىدا، ئۇ ھەممىدىن چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنى قوقەنگە قارشى سىياسەت قوللاندى دېگەندىمۇ، ئۇ يەنىلا مۇسولمانپەرەس ياكى تۇڭگانپەرەس ئىدى. ئۇنىڭ قىلىغان ئىشلىرى بۇ قېتىمقى ئىسيانىنىڭ خاراكتېرى ئۈچۈن ناھايىتى تىپىك ھېسابلىنىدۇ. تۇرپان ئالتە يىلدىن كېيىن ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنگە قەدەر، ئۇ تۇرپانىنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى.

ئىنانچىخان ئەفرىدۇندىن كېيىن، يەركەنگە تۆرە بولۇپ تەيىنلەنگەن كىشى قوقەنلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىشىغا ئارىلاشمىدى.

ئەمما ئۇ بۇ جەھەتتە ئۆزىنى سەل تۇتۇۋالغىنى بىلەن، يەرلىك خەلقنى، بۇلۇپمۇ يەرلىك مۇسۇلمان ئاھالىنى تازا قاقتى - سوقتى قىلىپ زار قاقشاتتى. ئۇنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى ۋە زالىملىقى ئېزىلگۈچىلەرنىڭلا قارشىلىقىنى قوزغاپ قالماي، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى خادىملارنىڭمۇ نەپرىتىنى قوزغىۋەتتى. يەركەن ۋەزىيىتى دەل مۇشۇنداق داۋالغۇپ تۇرغاندا، بۇ ئەمەلدار تۇتقانلارنىڭ گەنسۇدا ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى، توغرىسىدىكى مەخپىي ئاخباراتنى تاپشۇرۇۋالدى. ئەگەر بۇنداق مۇھىم ئاخباراتنى كۆپچىلىك بىلىپ قالىدىغان بولسا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تۇتقانلار ئەسكەر-لەر ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئاشكارا قارشى تۇرۇپلا قالماي، خوجىلارمۇ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇشۇ رايونغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى يەنە بىر قېتىم دەۋا قىلىپ چىقىدىغانلىقىنى دەرھال پەملىدى. بۇنداق ئالاھىدە ئەھۋالدا ئۇ ھەرقانداق بىر جۇڭگو ئەمەلدارىغا ئوخشاش، تەشۋىش قىلغاندىن باشقا ئۆزىنىڭ ھۆكۈ-مەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا سادىر قىلغان ئادالەتسىز-لىكىنى ئويلاپمۇ قورقۇپ كەتتى. بۇ خان ئامبال ئۆزىنى خەۋپتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئالاقزادىلىك ئىچىدە كۆچىنىڭ بىرىچە مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇددىست ھەمراھلىرىنى يىغىپ ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزدى ۋە مۇشۇ يىغىندا ئۇلارغا ھەقىقىي ئەھۋالنى يەنە ھەربىي قىسىملار-دىكى تۇتقانلار ئەسكەرلەرگە ئەمدى نېمە ئۈچۈن تاياڭىلى بولماي-دىغانلىقىنى، تۇتقانلار خەلقىنىڭ ئۇلار بىلەن قانداق قىلىپ بىرلىشۋالغانلىقى، ئەنجانلىقلارنىڭ گۇماشتىلىرىنىڭ قانداق قىلىپ بارلىق مۇسۇلمانلارنى كۆچىنىڭ بارىچە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە قارشى قويغانلىقىنى ۋە ئەسلىدە يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئەمدى شەرقتىكى تۇتقانلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن تېخىمۇ تېز يۇز بېرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى بايان قىلدى.

ئۇ ئۆزلىرى زۆرۈر دەپ ھېسابلىغانلىكى ئالدىنى ئېلىش تەد-
بىرلىرىنى دەرھال ئىجرا قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكرار-تەكرار
تەكىتلىگەندىن كېيىن، تۇڭگانلار توغرىسىدىكى خەۋەرنىڭ يېتىپ
كېلىشى بىلەنلا ئۆزلىرىنىڭ بۇ يەردە ئاز سانلىق بولۇپ قالىدىغان-
لىقىنى ئاگاھلاندۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى،
بەلكى قەتئىي تەدبىر قوللىنىپ خەۋپنى تۈپ-يىلتىزىدىن تۈ-
گىتىش ئۈچۈن، شەھەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ
تاشلاش لازىملىقىنى ئاشكارا تەشەببۇس قىلدى. ئەمما ھەربىي
كېڭەش ئىنچىكە ئويلانماي تۇرۇپلا بۇنداق كەسكىن تەدبىر
قوللىنىشنى خالىمىدى، نۇرغۇن كىشىلەر قوشۇلمىغانلىقتىن، كېڭەش
توختىدى. كېيىن بۇ كېڭەش يەنە چاقىرىلدى، بۇ قېتىم مۆ-
تىدىل تەدبىر قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلارنىڭ سانى
ئازايغان بولسىمۇ، كېڭەش بىر قارارغا كەلمەيلا يەنە توختىدى.
ناھايىتى روشەنكى، بۇ ئامبالنىڭ ئۆزىگە كېلىدىغان خەۋپ بۇ
ئامبالنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىگە كېلىدىغان خەۋپتىنمۇ
قورقۇنچلۇق ئىدى، ئېھتىمال، ئۇنىڭ «خىتاي» ھەمراھلىرى ئارىـ
سىدا ئۇنىڭغا شەخسىي ئاداۋىتى بار كىشىلەر بار بولۇشىمۇ مۇمكىن.
ئىككىنچى قېتىملىق كېڭەشتە، مۇشۇ مەزگىلدىكى جامائەت پىكرىـ
گە دىققەت قىلغانلىقتىن بولسا كېرەك، ئۇلار كەسكىن چارە
قوللىنىش توغرىسىدىكى بۇ تەكلىپكە نائىلاج قوشۇلدى. لېكىن
يەنە شۇنداقتىمۇ ئۇلار بۇ ئىش ئۈستىدە ئاخىرقى قارارغا كېلەلـ
لمىدى. شۇنداق قىلىپ، «خىتاي» لار يەركەندىكى مۇداپىئە-
لىنىش پۇرسىتىنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويدى. ئۇزاققا قالماي،
تۇڭگان ئەسكەرلەر مالاۋيە دېگەن مۇھىم بىر تۇڭگان ئۇفىتسېرىدىن
«خىتاي»لار ئارىسىدا ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىلىق بىر
خىل پاراڭ بولغانلىقىنى، ياكى بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك، «خىتاي»
لار ئۇلارنى قىرماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالدى. ئارقىدىنلا

جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى ياكى جۇڭگوغا بارىدىغان يولـ
دىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشكەنلىكىنى ئاڭلىدى.
شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار بۇ خان ئامبالغا ۋە ئۇنىڭ لايىغەزەل ھەر-
بىي كېڭىشىگە ئاۋۋال چاڭ سېلىش قارارىغا كەلدى. ئۇلار بۇ
سۈيىقەستنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، ھەرگىزمۇ جۇڭگولۇق ھىلىقى
ئامبالدەك ئىككىلىنىپ ئولتۇرمىدى.

قورالسىز «ختاي» قىسىملىرى كېچىسى تۈيۈقسىز ھۇجۇمغا
ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىندى،
ئامان قالغان ئاز ساندىكىلىرى يېڭى شەھەر قەلئەسىگە قېچىپ
كىرىۋالدى. بۇ 1863 - يىل ئاۋغۇستتا يۈز بەرگەن ۋەقە ئىدى.
مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يالغۇز مۇشۇ قېتىمقى چاپ - چاپىتا
7 مىڭدەك «ختاي» ھەربىيلەر ئۆلتۈرۈلگەن. ئارقىدىنلا
شەھەر خەلقىمۇ تۇڭگان قىسىملىرى تەرەپكە ئۆتكەن. شۇ
ۋاقىتتا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى بۇ يەرنىڭ ئالىي
ھۆكۈمرانى كىم بولۇشى كېرەك؟ تۇڭگانلارمۇ ياكى ئەنجانلىق —
قەشقەرلىق مۇسۇلمانلارمۇ، دېگەن مەسىلە ئىدى. تۇڭگانلار
مەدەنىيەتسىز، قوپال، تومپاي ئەسكەرلەر ئىدى. كېيىنكىلەر
بىر توپ ئەسەبىيلەشكەن خەلقنى كونترول قىلىۋالغان ۋە ئۇ
يەر - بۇ يەردىن ۋاقىتلىق قۇراشتۇرۇلۇپ چىقىلغان كۆرۈنۈشتىكى
باشقۇرۇش ئاپپاراتىغا قاتناشقان بىر بۆلۈك ئۆتكۈر، قابىل
كىشىلەر ئىدى. تۇڭگانلارغا قارشى تۇرۇۋاتقان تەرەپكە ياردەم
بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇ، كۇچادىن كېلىۋاتقان قوشۇن يېتىپ
كېلىشتىن بۇرۇن، ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى
پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. قوقەنلىك دېگەن نام بىلەن
شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ئوتتۇرىغا چىققان ئىككى خوجا
كۇچادىن ئاقسۇغا قېچىپ كەلگەندە، ئاقسۇدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش
ئاقىۋەتكە قالدى. ئۇلار كېيىنكى قېتىم قاچقاندا، ئۇلار بىلەن

بىر بولدىكى كىشىلەردىن بىرمۇنچىسى ئۇلارغا قوشۇلدى. شۇڭا ئۇلار يەركەنگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارنىڭ كۆچى خېلى ئۇلغىيىپ قالغاندى. خوجىلار دەسلەپتە ئۆز قوشۇنلىرىنى تۇڭگانلار تەرەپكە قوشۇپ، يېڭىشىدەھەر قەلئەسىدە قېپقالغان قالدۇق «ختاي» لارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. «ختاي»لار بىر مەھەل باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن، داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەت يوقلىقىنى ھېس قىلدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ: ئەگەر بۇ ۋەقە ئاسىيادا يۈز بەرمەي ياۋروپادا يۈز بەرگەن بولسا ئۇ، ھەربىيلەرگە خاس كەمىدىن ـ كەم ئۇچرايدىغان پىداكارلىق روھ ۋە قەھرىماقلىق پەزىلىتى سۈپىتىدە ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا قالىدىغان داستانغا ئايلانغان بولاتتى. ئەمما ئۇنىڭ بىر بايان قىلماقچى بولغان جەڭلەر تارىخىدىكى قەھرىمانلىقلارنىڭ بىردىنـ بىر مىسالى بولالماسلىقىدىن قەتئىنەزەر، پەقەت نام ـ ئاتىقى چىقمىغان شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈنلا كىشىلەر ئۇنىڭ ھەقىقي ئىش ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەيدۇ. شۇڭا ئۇ پەقەت ئۆزى مەنسۇپ بولغان چۆچەك ـ داستانلار مەملىكىتىگە دائىر رىۋايەت دەپلا قارىلىدۇ، خالاس، بىر ئاڭلىغان خەۋەرلەرـ گە قارىغاندا، ئاخىر ھېلىقى خان ئامبال ئەمەلدارلارنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرتىپ كېلىدىكەن. بۇ چاغدا ئۇ ئۆيىدە سۈرلۈك ئولتۇرغانىكەن. ئۇنىڭ خوتۇنلىرى، خىزمەتكار ـ دىدەكلىرىمۇ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇن ـ تىنسىز ئولتۇرغانىكەن. ھەممەيلەن يىغلىپ تەق بولۇپ تۇرۇشىغا، دۇشمەن بېسىپ كەلدى دېگەن خەۋەر ئاڭلىنىپتۇ. ياشىنىپ قالغان گېنېرال غاڭزىسىدىكى ئوتنى يەردىكى مىنانىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەرگە دەبدەبە، ئەس ـ ئەسە بىلەن كىرىپ كېلىشكەن دۇشمەنلەر نەتىجىسىز غەلىبىگە ئېرىشىپتۇ. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ

هەرىگىتى ئارقىلىق يەرلىك خەلققە بۇ يەرنىڭ قانداق ئىستېلا قىلىنغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغان تەقدىردىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ ئۆلگەندە قانداق ئۆلۈش كېرەكلىكىنى تېخى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقى ھەققىدە ساۋاق بېرىدۇ. بىز مۇشۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، پۈتۈن ھېكايىگە بىر نەرسە سىڭگەنلىكىنى، بۇنداق ھەرىكەتنى ماختىغاندىن سىرت، ئۇلارغا ئالاھىدە خەيرىخاھلىق قىلىش لازىملىقىنى ھېس قىلدۇق، جۇڭگولۇقلارمۇ خۇددى بىزنىڭ 1857- يىلى ھىندىستاندا ئېغىر كۈنلەرگە قالغاندا قىلغىنىمىزدەك، ھېچنېمىدىن ئۈمىد قالمىغاندىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يېرىم ياۋايى مىللەتلەرگە ئۆزىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى كۆرسەتتى. ئىستېكام قولدىن كەتكەندىن كېيىن، خوجا تەرەپدارلىرى يەرگەندە ئالىي ئورۇنغا ئېرىشۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار ئابدۇراخمان ئىسملىك بىر شەيخۇلئىسلامنى پادىشاھلىققا تىكلىدى.

ئالتە شەھەر وايىۇنىدىكى باشقا شەھەرلەرمۇ دەرھال يەرگەندىن ئۆگەندى. جۇڭگولۇقلارنىڭ جايلاردىكى ھاكىمىيەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىكى «خىتاي»لار زادىلا تىرىك قالمىدى. بەزى جايلاردا داۋاملىق تىركىشىپ تۇرغان بىر نەچچە قورغانلا قالدى، بولۇپمۇ قەشقەر يېڭىشەھەر قورغىنى ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ شەھەرنىڭ خەلقى جۇڭگولۇقلارنى يېڭەلمىگەن بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇلار قىرغىزلاردىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. بۇ كۆچمەن قىرغىزلار ئۆز ئاتامانى سىدىق بەگنىڭ باشلامچىلىقىدا، جۇڭگولۇقلارنى قوغلۇۋېتىش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى. چۈنكى پاراكەندىچىلىكتە قالغان ھاكىمىيەتنىڭ ئورنىغا خاتىرجەم بىر ھاكىمىيەتنىڭ چىقىشى ئۇلار ئۈچۈن تېخىمۇ پايدىلىق ئىدى. شۇنىڭ

بىلەن، قەشقەر يېڭىشەھىرى قورشۇۋېلىندى، لېكىن بېڭى ئىتتىپاقداشلارنىڭ مۇنىتىزىم بولمىغان قوشۇنلىرى قورغانغا ھېچقانداق بىر تەسىر كۆرسەتمىدى. بۇ قورغاننى ئادىمى ناھا-يىتى كۆپ بىر «خىتاي» ھەربىي قىسمى ساقلاۋاتاتتى. ئەگەر جۇڭگولۇق قوماندان ئاكتىپ چارە كۆرگەن بولسا، ئۇ ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرىنى يوقىتالايتتى. لېكىن ئۇ كۈتۈۋاتقىنىغا بىرقانچە ئاي بولغان ياردەمچى قوشۇننى كۈتۈۋېرىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتمەي تۇرۇۋالدى، گەرچە بۇ قوماندانىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا زادىلا ياقۇپ بەگكە تەسلىم بولۇش نىيىتى يوق دېگەن تەقدىر-دىمۇ، ئۇنىڭ ئۆز كۈچىگە تولۇق تايانمىغانلىقىغا قاراپلا ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىدىن بىخەۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. سىدىق بەگنىڭ قورغاننى ئالالمايدىغانلىقىغا ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان دوستانە مۇئامىلىسىنىڭ ئۇزاققا بارمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، خاننى يۆلەپ تەختكە چىقارغان دېگەن ئاتاققا ئىگە بولۇشنى كۆزلىدى - دە، خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىرنى قەشقەرىيىگە ھۆكۈمران قىلىپ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىپ تاشكەنتكە ئەلچى ① ئەۋەتتى. لېكىن قەشقەرنىڭ تېخى بويسۇنمىغانلىقى توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىدى.

خوش، ئەمدى بىز بۈزرۈكخان بىلەن ئۇنىڭ باش قوماندانى ئۈستىدىكى پارىڭىمىزغا قايتايلى. ئۇلار تاشكەنتتىن ئۆز-لىرىنىڭ ئالتە مۇلازىمى بىلەن بىللە يولغا چىققان بولۇپ، ئۇلار ئابدۇللا پانسات، مۇھەممەتقۇل شاھۋار، خوجا قۇلان ھۆدەيچى قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. كېيىنكى مەزگىلدە بۇ

① بەزى مەنبەلەردە، سىدىق بەگ جىن شياڭيىس دېگەن يەنە بىر خۇيزۇ ئاتا-مانى بىلەن قوقەنگە ئۆزى بارغان دېيىلىدۇ - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن

كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپ بەگنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇلار تاشكەنتتىن قوقەنگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ ئادىمى 68 گە يەتكەنىدى، بۇ تەۋەككۈلچىلەر ئاخىرقى تەيىيارلىقلىرىنى پۈتتۈرۈپ، 1865 - يىل يانۋارنىڭ باشلىرىدا بۇ يەردىن قوقەن چېگرىسى ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانغا كىردى. تاغ ئارىسىدىكى قورغانلارنىڭ ھەممىسى تاشلىۋېتىلگەچكە، ئۇلار تېرەك جىلغىسىدىن ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا ئۆتۈپ كەتتى. يولدا كىچىك - كىچىك قىسىملار ئۇلارغا قوشۇلدى. مېڭىۋېرىپ قەشقەرنىڭ يېنىدىكى مىڭيول دېگەن يەرگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپىيىپلا قالماستىن، بەلكى ئىشەنچىسىمۇ ھەسسىلەپ ئاشتى. بۇنى كۆرگەن سىدىق بەگ سەل پۇشايمان قىلىپ قالدى. چۈنكى ئۇ ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ خوجىلارغا ئادەم ئەۋەتكەنىدى. ئەمدى قارايدىغان بولسا، بۇزرۇكخان ئۆزى بىلەن بىرمۇنچە مۇلازىملارنى ئېلىپ كەلگەننىڭ سىرتىدا، يەنە ياقۇپ بەگدەك پىشقان ھەربىي قوماندان ھەم ۋەزىرنىمۇ بىللە ئېلىپ كەپتۇ. شۇڭا ئۇ بۇزرۇكخاننى ئەمدى داۋاملىق ئىلگىرىلەۋەرمەسلىك كېرەك، تەۋەككۈلچىلىك بىلەن قىلىنغان بۇ ئىشنىڭ خەۋپ - خەتىرى جىق بولىدۇ، جۇڭگولۇقلار دەرھال قايتىپ كېلىپ ئۆچ ئالىدۇ دەپ تۇستى. لېكىن ئۇنىڭ گېپىگە ھېچنېمىگە ئەسقاتمىدى. مەيلى بۇزرۇكخان ياكى ئۇنىڭ مەسلىھەتچىسى ياقۇپ بەگ بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنداق نەسىھەتكە زادىلا قۇلاق سالمىدى ۋە ئۆزلىرى باشلىغان بۇ ئىشنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. دەرۋەقە ئۇلار باشلىغان بۇ ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقىشى كېرەك ئىدى، ھېچبىر نەتىجە قازانماستىن قوقەنگە قايتسا، دۇشمەننىڭ قارىسىنى كۆرەكۆرمەيلا قورقۇپ قاچتى دېگەن بەتنامغا قېلىشى تۇرغانلا گەپ

ئىدى. شۇڭا سىدىق بەگ ئۇلارغا خۇشال - خۇرامىلىق بىلەن ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇزرۇكخان ئاخىر ئۆز ئاتا - بوۋىسىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقىرىلدى.

بۇزرۇكخان ئۆز ئوردىسىدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى ۋە ئۆزىنىڭ مۇلازىملىرى ھەم ئەنجانلىقلارنىڭ سالام - تەزىملىرىنى قوبۇل قىلدى. ئۇلار قوقەننىڭ رەسىم - قائىدىلىرى بويىچە ئوردا قائىدىلىرىنى تۇزۇپ چىقىدۇ. ئۇلار ھەربىي يۈرۈش قىلغان قىسىم بۇ شەھەردە تېخى چىڭ پۇت تىرەپ تۇرا - تۇرمايلا ئۆزلىرىنى خۇددى گۈلىلەپ قۇدرەت تاپقان بىر دۆلەتنىڭ پايتەختىدە تۇرۇۋاتقاندەك ھېس قىلىشىپ قائىدە - تۈزۈملەرنى بەلگىلىدى ۋە قاتتىق ئىجرا قىلىشقا باشلىدى. سىدىق بەگ ئۆزىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىدىكى ئورۇنىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئۇزاققا قالماي سېزىپ قالدى ۋە دەرھال يېڭىسار - دا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى ھۆكۈمران دەپ ئېلان قىلدى. ئەمدى ياقۇپ بەگكە باش كۆتۈرىدىغان پۇرسەت كېلىپ قالغا - ندى، ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالدى ۋە تاكى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان بۇزرۇكخان خوجا تەختتىن ھەيدەلگىچە بۇ ھوقۇقنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتتى. ئۇلار ئۆزىنىڭ قىرغىز ئىتتىپاقچىلىرى خائىنلىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېڭى خوجىنىڭ بايرىقى ئاستىغا مىڭبىر جاپادا ئاران 3000 كىشىلىك قوشۇن توپلىيالدى. سىدىق بەگ ئۇلار - دىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدىغان چوڭ قوشۇننى باشلاپ پايتەختكە باستۇرۇپ كەلدى. ياقۇپ بەگ بىر مەھەل مۇداپىئە ۋەزىيىتىدە تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۆزگەرمىسىنى يېڭى - يېڭى ئادەملەر بىلەن تولۇقلاپ تۇردى. ياقۇپ بەگنىڭ رەقىبى سىدىق بەگ بولسا پۇقرالارنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشىلىگۈدەك بىرەر نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغاچقا،

ئۇنىڭ قوشۇنى كۆنددىن - كۆنگە ئازايىسا ئازايىدىكى، ھەرگىز كۆپەيمىدى. ئاخىر بۇ ئىككى قوشۇن دەلمۇ دەل ئېلىشتى، بۇ جەڭ ئابدۇللانىڭ باتۇرلۇقى نەتىجىسىدە دەرھال ئومۇمىيۈزلۈك ئاتاكىغا ئايلىنىپ كەتتى. سىددىق بەگنىڭ قىرغىز قوشۇنى ئۇلارنىڭ شىددەت بىلەن قىلغان ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، بىر جەڭدىلا تىرىپىرمن بولۇپ قېچىشتى. قىرغىزلار تاغقا قېچىپ بېرىپ ئاتامانىنىڭ رەھبەرلىكىدە يېڭىباشتىن ئۇيۇشتى ۋە قەشقەرنىڭ شىمال تەرىپىدىكى رايونىنى ئىگىلەپ، بىر خىل خەۋپلىك كۈچكە ئايلاندى. ئەگەر ياقۇپ بەگ ئۇلارنى ۋاقتىدا يىغىشتۇرۇۋۇتمەيدىغان بولسا، داۋاملىق ئىلگىرىلىيەلمەيتتى. شۇڭا ياقۇپ بەگ ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قورغانغا بېكىنىۋالغان قىرغىزلارغا قارشى شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. قىرغىزلار ئۇزاققا قالماي چېكىنىش يولى ئۈزۈلگەنلىكتىن، ئۆزلىرىنى سۈرۈپ - توقاي قىلىۋاتقانلارغا قارشى نائىلاج ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئىككى تەرەپتىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ھەر بىر تەرەپتە بەش مىڭدىن ئەسكەر بار ئىدى. شەرقلىكلەرنىڭ ئادىتى بويىچە قىرغىزلار ئۆزىنىڭ بەستلىك گەۋدىسى ۋە تەلۋىلىكى بىلەن داڭ چىقارغان سۈرەنچى دېگەن بىر پالۋاننى ئوتتۇرىغا چىقاردى، قارشى تەرەپمۇ بوش كەلمەي، ئابدۇللا دېگەن بىرەيلەننى ئوتتۇرىغا چىقاردى، جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى. ۋىجىك كەلگەن بۇ قوقەنلىك ئۆزبىنىڭ بەستلىك رەقىبىنى يەڭدى. قىرغىزلار شۇ قېتىمقى ئوڭۇشسىزلىق تۈپەيلىدىن پۈتۈنلەي بىتچىت بولدى. سىددىق بەگ تاشكەنتتىكى ئالىمقۇلنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ياقۇپ بەگنىڭ قىرغىزلارغا قارشى تۇنجى جېڭى غەلىبىلىك ئايالاشتى. قىرغىزلار ئەسلىدە ياقۇپ بەگنىڭ ئەھدىلەشكەن ئىتتىپاقدىشى بولۇپ، ياقۇپ بەگمۇ شۇلارنىڭ تەكلىپى بىلەن قەشقەرغە كەل-

گەندى؛ ئەمدى شمالدىكى خەۋپ تۆپتىن يوقىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ بەگ قەشقەرنىنى ئىستىلا قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەقسىتىنى بەخىرامان ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ياقۇپ بەگ بىلەن بۇزرۇكخان ئۇزلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىنى قوغداش ۋە ھەرقايسى جايلارنى ساقلاپ ياتقان «خىتاي» قىسىملىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇش ئۈچۈن بىر دۆلۈك قوشۇننى قالدۇرغاندىن كېيىن، جەنۇبقا قاراپ يېڭىسارغا لەشكەر تارتتى، يېڭىسارنى بېسىۋېلىش ئۇلارغا ئانچە قىيىن بولمىدى. لېكىن ئۇلار جۇڭگولۇقلار بېكىنۋالغان قورغانغا ھۇجۇم قىلغاندا، زەربە يەپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ياقۇپ بەگ بۇزرۇكخاننى قەشقەرغە يولغا سالغاندىن كېيىن، يەركەننى ئۇزلىرىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرى ئاستىغا ئېلىش ئۈچۈن ئۆزى يەركەنگە قاراپ ئىلگىرىلىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە ياقۇپ بەگ: بۇددىستلارغا قارشى غازاتتا تۇڭگانلار ياكى مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پىكىر ئىختىلاپى بولماسلىقى لازىم، خوجىلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ مەنپەئىتى بىر، دەپ ئاشكارا تەشۋىق قىلدى. خۇددى يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، ئالتە شەھەر رايونىدا تۇڭگان يېغىلىقى ھەممىدىن ئاۋۋال يەركەندە پارتلىغانىدى. شۇڭا ياقۇپ بەگ بۇ يەردىكى مەسىلىنى مۇرەسسە ئاساسىدا شمالدىكى قوشنا شەھەرلەردىن بۇرۇنراق ھەل قىلىش چارىسىنى تاپتى. چۈنكى قەشقەر بىلەن يېڭىساردا ھېلىقى قارا نىيەت قىرغىز ئاتامانى ئۆزى ئۈچۈن بىر خانلىق ياراتماقچى بولغانىدى. بۇ چاغدا ئابدوراخمان خوجا يەركەنگە پادىشاھ ياكى ھۆكۈمران قىلىپ تىكلەنگەنىدى. جۇڭگولۇقلار ئۇزلىرىنىڭ قورغىنى بىلەن بىللە بىتچىت بولغاندىن كېيىن، تۇڭگانلار بىلەن خوجىلار ئوتتۇرىسىدا يېڭى بىر كېلىشىم تۈزۈلدى. كېلىشىم بويىچە تۇڭگانلار قورغاننى

ئىگىلىدى، خوجىلار بولسا، شەھەر ئىچىنى ئىدارە قىلىدىغان بولدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ھېچقايسىسى ھەرقانداق كىشىنىڭ خوجا ياكى خان نامى بىلەن پۈتۈن ئۇلكىگە ئالىي ھۆكۈمران بولۇش تەلەپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ياقلىمايتتى. ھالبۇكى، ياقۇپ بەگ دەل مۇشۇنداق بىر زاتنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتىدە يەركەنگە بېسىپ كىلىۋاتاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ قوشۇنى كۆپ توسقۇنلۇقلارغا ئۇچىرىدى، ئاخىر مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىندى. ياقۇپ بەگ دىنداشلىرىنىڭ ئۆزىگە ئەنە شۇنداق دۇشمەنلىك بىلەن مۇئامىلە قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، تەبىئىي ھالدا قاتتىق تېرىكتى. شۇڭا يەركەندە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان خوجىلارنىڭ تاناۋىنى تارتىپ قويۇشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى. بىر قېتىملىق ماجىرادا (بۇ ماجىرانى مۇشۇ كاززاپ قوقەنلىكنىڭ كۇشكۇرتكەنلىكى سۆزىسز)، مۇشۇ خوجىلارنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرى قاماققا ئېلىندى، ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ياقۇپ بەگ بىرقانچە يۈز كىشىلىك قوشۇنى بىلەنلا بۇ چوڭ شەھەرنىڭ خوجايىنى بولۇۋالدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى مۇۋەپپەقىيىتى ۋاقىتلىق ئىدى، ئۇنىڭ تەلىيى بەزىدە ئوڭدىن كەلمەيمۇ قالاتتى. بۇ چاغدا ئىككى مىڭ كىشىلىك بىر يېڭى قوشۇن كۇچادىن تاغارچىغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇلار شۇ يەردىكى ۋە يەركەن ئەتراپىدىكى قىسىملار بىلەن بىرلەشتىدە، غايەت زور قورقۇنچلۇق كۈچنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە ئىشەنچ قىلىپ، يەركەنگە دەرھال ھۇجۇم باشلىدى. ئادەتتە قارامىلىقنى تەشەبۇس قىلىدىغان ياقۇپ بەگ شەھەردىن ئۇلارغا قارشى ئاتاكىغا ئۆتتى. لېكىن بىر قېتىملىق كىچىك جەڭدە ئۇنىڭ ئابدۇللا باشچىلىقىدىكى كىچىك بىر ئەترىتى مۇشۇ ئوفتىسىرنىڭ يېنىكلىك

قىلغانلىقى سەۋەبىدىن تىرىپەرەن بولۇپ كەتتى. ياقۇپ بەگ ئەمدى يەركەندىن چىكىنمىسە زادى بولىمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەنىدىن كېيىنلا يەركەنىنى بوشاتتى - دە، كېچىلەپ يول بېسىپ، ئىككىنچى كۈنى يېڭىسارغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئادىمى كۆپ چىقمىغا ئۇچرىمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئېغىر قورال - جابدۇقلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، يەركەنگە قىلىنغان بىر قېتىملىق ھەربىكەتنىڭ نەتىجىسى يېنىكلىك بىلەن قىلىنغان تەۋەككۈلچىلىك بولۇپ ئاخىرلاشتى.

بۇ چاغدا يېڭىسار قورغىنىدىكى «خىتاي»لار يەنىلا تىر - كىشىپ تۇرۇۋاتاتتى. ياقۇپ بەگ ئەمدى يېڭى تەۋەككۈلچىلىكنى باشلاشتىن ئاۋۋال ئۇلارنى يىغىشتۇرۇش قارارىغا كەلدى ۋە قەشقەردىن يارىدەمگە ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ قورغانغا بولغان قورشاۋنى يېڭىباشتىن چىڭىتتى. قورغاندىكى ھەربىي قىسىم قىرىق كۈنلۈك قاتتىق قورشاۋغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىر تەسلىم بولدى. ياقۇپ بەگ گەرچە ئەسىرلەرگە رەھىمدىللىك بىلەن مۇئامىلە قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئىككى مىڭدەك جۇڭگولۇق قىرىپ تاشلاندى. مۇشۇنداق ئۇششاق - چۈششەك ئىشلاردىن ھەتتا خوجىلارنىڭ بۇرۇنقى ھەربىي ھەرىكىتىچىلىكىمۇ نەتىجە چىقمىغان شارائىتتا، دۆلەت سىرتىدىكى دۈشمەنلىك تاشاينىدا، دۆلەت ئىچىدىمۇ نارازىلىق، بۆلۈنۈش ئالامەتلىرى كۆرۈلدى. دەل مۇشۇ چاغدا، ئۇيۇقتا يېڭى بىر خەۋپ پەيدا بولدى. دۈشمەنلىك غەربىزىدىكى بەدەخشان قوشۇنلىرى سىرنق - قۇلغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ياقۇپ بەگ يېڭىسارنىڭ شەھەر سىرتىدىكى قورغانغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئىلگە - رىلەۋاتقان بەدەخشان قوشۇنى بىلەن كارى بولماي قالدى. لېكىن بۇ قورغان ئېلىنغاندىن كېيىنلا بۇ ئىش ئۇنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر يېڭىشەھەردىكى

قورغانغا بېكىنىۋالغان «خىتاي» ئەسكەرلىرىمۇ بۇ يېڭى خاندانلىققا خەۋپ يەتكۈزۈۋاتقان مەنبەلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار ئۇزاقتىن بېرى ھېچقاچان ھەرىكەت قىلماي جىم يېتىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ قاچان ھەرىكەت قوزغايدىغانلىقىغا ھېچكىم بىر نەرسە دېيەلمەيتتى. جۇڭگولۇق قوماندانىنىڭ بۇنداق غەلىتە بىپەرۋالىقىنى ئۇنىڭ بۇ يەردە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەنلىكىدىن بولغان دەپ چۈشەندۈرسەك كۇپايە قىلىدۇ. ئەھۋالنى كۆزىتىشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان ھەرقانداق بىر ئادەم تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ئالتە - يەتتە مىڭ ئەسكىرى بار جۇڭگو قوماندانى ياقۇپ بەگ ئۈچۈن جەڭ قىلىۋاتقان ياكى ياقۇپ بەگكە ئەگىشىپ ئۆزىگە قارشى چىققان چوماقچىلارنى يىغىشتۇرۇۋېتەي دېسە تامامەن يىغىشتۇرۇۋېتەلەيتتى، دەپ ھېسابلىشى مۇمكىن. يېڭىساردىكى مۇداپىئە قوشۇنىنىڭ يوقىتىلىشى بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ ئەھۋالى كۆپ ياخشىلاندى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگولۇق ھېلىقى قوماندانىنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشىگە ئىمكان بېرىدىغان پۇرسەت ئازىيىپ كەتتى. ئۆتكەندە يېڭىسار ئەتراپىدا ئۇنىڭغا ياردەمدە بولالىغۇدەك بىر ئىتتىپاقداش قوشۇن بولغان بولسا، ئەمدى ئۇ بۇنداق ياردەمچى قوشۇندىن ئايرىلغانىدى. ياقۇپ بەگمۇ ئاخىرقى قورغانغا بېكىنىۋالغان بۇ «خىتاي»لارغا بولغان ھۇجۇمىنى كۈچەيتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ باشقا رەقىبلىرى بىلەن تۇتىشىپ قېلىشتىن بۇرۇن، بۇ «خىتاي» لارنىمۇ، خۇددى قىرغىزلارنى تارمار كەلتۈرگەندەكلا يىغىشتۇرۇۋېتىشكە ئالدىرايتتى. بۇ چاغدا ياقۇپ بەگكە قارشى ئاتلانغان سىدىق بەگ ئۆزىنىڭ قىرغىز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يەنە قەشقەرىيىدە پەيدا بولدى. بۇ نۆۋەت ئۇنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قالىدىغاندەك قىلاتتى. لېكىن ياقۇپ بەگنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ۋە ئەڭ باتۇر ئورۇنباسارى ئابدۇللا بەگ

ئۆزىنىڭ بىر بۆلەك قوشۇنى بىلەنلا سىدىق بەگنىڭ يولىنى باتۇرلارچە توراپ تۇرۇۋالدى. ئۇ بىر قېتىملىق قانلىق جەڭدە سىدىق بەگنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بۇ بەختسىز ئاقساقالغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى قوغلىۋەتمەكچى ياكى يوقاتماقچى بولغاندا، ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقچىسىز ۋە ئارمىيىسىز قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئابدۇللانى توسۇپ قويدى ۋە سىدىق بەگكە ئۇرۇشىۋەرمەي ئىتتىپاقلاشساق، دېگەن تەكلىپنى قويدى. ئۇ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەن سىدىق بەگ بۇنداق ياخشى تەكلىپنى خۇشالىلىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە شۇ پەيتتە «خىتاي»لارغا قارشى كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى دۇشمىنى ياقۇپ بەگنىڭ سېپىگە قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ قوشۇلدى. شۇ ۋاقىتتىكى قېيىن ۋەزىيەت ئەگەر ۋاقتىدا ھەل قىلىنمىسا تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كېتەتتى؛ شۇڭا ياقۇپ بەگنىڭ بۇنداق قېيىن ۋەزىيەتنى ئوڭۇشلۇق ئوڭشاپ ئالالىغانلىقىنى ئۇنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى شانلىق مۇۋەپپەقىيىتى دەپ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. ئەگەر بۇنى چوڭ ئىشلار بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، كارول فرىدىرىخنىڭ پىرنادا ساكسونلارنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قىسمىنى ئۆزىگە ئۆتكۈزۈۋالغاندا قوللانغان تاكتىكىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن. لېكىن تېخىمۇ دىققەتكە ئەرزىيدىغىنى ياقۇپ بەگنىڭ بەدەخشان قوشۇنلىرىدىن كېلىۋاتقان خەۋپتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشتا قوللانغان چارىسى بولسا كېرەك. بەدەخشانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ قانداشلىرى ئافغانلارغا ئوخشاش بەستلىكلىكى ۋە تېتىك خۇلقى بىلەن ئاسىيالىقلار ئارىسىدا ئەڭ خىل جەڭچىلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىنىڭ مۇشۇ تەرىبىيە كۆرمىگەن قوشۇنى بىلەن ھېلىقى يېڭى تاجاۋۇزچىلارنى يېڭىشى قېيىن ئىدى. ياقۇپ بەگ بەدەخشانلىقلارغا تەكلىپ

قویدی. بەدەخشانلىقلار یاقۇپ بەگكە خىزمەت قىلىشنىڭ كۆڭۈل-لۈك بولىدىغانلىقىنى ۋە پایدىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. سۆھبەت نەتىجىسىدە، ئۇلار یاقۇپ بەگكە خىزمەت قىلىشقا ماقۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن یاقۇپ بەگ قوقەنلىكلەر، قەشقەرلىكلەر، قىرغىزلار ۋە بەدەخشانلىقلاردىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك زور قوشۇنىنىڭ رەھبىرى بولۇپ قالدى. ئۇ تەلىیى ئوڭدىن كەلگەنلىكتىن، بۇ ئىشنى شەرقتىن كېلىۋاتقان خەۋپ یېتىپ كېلىشتىن بۇرۇنلا تولۇق ئورۇنلاپ بولۇشقا ئۈلگۈردى.

كىتابخانلار دىققەت قىلغان بولسا كېرەك، بىز تا هازىرغىچە بولغان جەڭلەرنى بایان قىلغىنىمىزدا بۇزرۇكخان هەققىدە كۆپ توختالمىدۇق. دەرۋەقە، بۇ خاننىڭ تىلغا ئالغۇدەك ئىش - هەرىكىتى ئانچە كۆپ ئەمەس، یاكى ئۇ تىلغا ئالغۇدەك بىرەر ئىشمۇ قىلمىغان. بۇزرۇكخان ئاساسەن قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ، ۋاقىتتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىنىڭ هەرەمخانىسىدا زایا قىلغان یاكى كۆكنار ئىستېمال قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. یاقۇپ بەگ ئىشنىڭ بېشىدىلا، مەسئۇل ئاتامان سۈپىتىدە سەهنىدە پەیدا بولغان. ۋەقەنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خەلق بىلەن ئارمىیە یاقۇپ بەگنى ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى داهىسى دەپ قاراشقا باشلىدى. لېكىن یاقۇپ بەگ بۇ خوجا پادىشاهنى باشتىن تارتىپلا چىن كۆڭلىدىن همایە قىلغان بولسا كېرەك. مەسىلەن، یاقۇپ بەگ بۇزرۇكخانغا بىرنەچچە قېتىم ئەڭ پایدىلىق نەسىهەتلەرنى قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى هۆكۈمەت ئىشىغا ئاكتىپ قاتنىشىشقا زورلىغانىدى. لېكىن هاۋایى - هەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن خوجا پادىشاه باشقىلارنىڭ ئۆزىگە هىلىقىدەك ئارقا - ئارقىدىن هەیدەكچىلىك قىلىشنى یاقتۇرمىدى، نەتىجىدە ئۇ ئۆزىگە بالا تاپقان لەنتى هاۋایى - هەۋەسكە غەرق بولۇپ

كېتىۋەردى. ياقۇپ بەگ بىر كۈنى ئۇنىڭغا ھاكىمىيەت ئىشىغا مەسئۇلىيەتلىك بىلەن كىرىشىشنى قىزغىن تەۋسىيە قىلدى، بۇ دەل ئالتە شەھەردە خوجىلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدىكى يېغىلىق يۈز بەرگەن ۋاقىت ئىدى. بۇ چاغ ياز پەسلى بولۇپ ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئېلىنغان 40 مىڭ ئەسكەر مارالبېشى ئەتراپىدا پەيدا بولدى. قوشۇن مۇشۇ يەردە تۇرۇۋالسا، قەشقەرغە تەھلىكە سالالايتتى ھەم يەركەننى قوغداپ قالالايتتى. ئەگەر يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەلۇماتى ئىشەنچلىك بولىدىغان بولسا، شۇ چاغدا ياقۇپ بەگ ئاران 2500 دەك ئەسكەرنى جەڭگە ئاتلاندۇرالايتتى. لېكىن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنراق مۆلچەر بويىچە ئۇنىڭ قولىدىكى قىرغىز، قىپچاق، بەدەخشان قوشۇنلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ ئەسكىرى يۇقىرىقى ساندىن خېلى كۆپ بولۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ سانى 2500 بولماستىن، بەلكى 12500 بولۇشى ئېھتىمال. ئەمما ئۇنىڭ زادى قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بېسىپ كەلگەن ئەسكەرلەر سان جەھەتتە ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرىدىن خېلىلا جىق ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبى ساپ بولمىغاننىڭ ئۈستىگە، جەڭگىۋارلىقىمۇ خېلىلا تۆۋەن ئىدى، تۇڭگان قوشۇنلىرى يېڭىسارغا قاراپ سىلجىغاندا، ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى شۇ يەرگە توپلاۋاتاتتى. ئۇ بۈزرۈكخاننى ۋە ئۇنىڭ ئوردا مۇلازىملىرىنى پايتەختتىكى قەبىھ مەئىشەتپەرەسلىك ئىچىدىن تارتىپ چىقىرىپ، ئۇلارغا جەڭگاھنىڭ تەمىنى بىر ئاز تېتىتىپ قويماقچى بولدى. ھەر ئىككى تەرەپ جەڭگە ئىنتىلىپ تۇرغانىدى، بۇ جەڭ ئاخىر يېڭىسارنىڭ يېنىدا پارتلىدى. ياقۇپ بەگنىڭ تاكتىكىسىنى ئۇنىڭ جەڭگە ماھىر ئوفىتسېرلىرى قوللايتتى. ئۇ، جەڭنىڭ نەتىجىلىك بولۇشى ئۈچۈن قۇدرىتى يەتكەن چارىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەتكەننىڭ سىرتىدا، ئۆزىنى ۋە پۈتۈن ئىشلىرىنى

خۇداغا تاپشۇردى. بۇ قېتىمقى جەڭ ئۇزاق ۋە ناھايىتتى شىددەتلىك داۋام قىلدى. بەزىدە ھەتتا قايسى تەرەپنىڭ يەڭگەنلىكى، قايسى تەرەپنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى ئايرىۋېلىشمۇ تەس بولۇپ قالدى؛ جەڭدە زادىلا قىزغىن كۆچ چىقارمىغان قىرغىز قىسىملىرى ئاخىر جەڭگاھتىن چېكىنىپ چىقتى. بۇ چاغدا ئىستىھكاملىرىنى خېلى چىڭ ساقلاۋاتقان بەدەخشانلىقلارمۇ قىرغىزلارنى دوراپ، جەڭگاھتىن چېكىنىپ چىقتى. ئەمدى ياقۇپ بەگنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدىكى قىرغىز، بەدەخشان قوشۇنلىرىنى يەڭگەن دۇشمەن ئارىسىمىسگە قارشى يالغۇز جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئىشنىڭ پۈتۈن تەقدىرى مۇشۇ جەڭگە باغلىق بولۇپ قالغان جىددىي شارائىتتا، ھەرقانچە باتۇر كىشىمۇ مەيۇسلەنمەي قالمايتتى. لېكىن ياقۇپ بەگ تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، ئۆزىنى قىلچىمۇ يوقىتىپ قويمىدى. ئۇ تاكى كەچكىچە «ئۇلىسەك شېھىت، قالساق غازى!» دەپ ۋارقىراپ يۈرۈپ، ئۆز قىسىملىرىنى باتۇرلارچە جەڭ قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى. دۇشمەن مۇشۇ ئازغىنا كىشىلەرنىڭ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان پىداكارلىقىنى كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىمۇ كۆپلەپ تالاپەت بەرگەچكە چارچاپ ھالسىرىغان قوشۇنلىرىنى كەچقۇرۇن جەڭگاھتىن چېكىندۈردى. ياقۇپ بەگ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تازا ئەپلىك بولغان بۇ پۇرسەتنى باتۇرلارچە تۇتۇۋېلىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى - دە، دۇشمەننى زور تالاپەتكە ئۇچراتتى ۋە تىرىپىرەن قىلىپ جەڭگاھتىن قوغلاپ چىقاردى. تۇڭگانلاردىن ئۆلگىنى ئۆلۈپ، يارىلانغىنى يارىلىنىپ، ئاخىر مىڭدىن ئارتۇق تۇڭگان ئەسكىرى ياقۇپ بەگگە ئەل بولدى، بۇ جەڭ ياقۇپ بەگنىڭ ئۆمرىدىكى ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىق جەڭ ئىدى. شۇ قېتىمقى جەڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى تېخىمۇ قۇدرەت تاپتى. بۇ قېتىمقى جەڭنىڭ غەلىبىسى خوجىلارنى يېڭى شان - شەرەپكە

مۇيەسسەر قىلدى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئابرو-
يىنىمۇ ئاشۇردى. بىز يەنە شۇنىمۇ ئۇنۇتماسلىقىمىز كېرەككى،
بۇ قېتىمقى جەڭ ياقۇپ بەگنىڭ ھەربىي تالانتىنى نامايان
قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ھۇرمەتكە لايىق ئەخلاق - پەزىلەتكىمۇ
ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. ئەسىرلەر مۇشۇنداق ئۇرۇش-
لار تارىخىدا تۇنجى قېتىم مەلۇم دەرىجىدە غەمخورلۇققا ئېرىش-
تى. مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، غەلىبىنى داۋاملىق كېڭەيتىش-
كە ئىمكانىيەت بولمىدى. مەغلۇپ بولغان كۇچالىقلار مارالبېشىغا
چېكىنىپ كەتتى. ئۇلار بۇ يەردە بىرنەچچە ئاي تۇردى.
ناھايەت بۇ قېتىمقى غەلىبىنىڭ ۋاستىلىك نەتىجىسى ئۇنىڭ شۇ
چاغدىكى بىۋاسىتە نەتىجىسىدىن قېلىشمايىتتى.

بۇ قېتىمقى جەڭگە قاتناشقان بۇزرۇكخان بىرىنچى تۇركۇم
قاچقانلارنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ ئاخىرقى غەلىبە توغرىسىدىكى
خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تامامەن پۇشايمان ۋە پەرىشانلىق
ئىچىدە قالدى. ئىلگىرى ئۇ ئۆزىنىڭ ھاۋايى - ھەۋەسلىك
تۇرمۇشى تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغانلا بولسا تەختىنى ياقۇپ بەگنىڭ
ۋەكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكىمۇ رازى ئىدى. ھازىر
ئۇنىڭ شىكەستلەنگەن شۆھرەتپەرەس دىلى ئوت ئىچىدە پۇچۇلانـ
غىلى تۇردى، ئۇ ياقۇپ بەگنىڭ قولىدىكى ھوقۇقنىڭ بارغاۋـ
سېرى چوڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئەلنىڭ رايىغا يېقىپ كېتىـ
ۋاتقانلىقىنى، ئاخىر ئۆزى ئۇچۇن ئىنتايىن خەۋپلىك بىر
ئادەمگە ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. بۇ ئەخمەق،
قابىلىيەتسىز خان ئوردا ۋە ئارمىيە ئىچىدە ياقۇپ بەگنى
كۆرەلمەيدىغان ھەرقانداق بىر رىقابەتچىگە قورال بولۇپ بەردى.
ياقۇپ بەگنىڭ سۈيىقەستى توغرىسىدا ئۇلارنىڭ دېگەنلىرى بۇ
خاننىڭ قۇلىقىغا بەكمۇ خۇش ياقاتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ
ئۇچۇن ئەڭ خەۋپلىك سۈيىقەستچىلەر دەل مۇشۇ قارا نىيەت

ئاقساقاللار ئىدى. هالىۋۇكى، بۇزرۇكخان ئۆزىنى ۋە تاجىنى مۇشۇنداق ئادەملەرگە تۇتقۇزۇپ قويىدى. كۇچا قوشۇنلىرى مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، يەركەننىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئۇرۇشپەرەست قوشنىسى بىلەن يارىشىشنىڭ ئاقىلانىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. شۇڭا يەركەن خوجىلىرى يېڭىسارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيە خېنىغا بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ بۇزرۇكخان ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرى ياقۇپ بەگنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان بېرەيلەنىنى يەركەننىڭ تۆرىلىكىگە كۆرسىتىشكە رۇخسەت قىلىنىشىنى ئىلتىماس قىلدى. ئەڭ قىزىق بولغان يېرى شۇكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەممە سۆزىدە ھەمىشە دېگۈدەك بۇ ۋەزىر بىلەن ئۇنىڭ خوجايىنىنىڭ نامىنى ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇنغا قويۇاتتى. يەركەن يېڭىشەھەر قورغىنىدىكى تۇڭگان باشلىقىنىڭمۇ يېڭىدىن كۆتۈرۈلگەن بۇ قۇياشقا بەيئەت قىلىشتا ئۇلاردىن كېيىن قېلىشقا كۆڭلى ئۇنىمىدى. ئۇمۇ قەشقەرغە دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ۋەقەنىڭ تەرەققىياتى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى يەنە بىر قېتىم قەشقەرغە بۇرايدۇ. بۇ يەردىكى جۇڭگولۇقلار ھېلىمۇ ئۆزلىرى بېكىنىۋالغان قورغانىنى مەھكەم ساقلاپ، ھۇجۇم قىلىپ كەلگەنلەرگە قايتۇرما زەربە بېرىپ تۇراتتى. لېكىن ياقۇپ بەگنىڭ نۇرغۇن دۈشمەنلەرنى يەڭگەن ھەر بىر غەلىبىسى، تۇڭگانلارنىڭ تەسىر كۆچىنىڭ جۇڭغارىيىگە قەدەر كېڭىيىشى نەتىجىسىدە، بۇ يېتىم قورغانغا قامىلىپ ياتقان بىر توپ بەختسىز «خىتاي»لارنىڭ ئۈمىدى كۆپۈكتەك بەربات بولدى. ئەمدى سېپىلنىڭ ئىچىدىكىلەرنىڭ ساتقىنلىقى قورشاۋچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۆتۈشىگە ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ بېرىۋاتاتتى. قورغاندىن خې بۇيۇن ئىسىملىك بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسىر گەرچە شەھەر مۇداپىئەسى

سىگە مەسئۇل بولمىسىمۇ، لېكىن ياقۇپ بەگ بىلەن كېيىلىشىم تۈزدى. بۇ كېيىلىشىمگە بىنائەن، قورغاندىكى ئۈچ مىڭ «خىتاي» ئەسكەر چېرايلىقچە تەسلىم بولدى ۋە قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ قالدى. ئۇلارغا خوجىلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىش ۋە ئىسلام دىنىغا كىرىش شەرت قىلىپ قويۇلدى. ئەمما ئۇلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن ھېچكىم تەگمىدى. ئۇلارمۇ ئۆزلىرىگە بۇيرۇلغان ۋەزىپىلەرنى مەمنۇنلۇق بىلەن ئورۇنلىدى. ئىمان ئېيتقان بۇ كىشىلەر «يېڭى مۇسۇلمانلار» دەپ ئاتالدى. ئۇلار يېڭى ئىستېلاچىغا تەسلىم بولغان ئاخىرقى بىر تۈركۈم «خىتاي» ئەسكەرلىرى ئىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستانىدىكى ئىزى پۈتۈنلەي غايىب بولدى. ئۇزاق مۇددەتلىك قورشاۋ ۋە بۇنىڭدىن كېيىپ چىققان غۇربەتچىلىكنىڭ نۇرغۇت ئازابىنى تارتىپ ئۆمىدىنى يوقاتقان بۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە، ئۆلۈشكە رازىكى ئەمما تەسلىم بولۇپ ھاقارەتلىنىشنى خالىمايدىغان ئاز سانىدىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. قوماندان جاڭ تەي سەپدىشى خې بۇيۇنىڭ ياقۇپ بەگ بىلەن كېيىلىشىم تۈزۈش ئىشىغا قاتنىشىشتىن باش تارتتى. قەشقەرىيە قوشۇنلىرىنىڭ قورغانغا كىرىدىغان كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندا، بۇ قەيسەر خان ئامبال ئۆزىنىڭ قورۇسىغا كىرىۋېلىپ، ھەممە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ۋە چاكارلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا يىغدى ـ دە، ئالدىنىئالا كۆمۈپ قويۇلغان بىر مىناغا ئوت يېقىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى پارتلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالدى. مۇشۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقتا دۇشمەنلەر قورغانغا باستۇرۇپ كىردى، ياقۇپ بەگ بىرنەچچە سائەتتىن كېيىنلا ئۇلارنى ئاران كونترول قىلىۋالدى، مۇشۇ قىسقا ۋاقىتلىق بۇتىرىكىشىتە نۇرغۇن «خىتاي» ئۆلتۈرۈلدى. خې بويۇن ۋە ئۈچ مىڭدەك ئادەم ئىستېلاچى ياقۇپ بەگ قوشۇنىدا داۋاملىق ھەربىي

خىزمەت ئۆتىدى. بايا ئەسكەرتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ يېڭى ئىتتىپاق — ياقۇپ بەگ خې بۇيۈننىڭ گۈزەل قىزىنى ئۆز نىكاھىغا ئالغانلىقتىن تېخىمۇ چىڭىدى، ئۇلار بىرنەچچە پەرزەنت كۆردى، لېكىن بۇ بالىلار تېخى كىچىك بولغاچقا، جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلىشالمىدى. ياقۇپ بەگنىڭ «خىتاي» لارغا ئىزچىل تۈردە مۆتىدىل مۇئامىلە قىلىپ كەلگەنلىكىنى مۇشۇ سەۋەبتىن بولغان دەپ چۈشەندۈرۈش مۇمىكىن. شۇنى تەھقىقلەشكە بولىدۇكى، بۇ «خىتاي» خوتۇن ياقۇپ بەگكە تاكى ئاخىزقى چاغلارغىچە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.

بۇ ۋەقە 1865 - يىلى سېنتەبردە، يەنى ياقۇپ بەگ ئالتە شەھەر رايونىغا تۇنجى قېتىم كېلىپ توققۇز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن يۈز بەردى. بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ ئىشى ئانچە تېز يۈرۈشۈپ كەتمىگەن بولسىمۇ، تەلتۆكۈس ئورۇنلاندى، «خىتاي»لارنىڭ يوقىتىلغانلىقى. قىرغىزلارنىڭ ئەيۋەشكە كەلتۈرۈلگەنلىكى، قەشقەرىيىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان تۇڭگانلارنىڭ توسۇپ قېلىنغانلىقىدەك ئىشلارنىڭ ھەممىسى ياقۇپ بەگنىڭ ئۇتۇقلىرى ئىدى. ئۇ بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە ۋە قورشاۋدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، مەغلۇپ بولغانلار بىلەن غەلىبە قىلغانلارنىڭ پارچە - پۇرات قوشۇنلىرىنى يىغىدى - دە، ئۇلاردىن زور بىر قوشۇن تەشكىللىدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىمۇ كەلگۈسىدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىش ئۈچۈن جامائەت پىكرى تەييارلاشقا دائىر بىر مۇنچە ئىشلارنى قىلدى. مۇشۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇۋاتقان ھېلىقى تۆرىمۇ خىزمەتتە بارغانسېرى مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغىلى تۇردى ۋە شەھۋەتپەرەسلىكتە بارغانسېرى چوڭقۇر پاتقاققا پېتىپ كەتتى. بۈزرۈكخاننى «شەھۋانىيلىقتا ئۇچىغا چىققان ئەخمەق خان» نىڭ تىپىك ۋەكىلى دېسەك بولىدۇ؛ لېكىن ياقۇپ بەگنى بولسا ئادەتتىكى قەيسەر،

كەسكىن «ۋەزىر» دەپلا تەرىپلەش كۆپايە قىلمايدۇ.

يېڭىشەھەر تەسلىم بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، قوقەندىن بىر تۈركۈم قوشۇن كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. لېكىن بۇ ئادەملەر نېمە ئادەملەر، ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتى نېمە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. بۇ ئادەملەر خۇدايارخانغا قارشى چىقىپ يېڭىلگەندىن كېيىن قەشقەرىيىگە قېچىپ كېلىۋاتقان بىر تۈركۈم سۈيىقەستچىلەر ئىدى. خۇدايارخان ئالىمقۇل ئۆلگەندىن كېيىن يېڭىباشتىن تەختكە چىققانىدى. بۇ سۈيىقەستچىلەر خۇدايارخاننىڭ ئارمىيىسى تەرىپىدىن سۈرۈپ - توقاي قىلىنغاندىن كېيىن، پاناھلىنىش ئۈچۈن قەشقەرغە كەلمەكچى. ئۇلار چېگرىدا لاغايلاپ يۈرگەن چېغىدىلا، ياقۇپ بەگنىڭ «دوست سۈپىتىدە كەلگەن بولساڭلار، مەرھەمەت! ئەگەر، دىلىڭلارغا دۈشمەنلىك غەرىزىنى پۈكۈپ كەلگەن بولساڭلار، بېشىڭلارغا قىلىچ تەڭلەگلىك» دېگەن مەزمۇندىكى بىر پارچە قىسقا خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇ قوقەنلىكلەر ياقۇپ بەگنىڭ بۇ بايانىتى ئۇلارغا يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسىدە زادى نېمىلەرنى قىلىشى لازىملىقى ئۈستىدە ئېنىق بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككىلىنىپ تۇرغانىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئادەملەر ھەقىقەتەن ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىدە بولۇۋاتاتتى؛ ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ھەتتىكى ئېنىق بايانىتىنى تاپشۇۋالغاندىن كېيىن ۋە ياقۇپ بەگنىڭ غەلىبىسىنىڭ مۇقىملىشىپ قالغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەندىن كېيىن، ئۇلار ھەممە غەرەزلىرىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىپ، قەشقەرىيە ئىتتىپاقىغا كىردى. دەل مۇشۇ چاغدا يەركەندە يېڭىدىن بىر ماجىرا يۈز بەردى. 1865 - يىلنىڭ ئاخىرقى بىرنەچچە ئېيىدا، ياقۇپ بەگ بۈزرۈكخاننى ئېلىپ، ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقتى. يەركەن سىپىلىنىڭ يېنىغا كەلگەندە، خوجىلار بىلەن تۇڭگانلار ئۇلارنى

دەرۋازىدىن كىرگۈزمەي قالادا قويدى. ئەمما بۇيەردىكى خوجىلار بىلەن تۇققانلار ئۆزلىرىنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئەگەر ئۇلار بۇزرۇكخاننىڭ قۇترىتىشىغا ئۇچرىمىغان بولسا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق مۇنداق ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتمىگەن بولاتتى. بۇزرۇكخان ئۇزاقتىن بۇيان ئۆز يارىدەمچىسىنىڭ پولاتتەك ئىرادىسىگە ئىشەنمەي قىلىۋېرىشتىن تويغان؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەردىكى ھۇزۇر-ھالاۋەتلىك تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقتىن، يەركەندىكى جاپالىق ئارمىيە تۇرمۇشى ئۇنىڭغا ئېغىر كەلدى، ئۆزىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرغان بۇنداق چەكلىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۆز بارگاھىدىلا ئەمەس، قارشى تەرەپنىڭ بارگاھىدىمۇ ئۆزىنىڭ چاتاقچى گېنېرالىغا سۈيىقەست قىلماقچى بولدى. بۇنداق سۈيىقەست تۇققان قىسىملار ئارىسىدا كىشىنى چۆچۈتەرلىك دەرىجىگە يەتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ھاياتى قىلىنىڭ ئۇستىدە قالغاندا، ئۇنىڭ سادىق دوستى ئابدۇللا بۇ سۈيىقەستنى سېزىپ قالدى. ياقۇپ بەگ دەرھال ئالدىنى ئېلىش چارىلىرىنى قوللىنىپ، ئۆز بارگاھىدىكى بۇ سۈيىقەستنى ئۇنۇملۇك ھالدا بىتچىت قىلدى. بۇ چاغدا ياقۇپ بەگ تېخى ئۆزىنىڭ غەزىپىنى چىقىرىۋالغۇدەك دەرىجىدە كۈچلۈك ئەمەس ئىدى. بۇ پىتنە يىمىرىلىپ تۇرۇشىغا، يەنە بىر خەۋپ باش كۆتۈردى. ياقۇپ بەگنىڭ قول ئاستىدىكى تۇققان ئەسكەرلەر قەشقەرىيە قوشۇنلىرىنى يوقاتماقچى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يېڭى شەھەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈردى. ئۇلارنىڭ پىلانى ئاۋۋال يالغاندىن تەسلىم بولۇپ، سېپىل دەرۋازىسىنى يا-قۇپ بەگكە ئېچىپ بېرىش ئارقىلىق ياقۇپ بەگنى ئالداپ ھېچ-قانداق سۈيىقەست يوقلۇقىغا ئىشەندۈرۈپ خاتىرجەم قىلغاندىن كېيىن، قورغان ئىچىدىكى تۇققان ئەسكەرلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ياقۇپ بەگنىڭ باشقا قىسىملىرىغا كېچىلەپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قى-

لىش ئىدى. قارىماققا، بۇ پىلان ئەھەلگە ئاشىدىغاندەك قىلاتتى. ياقۇپ بەگمۇ تۈكگانلارنىڭ دوستانە تەكلىپىگە ئالدىنىپ، ھوشيار-لىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويغانىدى. تۈكگىسانلار تەسلىم بولۇشتىن بىر كۈن ئىلگىرىكى كېچىسى، ئۇيىقەستىچىلەر قورغاندىن چىقتى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن قوشۇلدى - دە، ياقۇپ بەگكە ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. بۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرى تولۇق بولمىسىمۇ، لېكىن سۈيىقەستچىلەرگە جان تىكىپ قارشىلىق كۆرسەتتى، ئاخىر تۈكگانلار غەلىبە قىلدى. ياقۇپ بەگ تىرىشىپ-تىرمىشىپ يۈرۈپ، ئىككىنچى كۈنى ئاران تەسلىكتە بىرقانچە يۈز ئەسكەرنى ئۆز ئەترابىغا توپلىدى، بۇ توپنىڭ ئىچىدە ھەر ھالدا ئابدۇللاغا ئوخشاش ئىشەنچلىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى. سىدىق بەگ ① باشچىلىقىدىكى قىرغىزلاردا ئىشەنچ يوق ئىدى، بۇ ئاتامان يەنىلا ئۆزى ئۈچۈن چوت سوقۇپ يۈرەتتى. ياقۇپ بەگ پۈتۈن ئۆمرىدىكى مۇشۇ ئەڭ خەۋپلىك پەيتتە ئۆزىنىڭ ناھايىتى زېرەك ۋە كەسكىنلىكىنى كۆرسەتتى. رەقىبلەر ئۇنىڭ ئەترابىنى تامامەن ئورىۋالغان، ئۆزىنىڭ ئاران بەشيۈزدەك ئىشەنچلىك ئادىملا قالغان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ئۇ مۇشەققەتنى بىر-بىرلەپ يەڭدى - دە، بۇ رەزىل، گۇمانخور ۋە ھەسەتخور رەقىبلىرىنى چەكسىز قۇدرەت بىلەن بېسىپ چۈشتى. بۈزرۈكخان ياقۇپ بەگنىڭ بېشىغا ئاپەت كەلگەن مۇشۇ پەيتتىن پايدىلىنىپ، قوشۇنىنىڭ بىر قىسمىنى ۋە قىرغىزلارنى بۆلۈپ چىقىپ كەتتى - دە، ئۆز ئالدىغا باشقا بىر لاگىر تەشكىل قىلدى. دېمەك، بىز بايا ئېيتقاندەك، تۈكگانلارنىڭ ھېلىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان تۇيۇقسىز ھۇجۇمى بۈزرۈكخاننىڭ كۈشكۈرتۈشى ئارقىسىدا يۈز بەرگەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭغا ئېنىق

① خەنزوچىسىدا «سادىق» دەپ خاتا ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

بىر پاكىت يوق ئىدى. مېنىڭ پىكرىمچە بۇ ئىشنى تۇڭگانلار ئۆزى پەيدا قىلدى، بۇزرۇكخان پەقەت ئىلگىرى ياقۇپ بەگ باشقا ئىشلاردا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا خۇشال بولغاندەك، بۇ ئىشتىمۇ خۇشال بولدى، خالاس. ھازىرقى ئەھۋال شۇنداق ئىدىكى، قورغاندا بولسا غەلىبە قىلغان تۇڭگانلار تۇراتتى؛ شەھەردە بولسا ھاكىمىيەتنى تۇڭگانلار بىلەن شەھەرلىكلەر بىرلىكتە ئىدارە قىلاتتى. شەھەر سىرتىدا بولسا بۇزرۇكخان قايسى تەرەپكە ھېسداشلىق قىلىشنى بىلەلمەي ئىككىلىنىپ تۇرغان قىسىملار بىلەن تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ياقۇپ بەگكە ھەرقاچان دۇشمەنلىك قىلىشى ئېھتىمال ئىدى. يەنە بىر تەرەپتە بولسا، ياقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ ئاز سانلىق ئەگەشكۈچىلىرى تۇراتتى. دېمەك، ئىشتىن ئۈمىد ئۈزۈلگەندەك قىلاتتى. ئەگەر بۇ ئۇچ تەرەپ بىر سوتكا ئىچىدە مۇرەسسەگە كېلەلىسىلا، ياقۇپ بەگنىڭ تۇگەشكىنى شۇ ئىدى. لېكىن ئۇلار ياقۇپ بەگدەك دۇشمىنى يېنىدىلا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ھېچنېمە قىلالمىدى ۋە ئۇنىڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىغا بەك ئىشىنىپ كەتتى - دە، ئۇنىڭ قولىدىن كەتكۈزۈپ قويغان نەرسىلىرىنى يېگەباشتىن تارتىۋېلىشىغا يول قويدى. ئەمدى بىز ياقۇپ بەگنىڭ بۇ مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىنى قانداق قوتقۇزۇپ چىققانلىقىغا قاراپ باقايلى: ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ باتۇرلۇقىنى، ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇش توغرا كېلەتتى، ھالبۇكى، بۇنداق روھىنى ئۇرغۇتۇش ئۈچۈن بىر پەشۋا بىلەن قارشى تەرەپنى قاچۇرالايدىغان تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. ئەمما، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن قورغاننى ئالغىلى بولمايىتتى. شۇنداقتىمۇ شەھەر چوڭ ۋە تارقاق بولغاچقا، بۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنىپ بېقىشقىمۇ بولاتتى، قەشقەر شەھەر قوشۇنلىرىغا مۇراد بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئابدۇللا ئەك قەتئىي باھادىرانە روھ بىلەن بۇ ھۇ-

جۇمنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇردى. ئۇ باشقا ھەمدەم بولىدىغان قىسىملار يېتىپ كەلگۈچە ئىشنى ئورۇنلاپ ئۈلگۈرگەنىدى. ئۇ-نىڭغا ئېدۋارد. برۇس① ھەققىدە يېزىلغان مۇنداق بىر كۇبلېت شېئىر مىسال بولالايدۇ:

«قاراملىقتۇر ئۇنىڭغا خاس،
پالۋان ئىدى قورقماس،
قورقۇنچاقلار ئامەت تاپماس،
يېڭەي دېسەڭ سۈر! ئالغا باس.»

بۇ نەتىجە تۇڭگانلارنىڭ شادلىقىنى بىردىنلا يوققا چىقار-دى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىدا تۇرغان دۈشمەننىڭ جۇشقۇن، باتۇرلۇقىغا تەن بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا، ياقۇپ بەگنىڭ قولغا كەلتۈرگەن بۇ ئۈستۈنلۈكىنى يوققا چىقا-رىشقا تاس قالغان بىر ئېغىر بەختسىزلىك يۈز بەردى. بۈزرۈك-خان يا ياقۇپ بەگنى بىتچىت قىلالماي، يا ئۆزى پېتىپ قالغان شەھۋانىي تۇرمۇشتىن لەززەتلىنەلمەي، ئاخىر ھېچنېمىگە قارىماس-تىن ياقۇپ بەگنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش نىيىتىگە كەلدى. شۇڭا ئۇ شۇ مەقسەتتە ئۆز ئەركانلىرىنى ئېلىپلا يەركەندىن قەشقەرغە قېچىپ كېلىپ، ئۆز ئوردىسىغا كىرىۋالدى. بۇ يەردە ئۇ ياقۇپ بەگنىڭ قورۇسىنى مۇسادىرە قىلىپلا قالماي، يەنە ياقۇپ بەگنى ۋەتەن خائىنى، ئاسىي دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەلگۈچىلەرگە كۆپ ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى جاكا-لىدى. ئۇ قوشۇنلىرىغا باشقا بىر گېنېرالنى قوماندان قىلىپ

① 14 - ئەسىردە ئۆزىنىڭ جەسۇرلۇقى بىلەن داڭق چىقارغان شوتلاندىيە شاھزادىسى. كېيىنچە، ئىرلاندىيگە ئارول بولغانىدى. بۇ بېيىتنىڭ نەدىن ئېلىنغانلىقى نامەلۇم — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

تەيىنلەپ، قەشقەرنى ياقۇپ بەگنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداشقا تەيـ
يارلىق كۆردى. بەختكە يارىشا، يەركەندىكى تۇڭگانلار قەشقەر-
لىكلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئۇ ئىناقسىزلىقتىن تېخى بىخەۋەر ئىدى.
ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولغانلىقتىن، بۈزرۈكخان
قېچىپ كېتىپ ئۇزاققا قالمايلا ياقۇپ بەگكە تەسلىم بولدى.
شۇڭا ياقۇپ بەگ پۈتۈن كۈچىنى بۇ جاھىل خانغا قارىتىشقا
مۇۋەپپەق بولالىدى. باشتا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياقۇپ
بەگ مەھكىمە شەرئىي بىلەن ئىناق ئۆتەتتى، ئەمدى ئۇ بۇنىڭ
شاراپىتىنى كۆردى. بۈزرۈكخاننىڭ دەسلەپتە ياقۇپ بەگنى تارمار
قىلىشتا قوللانغان ۋاستىلىرىنىڭ بىرى قەشقەر شەيخۇلئىسلامىدىن
بۇ باتۇرنى كاپىر دەپ جاكالاشنى تەلەپ قىلىش ئىدى. ئەمما
بۇ ھەزرەت ئۇ تەلەپنى رەت قىلدى ۋە ياقۇپ بەگنى «دۆلـ
تىمىزدە ھەم ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ماختاشقا ئەرزىيدىغان زات!»
دېدى. بۈزرۈكخان ياقۇپ بەگنى دىنىي جەھەتتە شەرمەندە قىلىش
مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، قورال كۈچى ئارقىلىق
يېڭىش قارارىغا كەلدى. بۇ گەرچە ئۇنۇملۇك چارە بولسىمۇ،
ئەمما بۇنداق چارە بۈزرۈكخاننىڭ قولىدا زادى كارغا كەلمەيتتى،
شۇ چاغدا ئۇلار ئۈچۈن كۈچ سىنىشىدىغان مەيدان چەكلىك
ئىدى دەپ قارىغاندىمۇ، ئەمما تەختىنى تارتىۋېلىشقا ئالدىراۋاتقان-
لار كۆپ ئىدى. سىدىق بەگ بۈزرۈكخان بىلەن ئىتتىپاقلاشمايلا
قالماستىن، بەلكى ئۆزىنى بۇ رايوننىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان
قىلدى. بۇ ۋەقەنى كۆرگەن كۇچالىق خوجىلار بىلەن تۇڭگانلارمۇ
ئۆز قوشۇنلىرىنى توپلاشقا كىرىشتى.

بۈزرۈكخاننىڭ ياقۇپ بەگنى توسۇشقا ماڭدۇرغان قوشۇنى
يېڭىسار بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدا ئابدۇللا تەرىپىدىن قورشـ
ۋېلىنىپ، مەغلۇپ قىلىندى. ياقۇپ بەگ بولسا غالىبلارچە داۋامـ
لىق ئىلگىرىلەپ، پۇقرالار بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئالقىش سادالـ

لىرى ئىچىدە قەشقەرغە كىردى. بۇ چاغدا، ئۇ، شەيخۇلئىسلامنىڭ خەلق ئىرادىسىگە ئاساسەن چىقارغان قارارى بويىچە قەشقەرىيىنىڭ ھۆكۈمرانى، دەپ ئېلان قىلىندى. يېڭىشەھەرگە قېچىپ بېرىۋالـ غان بۈزرۈكخان ئانچە ـ مۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باققان بولسـ مۇ، لېكىن ئوردىدا ئاخىر تىرىك قولغا چۈشتى، ياقۇپ بەگنىڭ بەزى ئاساسلىق رىقابەتچىلىرى دارغا ئېسىلدى، بۈزرۈكخان بولسا مىرزا قاماققا ئېلىندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، بۈزرۈكخان ئۆزىنىڭ پايدىسىز سۈيىقەستلىرىنى زادىلا توختاتمىدى. ئۇ قەشقەردە تۇرـ غان 18 ئايـدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە تاكى باشقىلارنى كۈشـ كۈرتۈپ ياقۇپ بەگنى ئۆلتۈرۈشنى قەستلىگەنلىـكى پاش بولۇپ قالغانغا قەدەر، يېڭى ھاكىمىيەتكە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدىـغان بىر مەنبە بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ تىبەتكە سۈرگۈن قىـ لىندى. ئۇ تىبەتتە بىرقانـچە يىل قاڭقىپ يۈرگەندىن كېـيىن، يەنە قوقەنگە قايتىپ كېلىۋالدى. ئاڭلىـشىمىزچـە، ئۇ ئۆزىـنىڭ بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ھېلىمۇ شۇ يەردە تۇرۇۋېتىپتۇ، بۈزرۈكخان قەشقەردە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ئاخىرقى خوجا ئىدى. كېـ يىنكى چاغلاردا ئاشۇ يەرنىڭ ئىستىقبالىنى ھەل قىلىدىغان ھەرـ قانداق بىر لايىھىدە ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىرىلـدۈـ رۈشنى قوللايدىغان بىرمۇ ئادەم چىقمىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەبىت خانلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىلى ئىـدى. بىز كـۆرگەن بۇنداق بىر تالاي زالىم ۋە زىناخور خانلار يېقىنقى يىللاردىـلا ئاتىلىق غازىغا ئوخشاش غالىب ھەربىي ياكى قوقەنلىك مۇسۇلـ مانقۇلدەك پىشقان ۋەزىرلەر تەرىپىـدىن بىر ـ بىرلەپ تەختـتىن ھەيدەلدى.

قىرغىز ئاتامانى سىدىق بەگ ياقۇپ بەگنىڭ مۇستەھكەملىـ نىپ قالغان ھاكىمىيىتىگە ئانچە ئۇزاق قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى. كۇچادىكى ماجىرامۇ تېزلا بېسىقتۇرۇلدى. ياقۇپ بەگ 12 ئايدىن

سەل كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەركەننى ئالـ
دى. سېرىققۇل بىلەن خوتەنمۇ ياقۇپ بەگكە بەيـئەت قىلـدى.
ياقۇپ بەگ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭلەرنى كېيىنكى
بابلاردا بايان قىلىمىز. ياقۇپ بەگ ئۆز ئورنىنىڭ مۇستەھكەملەنـ
گەنلىكىنى ھېس قىلغىنىدىن كېيىن، بەدەخشانلىق ئەسـكەرلەرنى
چوڭ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن رازى قىلىپ ئۆز يۇرتىغا قايتۇردى.
شۇنىڭدىن باشلاپ، ياقۇپ بەگ بەدەخشانغا ئىزچىل تەسىر كۆر-
سىتىپ كەلدى. ھەتتا ئافغانىستان ھـۆكۈمـرانى شىرئەلىـدىن بۇ
يەرنى بىر نەچچە قېتىم تارتىۋېلىشقىمۇ تەمشەلدى. ياقۇپ بەگـ
نىڭ بۇ جەھەتتىكى قارا نىيىتى ئەزەلدىن ئاشكارىلانمىغان بول-
سىمۇ، لېكىن شىرئەلـى ئۇنىڭـدىن خەۋپسىرەيتـتى ۋە ئۇنى ئۆچ
كۆرەتـتى.

ياقۇپ بەگ بۈزرۈكخاننى تەختتىن ھەيدىۋەتكەنـدىن كېـ
يىن، ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى. 1864 - يىلـنىڭ ئاخىرى
باشلانغان بۇ ئىشنىڭ بىرىنچى قىسمى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى.
ياقۇپ بەگ تۇڭگانلارغا ۋە خوتەنلىكلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان
ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشتىن ئۇنىڭ بىۋاسىتە ھەرىكەت دائىرىـ
سىنىڭ سىرتىدىكى ۋەقەلەرنىڭ بۇ جۇشقۇن ھۆكۈمرانـغا بولغان
تەسىرىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ياقۇپ بەگ رۇسلارنىڭ كۈچىنى
ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى بىر نەچچە يىللىرىدىلا تونۇشقا باشلىغا-
نىدى، ھەتتا رۇسلار 1870 - يىلى غۇلجىنى بېسىۋالغان چاغدىمۇ
ئۆزىنىڭ شىمالىدىكى بۇ كۈچلۈك دۆلەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى
توسۇپ قالالىشىغا ئىشەنچىسى كامىل ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي
جەھەتتە زور ئاتاق قازىنىشىنى ۋە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشىـشىـنى
ئارزۇ قىلغاندىن باشقا، يەنە زېـمـىنى كەڭ بولغان قۇدرەتـلىك
بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىشنىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. ياقۇپ بەگ قەشـ
قەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان بىلەن يەنىلا قوقەنـگە قارام ئىـدى،

ئۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ پادىشاھى بولغاندىلا، ئاندىن چار پا-
دىشاھ ياكى جۇڭگو ئىمپىراتورى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايت-
تى. بۇنى پەقەت ئەمەلگە ئاشمايدىغان بىر تۈرلۈك ئۇلۇغۋار غا-
يە دېگىلى بولمايتتى. 1866 - يىلى بۇخارا ئەمىرى ياقۇپ بەگ
كە ئاتىلىق غازى دەپ نام بەرگەندىن كېيىن، ياقۇپ بەگ قو-
لىدىن كېلىدىغانلىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلدى.

VI باب. تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇشلار

ياقۇپ بەگ بۇزرۇكخاننى يوقىتىپ، تۇڭگانلار ۋە جۇڭگو-لۇقلارنىڭ قەشقەرىيىدىكى قارشىلىقىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئورنى ئۈستىدە ئەستايىدىللىق بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك ئويلىنىشقا ئازراق ۋاقىت چىقىرالمدى. ئۇ ئۆتكەن 12 ئاي ئىچىدە ئۇزۇلۇپ - ئۇزۇلۇپ داۋام قىلغان ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدىن ئىنتايىن مەمنۇن ئىدى. لېكىن ھېچبولمىغاندا، بۇ ئەھۋالنىڭ [illegible] ۋاقىت داۋاملىشىدىغانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ بىر مەسىلە ئىدى. ئۆتكەنكى تەۋەككۇلچىلەرمۇ ياقۇپ بەگكە ئوخشاش نۇرغۇن مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. ئەمما جۇڭگولۇقلار كۆچىگە كېلىۋېلىپلا قايتا كەلدى. ياقۇپ بەگ ئېھتىيۇرگەن بەزى مىش - مىش گەپلەرنىڭ ئورۇنسىز ئەمەس ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلگەي؟ بۇ مىش - مىش گەپلەرگە قارىغاندا، جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسى تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇشتىلا ئەمەس، بەلكى باشقا فرونتلاردىمۇ ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان. تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭى ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسىمۇ بۇ ئىمپېرىيىنىڭ باشقا تەرەپلەردە ئۇچرىغان زەربىلىرىگە ھېچقانداق دال بولالمايتتى. ياۋروپالىق ئوبزورچىلار جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ يېمىرىلىدىغان كۈنى بارغانسېرى يېقىنلاشماقتا، دەپ ھۆكۈم قىلغان بولسىمۇ، ياقۇپ بەگنىڭ ئاخبارات ۋاستىلىرى ئىنتايىن ناچار بولغانلىقتىن، ئۇ ھەتتا قەشقەر يېڭىشەھەرنى تەسلىم قىلغان چاغدىمۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ قايتىپ كېلىپ ئىنتىقام ئېلىشىدىن قورقتى. بىرگە مەلۇمكى، ئۇنىڭ قورقۇشىنىڭ ئاساسىي يوق ئەمەس ئىدى. ئەمما ئۇ ئىشنى

ئەمەلىيەتتىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن مۇلچەرلەپ قويغاندى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ كۆچىنى ياكى ئامىتىنى ئۈستۈن چاغلىغان تەقدىردىمۇ، لېكىن ئۇ ئىلگىرى ئۆزىنى مەغلۇپ قىلغان كىشىلەر ئۈچىرىغاندەك خەۋپىكە ئۈچىرىمايمەن دەيدىغان دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ بىرىنچى مەقسىتى جۇڭگولۇقلار كەلگەندە ئاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ بارلىق كۆچىنى توپلاپ مۇستەھكەم بىر گۇرۇھ شەكىللەندۈرۈش ئىدى. لېكىن ياقۇپ بەگ ئالتە شەھەرنى بويسۇندۇرغان بۇزرۇكخاننىڭ تۇغى ئەترابىغا توپلانغان خەلىمۇ خىل ئادەملەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن پېتىنشالماي ئىناقسىز، ئۆتۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، مىللىي بۆلۈنۈشنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇ باشقا جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ مەيلى غەلبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىدىن قەتئىيىنەزەر، ئەنجانلىقلار بىلەن تۇڭگانلارنى، قەشقەرلىكلەر بىلەن «خىتاي»لارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇنۇملۇك بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ چىقىشقا قەتئىي بەل باغلىدى، بۇ ئاددىي غايە ئەمەس ئىدى. ئەمما بۇنداق كېلىشەلمەيدىغان تەركىبلەرنى كېلىشتۇرۇش ئۈچۈن «تۆمۈردەك قاتتىق» سىياسەت يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلەتتى. ياقۇپ بەگ بۇنداق سىياسەتنى يۈزگۈزۈشتىن قىلچە قورقمايتتى؛ لېكىن ئۇ مۇشۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ بولغان چاغدا، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن بەدىلىنىڭ بەك كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكىنى سەزدى. دۆلەتنىڭ نوپۇسى ۋە بايلىقى بۇرۇنقى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن تۆۋەنلەپ كەتكەندى. ئەمما 1866 - يىلنىڭ بېشىدا، ئۇ كېيىنكى نۇقتىدىن گۇمانلانمىدى. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، بۇ چاغدا ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىددىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە قوقەن ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ھېسداشلىقىنى ئەكسىچە سۈسلاشتۇرۇپ قويغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئىدى. بۇنى خۇدايارخاننىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئۆچمەنلىكى بىلەن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. چۈنكى

هازىر ياقۇپ بەگنىڭ تەختى مۇستەھكەملەنگەنلىكتىن خۇدايارخان بۇرۇن ئۆزىگە نەچچە قېتىم ئاسىيلىق قىلغان بۇنداق پۇقراسىنى ئەلۋەتتە، ياخشى كۆرمەيدۇ. ئەمما بۇ ئىشنى يالغۇز بۇنداق ھېسسىياتقىلا دۆگگەپ قويغىلى بولمايدۇ. ئۇنى چوقۇم چوڭقۇر-راق ۋە شەخسىي مۇناسىۋەتتىن باشقىراق تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىز ئاسىيادىكى كىچىك خانلارنىڭ تارىخىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرەرسى ئۆزىنىڭ ھەربىي ماھارىتى ياكى رەھىمدىللىك سىياستى بىلەن قۇرداشلىرىدىن ئېشىپ كەتسە، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭغا ھەسەتخورلۇق قىلغان ۋە ئورا كولىغانلىقلىرىنى كۆرىمىز. دەرۋەقە، بۇلار ئارىسىدا ئىقتىدار ۋە باتۇرلۇقتا باشقىلاردىن ئالاھىدە ئۈستۈن تۇرىدىغانلار ناھايىتى ئاز. مۇبادا بىرەيلەن بۇ جەھەتتە باشقىلاردىن ئېشىپ كەتسە، قوشنىلىرى ئۇنى، خەتەرلىك يول تۇتتى، دەپ جاكالايتتى - دە، دەرھال ئۇجۇقتۇراتتى ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇراتتى. بۇ خىل ئادەت تاكى بىزنىڭ دەۋرىمىزگە قەدەر داۋام قىلىپ كەلدى. روسىيە ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش جەريانىدا، مەلۇم ئىككى دۆلەتنىڭ ـ مەيلى ئۇلار قانچە كىچىك بولسۇن ـ بىرلىشىپ، ئورتاق دۈشمىنى رۇسلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرغانلىقىنى زادىلا كۆرمىدۇق. قوقەنلىكلەر ئەزەلدىنلا بۇخارالىقلارغا ياكى خېۋەلىقلارغا ياردەم بەرمەيدۇ؛ ئافغانلار ياكى قەشقەرلىكلەرمۇ قوقەنلىكلەرگە ياردەم بەرمەيدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قوقەنلىكلەر رۇسلارنىڭ ھەيۋىسى ئالدىدا بىر ـ بىرلەپ مەغلۇپ بولغىلى تۇرغاندا، باشقىلار خۇددى بوكسىرچىلار مەيدانىدىكى ئەنئەنىۋى شەرەپنى ئېسىدە تۇتقان كىشىلەرنىڭ تاماشاچىلارنى قايىل قىلغۇدەك ئۇسۇلدا بىتەرەپ تۇرغىنىدەك، بىتەرەپ تۇرۇپ كەلدى. لېكىن ئۇلار بۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھو-

قۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ چەۋەندازلار قائىدىسىگە ئەمەل قىلىش يۈزىسىدىن ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىگە بولغان ئۆچلۈكتىنلا كېلىپ چىققان بۇنداق قىلىقلىرىنىڭ ئاقىلانە بولغان-بولمىغانلىقىغا بىر نېمە دېيىش تەس. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ قەشقەرىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەققىدىكى خام خىيالىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن بۇنداق ئىچى تارلىق ۋە قىزغانچۇقلارنى جەزمەن يەڭمىسە بولمايتتى. دېمەك، ئۇنىڭ يولىدا قاتمۇ قات قىيىنچىلىق تۇراتتى. ئەگەر ئازراق ئوتۇق بىلەنلا قانائەتلىنىدىغان بولسا ياكى ئارتۇقچە نەپسى يامانلىق قىلسا، قولغا كەلتۈرگەن ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ قېلىش خەۋپىمۇ بار ئىدى، مۇشۇنداق شارائىتقا دۇچ كەلگەندە، ئەڭ باتۇر كىشىمۇ بىر قارارغا كېلەلمەي تەمتىرەپ قالاتتى ياكى ئەڭ كەسكىن كىشىمۇ نېمە قىلىشنى بىلەلمەي، ئاخىر بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇر بولغاندىلا ھەرىكەتكە كەلگەن بولاتتى. ياقۇپ بەگ بىر قانچە ئايغىچە كېيىنكى قەدەمدە نېمە قىلىشنى بىلەلمەي قالدى.

1865 - يىلى ئۇ يەركەنگە قىلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھۇجۇمىدىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن مارالبېشنى بېسىۋالدى. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئاقسۇ بىلەن يەركەن ئارىلىقىدىكى قاتناشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولۇپلا قالماستىن، ئاقسۇ بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى قاتناشقىمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى. يېڭىسارنىڭ شەرقىغە 200 مىل كېلىدىغان بۇ ئىستىھكام بۇرۇندىن تارتىپ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتاتتى، باشقىلارنىڭ ئېيتىشچە، ياقۇپ بەگ بۇ ئىستىھكامنى ناھايىتى مۇستەھكەملىۋالغان، ياقۇپ بەگنىڭ بۇ مۇۋەپپەقىيىتى ئۇنىڭ ئاقسۇ بىلەن كۇچادىن كەلگەن تۇڭگانلارنى يېڭىسار ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلغان غايەت زور غەلىبىسىنىڭ مەڭگۇ نەتىجىسىدۇر. كېيىنكى جەڭلەردە بۇ نەتىجە ئۇنىڭ يان قانىتىنى ئۇنۇملۇك ھالدا قوغداپ قالدى. ئەمما

ياقۇپ بەگ بېسىۋالغان بۇ قەلىئەنىڭ مۇھىملىقى ئۇنىڭ ئۆز دىققىتىنى جەنۇب تەرەپتىكى شەھەر ــ خوتەنگە قاراتقان چاغدىلا تېخىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتتى. ياقۇپ بەگ مۇشۇ چاغدىلا ئۆزىنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى جەنۇبتىكى تاكى قارا قۇرۇم ۋە كوئېنلۇن تاغلىرىغا قەدەر بولغان جايلارغىچە كېڭەيتىشكە تولۇق قاراتتى. ئەمدى بۇ تاغلاردىن باشقا جايلاردا ئۇنىڭ دۈشمىنى قالمىغانىدى. خوتەندە جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، ھەببۇللا مۇپتى ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ مۇشۇ شەھەرگە ۋە مۇشۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، بۇ يەرگە ئانچە ئاۋارە بولمايلا تەرتىپ ئورناتتى. كۆپچىلىكنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەك، ياقۇپ بەگ دەسلەپتە، قەشقەر ئەتراپىدا غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۇزاق ئۆتمەي تۇنجى قېتىم يەركەندە پەيدا بولغاندا، يەركەنلىكلەر يېڭى خوجىنىڭ خانلىق سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلغان، خوتەنلىك ھەببۇللا مۇپتىمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىنلا شۇنداق قىلغانىدى. بۇ ھۆكۈمراننىڭ يەركەن ئۇرۇشى مەزگىلىدىمۇ ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك كېلىشىملەرگە باشقىچە قاراشتا بولغانلىقىنى ئاڭلىمىغانىدۇق. دەرۋەقە، ئۇبۇرايونلاردىن يىراقتا تۇراتتى. لېكىن بۇ، خوتەننىڭ نېمە ئۈچۈن قەشقەر ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بىپەرۋالىق قىلىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ھەببۇللا مۇپتى بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتتا بۇنداق پوزىتسىيىدە بولغان ئەمەس. بۇنىڭدىن خوتەننىڭ قەشقەردە يېڭىدىن قۇرۇلغان خوجىلار خانلىقىغا بەك ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن؛ ياقۇپ بەگ يەركەننىڭ جەنۇبىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ھەببۇللا مۇپتى بۇ ئىستېلاچىنىڭ قارارگاھىغا دەرھال ۋەكىل ئەۋەتتى. ئۇلار ئۆز لايىقىدا كۈتۈۋېلىندى. لېكىن ياقۇپ بەگ ھەببۇللا مۇپتىغا ئىشەنمەيتتى ياكى ئۆچمەنلىك ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ياقۇپ بەگ ئۆزىـ

نىڭ بۇ نىيىتىنى يوشۇرۇپ، ھېلىقى مۇپتىنى ئۆزىنىڭ قارارگاھىغا چىللاپ كىشى ئەۋەتتى. بۇ مۇپتى ياقۇپ بەگنىڭ ئۆز ئەلچىسىگە دوستانە مۇئامىلە قىلغانلىقىغا ئالدىنىپ كېتىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ھەمراھلىرىنى باشلاپ قەشقەرلىق بۇ گېنېرالنىڭ قارارگاھىغا كەلدى. ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، دەسلەپتە ئۇلارغا ئىنتايىن ئىززەت - ئىكرام كۆرسىتىلگەن ۋە دوستانە مۇئامىلە قىلىنغان. ئۇلارغا كاتتا زىياپەت بېرىلگەن، ئېسىل تون كىيگۈزۈلگەن. لېكىن ئۇلارغا كۆرسىتىلگەن بۇ شان - شەرەپلەر پەقەت ئىشنى ئاخىرلاشتۇرۇش مۇراسىمىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. ئۇلار كەچلىك زىياپەت ئۈستىدىلا قورالسىزلاندۇرۇلدى ۋە سىرتقا ئېلىپ چىقىپ ئۆلتۈرۈلدى ھەم خوتەن شەھىرىگە بىرقانچە تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىنىپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ ھۇجۇم قىلغۇچىلار ئۇزاققىچە قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئاتلىق غازىنىڭ قاتتىق غەزەپلەنگەن ئەسكەرلىرى ھەممە قارشىلىق ئاياغلاشقاندىن كېيىنمۇ ئۇزاققىچە توختىماي قىرغىنچىلىق قىلدى. ياقۇپ بەگنىڭ بۇ قېتىمقى ھەرىكەتتىكى ئاساسلىق جىنايىتىنى كەچۈرۈش زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەگەر ئۇ مەرىپەتلىك ياۋروپا گېنېرالى بولغان بولسا، ئۇنى «ئۇنىڭ ئۆمرىدىكى مەڭگۈلۈك داغ» دېگەن بىر جۈملە سۆز بىلەن تەرىپلىگەن بولاتتۇق؛ ئەمما قىلمىغان ئىشى قالمىغان بىر ئاسىيالىقنى بۇنداق سۆز بىلەن تەرىپلىسەك، تولىمۇ قاتتىق مەسخىرە بولۇپ قالار. ئۇنى تەربىيە كۆرگەن كىشىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا گەرچە ئانچە يامان دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئەخلاقىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى ھەقىقەتەنمۇ بەك ياخشى دېگىلى بولمايدۇ. ياقۇپ بەگنىڭ خوتەنگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ يەرنى تارتىۋېلىشى ۋە قورالسىز يولباشچىلارنى ئۆلتۈرۈشى خۇددى كېيىنكى چاغلاردا ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلانغاندەك قىلچە ئەھمىيەتسىز بىر ئىش ئىدى. ئېھتىمال،

ئاتىلىق غازىنىڭ قولىدا خوتەننىڭ ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر يەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇن ئاساسلىرى باردۇر. ئۇ بەلكىم ھەببۇللامۇپتى ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنى ئۆزىگە بولغان ساداقىتىدىن شۈبھىلەنگەندۇر. ئەمما بىزنىڭ ئۇقۇشىمىزچە، ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مۇددىئاسى ئىنتايىن مۇجمەل بولغان، ھەتتا بۇ ئىشنى سىياسىي جەھەتتىكى ۋاقىتلىق تەدبىر دەپ قارىغاندىمۇ شۇنداق دېيەي بولمايدۇ. بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر، ھەتتا ھۇقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن، كەڭ كۆلەمدە قىرغىنچىلىق قىلىشنى ئەپچىل يول قىلىۋالغان ئۇلۇسلارنىڭ نەزىرىدىمۇ بۇنداق قىرغىنچىلىقنىڭ قىلچە زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. خوتەن ۋە سانجۇ خەلقى شۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقنى ھەر بىر ئەسلىگىنىدە قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ. ياقۇپ بەگنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ئاساسلانغاندىمۇ، بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقنى ئەڭ تەلتۆكۈس ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەڭ بىخەتەر بولغان. لېكىن ئاتىلىق غازى ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇشۇ قىسمىدا، كىشىلەنىڭ نەزىرىدىن بەك قاتتىق چۈشۈپ كەتكەن. بۇ 1867 - يىلىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى ئىش بولۇپ، ئاتىلىق غازى ئەمدى ئۆزىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قوشنىسى تۇڭگانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغان پۇرسەتكە ئىگە بولغانىدى.

ھەقىقىي مەنىدىكى تۇڭگانلار ھەرىكىتى، يۇقىرىقى بابتا بايان قىلغىنىدەك، جۇڭگونىڭ گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىلىرىدە باشلىنىپ، ئارقىدىن ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايلا تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرپان ۋە شىمالىدىكى ئۇرۇمچىگە يامىردى. ھەرىكەتنىڭ ئوت يالقۇنى ئۇزۇنغا قالماي تۇرپاندىن قارا شەھەرگە، كۇچا ۋە ئاقسۇغا تۇتاشتى. ھالبۇكى، مۇشۇ شەھەرلەردە قوقەنلىك مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت يېڭى بىر ئاھالە تەركىبىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە شۇ جايدىكى جەلقىنىڭ جۇڭگولۇق تۇڭگانلار

بىلەن بىرلىشۋېلىشى تۈپەيلىدىن بۇ يالقۇن تېخىمۇ ئۇلغىيىپ كەتتى. تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ھەربىكەت ۋاقىتىنچە بېسىلىپ قالدى. بىر ياقۇپ بەگ بىلەن تۇڭگانلار ئارىسىدا ئىلگىرى يۈز بەرگەن ئۇرۇشلارنى بايان قىلىپ ئۆتۈشتىن ئىلگىرى، ئىسلام دىنىنىڭ ئىلىدا قايتا گۈللىنىش جەريانىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشىمىز لازىم. 1860 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ جايدىكى ئورنى قەشقەرىيىدىكىدىن كۆپ مۇستەھكەم بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردە قاتتىق ماجىرا يۈز بەرگەن. شۇ يىللىرى بەزىلەر جۇڭگو گېنېرالىنى ئۆلتۈرۈش ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش سۈيىقەستىنى پىلانلىغان. لېكىن بۇ سۈيىقەست سېزىلىپ قالغان ۋە پۈتۈنلەي بىتچىت قىلىنغاندى. ئىلىدا پەيدا بولغان نارازىلىقنىڭ سەۋەبى جەنۇبتىكى رايونلارنىڭكىدىن كۆپ بولۇشى ئېھتىمال. بۇ يەردىكى مەسىلە «خىتاي» لار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە بولماستىن، ئىشسىزلارغا ئىش بېرىشنى، باج - سېلىقنى كېمەيتىشنى ۋە ئىش ھەققىنى بېرىشنى تەلەپ قىلىپ چۇقۇرۇشۇۋاتقان خەلق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەر- نى ئورۇنداپ بېرەلمەيۋاتقان ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە ئىدى. ئىلى جىياڭجۈن مالىيە جەھەتتە قاتمۇقات قىينىچىلىققا بو- غۇلغان ھۆكۈمەتنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا قوللىنىدىغان ئۇسۇلىنى، يەنى، پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش ۋە قەغەز پۇلنى بولۇشىچە كۆپ تارقىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. ئەسلىدە ئۇ مۇشۇ يول بىلەن قىينىچىلىقنى ئازايتىشنى ئۈمىد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ چارىسى گويا كۆيۈۋاتقان ئوتقا ياغ چاچقاندەك رول ئوينىدى، خالاس. ئەھۋال بارغانسېرى يامانلىشىپ، يىغىشتۇرۇۋالـ غىنى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى. خەلق جۇڭگولۇقلارنىڭ قوشنا ئۆلكىلەردە پېشكەللىكە ئۇچرىغانلىقىنى ئاڭلاپ تېخىمۇ غەيرەتلەنـ دى - دە، تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى تەلەپ قىلىشقا باشلىدى؛ جۇڭـ

گو ئەمەلدارلىرى بولسا تەرەپ ـ تەرەپتىن سوقۇۋاتقان بۇ بوران ـ چاپ ـ قۇن ئىچىدە گاڭگىراپ قالدى. ئۇلار ئىلگىرى بىر مەزگىل تازا گۇللەنگەن ۋە كىشىلەر تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ماختالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمدىلىكتە خاراب بولۇپ چۈشكۈنلەشكەن بىر خىل تۈزۈمـ نىڭ ۋەكىلى ئىدى. بىزنىڭ ئۇلارغا سەل قارىمىغانلىقىمىزنىڭ سەـ ۋەبى پەقەت ئۇلاردا ئۆتەۋشتىكى باتۇرلۇقتىن ئىبارەت بىردىنبىر گۈزەل پەزىلەتنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىدىنلا ئىبارەت. جۇڭگولۇقلار شەرقىي تۈركىستاننى دەسلەپ بويسۇندۇرغان چاغدا، ئۇلار قەشـ قەردىن زور بىر تۈركۈم كۆچمەنلەرنى يۆتكەپ چىقىپ، ئىلىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. بۇلار «تارانچى» دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئىككى، ئۈچ ئەۋلادتىن كېيىن، كۆپىيىۋېرىپ ئاھاـ لىسى كۆپ بىر جەمئىيەت تەشكىل قىلدى. ئۇلار كۆڭلىدە جۇڭـ گولۇقلاردىن زادىلا رازى ئەمەس ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى ئىنتايىن تۆۋەن بولغاچقا، ئەگەر ئىستېلاچىلار ئارىسىدىكى بىر تۈر ـ كۈم كىشىلەر ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ بەر ـ مىگەن بولسا، ئىسيان كۆتۈرۈش ئۇلارنىڭ خىيالىغىمۇ كىرمىگەن بولاتتى، جۇڭگولۇقلارنىڭ مالىيە جەھەتتىكى قىيىنچىلىقى ئەمگەك ـ چىلەر سىنىپىنىڭ نارازىلىقىنى قورقۇنچلۇق دەرىجىگە يەتكۈزگەن، جۇڭغارىيىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تۇڭگانلارنىڭ غەلىبىسى ئەمدـ لىكتە زەئىپلىشىپ قالغان بۇددىستلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئەـ سەبىلىكنى ئۇرلىتىۋەتكەن چاغدا، ھىلىقى تارانچىلارمۇ ئارقىدا قالـ ماي، ئۇنتۇپ قېلىشقا ئازلا قالغان ئۆچمەنلىكلىرىنى قايتىدىن ئۇرغۇتۇپ، تۇڭگانلار بىلەن ھۇجۇم ـ مۇداپىئە ئىتتىپاقى تۈزۈشتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشچە ھەربىي قوشۇن ئۈيۈشـ تۈردى. ئەمما ئىلىشش داۋامىدا، ئىلى جىياڭجۈننىڭ تەلىم ـ تەر ـ بىيە كۆرگەن قوشۇنلىرى سان جەھەتتە ئۆزلىرىدىن ناھايىتى كۆپ بولغان قوزغىلاڭچىلار ئاممىسىنى يېڭىۋالدى. لېكىن بايانداي قور ـ

غىنى بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا ئىسيانچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى، بۇ غەلىبە ئۇلارنىڭ جەڭ مەيدانىدا تارتقان زىيىنىنى قاپلاپ ئاشاتتى. 1866 - يىل 1 - ئايدا ئىلى تەسلىم بولدى، بۇ يەردە تۈركگان - تارانچى ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ چاغدا جۇڭگو گېنېرالى ئۆز ئوردىسىنىڭ ئاستىدىكى ئوق - دورا قويۇلغان لەخمىنى پارتلىتىپ، ئۆزىنى ۋە نۇرغۇن مەھرەملىرىنى بۇ يەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلەر بىلەن بىللە تۈگەشتۈردى. تۈركگانلار مەمۇرىي جەھەتتە پەيدىنپەي تارانچىلارنىڭ ئورنىغا ئۆتتى. 1871 - يىلى روسىيىلىكلەر كەلگۈچىلىك بولغان ئارىلىقتىكى بەش يىللىق مۇستەقىللىق مەزگىلىدە، بۇ يەردە ئاسىيانىڭ مۇھۇم رايونىدا يۈز بەرگەن ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان بەزىبىر جېدەل - ماجىرالار يۈز بېرىپ تۇردى. ئىلى بىلەن بولىدىغان سودا ئازىيىپ كەتتى. دېمەك، روسىيىنىڭ بۇ يەرگە ئارىلىشىشىدىكى چوڭ - چوڭ سەۋەبلەرمۇ بۇ يەرنىڭ مۇشۇ بىرنەچچە يىللىق مىللىي مۇستەقىللىق مەزگىلىدە يىغىلىپ قالغاندى.

1867 - يىلدىن باشلاپ، ياقۇپ بەگ جەنۇبىي ۋە غەربىي تەرەپلەردىن كېلىدىغان تاجاۋۇزنىڭ خەۋپىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي تەرەپلىرىدە ئۆزئارا توقۇنۇشمايدىغان، ئەمما ئىنتىپاق تۈزگەن تۈركگان دۆلىتىگە تاقابىل تۇرالايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى، تۈركگانلار بىلەن ئاقسۇ ۋە كۇچادىكى خوجىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىك ئاشكارىلاندى. كىشىلەرنىڭ ئومۇمەن پەرەز قىلىشىچە، ئۇلار 1865 - يىلدىكى ئاپەت خاراكتېرلىك ئۇرۇشتىن ھوشىغا كەلگەن ھامان، قوقەنلىك تەۋەككۈلچىلەرنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىشقا يەنە تىرىشىشى مۇمكىن. ئۇلار بىر دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق دۇشمىنى بولغان جۇڭگولۇقلار ئۈستىدىن غەلە-

لىبە قىلىشقا موھتاج، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن قورقىدىغانلىقىمۇ ناھايىتى ئېنىق. ئەمما تۇڭگانلار بولسۇن ياكى ئاتىلىق غازى بولسۇن، ئۇلار مۇشۇ ئەمەلىي پاكىتقا قىلچىمۇ پەرۋا قىلمايتتى. ئەگەر ئاتىلىق غازى ئۇچۇن بىر ئېغىز خالىس گەپ قىلىشقا توغرا كەلسە، بىز شۇنى جەزمەن ئېسىمىزدە تۇتۇشىمىز كېرەككى، تۇڭگانلار ئەسلىدە تاجاۋۇزچىلار، شۇنىڭدەك ئۇلار ئاتىلىق غازىغا نىسبەتەن ئەزەلدىنلا دوستانە پوزىتسىيە تۇتمىغان. دەرۋەقە ئۇ ئاقسۇنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن بىر خىل دوستانە كېلىشىم ھاسىل قىلىش يولىدا تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ تەكلىپى ئېتىبارغا ئېلىنمىغانىدى. بۇ شەھەردىكى خوجىلار بىلەن تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنى قاچۇرۇپ بۇ يېڭى كەلداخۇن بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەت قىلىشمىدى. ھەر ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنى بىر مەزگىل سىناشتى. ھەر ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ ئاۋۋال ئىش باشلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. ياقۇپ بەگ دەسلەپتە قەشقەردە پەيدا بولغاندا، تۇڭگانلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ھۇجۇمىدا ئۇنىڭ كۈچىنىڭ سالمىقىنى دەڭسەپ كۆرگەنىدى. شۇڭا ياقۇپ بەگ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ئىنتىپاقلاشقان قوشۇن بىلەن ئۇلارغا زەربە بېرىدىغان چاغدا، ئۇلار ئۆتمۈشتىكى ھېلىقى زەربىنىڭ تەممىنى يەنە بىر قېتىم تېتىپ كۆرۈشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلىشتى. ئەمەلىيەتتە، ياقۇپ بەگ ئۆز چېگىرىسى ئىچىدىكى تەرتىپنى ساقلاپ قالالىسىلا، شەرق تەرەپتىن تاجاۋۇزغا ئۇچراش خەۋپىدىن خالى بولالايتتى. ئۇنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئىلىدىكى تۇڭگانلار ئۇنىڭ دۆلىتىگە ئانچە ئۆچمەنلىك قىلىپمۇ كەتمىدى. ناھايەت. تۇڭگانلار تەرەپتىن ھېچقانداق ھۇجۇمغا ئۇچراش خەۋپى بولمىغانىكەن، ياقۇپ بەگنىڭ ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى چەكتىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىككە ئەلۋەتتە ئاساسى بار ئىدى.

ئۆز دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدا دۈشمەن بىر دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مەقسەتىنمۇ باش ئاغرىتىدىغان ئىش، لېكىن ئۆزى ئىنتايىن مۇستەھكەم مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان تۇرۇقلۇق، مۇداپىئەدىن ۋاز كېچىپ ھۇجۇم قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىدىغان بولسا، ئۆزىنىڭ پايدىسىز شارائىتقا چۈشۈپ قالىدىغانلىقى تېخىمۇ تېنىق ئىدى. ھەققانىيەت جەھەتتە زادىلا كەچۈرۈشكە بولمايدىغان، سىياسىي جەھەتتە پەقەت زۆرۈرىيىتى يوق ھۇجۇمنى زۆرۈر ئىدى دەپ تۇرۇۋېلىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ئاقسۇ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتى مارالبېشىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ئارقىسىدا تۈگەپ كەتكەنىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە تىنچلىقنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە تەگىشىپ، قەشقەردىن ئاقسۇغا باردىغان سودا يولىنىڭ يېڭىباشتىن ئەسلىگە كېلىش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. لېكىن تۈركگانلارنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە چىداپ يول قويۇدىغان بۇنداق تەدبىرگە ئاتىلىق غازى ھەرگىزمۇ تاقەت قىلىپ تۇرالمايتتى. دەرۋەقە، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادىنىڭ ئەيىبلىگىلى بولمايدىغان يېرىمۇ يوق ئەمەس، ياقۇپ بەگكە ئوخشاش مۇنداق تەقۋادار ۋە ۋۇجۇدىدا كۈچ-قۇۋۋەت ئۇرغۇپ تۇرغان سۈننى مەزھىپىنىڭ بۇ مۇرىدى خۇددى كاپىرلاردىن بىزار بولغاندەك، ئۇلاردىن بىزار ئىدى. ياقۇپ بەگ ئاقسۇ خوجىلىرى بىلەن تۈركگان ھۆكۈمرانلىرىغا ئۆكتەملىك بىلەن ئومۇمىي پەرمان چىقاردى، ئۇلار جاھىللىق بىلەن ئېتىراز بىلدۈرۈپ بۇ پەرماننى رەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ قوشۇن توپلاپ ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىشكە كىرىشتى. ئۇ تۈركگانلارنىڭ دىنىي ئەقىدىسىنى ئىسلامىيەت بىلەن تازا بىردەك ئەمەس دەپ ئەيىبلىدى ۋە تەقۋادار سۈننىلەردىن بۇ جاھىل خەلقنىڭ ئۆز مەزھىپىنىڭ خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ياقۇپ بەگ بۇنداق يېرىم دىنىي خاراكتېرلىك ئامىلنى مەسىلىنىڭ

ئىچىگە ئېلىپ كىرگەننىڭ سىرتىدا، يەنە كۆچانىڭ كەڭ زېمىنىغا ئېگىلىك ھوقۇقى تەلىپىنى قويۇپ، بۇ جايلارنى ئەسلىدىن خوجىلار خانلىقىغا تەۋە قەدىمكى زېمىننىڭ بىر قىسمى دېدى.

1867 - يىلى ئەتىيازدا ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بىرنەچچە ئايدىن بۇيان ئەگىپ يۈرگەن خەۋپ ئۇشتۇمتۇت تۈگىگانلارنىڭ بېشىغا كەلگەندە، ئۇلار قورقۇپ مەكدەپ قالدى. ئاقسۇ مەيلى يەر شارائىتى جەھەتتە بولسۇن، ياكى مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى جەھەتتە بولسۇن، ناھايىتى مۇستەھكەم بىر جاي ئىدى. ئەمما ياقۇپ بەگ ئۇيەرنى ئانچە ئۇزاق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا ئالدى ۋە شىددەت بىلەن كۆچاغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇ يەردە ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن تۈگىگانلار ئۆزلىرىنى سەل - پەل ئوگشۇۋالغاندىن كېيىن، تۇرپاندىن كەلگەن يارەمچى قوشۇن بىلەن بىرلىكتە خېلى مۇستەھكەم سەپ تۈزۈپ، جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. كۆچا ھۆكۈمرانلىرى ئەسلىدە جۇگگولۇقلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە مەلۇم بىر ئەۋلىيانىڭ خاتىرىسىگە ئاتاپ سېلىنغان مازارنىڭ مۇتەۋەللىسى بولغان خوجىلاردىن ئىدى. بۇ يەردە ماجىرا يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار مازارنى تاشلاپ دەۋانغا كىردى، ئەۋلىيا - ماشايىخلارغا قىلىۋاتقان دۇئا - تىلاۋەتلىرىنى تەرك ئېتىپلا، ئەمىر - پەرمان چۈشۈرۈپ خەلقنى ئىدارە قىلىدىغان مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئۆتەشكە كىرىشتى. بىرنىڭ نەززەرىسىزدە، ئۇلارنىڭ ئۆز نامىغا نۇقسان يەتكۈزگەن ئىشى شۇكى، ئۇلار «خىتاي» لارنى قىرغىن قىلغاندا ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقاردى. ئۇلار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە، ئاۋامغا گويا خېلى رەھىم - شەپقەت كۆرسەتكەندەك بولدى. ئۇلار جۇگگولۇقلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن تارتىپ ياقۇپ بەگ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگىچە بولغان

قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىگۈدەك ھېچقانداق ئىش قىلماي تۇرۇپلا پۇقرالارنىڭ ماختىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە ئىگە بولۇپ قالغاندىن. شۇڭا ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ پايىتەختىدىن 500 نەچچە مىل يىراقلىقتىكى كۇچادا ۋە باشقا يەرلەردە دۇشمەنگە دۇچ كەلدى، تۇڭگانلارنىڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن قىلغان قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇ ئاقسۇغا يول ئېلىشتىن ئىلگىرى، يېڭىدىن ھەربىي سەپكە ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ كېلىش ئۈچۈن، بەزى ئوفىتسېرلىرىنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. شۇنىڭدەك ھېلىقى شۇبھىلىك چاردىسنى يەنە ئىشقا سېلىپ، ئاقسۇدا ئەسىرگە ئېلىنغان تۇرغۇن تۇڭگانلارنى ئۆزىنىڭ قوشۇنىغا قوشتى. ئۇ كۇچاغا يېتىپ بارغاندا، يارىدەمچى قوشۇن تېخى كەلمىگەنلىكتىن، شەھەرگە كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىيالماي تۇرۇپ قالدى. ياقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ بەزى ئېھتىياتچان ئەمەلدارلىرى مۇشۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىكى تۇڭگانلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى بولدى. ئەمما تۇڭگانلار ئۆزلىرىنىڭ يامان ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمىدى ياكى ئاتىلىق غازىنىڭ سەممىيىتىگە ئىشەنمىدى بولغاي، زۆرۈرىيىتى يوق دەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى رەت قىلدى. ئۇلار ياقۇپ بەگ بۇ يەرگە تاجاۋۇز قىلدى ۋە ئاقسۇنى يۇتۇۋالدى دەيتى؛ ئۇلارنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ ئالدىغا قويغان بىردىنبىر شەرتى ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىش ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپتىكى ئېغىر بېسىق ۋە ئېھتىياتچان كىشىلەرنىڭ ھەممە تىرىشچانلىقى ئۇنۇم بەرمىدى. ئاخىر ھەرقايسى تەرەپ تۇڭگانلارمۇ، قەشقەرلىكلەرمۇ قارشى تەرەپنى بېسىپ چۈشۈش ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان چارىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىپ، يېڭىدىن قوشۇن توپلاشقا كىرىشتى. ئۇلار بىرقانچە ھەپتىگىچە تىركىشىپ تۇرۇشتى، بىر تەرەپ شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاقسۇدىن كېلىدىغان چوڭ يول ياقىسىغا جايلاشقان كىچىك تاغقا چىقىۋالـ

غان: يەنە بىر تەرەپ شەھەر ئەتراپىدىكى ئىستىھكاملارغا ئو-
رۇنلاشقانىدى. تۇڭگانلارنىڭ ئەسكەرلىرى سان جەھەتتە كۆپ بول-
سىمۇ، ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ قوشۇنى ئاساسىي كۈچنىڭ سۈپىتىنىڭ
ياخشىلىقى، قورال - ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، ئوفىتسىرلىرىنىڭ تەجرىـ-
بىلىلىكى بىلەن مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىـ-
نىڭ يادروسى ئافغان، قوقەن ۋە بەدەخشان قىسىملىرىدىن تەشكىل
قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى دېگۈدەك ئالدىنقى ئىككى يىللىق ئۇرۇشنى
بېشىدىن كەچۈرگەن كونا ئەسكەرلەر ئىدى. تۇڭگانلارنىڭ ئىچىـ-
دە بولسا باشپاناسىز جۇڭگولۇقلارنى ئۆلتۈرگەن قاتىللار، ئاقسۇ
ياكى يېڭىساردىن قېچىپ چىققانلار بار ئىدى، ئۇلارنىڭ قورال -
ياراقلىرى كەم، تەشكىلىنىڭ تايىنى يوق بولغاننىڭ ئۈستىگە قا-
بىلىيەتلىك يولباشچىسىمۇ يوق ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇلارغا
ئۇرۇشنىڭ مەقسىتى ئايدىڭ ئەمەس ئىدى. نۇرغۇن كىشىلەر
كۆڭلىدە ياقۇپ بەگكە ئۆز باشلىقلىرىدىنمۇ بەكرەك ھېسداشلىق
قىلاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، قەشقەرىيە قوشۇنلىرى بىر قاتار
شانلىق ئۇرۇش نەتىجىلىرىنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ دىنىي
تەسىرىنى ئۇرۇش ۋاسىتىسى ئارقىلىق كېڭەيتىشكە تەشنا ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەنە كۇچادەك مۇنداق باياشات بىر شەھەرنى
بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ يانلىرىنى تولدۇرۇۋالىدىغان تازا ئوبدان
پۇرسەت تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار ياردەمچى قوشۇننىڭ يېتىپ كېـ-
لىشىنى تەشنالىق بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى
بەزى قىزىققانلىق كىشىلەر تېخى قىلچە ئىككىلەنمەستىن، دۈشـ-
مەننى قىرىش ئۈچۈن سەپكە ئاتلىنىشقا ئىجازەت بېرىشنى تەلەپ
قىلىشاتتى. ياقۇپ بەگ ئىنتايىن ئېھتىياتچان ئادەم بولغاچقا،
قول - ئاستىدىكى ئادەملىرىنىڭ دەي - دەيگە سېلىشى بىلەن ئالدىـ-
راپ ئىشقا تۇتۇش قېلىشتىن ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ياردەمچى قو-
شۇن مۆلچەردىن تېز يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ

ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ كۆتۈرەڭگۈ روھىي ھالىتىنى مۇۋاپىق چەك ئىچىدە ساقلاپ قالالىغاندىن تاشقىرى، ئاتاكىنى ئەسلىدىكى مۆلچەرلەنگەن كۈندىن بۇرۇنراق باشلاشقا مۇۋەپپەق بولالىدى. تۇڭگانلارنىڭ تائامانلىرى ياقۇپ بەگنىڭ جىم يېتىۋالغانلىقىغا ئالدىنىپ قېلىپ، ئۇنى ئەمدى تەۋەككۈلچىلىك قىلالمايدىغان بولدى، دەپ ھېسابلاپ، يېنىكلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار بىرقانچە قېتىملىق كىچىك ئېلىشىشتىلا مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن، تۇڭگان قىسىملىرى شەھەر ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى، ئارقىدىنلا قاتتىق قورشاۋ ئىچىدە قالدى. كۇچانى ساقلاۋاتقانلارنىڭ سانى ئاز بولغاچقا، ئۇلار كۇچانىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى كەڭ رايونلارنى ۋە نۇرغۇن مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى قوغداشقا، شۇنىڭدەك قەدىمدىن بۇيان ئۆز ئورنىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قورغان-سېپىللارنى ساقلاشقا مۇۋاپىق ئەسكىرىي كۈچ ئاجرىتالمىدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتەر-ئۆتمەي، ياقۇپ بەگ مۇداپىئەچىلەرنىڭ پەقەت بىر قىسىم ئىستىھكاملارنىلا مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، بىرنەچچە ئىستىھكامنىڭ مۇداپىئەسىز تاشلىنىپ قالغانلىقىنى سېزىۋالدى. شۇڭا ئۇ شەھەرنى ئومۇمىي ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىشغال قىلىپ، قورشاۋنى ئاخىرلاشتۇرۇش قارارىغا كەلدى. ياقۇپ بەگ بارلىق ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، شەھەرگە ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى، لېكىن تۇڭگانلار جانپىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرۇۋالغاچقا، ئۇنىڭ بىۋاسىتە قىلغان ھۇجۇملىرىنىڭ ھەممىسى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ يوققا چىقتى. ئۇ شەھەرگە ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئوغلى قۇد قۇلى بەگكە تاپشۇردى. ئەمدى كۇچاغا قىلىنغان ھۇجۇمىنىڭ نەتىجىسىنىڭ قانداق بولۇشى پۈتۈنلەي مۇشۇ ئىشقا باغلىق بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئىشنى ئورۇنلاشقا ماڭغان قوشۇننىڭ تەلىيى ئۇڭدىن كەلگەنلىكى

ۋە قوماندانلىقنىڭ باتۇرلۇقى ئارقىسىدا، بۇ ئىش ئاخىر مۇۋەپپەقىـ
يەتلىك ئورۇنلاندى. ياقۇپ بەگنىڭ كارامەت ئىستىقبالـلىق،
ئاران 20 نەچچە ياشلىق بۇ ئوغلى گەرچە شەھەرگە قىلغان ھۇـ
جۇمدا ئۆلگەن بولسىمۇ، ئەمما كۆچا ئاخىر ئىشغال قىلىندى.
مۇشۇ غەلىبە ئۈچۈن، ئېھتىمال، ئانچە كۆپ بەدەل بېرىلمىگەن
بولسا كېرەك. تۇڭگانلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە زەربە بېرىلگەچكە،
ئۇلارنىڭ تەھدىتى ئەمدى قورقۇنچلۇق بولماي قالدى. قەشقەر-
مۇ ئۇنۇملۇك ھالدا قوغدىلىپ قالدى. تۇڭگان شەھەرلىرى ئارىـ
سىدىكى ھەرقانداق ئىتتىپاقمۇ ئەمدى زىيان يەتكۈزەلمەيدىغان
بولۇپ قالدى. ياقۇپ بەگ كۆچادا ئۆزىنىڭ ئادەتتىكى زېرەكلىـ
كى بىلەن غەلىبىسىرى ئىلگىرىلىمەكچى بولغانىدى. ئەمما ئۇنىڭ
ئىقتىدارى ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇۋۋەت بازىسىدىن بەك يىراق جايلارغا
بېرىپ كەتكۈدەك كۆلەملىك جەڭ قىلىشقا ئىمكان بەرگۈدەك دەرىجـ
دە پىشىپ يېتىلمىگەنىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇنى ئۆزىنىڭ دىققەتـ
ئېتىبارىنى ئۆز زېمىنىنىڭ يەنە بىر قىسمىغا قارىتىشقا مەجبۇر قىـ
لىدىغان يەنە بىر سەۋەبمۇ يۈز بەردى. يەنى رۇسلار قوقەن
ۋە ئالموتا رايونلىرىدىن غۇلجىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا تېز
ئىگىرىلەپ كېلىۋاتاتتى.

ناھايىتى روشەنكى، ئېھتىيات يۈزىسىدىن تېزلىكتە قايىتىپ
كېتىش زۆرۈر ئىدى. مۇندىن قازىنىدىغان غەلىبىلەردىن ۋاقىتىنـ
چە ۋاز كېچىشكە توغرا كەلدى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ غەربىي
زېمىنىدىكى ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن قايتىپ كېتىش
ئالدىدا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل ۋە ئۇرۇمچىدىكى ھۆكۈمرانـ
لارنىڭ ھۆكۈمەت-تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ كەلگەن تەسلىمناممىسـ
نى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلدى. ئۇ بۇ قېتىمقى شانلىق
جەڭدىن كېيىن، كۆچا ئارقىلىق ئاقسۇغا ئالدىرىماي چېكىندى.
ئاندىن تاغلىق رايونلارغا بۇرۇلۇپ، ئالدىنقى قېتىملىق يۈرۈشتە

نەزەردىن چۈشۈپ قالغان ئۇچتۇرپاننى ئىستىلا قىلدى؛ ياقۇپ بەگ بۇ ئورۇننى بىسۇالغاندىن كېيىن، ئىلىدىكى تۈڭگانلار ئۆز ئىمپېرىيىسىنى تۈڭگانلار دۆلتى بىلەن بىۋاسىتە تۇتاشتۇرغان بۇ كىشى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. بۇ ۋەقەلەر 1867 - يىلى يۈز بەردى. شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر توغرىلىق ئەنگلىيىدە بەزىبىر مىش - مىش گەپلەر پات - پات تارقىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتا ئاسانلىقچە تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان ئاشۇ ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا پۈتۈن دۇنيا ۋە ھەتتا روسىيىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشمىگەنىدى. ئەمما بىرىنچى قېتىملىق تۈڭگان يېغىلىقىنىڭ ئاياغلىشىشى بىلەن يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇ دۆلەتنىڭ چېگرىسى كېڭىيىدى. بىز كېيىنكى بابتا روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىستىلا قىلىش داۋامىدا، يېڭىدىن تۈزۈلۈش ئالدىدا تۇرغان بۇ ئىتتىپاق ھەققىدە ئېنىق، توغرا بىر چۈشەنچىگە ئېرىشىش نىيىتىدە ئۇنىڭغا يېقىنلاشقانلىقىنى كۆرىمىز.

چەت ئەللىكلەرنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەرىكىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، نازارەت قىلىشقا باشلىغانلىقى، ئۇنىڭ تا بۇگۇنگە قەدەر چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان باشباشتاقلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچراتتى. شۇڭا كۇچانى ھېسابقا ئالمىغاندا، تۇرپانغا قەدەر بولغان جايلار 1871 - يىلدىن 73 - يىلىغىچە بولغان ئازىلىقتىكىدەك چوڭ بالايىئاپەت لەردىن ئازراق بولسىمۇ ساقلىنىپ قالدى. ياقۇپ بەگنىڭ بۇ قېتىمقى غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشتە ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپاندىن ئىبارەت ئۈچ مۇھىم شەھەرنى بىسۇۋىلىپ قەشقەرغە قايتىپ كەلگەن چېغىدا، بۇ دۆلەتكە روسىيىدىن كېلىدىغان خەۋپىنىڭ تەھدىتى بىر مەھەل تۈگىگەندەك قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ قولغا كەلتۈرگەن غالىبىيەت مېۋىسىنى مۇستەھكەملەشكە كى

رىشىپ كەتتى، ئاقسۇ ۋە كۇچادا مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى ياساتـ
تى، قوقەنگە ۋە غۇلجىغا باردىغان يول ئۇستىدىكى تاغ ئېغىزـ
لىرىغا ھەر خىل تىپتىكى كىچىك ـ كىچىك قەلئەلەر سالدۇردى.
ئۇ ئۆزىنىڭ كىچىككىنە دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش،
چەت ئەل تاجاۋۇزىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كۆـ
چى يېتىدىغان دائىرىدە مۇداپىئە تەدبىرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قول
لانغاچقا، دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى نارازىلىق سادالىرى ئاتىلىق غازىـ
نىڭ غەلىبە تەنتەنىسى ئىچىدە ۋاقتىنچە جىمىقىپ قالغاندەك كۆـ
رۈنەتتى. ياقۇپ بەگ ھەقىقەتەنمۇ بىرمۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلەرنى
قولغا كەلتۈردى، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن خېلى قانائەتـ
لىنەتتى. جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە قۇدرەتلىك
بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىش، مەلۇم بىر خىل مۇقىم ھاكىمىيەت
شەكلى ئارقىلىق بەزىبىر ماجىراچى ئېرقلارنى ۋە بىر ـ بىرىگە
دۈشمەن بولۇپ كېتىشكەن دىنىي مەزھەپلەرنى ئۆزئارا ئىتتىپاقـ
لاشتۇرۇشنى ئانچە كىچىك مۇۋەپپەقىيەت دېگىلى بولمايتتى. دې
مەك، مۇشۇ بارلىق شان ـ شەرەپلەر، ئەلۋەتتە، ھېچبىر شەك ـ شۈبـ
ھىسىز ياقۇپ بەگكە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. ئەگەر ياقۇپ بەگ
بولمىغان بولسا، شەرقىي تۈركىستاندا تاكى رۇسلار ياكى جۇڭگولۇقلار
ئوتتۇرىغا چىقىپ ئىناۋەتلىك بىر ھۆكۈمەت قۇرغانغا قەدەر
بۇ يەر داۋاملىق قالايمىقانچىلىق ئىچىدە تۇرغان بولاتتى؛ ئەـ
گەر ياقۇپ بەگ بولمىغان بولسا، قەشقەرىيە پۈتۈنلەي ئۇمىدـ
سىزلىك ئىچىدە قالايمىقان بولۇپ كېتەتتى ـ دە، روسىيىنىڭ
غەلىبىسى ئۈچۈن تازا ئوڭاي شارائىت تۇغۇلغان بولاتتى.
ياقۇپ بەگ قايتىپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ ئانچە ئېغىر تەھدىتىكە
ئۇچرىسىغانلىقىنى بىلگىنىدە، ئۆزىنىڭ تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇشـ
نى تېخىمۇ چوڭ كۆچ بىلەن ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرمىغانلىقىدىن
قاتتىق ئەپسۇسلاندى. ئۇ ئۆزۈلۈپ قالغان تۇڭگانلارغا قارشى

ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا تەقەززالىق بىلەن سەۋەب ئىزدەۋا-
تاتتى. شۇ مەزگىلدە ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ بەدەخشان ۋە چېتە-
رالغا قاراشلىق تاغلىق رايونلاردىكى زېمىنغا قول سوزۇپ، بىر
قېتىملىق كىچىكردك ئۇرۇش قوزغىدى. بەدەخشان قوشۇنلىرى قەش-
قەرىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلغاندىن تارتىپ سىرىققۇل ياقۇپ بەگ
كە مەلۇم دەرىجىدە بويسۇنغاندى. لېكىن ياقۇپ بەگ ئىزچىل
قوللاپ كەلگەن بۇ كىشىلەر 1868 - يىلى قوزغىلىپ ئاسىيلىق
قىلدى، بۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار يەنە سانجۇغا ۋە يەركەنگە يېـ
قىن جايلارغا بىرقانچە قېتىم ئۇدا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق
قىلدى. ياقۇپ بەگ ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن دەرھال ئازراق
ئەسكەر ئەۋەتتى ۋە تاغ زەمبىرىكى بىلەن ئاز ساندىكى خىل
ئاتلىق ئەسكەرلەرگە تايىنىپ، ئاز تالاپەت بىرىش بەدىلىگە بۇ
يەردىكى توپىلاڭچىلارنىڭ بارلىق قارشىلىقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك
ھالدا يېڭىپ غەلبە قازاندى. 1869 - يىلى فېۋرالدا، ئۇ بىر
قاتار مۇتەدىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ كۆرگەندىن كېيىن، بۇ
يەرنى ئۆزىگە رەسمىي قوشۇۋالدى ۋە بۇ يەردىكى خەلقنى يەر-
كەنگە كۆچۈرۈۋېتىپ، قىرغىز چارۋىچىلار بىلەن يەركەنلىكلەرنى
بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ دىققەت نەزەرىنى
شەرقىي تەرەپكە يېڭىباشتىن قارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.
شۇنىڭ بىلەن، 1869 - يىلى تۇڭگانلارغا قارشى ئەڭ ئاخىرقى
ئۇرۇشنى باشلىۋەتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش تاكى جۇڭگولۇقلار
يېڭىباشتىن ئوتتۇرىغا چىققانغا قەدەر داۋاملىشىپ، ئاندىن ئا-
ياغلاشتى. ياقۇپ بەگنىڭ تۇڭگانلارغا يېڭىباشتىن قارشى ھەر-
كەت قوزغىغانلىقى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ داغ بولۇپ
قالدى. 1867 - يىلى ئۇ تۇڭگانلارغا خېلى زور كۈچ بىلەن
تەككەن چاغدا، تۇڭگانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ تېخى پاچاقلاپ
تاشلانمىغانلىقى ياقۇپ بەگنىڭ تۇيۇقسىز ھەرىكەت قوزغىشىغا

ئەپچىل سەۋەب بولۇپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن 1869 - يىلى ئۇلار كورلىغا سۈرۈپ تاشلانغان، كېيىن ئۇلار گەرچە سو- دا كارۋانلىرىنى بۇلايدىغان، ساياھەتچىلەرنى پاراكەندە قىلىدىغان جېدەلكەش قوشنا بولسىمۇ، ياقۇپ بەگنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئۇلارغا قارشى قوزغىغان بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشنى، بولۇپمۇ بۇ ئۇرۇشلاردا ئۇنىڭ ئۆزى ۋە قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنىڭ ئىنتايىن رەھىمسىز ۋاستىلەرنى قوللانغانلىقىنى ھەقلىق دەپ قاراش ھەر ھالدا ناھايىتى قىيىن. ياقۇپ بەگنىڭ مۇددىئاسى ھەرقانچە ئەرزىمەس بولسۇن، ئۇنىڭ تۇڭگانلارغا قارشى قوزغىغان «ئەھلى سەلب» ① ئۇرۇشى ئىنتايىن ئۇسال نەتىجە بىلەن ئاياغلاشقان بولسۇن، لېكىن ئۇنىڭ بۇ جېدەلكەش قوشۇنىسىغا قارشى ئىنتايىن كەسكىن تەدبىر قوللىنىشقا ئەپچىل سەۋەب تاپمىقى قىيىن ئىش ئەمەس ئىدى. 1869 - يىلى كۈزدە، ئۇنىڭ غالىب قوشۇنى كورلىنى بېسىۋالدى، ئۇ ئەمدى بۇنىڭ ئارقىسىدىلا ھۇجۇم نىشانىسىنى تىيانشاندىن باشلىنىپ جۇڭغارىيىنى كېسىپ ئۆتۈدىغان تېكەس ۋە يولتۇز دەريالىرى ۋادىسىغا قارىتىدىغاندەك قىلاتتى. بۇ ئىش رۇسلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويدى ۋە ئۇلارنىڭ غۇلجىنى بېسىۋېلىشىغا ناھايىتى ئاسان بىر باھانە تېپىپ بەردى. بۇ رايوندا بۇرۇن تۇڭگانلار بىلەن تارانچىلار ئوتتۇرىسىدا ماجىرا يۈز بەرگەنىدى. ئەگەر ياقۇپ بەگ توختىماي ئىلگىرىلەۋەرگەن بولسا، غۇلجىنى ئاسانلا ئالاتتى. ئەمما رۇسلار 1871 - يىلى غۇلجىنى بېسىۋالدى. ئۇ-

① ئەھلى سەلىب — ئەرەبچە «كرىستلىق قوشۇن» ياكى «كرىست ئارمىيىسى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئاپتور بۇ يەردە ياقۇپبەگنىڭ تۇڭگانلارغا قارشى قوزغىغان ئۇرۇشنى ئىسلامىزا بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردە رىم پاپىسىنىڭ پىلانلىشىدا ياۋروپا دۆلەتلىرى خرىستىيانلاردىن تەشكىللىگەن كرىست ئارمىيىسى تەرىپىدىن پەلەستىندىكى مۇسۇلمانلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشقا ئوخشاتقان— مۇھەررىردىن.

لار ئۆزلىرىنىڭ بۇ قىلمىشىنى تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە غۇلجىنى ياقۇپ بەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلاش ئۈچۈن، دەپ ئىزاھلىدى. ئۇلار: بىز غۇلجىنى جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن ساقلاپ بېرىۋاتىمىز، بۇ يەرنىڭ قانۇنىي ئىگىلىرى قايتىپ كېلىپ ئۇنى مەڭگۈلۈك قولىغا ئالغاندا، بۇ يەرنى ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىمىز، دېيىشتى. ياقۇپ بەگ چوڭ بىر تارماق قوشۇنىنى تىيانشان رايونىغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئاساسىي قوشۇنلىرى قاراشەھەر ۋە تۇرپاندا كەسكىن جەڭ قىلىۋاتاتتى. ياقۇپ بەگ جەڭگە ھەمىشە ئۆزى چۈشۈۋالمايتتى، ئۇنىڭ بەگ، قۇلىبەگ، ھەققۇلى بەگ دېگەن ئىككى ئوغلى بالاغەتكە يېتىپ قالغان بولۇپ، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۇلار پېشقەدەم بەگلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن تۇرپان ۋە قۇمۇلدىكى تۇڭگان ھۆكۈمرانلىرى ئۈستىدىنمۇ غەلبە قىلدى. ھەتتا تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇمچى ۋە ماناسنىڭ بەگ-خانلىرىمۇ دۇشمەننىڭ بۇ قەھرىمان، جەسۇر قوشۇننى توسۇپ قالالمىدى، بۇ شانلىق ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۇلارنىڭ تەلۇلەرچە بۇزغۇنچىلىقلىرى ۋە بۇ جايدىكى خەلققە قىلغان ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقلىرى تەرىپىدىن بۇلغىنىپ كەتتى. بۇ ئەخمىقانە ھەربىكەتلەر جۇڭگولۇقلار ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن ھالقىلىق پەيتتە، مۇشۇ ۋەھشىلىك قىلغانلار ئۈچۈن ئەجەللىك زەربە بولۇپ ئۆزلىرىگە قايتقاندىلا ئىسپاتلىناتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىي ھەرىكەتلىرى تاكى 1873-يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋام قىلدى. دېمەك، ياقۇپ بەگ خەلققە بالايىئاپەت كەلتۈرگەن ۋە ئۆز زېمىنىدىن تولىمۇ يىراق جايدا ئېلىپ بارغان بۇ ئۇرۇشتا ھېچقانچە پايدا ئالالمىغان ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنى تۇڭگانلارنىڭ ئۇرۇمچى ۋە قۇمۇلدىكى ئاتامانلىرىنى بىرقانچە قېتىم يەڭگەن بولسىمۇ، لېكىن تۇڭگانلارنىڭ شەھەرلىرىنى زادىلا ئالالمىدى. شۇڭا كۈچادىن تاكى لوپنۇرنىڭ شىمالى

غىچە بولغان رايونلار ئادەمسىز قاقاس چۆلگە ئايلىنىپ كېتىشتىن ساقلىنىپ قالدى. چىقتىم تۇرپان بىلەن قۇمۇل ئارىلىقىغا جايلاشقان كىچىك بىر قورغان بولۇپ، قەشقەرنىڭ قوشۇنى مۇشۇ يەرگىچىلىك ئىچكىرىلەپ كېلىلىگەندى. ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋە قومۇلدىكى ئېسىلزادىلەر جەمەتلىرى تۇرپان قولدىن كەتكەن چاغدا ئاساسەن يوقىتىلغاندى. ئۇلارنىڭ بۇ شەھەرلەردىكى ئورنى تۇڭگان گېنېراللىرى (ئەمەلدارلىرى) ۋە تەۋەككۇلچىلەر تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. تۇڭگانلار «جۇڭگولۇقلار جۇڭغارىيىگە ھۇجۇم قىلىدىكەن» دېگەن مىش-مىش پاراڭنى ئاڭلىشى بىلەنلا گېنسۇدىن غەربكە چېكىنىپ چىققاندى.

تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ ياقۇپ بەگنىڭ تەلىم-تەربىيە كۆرگەن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆز تۇغى ئاستىغا توپلىۋېلىشىدا پايدىلىق رول ئوينىغاندى. ئەمما كىشىلەرگە مەلۇمكى، بۇ رايوندا يىللاپ-يىللاپ ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇش ئاپىتى دەستىدە خەلق گادايلىشىپ، بايلىق تۇگەپ كەتتى. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ۋە مۇكاپات ئېلىش پۇرستى كۆندىن-كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقان بىرچاغدا، تۇركىستان ۋە ئۇنىڭغا قوشنا يەرلەردە ياشايدىغان بەزى چىداملىق قەبىلىلەرنىڭ ئاھالىسى ئۇلارنىڭ قوشۇنىغا كىرىشكە ئانچە قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. يېنىكرەك ئىشلارنى قىلىشقا ئادەتلەنگەن ۋە ئاسىيادىكى باشقا خانلارنىڭ ئاسارىتىدىن خالى ھالدا ئەركىن ياشاپ ئۆگىنىپ قالغان چارۋىچىلار ۋە مۇنتىزىم تەربىيە كۆرمىگەن قىسىملار ئۇچۇن ئېيىتقاندا، قاتتىق ئىنتىزامغا بويسۇنۇش بىر خىل زېرىكەرلىك ئىش ئىدى. ياقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئۇنىڭ قوشۇنىدىن قاچىدىغانلار بەك كۆپەيىپ كەتكەن، قوشۇنغا يېڭى ئەسكەر ئېلىشۇ ئاسانغا چۈشمەيدىغان بولۇپ قالغاندى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئىستېلا

قىلىنغانلارنى ئىستىلاچىنىڭ قوشۇنىغا كىرگۈزۈشتىن ئىنتايىن ئۈتۈق-
لۇق بولغان كېنا چارە ئەمدى كارغا كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.
چۈنكى ئىستىلا قىلىنغۇچىلارنىڭ بىرسىنمۇ تىرىك قويماي پاك-
پاكىز قىرىپ تاشلاش ئەيىنى زاماندا بىر خىل ئومۇمىي كەيـ-
پىياتقا ئايلىنىپ قالغاندى. ئۆزىيىكلەر، قىرغىزلار ۋە باشقا ئا-
ھالىلەر دۆلەتنى ئەسكىرىي مەنبە بىلەن تولۇق تەمىنلىيەلمەيدىـ-
غان بولۇپ قالدى. ئەسلىدە ئاتىلىق غازىنىڭ ئەڭ زور پۇقرالىرىدىن
بولۇپ قالىدىغان تۈركگانلارغا كەلگەندە ئاق-قارا دەپ پەرق
ئېتىلمەستىن، ئۇلار رەھىمسىز ۋاستىلەر ئارقىلىق زورمۇ زور تۆ-
ۋەن ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ قوشۇنى
ئەسكەرنىڭ ئازلىقىدىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك پالەچ ھالەتكە چۈ-
شۈپ قالدى. كىشىلەر تاكى ھالقىلىق پەيت يېتىپ كەلگەن چاغـ-
دىلا ياقۇپ بەگ قوشۇنىنىڭ نەقەدەر ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى بىلىـ-
ۋالدى. گەرچە بارلىق چارىلەر بىلەن ئاۋغانلار، بەدەخشانلىقلار ۋە
ھەتتا ھىندىلارنى قىزىقتۇرۇپ ئەسكەرلىككە ئالغان ۋە بۇ كىشـ-
لەردىن قوشۇنىنىڭ ئىشەنچىلىك ۋە ئۈنۈملۈك ئەسكىرىي يادرو-
سىنى تەشكىللىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قۇدرەتلىك بىر ئار-
مىيە قىلىپ قۇراشتۇرۇپ چىقىشقا تىلمۇ كەملىك قىلاتتى. شۇڭا
بىز بۇ ئەھەلىي پاكىتلارغا ئاساسەن، ياقۇپ بەگنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى
بىلەن تۈركگانلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بارغانلىقىنى ئۇنىڭ
ھاياتىدىكى گەۋدىلىك ئەڭ چوڭ خاتالىقى دەپ قاراشقا پۈتۈن-
لەي ھەقلىقمىز. ئۇ كۈچانى بىسىۋالغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاز
دېگەندىمۇ قىممەتلىك بىر غەنىمەتكە ئىگە بولغان، قەشقەرنىڭ
بىر قىسمى دەپ ھىسابلانغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى قولغا چۈشۈر-
گەن؛ ئاقسۇ، كۈچادىن ئىبارەت چوڭ شەھەرلەرنىڭ يېسىۋالغاچقا،
ئۇنىڭ دۆلىتى ئۈنۈملۈك مۇداپىئەگە ئېرىشكەندى؛ ئۇنىڭ باج
كىرىمىمۇ كۈتكەندەك ئاشقاندى. ئەمدى ئۇ ھەقلىق يوسۇندا:

مەن هەربىي قۇدرەت جەھەتتە ئالدىنقىلاردىن كۆپ ئېشىپ كەتـ
تىم، دەپ قورقماي ئېيتالايتتى. ئەگەر ئۇ ئەقىللىق بولغان بولـ
سا، دەققەت ـ ئېتىبارىنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا قاراتسا بولاتـ
تى. بۇنداق قىلغاندا، ئۇ ئارمىيىگە قوماندانلىق قىلىشتىلا ئەـ
مەس، بەلكى پۇقرالارنى باشقۇرۇش جەھەتتىمۇ ئالدىنقى خان ـ
خوجىلاردىن كۆپ ئىقتىدارلىق بولۇپ تونۇلاتتى. ئەگەر ئۇ تۇڭـ
گانلارغا قارشى قېنى ـ قېنىغا چېڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ئۆچمەنلىـ
كىنى جاھىللىق بىلەن ئاداققىچە داۋام قىلدۇرۇشتىن ۋاز كەچـ
كەن بولسا، ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئېنىق دوستانە ئۆتەلىـ
گەن بولاتتى. ئۇلارنىڭمۇ ياقۇپ بەگكە ئانچە بەك زىيان سالـ
ماسلىقى مۇمكىن ئىدى. بۇنداق تەمكىن سىياسەتنىڭ پايدىسى
كېيىنكى چاغلاردا جۇڭگۇلۇقلار كېلىپ تۇڭگانلارنى جازالىغان
چاغدا روشەن بىلىنەتتى. تۇڭگانلار جۇڭگۇلۇقلارغا قارشىلىق
كۆرسىتىپ، ماناس ۋە ئۇرۇمچىنى قەتئىي مۇداپىئە قىلىپلا قالـ
ماستىن، بەلكى تۇرپانغا چېكىنىپ، بۇ شەھەرنى ۋە ئۇنىڭ ئەتـ
راپىدىكى جايلارنى، شۇنىڭدەك قاراشەھەر ۋە كورلىنى ئۇزۇن
مۇددەت ساقلاپ گېنېرال جىن شۇننىڭ ئالدىنى توسقان بولاتـ
تى. ياقۇپ بەگ بۇ چاغدا ئۆزىنىڭ تېخىئۇرۇشقا سالغان جۇشقۇن
ئەمەلىي كۈچى بىلەن جۇڭگۇلۇقلارنىڭ ئىلگىرىلەپ ئۇنىڭ چېگـ
رىسىدىكى مۇستەھكەم شەھەر كۇچاغا يېتىپ كېلىشىنى بەخىرامان
كۈتۈپ تۇرالايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيەنە، جۇڭگۇلۇقلار تۇڭگانلارنى
تارمار قىلىشتىن ئىبارەت بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئەمەلىلا ئورۇنلاپ بو ـ
لۇپ، ئۇنىڭ چېگرىسىغا يېتىپ كەلگۈچە ئالىلىقاچان ماغدۇرىدىن
كېتىپ قالغانلىقىنى مەمنۇنىيەت بىلەن كۆرگەن بولاتتى.
بىر كىشىلەر ئۇستىدە ھۆكۈم قىلىشتا كىشىلەرنىڭ ھەرىكـ
تىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلىنىمىز. ياقۇپ بەگ تۇڭگانلارنى تەخـ
تىماستىن ۋە بەھۇدە پاراكەندە قىلىۋىدى، نەتىجىدە جۇڭگۇلۇقـ

لار قىسقىغىنا بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا، ئامان قالغان تۈتۈگان شەھەرلىرىنى پاك-پاكىز تازىلاپ، غالىبانە قۇدرىتى بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ سان جەھەتتە تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغان قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشتى. شۇڭا سەل-پەل ئويلاپ باقىدىغان بولساقلا، بۇ ھۆكۈمرانىنىڭ ئەڭ چوڭ سەۋەنلىكىنى، يەنى ئۇنىڭ نادانلارچە يېنىكلىك بىلەن ئۇرۇش قوزغىغانلىقىنىڭ كەچۈرگۈسىز خاتالىق ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.

بىز ياقۇپ بەگنىڭ جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىغا قارشى قوزغىغان ئۇرۇشىنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ئەمدى بىز ئۇنىڭ قەشقەرىيە زېمىنىدا يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقىنى ۋە مۇشۇ بىرقانچە يىل جەريانىدا بۇ دۆلەتنىڭ باشقا قىسىملىرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتىمىز.

IX باب. یاقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيە ھاكىمىيىتى

یاقۇپ بەگنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇشۇ بىر پارچە كەڭ رايونىدا 12 يىلدىن كۆپرەك داۋام قىلغان تىنچ بىر ھۆكۈمەتنى قۇرغانلىقىدەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. جىددىي پەيتلەردە ئۇنىڭ تاشقى سىياسىتىدە بەزى يېتەرسىزلىكلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەملىكەتنى ئىچكى جەھەتتىن ئىدارە قىلىشى ئەمەلىيەت ۋە تولۇق ئادالەت ئاساسىغا ئورنىتىلغانىدى. ئۇ بىر ھەربىي بولۇش سۈپىتى بىلەن بىرنىڭ ئايىرىدىن ئوقۇشىمىزغا تېگىشلىك بولغان نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. ئۇ نۇرغۇن جەڭلەردە غەلىبە قىلدى. ھايات-ماماتلىق ئېلىشىشلاردا ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان ۋە ئىرادىلىك ھەربىي دەپ تونۇلدى. ئەمما مۇشۇ پەزىلەتلەر جەھەتتە، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى، قەشقەرىيە قوشۇنىنىڭ مۇراتى ئابدۇللا بەگ ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەلمىگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ بولسا، بەزى ئىشلاردىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر جەھەتتە، قەھرىمانلىق جەھەتتە ئۇنىڭدىن قېلىشمايىتتى، ياۋۇزلۇق جەھەتتە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتسە كېتەتتىكى، ھەرگىز كەم قالمايىتتى. مەۋرىي جەھەتتىكى ئىقتىدارىدا ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ زامانداشلىرىدىن ناھايىتى ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇنىڭ نەتىجىلىرىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدىغىنى ئۇ قوللانغان ئۆزگىچە چارە-تەدبىرلەر بولماستىن، ئۇشۇ چارە-تەدبىرلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا ئېپادىلەنگەن ئۇنىڭ تەڭداشسىز زېھنىي كۈچى ۋە ئېگىلمەس-سۇنماس روھىدۇر. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلامىيەتنىڭ ھامىيسى بولۇشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى قىلى-

ئاندى. بىز بۇ پاكىتنى دائىم ئەستە تۇتساق، ئۇنىڭ كۈچىنىڭ سىرلىق مەنبەسىنى ئاندىن بايقىيالايمىز. بۇخارا ۋە ئافغانىستانىنىڭ ئەمىرلىرى رۇسلارنىڭ قىزىقتۇرۇشلىرىغا گول بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي بايلىقىنى ۋاقتىنچە بولسىمۇ كۆپەيتىشنىڭ كويىدا دىنىي مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىۋېتەتتى. لېكىن ئاتىلىق غازى (ھەقىقىي «پېشقەدەم پاسىبان») — ياقۇپ بەگ ئۆزىنى خار قىلىپ، بۇنداق پەسكەش ئىشلارنى ھەرگىز قىلمايتتى. مەيلى تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلار بۇ ھۆكۈمرانىغا ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ھېسداشلىق قىلىپ، قانداقتۇر بىرەر خىيالىي كۈچ ئاتا قىلسىمۇ، شەك - شۈبھىسىزكى، ئۇ ئۆزىنىڭ رۇسلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىدە كىشىلەرنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ قۇدرەتلىك كۈچكە موھتاج ئىدى. ئۇنىڭدا ئەزەلدىن ئۇنداق يۈرەكلىك ھەرىكەت قوللانغۇدەك پۇختا ئاساس يوق ئىدى. لېكىن ئۇ ئەمەلىي كۈچنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق مەنسىتمەيدىغان بىر خىل پوزىتسىيىنىلا قوللاندى. بۇنداق تەلۋىلەرچە قىلىنغان ئوي - پىكىرنىڭ يوشۇرۇن سەۋەبلىرىنى پەقەت ئاتىلىق غازىنىڭ قەشقەرىيىلىكلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ۋەكىلى بولۇش ئۈچۈن تىرىشقانلىقىدىنلا ئىزدەش كېرەك. ئۇ قەشقەرىيىنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ رۇسلارنى خۇدۇكلەندۈرۈپ قويغانلىقىنى سەزدى. شۇڭا ئۇ ئۆز ئورنىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ھەر تەرەپتىن ياردەم ئىزلەشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە ئۆز دۆلىتىنىڭ پارچلىنىپ كېتىشى ۋە چار پادىشاھقا بويسۇندۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز كۈچىنى كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ ھەر خىل ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى شۇنچىلىك ئۇتۇقلۇق، ئۇنىڭ ھەرىكىتى شۇنچىلىك تېز، ئۇنىڭ گەپ - سۆزى شۇنچىلىك دادىل بولىدىكى، رۇسلار بۇنىڭغا ھەتتا قەشقەرىيە، ئېھتىمال، بۇخارادىن

ياكى قوقەن ۋە ياكى خېۋەدىنمۇ كۈچلۈكرەك بىر رەقىب بولسا كېرەك، دەپ خاتا ھالدا ئىشىنىپ قالدى (بىز شۇنى كەسكىن ئېيتىمىزكى، بۇنداق ئىشىنىشنىڭ قىلچىمۇ ئاساسى يوق ئىدى).

ئۆزى ياش، لېكىن ئۆزىگە ئوخشاپ كېتىدىغان باشقا دۆلەتلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلارنى ئىدارە قىلىشى، ئېھتىمال، تەپسىلىي بايان قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قىزىقارلىق بىر تېما دەپ قارىلىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ تېمىغا دائىر قولىمىزدىكى بىۋاسىتە دەلىل-ئىسپاتلار بىز ئۈمىد قىلغاندەك كۆپ ئەمەس. ھەتتا دوگلاس فورسېتمۇ ئۆزىنىڭ رەسمىي دوكلاتىدا ياقۇپ بەگنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بىز ئۈمىد قىلغاندەك ئۇنداق تەپسىلىي شەرھلەپ بېرەلمىدى. شۇنداقتىمۇ، روسىيە يازغۇچىسى گرېگورىيېۋنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇ بۇ مەسىلىدىكى بىردىنبىر نوپۇزلۇق ئەربابتۇر.

بىز سۆزىمىزنى ياقۇپ بەگنىڭ ئوردىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئىشلاردىن باشلايدىغان بولساق، مۇنداق ئىككى ئىشنى ئۇچرىتىمىز. بىرىنچى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا يەرلىك چوڭ ئاقسۆڭەكلەر، ياكى ئېيتايلۇق، ئۇنىڭ ئۆز جەمەتىگە ھەقىقىي بېقىنىدىغان ئادەملەر يوق. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سادىق ۋە خىزمەتتە ئىقتىدارلىق ئاتامانلار، مەيلى قوقەنلىك ئاقسۆڭەكلەر بولسۇن، مەيلى قىرغىز ياكى ئافغان تەۋەككۈلچىلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ باشلىقلىقىغا ياكى ئۆزلىرىنىڭ مۇستەبىت پادىشاھىنىڭ كەڭ زېمىنىدىكى قورغانلارنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇلار پايتەختكە ۋاقتى-ۋاقتىدا سالامغا كېلىشەتتى. ياقۇپ بەگمۇ داۋاملىق چېگرا ئۆلكىلەرگە بېرىپ، ئۇلارنى يوقلاپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە بىۋاسىتە ھەيدەكچىلىك قىلاتتى؛ ئەمما نوپۇسى ئاز، جانلىق - تېتىك جەمئىيەتتە، ئەقىل - پاراسەتلىك كىشىلەر ئىنتايىن قىممەتلىك

بولۇپ، ئۇلارنىڭ زېھنىي كۆچىنى ئوردىنىڭ زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ئورنىدا ئىشلىتىشكە يول قويۇلمايتتى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن قىلچىمۇ كارى بولمايدىغان خەلقنىڭ بېشىغا زورلاپ تاڭغان بولغاچقا، قىلچە بوشاشماستىن تىرىشقاندىلا، ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قالالايتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلالايدىغان زور بىر تۈركۈم ئىشەنچلىك ئادەملەرگە يەنى ھەربىيلەر، مەمۇرىي خادىملار ۋە ياجگىرلاردىن تەركىب تاپقان ئۈچ خىل ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە موھتاج ئىدى. ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى ئايلىرىغا قەدەر، ئۇنىڭ تۈزۈمىدە ھاياتىي كۈچ زەئىپلىشىپ كېتىدىغان، ئىقتىدارلىق ئەمەلدارلارنىڭ مەنبەسى ئازلاپ قالىدىغان ياكى خوراپ تۈگەيدىغان ئالامەتلەر كۆرۈلمىدى. لېكىن ئۇ ئومۇمىيۈزلۈك روناق تاپقان مەزگىلدىمۇ، تولۇق ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى سەپلەش ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپ بەگ بارلىق تۆۋەن دەرىجىلىك ئورۇنلاردا، ئەزەلدىنلا كۆڭلىدە ئۆزىگە نارازى بولۇپ كەلگەن «خىتاي» لارنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولدى. كۈچا ۋە ئاقسۇدىكى تۈڭگانلارغا كەلسەك، مۇبادا بىرەر جىددىي ئەھۋال يۈز بەرسە، ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى ئۆزلىرىنىڭ بۇددىست قېرىنداشلىرىدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيتتى. ئەمما ھەرقانداق ئىشنىڭ يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، دۆلەتتە خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرى، دىنى، جەمئىيەت تەرتىپى ۋە يەرلىك مەمۇرىي تىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرغان كەڭ مۇلكىي ئو ىانلار جەزمەن ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشى زۆرۈر. شۇنى دەرھال سېزىۋېلىش مۇمكىنكى، ئەزەلدىن كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلىپ قىلالمىغان بىرەر ھۆكۈمەت پەقەت چەكلىك ساندىكى ئادەم بىلەنلا ئۆز ئىشىنى

ئىدارە قىلىدىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ قىيىنىچىلىقىنى ھەل قىلالمايدۇ، ئىقتىدارالىق كىشىلەرنىڭ ئورنىنى تولۇقلاش مەنبەسىنى يا بالدۇر- يا كېيىن خورىتىپ تۈگىتىدۇ ياكى كۆڭلىدە نارازىلىق ساقلاپ كەلگەن خەلقنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىگە سەۋەبچى بولۇپ بېرىدۇ. مۇنداق بىر ئەمەلىي پاكىتنى ھەمىشە ئەستە تۇتمىغاندا، ياقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ سىرىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس: ئۇنىڭ مۇسۇلمانچىلىق جەھەتتىكى قاتتىق ئەنئەنىچىلىكى ۋە ئۇنىڭ مەملىكەت ئىچىدە شەرىئەت ئەھكاملىرىنى زورلۇق بىلەن ئىجرا قىلىشى ئۇنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىكى كۈچىنىڭ مۇھىم ئامىلى؛ بۇ ئىككى نۇقتا مەملىكەت ئىچىدە ئۇنى زالىم پادىشاھ ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويدى ۋە خەلقنىڭ ئۇنىڭغا ھەم ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان ھەرقانداق قىزغىنلىقىغا توسالغۇ بولۇپ بەردى. ئاخۇنلار تەبىقىسى ۋە ئەنجانلىق تەلۋىلەردىن باشقا ئادەملەردە ئاشۇنداق زور دىنىي قىزغىنلىقنىڭ بولۇشى ناتايىن؛ خۇددى بۇخارالىقلار بىلەن ئافغانلارنىڭ ھەممىسىنى مۇسۇلمان تەلۋىلەر دېيىلسە توغرا بولمىغىنىدەك، قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇسۇلمان تەلۋىلەر دېيىلسىمۇ توغرا بولمىغان بولاتتى. قەشقەر شەھىرىدە ئاقسۆڭەكلەر ياكى باي ئەمەلدار تەبىقىسىنىڭ بولمىغانلىقىنى ھېسابقائالمىغاندا، يەنە مۇنداق بىر خىل غەلىتە ئەھۋال مەۋجۇت ئىدى، يەنى قائىدە - يوسۇنلار ئىنتايىن چىڭ ئىدى، كىشىلەر- نىڭ كىيىم - كېچىكى ۋە مەرىكە - مۇراسىملىرى تولىمۇ ئاددىي ئىدى. دەرۋەقە، قەشقەرغە كەلگەن ھەرقانداق بىر سەيياھنىڭ ئوردا ئاكابىرلىرىنىڭ باياشات تۇرمۇشى ۋە ئېسىل تونلىرى ھەققىدە قىلغان گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلىمىدۇق. ھەتتا، ئاتىلىق غازىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ۋە ئاتاقلىق ئەربابلىرىدىن ھاجى تۆرە يەنى سېيىت ياقۇپ خان بىلەن يەركەننىڭ ھاكىمى مەھەممەت يۇنۇس قاتارلىق ئىككى زات يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە بولسىمۇ،

ئەمما ئۇلار ئوردىدا ئۆزلىرىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان باشقا ئەمەلدار-
لاردىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. پادىشاھلىق قوشۇنىدىكى
بەزى ئوفىتسىرلارنىڭ بۇلغارىدىن تىكىلگەن ئاددىي ھەربىي كىيىم-
لىرىگە ئەجدىھانىڭ رەسىمى مەشۇت يىپ بىلەن كەشتىلەنگەنىدى،
بۇ ئېھتىمال، جۇڭگۇلۇقلاردىن قالغان بىر ئادەت بولسا كېرەك.
قەشقەرىيىلىك مەشھۇر زاتلاردىن پەقەت ھاجى تۆرىلا يېقىندا
دۆلىتىمىزگە زىيارەتكە كەلدى. بۇزات ئىلگىرى روسىيە، تۈركىيە ۋە
ھىندىستاننى زىيارەت قىلغان بولۇپ، ئۆيىگە ياۋروپادا ئىشلەنگەن
ھەشىمەتلىك كۆركەم بۇيۇملاردىن ئالغاچ كەلگەنىدى. لېكىن
ئۇنى دورىغانلار ئانچە كۆپ بولمىدى. بۇ ئىشلارنى ئومۇمىيۈزلۈك
يولغا قويۇش ئۈچۈن ئۇ بىر مەھەل تىرىشىپ باققان بولسىمۇ،
لېكىن بۇ ئىشلار ئاستا - ئاستا كۆزدىن غايىب بولدى.
يورت مۆتىۋەرلىرىدىن يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر ئادەتتە
ئۇچىسىغا كەمزۇل، ئاستىغا گەلەفىي شىم كىيەتتى. ئۈستىگە
ئەدىيالدەك قېلىن پېرىچە يېپىنىۋالاتتى. دېھقانلارنىڭ كىيىمىمۇ
بۇنىڭدىن كۆپ پەرقلەنمەيتتى، ئوخشىمايدىغان بىرلا يېرى
ئۇلار ئادەتتە قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كۈرەك جۇۋا كىيىۋالا-
تتى. ئەمىر ئاددىي - ساددا كىيىنىشنىڭ ئۈلگىسى ئىدى.
ئەمىرنىڭ خىزمەتچىلىرى قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەر
بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھىدىن پەرقلىنىپ
تۇرۇشنى ھەرگىز خالىمايتتى، ئۇنىڭ ئوردىسىنىڭ ھەشىمەتلىك
بولۇش جەھەتتىكى نۇقسانلىرىنى ئوردىدا يولغا قويۇلغان بىر
يۈرۈش مۇكەممەل قائىدە - يوسۇنلار ۋە كىشىلەرنىڭ بۇ
ھۆكۈمرانغا ھەم ئۇنىڭ دىنغا بولغان يۈكسەك ئىززەت - ھۈرمىتى
تولدۇرۇپ كېتەتتى. ئەمىر دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ سالامىنى
ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۆزىنىڭ قوبۇلخانىسىدا ئاشكارا قوبۇل
قىلاتتى. مۇشۇ چاغدا كىشىلەر تۆۋەندىن كەلگەن ئەرزلەرنى ۋە

قاتتىق جازالاشقا تېگىشلىك بولغان ئىشلار توغرىسىدىكى ئىلتىماسلىرىنى ئۇنىڭغا سۇناتتى. ئۇنىڭ شاگۇارى يەنى خارجىي ئىشلار كاتىپى ھىندىستان ياكى روسىيە، ئافغانىستان ۋە ياكى تۇڭگانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئائىت ئەڭ جىددىي ئىشلارنى ئونىڭغا دوكلات قىلاتتى؛ سالام ۋاقتىدا پايتەختتە بولۇۋاتقان يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ھازىر بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ھۆكۈمرانغا مەخسۇس سالام بەرگىلى كەلگەن بولسا، بەزىلىرى جايلارنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن دوكلات بېرىش ئۈچۈن كېلەتتى. ئەمىرنىڭ بىرنەچچە ھەمسۆھبىتى، يەنى ئابدۇللاغا ئوخشاش يېقىن ئادەملىرىدىن باشقىلار ئەمىرنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرالمايتتى. ئەمىرنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرالايدىغان ئاشۇ ھەمسۆھبەتلىرىمۇ پادىشاھتىن مەلۇم ئارىلىق قويۇپ ئولتۇراتتى. يېقىنلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان يۇقىرالارئەمىرگە ئىززەت-ئىكرام ۋە مۇلايىملىق بىلەن تازىم بەجا كەلتۈرۈپ، تەكەللۇپ بىلەن تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ يۇقىرالار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئەدەب - قائىدىگە ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى. ھەتتا ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئاكىسى ھاجى تۆرەدەك تەجرىبىلىك ۋە نەسىل - نەسەپ جەھەتتە ھۆرمەتكە لايىق ئالاھىدە بىر ئادەممۇ ئۆزىنى ئەزەلدىن بۇ ياش زالىم پادىشاھ بىلەن ئوخشاش ئورۇندا قويمايتتى، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشكەندە، ئۆزىنى كىچىك پېئىل، كەمتەر ۋە مۇلايىم - ئىتائەتمەن تۇتاتتى. بىز ئىگىلىگەن ئاخباراتقا ئاساسەن مۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇنداق زالىم سىياسەت بۇ ھۆكۈمران جەمەتىنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى باتۇرلۇقى ۋە مەخپىيخانىدىكى ئالاھىدە ئىقتىدارىغا تايىنىپ ئېرىشكەن ياخشى ئوبرازىنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىۋەتكەندى. دېمەك، ئالغىرىدە،

تىننۇسون ① نىڭ «تېررورلۇق سىياسەت يۈرگۈزگەن ھۆكۈمراننىڭ دەل ئۆزى ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزگۈچىدۇر» دېگەن سۆزى قەشقەرىيىدە كۈچلۈك ئىسپاتلاندى. دېمەك، بۇ دۆلەت ھەربىي تۈزۈم ئۈستىگە قۇرۇلغان ۋە ئۆزىگە بويسۇندۇرۇلغان ئىرقلارغا ئىشەنمىگەنىكەن، ئۇنىڭ شۇنداق قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

ياقۇپ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قانداق قۇرۇلغان ۋە قانداق داۋام قىلغان دېگەن مەسلىنى ئىسپاتلاشتا، ئۇنىڭ ئۆز ئوردىسىنى ياكى خان ئوردىسىنى مەخسۇس خان جەمەتلىرىلا تۇرىدىغان چوڭ بىر ھەربىي گەزەرمە قىلىۋالغانلىقىنى ئەڭ ئىشەنچلىك دەلىل قىلىپ كۆستىش مۇمكىن. ئۇنىڭ تاشقىرقى ئۆيلىرىدە جۇڭگو-نىڭ قەدىمكى ئېغىر قوراللىرىدىن تارتىپ يېقىنقى زاماندىكى كروبىرچە، ئامىسترامچە تۈرلۈك توپ-زەمبىرەكلەر پەۋەس تىزىقلىق تۇراتتى. قىزىل رەختىن تىكىلگەن فورماكىيگەن خىل توپچىلار پولكىنى ئالساق، چەت ئەل باشقۇنچىلىرىغا قارشى مۇھىم جەڭلەرنى قىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار ئاساسىي شەھەرلەردىن كۆپ ئايرىلمايتتى. ياقۇپ بەگ ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى قەشقەر يېڭىشەھەردە زاپاس ساقلايتتى. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، بۇ يەردىكى زاۋۇتلار ياوروپا ئىلىم - پەنلىرى ئاساسىدا ياسالغان ئەڭ مۇكەممەل قورال-ياراقلارغا تەقلىت قىلىپ خېلى نۇرغۇن توپ-زەمبىرەكلەر ۋە مۇسكېت مىلتىقلارنى ياسىيالايدىكەن، ئەمما دىققەت قىلىشمىز تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، بىز ئەمەلىي ئۇرۇشتا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ياسىغان قورال - ياراقلارنى ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدا بىرەر يازما خاتىرىگە ئېرىشەلمىدۇق. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، ئۇلار ئىشلىتىۋاتقان قورال-ياراقلارنىڭ تولىسى روسىيە ياكى ئەنگلىيە بەرگەن

① ئالفرېد تىننۇسۇن (Alfred Tennyson 1809 — 1892) ئەنگلىيىلىك شائىر — ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن.

قوراللار. یاقۇپ بەگنىڭ پۇقرالىرى ئىچىدە كۆزى كۆرگەنىنى قىلالايدىغان جۇڭگولۇق تالانت ئىگىلىرى بولغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ئارمىيىسىدە، بولۇپمۇ توپچى قىسىملار ئىچىدە يەنە توپىلاڭ① يۈز بەرگەندە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە ئارمىيىسىدىن قېچىپ كەلگەن ھىندىستان ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ ھەربىيلەر سېرژانتلىق ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرىراق ئوفىتىسېرلىق ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان قىممەتلىك بايلىق ئىدى. ئۇلار قوقەندىن ۋە يېقىن ئەتراپتىكى تاغلىق قەبىلىلەردىن كەلگەن خىل قىسىملار بىلەن بىرلەشكەندە، پۈتۈن ئارمىيە مۆلچەرلىگۈسىز قۇدرەت تېپىپ كۈچىيىپ ۋە جانلىنىپ كېتەتتى. بۇ يەردە ئۆز نۆوىتى بىلەن شۇنىمۇ سۆزلەپ ئۆتىمىزكى، بۇ ئارمىيە بىر-بىرىدىن كۆپ پەرقلىنىدىغان چوڭ-چوڭ ئىككى قىسمغا بۆلۈۋېتىلگەن، ۋەتەننى قوغداشتا دۆلەتنىڭ پۈتۈن كۈچى سەپەرۋەر قىلىنىدىغان جىددىي پەيتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئارىلاشما تەركىبىنىڭ تەتۈرسىچە ۋەزىپىلەرگە سېلىنىدىكەن. ئەمىر قەشقەرىيىنى ئىستېلا قىلىشتا ئىشقاسالغان خىلمۇخىل ئادەملەردىن تۈزۈلگەن قوشۇننى «يىگىتلەر» دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە «سەرۋازلار» دەپ ئاتىلىدىغان پىيادە ئەسكەرلەردىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا ئايرىغان. ئالدىنقى قىسمى بىرقەدەر خىللانغان، ساغلام، تەجرىبىلىك جەڭچىلەردىن تاللاپ تۈزۈلگەنىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەر ھەم ئاتلىقلار تەربىيىسىنى، ھەم پىيادىلەر تەربىيىسىنى كۆرىدىكەن. ئۇلار

---

① بۇ يەردە ھىندى ئەسكەرلەرنىڭ 1857 - 1858 - يىللىرى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك كۆكۈمراھلىقىغا قارشى درتۈرگەن ئىسىيانى كۆزدەتۈتۈلىدۇ — ئۇيغۇرچەتەرجىماندىن.

بىر سىتىۋوللۇق مىلتىق ۋە قىلىچ ىىلەن قوراللاندۇرۇلغان. ئۇ-
لارنىڭ ھەربىي فورمىسى پىششىق، سارغۇچ بۇلغارىدىن تىكىل-
گەنىكەن، ئۇلار بىزنىڭ قابىل چەۋەندازلىرىمىزغا ياكى قۇرماقچى
بولغان رىقىللىق مىلتىقچى ئاتلىق قىسىمىمىزغا ئۇخشاپراق
كېتىدىكەن؛ پىيادە ئەسكەرلەر توپچى ئەسكەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالىدىكەن. ئۇلار ئاتلىق ئەسكەرلەردىنمۇ كۆپرەك ئىشلارغا سېلى-
نىدىكەن، ئۇلارمۇ مەلۇم دەرىجىدە مۇنتىزم تەلىم-تەربىيە
كۆرگەن بولۇپ، گەزەرمىدە تۇرىدىكەن. ئۇلارمۇ مۇنتىزم ھەر-
بىيلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئەمىر دۆلەتنى قۇغداشتا ئۇلار-
غىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تايىنىدىكەن. پۈتۈن مەملىكەتتە ئاتلىق
ئەسكەرلەر بىلەن پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىك
ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ.
بۇنىڭدىن بىرقانچە ئاي بۇرۇن بەزىلەر ئەسكەرلەرنىڭ سا-
نىنى ئەللىك مىڭ ياكى ئاتمىش مىڭ دەپ مۆلچەرلىگەن. ئېھ-
تىمال، ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. ھازىر بىز بۇ
مەسىلىدە ئازراق ئەقىللىق بولۇپ قالغان بولساقمۇ، ئەمما يەنە
بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كېتىۋاتىمىز. لېكىن ياقۇپ بەگنىڭ تازا
ئىشەنچلىك ئەسكىرى 20 مىڭدىن ئېشىپ باقمىغان بولۇشى
مۇمكىن. تۇڭگان يېغىلىقىدىن كېيىن ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن
پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ سانى مۇشۇ سانىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېـ-
لەتتى دېيىلسە، بىرقەدەر توغرا مۆلچەرلەنگەن بولىدۇ. ئانچە-
مۇنچە كارغا كېلىدىغان بۇ ئاساسىي قوشۇندىن باشقا، تۈرگە
ئايرىش قىيىن بولغان بەزى بىۋاسىتە قاراشلىق قىسىملارمۇ بار
ئىدى، مەسىلەن، «خىتاي»لار، تۇڭگانلار، يېرىم بەدەۋى قىر-
غىزلار ۋە دولانلىقلاردەك قوپال، چۈشكۈن بەدەۋىلەرمۇ سان
جەھەتتە خېلى كۈچلۈك بىر قوشۇن بولۇپ شەكىللىنەلەيتتى.
«خىتاي» لارنى بۇ ھېسابنىڭ سىرتىدا دەپ قاراش كېرەك.

چۈنكىى ئۇلار يەركەن ۋە قەشقەرنىڭ ئەتراپىدىن يىراققا بىرىشقا ئەزەلدىن رۇخسەت قىلىنمايدىكەن، ئۇلار بۇ جايلاردا باشقىلار-دىن ئايرىۋېتىلگەن بولۇپ، ھەربىيدە قارا خىزمەتكە، قاراۋۇل-لۇققا، قۇرال زاۋۇتى ۋە سېخلاردا ئىشچىلىققا سېلىنىدىكەن. ھەرقايسى مەزگىللەردە قەشقەرىيە ئارمىيىسىدە خىزمەت ئۆتىگەن تۇڭگانلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ دۆلەتكە بولغان ساداقىتىگە تازا ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايتتى؛ بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقىمۇ بىر گەپ ئىدى. شۇڭا ئۇلار دۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىتتىپاقداشلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئىقتىدار جەھەتتىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنەتتى. ياقۇپ بەگ ئىستېلا ئۇرۇشىنى باشلىغان چاغلاردا ئۇنىڭغا قۇشۇلغان تۇڭگانلار بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىلىرىدەك قىلاتتى. ئاقسۇ ۋە كۇچا قۇلىدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ قۇشۇنىغا قاتناشقانلار ئىقتىدار جەھەتتە ئاجىزراق ئىدى، ئۇلارنىڭ ساداقەتمەنلىكىمۇ ئانچە بىلگىلى بولمايتتى. كورلا، تۇرپان ۋە ماناس قاتارلىق جايلار-نىڭ ئارىلىقىدا ياشايدىغان تۇڭگانلاردىن ئېلىنغانلىرى كارغا كەلمەيدىغان، پۇتۇنلەي ئىشەنچسىز نېمىلەر ئىدى. قىرغىز ۋە قىپچاقلارنىڭ چارۋىچى قەبىلىلىرىنى دۇشمەننى قورقۇتالايدۇ دېگەندىن كۆرە، دوست قۇشۇنلارغا خەۋپ كەلتۈرىدىغان بىر تۈرلۈك مەنبە دېگەن تۈزۈكرەك ئىدى. شۇڭا ياقۇپ بەگ ئۇزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى خوجىلار ۋە تۇڭگانلارنىڭ سۈيىقەستىدىن، ھەم ئۇزۇن، ھەم ھۇجۇم قىلىپ كىرىش ئاسان بولغان چېگرىسىنى قارانىيەت ۋە كۇچلۇك قۇشنىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلاش ئۈچۈن، بۇيرۇقتا بويسۇنىدىغان، چەكلىك ساندىكى قوشۇننى ئۆز قۇلىدا تۇتۇپ كەلگەنىدى. مۇبادا ئۇ رۇسلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى تەۋەككۇلچىلىك بىلەن ئۆزى يالغۇز توسۇماقچى بولغان بولسا، ئىنتايىن بىمەنە ئىش قىلغان بولاتتى. ئۇنىڭ

ئۇچۇن بىر ئىغىز خالىس گەپ قىلىدىغان بولساق، ئۇ مۇشۇنداق قىلغىلى بولىدۇ، دەپ ئويلايدىغان ئەخمەقلەردىن ئەمەس ئىدى. قارىغاندا، رۇسلار ئەگەر ئۇنىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرسە، ئۇ رۇسلارغا ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشىچە بارلىق كۈچى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەتتى. ئۆلسىمۇ تەسلىم بولمايتتى، دېمەك، ئۇنىڭ ئۈمىدى پەقەت شۇنچىلىكلا ئىدى. ئۇنىڭ مۇنتىزم قىسىملىرى سان جەھەتتە چەكلىك بولسىمۇ، ئۇلار ئاسىيا ئارمىيىلىرى ئارىسىدا خېلى يۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. دەرۋەقە، ئۇلار شىكىلار ① ۋە گۇركالىقلار② دىن تۈزۈلگەن قوشۇندەك كۈچلۈك ئەمەس ئىدى، ھەتتا ئافغانلارغىمۇ يەتمەيتتى. ئەمما ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار بۇخارا ئەمىرى ياكى قۇقەن خانىنىڭ جەنگە ئەۋەتكۈدەك قۇشۇنلىرىدىن ئىچچە ھەسسە كۈچلۈك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق قوشۇننى پەقەت ياقۇپ بەگلا تەشكىللەپ چىقالىغانىدى.

ياقۇپ بەگنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمى ئىنتايىن ئاددىي ئىدى. ھەر بىر رايونغا بىردىن دادخاھ تەيىنلىگەن بولۇپ دادخاھ ئۆزى تۇرۇشلۇق رايوننىڭ پۈتۈن مەمۇرىي ئىشلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇراتتى. ئەمما بۇ كىشىلەر پۇقرالار ئۈستىدىن مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن ئۆزى خالىغىنىچە زالىم سىياسەت يۈرگۈزىدىغان ۋەزىرلەردىن ئەمەس ئىدى. شۇبھىسىزكى ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇششاق ئىشلاردا زالىملىق قىلىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! ئەمما پۇقرالار پادىشاھنىڭ ئەمرىسىز ئۆلتۈرۈلمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قولىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك قۇرال نارتمۇپلىنىغانىدى.

---

① شىك — ھىندىستاندىكى بىر مىللەتنىڭ نامى — ئۇيغۇرچە تەرجىمانىدىن.

② گوركا — نىپالدىكى بىر مىللەتنىڭ نامى — ئۇيغۇرچە تەرجىمانىدىن.

ئۇنىڭ ئۈستىگە بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا بۇ ئەمەلدارلار قەشقەرگە كېلىپ ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان رايونىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ مۇھىم‌راقلىرى ئۈستىدە دوكلات بېرىپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇنداق سورۇنلاردا مۇشۇ ئەمەلدارلار ئۈستىدە چۈشكەن ئەيىب - نامىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەرز - شىكايەتلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپ بەگنىڭ ئالدىغا قويۇلۇپ، رەسمىي مۇھاكىمە قىلىناتتى. بەزىلەر، ئېھتىمال، بۇ بىر تۈرلۈك كومىدىيە، ئىلتىپاتقا ئېرىشكەن بىر ۋالى ئۆز نامىغا قىلىنغان ئادەتتىكى شىكايەتكە مىيىقىدا كۈلۈپلا قويۇشى تۇرغان گەپ دېيىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ پەقەت ئايرىم ئەھۋال بولۇشىلا مۇمكىن. نۇرغۇن ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىلىكى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن چۈشۈرۈۋېتىلدى. بەزىلىرى، مەسىلەن، ياقۇپ بەگنىڭ ئانا باشقا ئىنىسىغا ئوخشاشلار ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلار قاتارىدا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. يەنە ئەمەلدار بىلەن قازىمۇ بىرلىكتە ھوقۇق يۈرگۈزەتتى. قازى ۋالى بىلەن تەڭ دەرىجىدە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا جىنايەتچىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا قانۇنىي جەھەتتە ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى بېرىلگەنىدى. شەرىئەت دائىرىلىرىگە مۇنداق مۇھىم ئورۇن بېرىلگەنلىكى جامائەتچىلىكنىڭ قەلبىدە ياخشى تەسىر پەيدا قىلدى. چۈنكى قازىلار گەرچە ئەمەلدارلارنىڭ خاھىشىغا توسقۇنلۇق قىلالمىسىمۇ، لېكىن شەرىئەتنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان خاراكتېرى دەخلى - تەرۇز قىلىنمايتتى. بەزىلەر بۇ قانداق قانۇن؟ دېيىشى مۇمكىن. جۇڭگولۇقلارنىڭ تەسىرى بىلەن كىرگەن بىر نەچچە تۈرلۈك يېڭىلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ قانۇنلىرىغا تامامەن ئوخشايدىغان قانۇنلار ئىدى. ياقۇپ بەگ سۇننى مەزھىپىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى رىئايە قىلىدىغان، مۇھەممەت پەيغەمبەر تۈزگەن مۇقەددەس شەرىئەت ئەھكاملىرىنى

ناھايىتى . قاتتىق ئىجرا قىلاتتى. شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئىجرا قىلىشتا، كۆڭلى يۇمشاقلىق قىلىپ، قانۇننىڭ قەتئىيلىكىنى بوشاشتۇرۇشقا ھەرگىز يول قويۇلمايتتى. ئاياللار جىنايەت ئۆتكۈزسە، ئوخشاش جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئەرلەردىنمۇ ئېغىر جازاغا تارتىلاتتى. ئادەتتىكى جازالار، مەسىلەن، دەررە بىلەن ئۇرۇش، پۇت ـ قوللىرىنى كېسىش، پالاققا بېسىش قاتارلىق جازالار پەقەت ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇقى بىلەنلا ئىجرا قىلىناتتى. ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشكە تېگىشلىك بولغان ئەنزىلەرنىلا پادىشاھ قاراپ چىقىپ تەستىقلايتتى. ئوغرى ـ قاراقچىلار، قەلەندەرلەر ۋە ئەل ئايىغى بېسىققاندا كوچىدا يۈرگەن ساياقلار تۇتۇپ قازىنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلەتتى، ئۇلارغا قازى تەرىپىدىن ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلەتتى. ئەگەر ئەيىبكار بۇرۇنمۇ جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسا، ئۇنىڭغا دەررە بىلەن ئۇرۇش جازاسى بېرىلەتتى. يەنە ھوقۇقنى كەلسە ـ كەلمەس ئىشلەتكەن ئەمەلدارلارنى چەكلەيدىغان تۆۋەندىكىدەك بەلگىلىمىلەرمۇ بار ئىدى: ئومۇمەن يىگىرمە دەررە ئۇرۇلۇشقا ھۆكۈم قىلىنغانلار ئۆزىدىن بىر دەرىجە يۇقىرى ئەمەلدار تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈشى شەرت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، قازى جىنايەتچىنى ئۆزىنىڭ تەستىقى بىلەن بىللە مۇپتىنىڭ ئالدىغا ـ ئەۋەتەتتى، مۇپتى بۇنى يەنە ئەلەمگە يوللايتتى. ئەلەم يەنە دادخاھغا ئەۋەتىپ بېرەتتى. مۇشۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئىچىدە قايسى بىرى ئەگەر ئۆزىدىن تۆۋەن بىر دەرىجىلىك ئەمەلدارنىڭ تەستىقىغە قوشۇلمىسا ياكى ئەنزىنى ئۆزئارا يول قويوش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغىلى بولمىسا، ئەنزە پادىشاھنىڭ ھۆكۈم قىلىشىغا يوللىناتتى ياكى بىر چەتكە تاشلاپ قويۇلاتتى. ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ تەۋەسىدە جازا ئىجرا قىلغاندا، جازا مەيدانىغا بېرىشى شەرت ئىدى ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىشتا يۈز يەرگەن ھەرقانداق ئادالەتسىزلىك ئۈچۈن ئەمىر

ئالدىدا بىۋاسىتە جاۋابكارلىققا تارتىلاتتى. قازى رەئىس ئۇشـ
شاق ـ چۈششەك ئەنزىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ
قىلالايدۇ. مەسىلەن، كوچىلارنى ئارىلاپ كېتىۋاتقاندا، ئالدىغا
يۈزىگە چۈمبىت تارتمىغان ئايال ئۇچراپ قالسا، ئۇنى دەررە
بىلەن ساۋاشقا بۇيرۇلىيالايدۇ. ئەگەر يېمەك ـ ئىچمەككە يالغان نەر ـ
سىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ساتقان ياكى ساختا جىك ئىشلەتكەن
ھۆپىگەرنىئۇچراتسا، دەررىلەشكە بۇيرۇلىيالايدۇ ۋە ئۇنىڭ مالىلىرىنى
مۇسادىرە قىلالايدۇ ياكى باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۇنىڭغا پۇل جەرىما ـ
نە قويالايدۇ. قازى ۋە ئۇنىڭ رەئىسلىرى ناماز ۋاقتىدا بىكار
يۈرگەن ئادەملەرنى مەسچىتكە ھەيدىيەلەيدۇ، ئۇ ئۆز خەلقى ئۈچۈن
ئۆزىنىڭ ئازراق ھوقۇقىنى ئاتىلارچە نوپۇز بىلەن قاتتىق يۈرگۈزەلەيـ
دۇ. بىراق، ئۇنىڭ ئۆز بېشىمچىلىق ـ ئۆكتەملىكىمۇ مەلۇم دەرىجىدە
چەكلىمىگە ئۇچرايدىكەن، قازىدا ئۇمۇمەن، قىرىق دەررە ئۇرۇشتىن
ئارتۇق جازا ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى بولمايدىكەن. بۇ يەردە مەھكىمە
شەرئىيە (سوت) بىلەن مىرشاپلىق (ساقچىلىق) ئۆزئارا گىرەلـ
شىپ كەتكەن مۇرەككەپ سىستېما بولۇپ، بۇ سىستېما جەمئىيەتـ
نىڭ ھەممە تارماقلىرىغا قەدەر سىڭىپ كەتكەن. ئەگەر بۇ
سىستېما ئۆزىنىڭ رولىنى تېگىشلىك دەرىجىدە مۇۋاپىق جارى
قىلدۇرالىغان، ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلىتىدە ھەر ھالدا بىرقەدەر
ئادىل بىر قانۇن بولغان بولسا ئىدى، بىز ئۇنى خېلى ماخـ
تىغان بولاتتۇق، ئەگەر ھۆكۈمەتنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق
دەرىجىدە ئىقتىدارغا ئىگە بىرەر ساقچى قانۇنى ۋە تەرتىپ ـ ئىنـ
تىزامى بولغان بولسا، ئۇنى تېخىمۇ ماختىغان بولاتتۇق. ئەمما
ياقۇپ بەگ قانۇن تەسىس قىلىشتا ھېچقانداق ئىجادىي ئىش
قىلمىغان، قۇرئاندا تەقۋادار مۇسۇلمانلارغا قويۇلغان تەلەپلەرنى
ئاددىي قانۇن سۈپىتىدىلا قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جىدەل ـ
ماجىرالارنى تىنچىتىشتا ھەرقانداق ئىش قىلىشتىن يانمايدىغان

پادىشاھلارغا خاس بولغان ھەممە تەدبىرلەرنى قوللانغان ھۆكۈمران سۈپىتى بىلەن (بۇ خىل تەدبىر فۇرشېر① ۋە ئىككىنچى ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئەڭ مۇكەممەللەشكەن) مۇشۇ خىلدىكى پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئەمما ئۇ بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ھېچكىمدىن ئۇغرىلىۋالغان ئەمەس. چۈنكى ياۋروپادا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان مۇشۇنداق نىزامنامىلەردىن ئۇنىڭ قىلچە خەۋىرى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مۇشۇنداق قۇسۇرسىز ساقچىلىق تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىققانلىق تۆھپىسىنى ئۇنىڭغا مەنسۇپ قىلىشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگۇدا بۇ خىل تۈزۈم بۇرۇندىن بار ئىدى. ئىمپېراتور ھەرقاچان ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا چىڭ تۇتماقچى ۋە ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىرادىسىنى دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەريانىدا گەۋدىلەندۈرمەكچى بولغاندا، ساقچىلىق ھامان ھاكىمىيەتنىڭ ئەڭ جانلىق قوراللىرىدىن بىرى بولاتتى. لېكىن ھەتتا ئاشۇ ئىمپېرىيە تارىخىدىمۇ، ئۇنىڭ خەلق ھەرىكىتىنى ۋە ھېسسىياتنى تىزگىنلەشتە قەشقەرىيىنىڭ مۇشۇ ئون يىلدا يەتكىنىدەك مۇكەممەل دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى بايان قىلىدىغان بىرەر خاتىرە يوق. قارىغاندا، جۇڭگونىڭ بىردىنبىر ئۈستۈن تۇرىدىغان يېرى ئۇنىڭ تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىدە بولسا كېرەك، چۈنكى تۇڭگانلار ياكى جۇڭگۇنىڭ ساقچىلىرى قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ ياكى ياقۇپ بەگنىڭ ساقچىلىرىدىنمۇ بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدۇ. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغانلىقى پۈتۈنلەي ئاشۇ ھۆكۈمراننىڭ ئۆزىگىلا مەنسۇپ.

ئەمدى بىز بۇ مۇھىم تەشكىلنى بىرئاز بايان قىلىپ ئۆتەيلى. مىرشاپلىق سىستېمىسى بىر-بىرىگە پەقەت ئوخشىمايدىغان

① فۇرشېر — فرانسىيىدىكى بىرىنچى ئىمپېرىيە دەۋرىدە ئۆتكەن ناپالېئون I نىڭ قول ئاستىدىكى ساقچى باشلىقى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتى بولمىغان «پاششاپ» ۋە «مىر غەزەپ»، دەپ ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنەتتى: «پاششاپ» تارمىقى دۆلەت تىمىزدىكى مەخپىي ساقچىلارغا ئوخشىمايىتتى، بىرىنچى مەخپىي ساقچىلىرىمىز جىنايەتچى سۈيىقەستچىلەرنى ئاشكارا ساقچىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ رازۋىت قىلىش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئاشكارا رازۋىتچىكلار بولۇپ، ئۇلارنى ئالاھىدە ئەل جەمئىيەتنىڭ ھەممە ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان دېيىشكە بولاتتى. چۈنكى ھەممە كىشى ھەرقۇقدارلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئۇلارغا ھەممەيلەن مەخپىي ئاخباراتچى يەتكۈزۈپ بېرىش بۇ مەقسەتكە يېتىشىنىڭ ئەڭ ئاسان چارىسى دۇر. ئەمما ناھايىتى روشەنكى، قەشقەرىيىدىكىدەك بىر مەسئۇلىيەتسىز ھاكىمىيەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان دۆلەتتە، بىراۋنى ئۆزىنىڭ قوشنىسىغا قارا چاپلاشقا ئوچۇقتىن-ئوچۇق رىغبەتلەندۈرۈش پايدىسىز دەۋاغا ۋە قالايمىقانچىلىققا سەۋەبچى بولاتتى. بۇ يەردە، ئېھتىمال، پۇقرالارنىڭ ھەددىدىن زىيادە گۈمانخورلۇقىنى چەكلەيدىغان بىر خىل ئۇسۇل بولسا كېرەك. گەرچە بۇ مەسىلە تۈغرىسىدا دەلىل-ئىسپات كۆپ بولمىسىمۇ، قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىنكىسى تەرىپى بارەدەك قىلىدۇ. بىرىنچىدىن، تۆھمەتخور ئېغىر جازاغا تارتىلىش خەۋپىگە ئۇچرايدۇ، بولۇپمۇ تۆھمەت قىلىنغۇچى كىشى ئەگەر ئەۋلىيالار پۇشتىدىن ياكى خىزمەتتىكى ئەمەلدارلاردىن بولۇپ قالسا، ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇ ھەدىسىلا پاش قىلىۋېرىدىغان ئەھۋالنى چەكلەش رولىنى ئوينايدۇ. بولۇپمۇ كىشىلەر كېيىنكى چاغلاردا بۇنداق ئىشقا دەرھاللا ھەق بېرىلمەيدىغانلىقىنى، پاش قىلغۇچىلارنىڭ كۆتكەن ئۈمىدىنىڭ كەمدىن كەم ئىشقا ئاشىدىغانلىقىنى بىلىپ قالدى. قارىغاندا، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە قوللىنىلغان بۇنداق چەكلەش تەدبىرلىرى ئۇنىڭ ھوقۇقىنىڭ پەيدىنپەي مۇستەھكەملىنىش

نىشىگە ئەگىشىپ، كېيىنچە كۇپايە قىلمايدىغان بولۇپ قالغانىدى.
شۇ ۋەجىدىن «پاششاپ»لىق تەشكىلاتى بارلىققا كەلدى. «پاش-
شاپ»لىققا كىرىدىغان خادىملار جەزمەن دادخاھ ياكى رەئىس
تەرىپىدىن تەستىقلىنىشى شەرت ئىدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، «پاششاپ»لىق مەلۇم دەرىجىدە ئاشكارا بىر تەشكى-
لات ھېسابلىناتتى. ئەمما پاششاپلار ئۆزلىرىنى ناھايىتى خۇپىيانە
تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتىكى ئادەملەردىن ئۇلارنى بىلىدىغانلار
كۆپ بولمايتتى. جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەبىقىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك
تەشۋىش ئىچىدە قالغانىدى، ئوردىدىكى ئەمەلدارلار، مەھكىمە
شەرئىيەدىكى قازىلار - رەئىسلەر، دۇكاندارلار، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ
ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ قايسىبىر ھەمسۆھبىتىنىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىـ
دە ئۆزىگە تۇزاق قويۇپ، كوكۇلىسىدىن تۇتۇۋېلىشىدىن ئەنسىـ
رەپ، دەككە - دۈككە ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزەتتى. بۇ قورقۇنچلۇق
تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى ھەمىشەم چەت ئەللىك ئەلچىلەر ياكى چەت
ئەل سودىگەرلىرىگە ئەگىشىپ ھەمراھ بولۇپ يۈرگەچكە، ئۇلار
كۆرۈنگەن ھامان ئاھالە ئۆزئارا قىلىشىۋاتقان سۆزىنى توختىتىۋا-
لىدىكەن ياكى تاققا - تۇققۇ جاۋاب بېرىپ قۇتۇلىدىكەن.
شەك - شۈبھىسىزكى، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرى يۈكسەك دەرىجىدە مۇكەممەللەشكەن. بۇ مەخپىي تەشـ
كىلات ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەر
قادىر بولالمىغان مۇقىملىققا ۋە كۈچ - قۇۋۋەتكە ئىگە قىلدى. بۇ تۈزۈمـ
نىڭ رولى ئۈستىدىكى بايانلىرىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن
يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، بۇ پايلاقچىلار
قوشۇنى پەقەت مەملىكەت ئىچىدىكى ئەنجانلىقلار ئارىسىدا ياكى
تۇڭگانلار ئارىسىدا تەييارلىنىۋاتقان پىتنىلەرنى سېزىۋېلىشتىلا
رول ئوينىيالىسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ پارتلاپ چىققان ھەرقانداق
نارازىلىقىنى زورلۇق بىلەن باستۇرۇشقا ئۇلارنىڭ كۈچى يەتمەيتـ

تى. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى كىشىلەرنىڭ پەقەت پايلاقچىلىق قىلىش-
تىن باشقا ئىش قولىدىن كەلمەيتتى. ئۇ دەل مۇشۇنداق بىر
تەشكىلات بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئىشلەپ بېرىدىغان كىشىلەر
جامائەت تەرىپىدىن تەنۇلۇپ قالغان هامان، ئۆزىنىڭ زۆرۈرلۈكى-
نى يوقىتىپ قويماقتى. شۇڭا يەرلىك ئەمەلدارلار ياكى قازىلار
ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆزلىرىگە باغلانغان مۇشۇ بىر توپ
ئەرلەرنى هەتتا ئايالىرنى قولىدا داۋاملىق تۇتۇپ تۇرۇش ئۈ-
چۈن، ئۇلارنىڭ ئىسىم-پەمىلىسىنى خۇپىيانە تۇتقاندىن باشقا،
يەنە ئۇلارنى هەممىسى ئالماشتۇرۇپ-يېڭىلاپ تۇرۇشقا ۋە يېڭى-
دىن ئەزا قوبۇل قىلىپ تەشكىلاتنى راۋاجلاندۇرۇشقا مەجبۇر
ئىدى.

شەهەر مەمۇرىيىتىگە تەۋە مىرشاپلار شەهەر ساقچىسى ۋە
شەهەر ئەتراپى ساقچىسى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. ئۇلار
بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن بىرەر مۇقىم تەشكىلاتى بولمى-
غان هېلىقى «پاششاپ» لاردىن پۈتۈنلەي پەرقلىنەتتى. مىرشاپ-
لارنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقى كۆپچىلىككە ئايان ئىدى، شۇ-
نىڭدەك كۆپچىلىك ئۇلارنى پەرق ئېتىپمۇ ئالالايتتى. ئۇلار قا-
زىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىدىغانلار بولۇپ، كوچا-گۈزەرلەردە
تەرتىپ ساقلايدۇ. ئۇلار بىزنىڭ ساقچىلىرىمىزغا بەكمۇ ئوخشىشىپ
كېتىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ باشلىقى «زو بېشى» دېيىلىدۇ، ئۇنىڭ
قول ئاستىدىكىلىرى «تاكتاكچى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئۇستىگە
بىرخىل چىرايلىق كەمزۇل كىيىۋالىدۇ. تاكتاكچىلارنىڭ گەزەر-
مىسىدە مەشق مەيدانلىرى بار، لېكىن ئۇلارنىڭ گەزەرمىدە تۈ-
رۈشى شەرت ئەمەس. بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئۇلار هەربىي خا-
دىملار دەپ قارىلىدۇ ۋە بارلىق جىنايى هەرىكەتلەرگە ۋە ئىسيان
كۆتۈرۈش سۈيىقەستىدە بولغان كىشىلەرگە تاقابىل تۇرۇشقا توغ-
را كەلگەندە بىرىنچى سەپتە تۇرىدۇ؛ قازى هەركۈنى كوچا-گۈ-

زەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، ئۇلار قازىغا ھەمراھ بولىدۇ. ئادەتـ
تىكى گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرگە جازا بەرگەندە، ئۇلار جازانى قولـ
دىكى قورالى ــ دەررە ئارقىلىق ئىجرا قىلىدۇ. كېچىلىرى شەھەرـ
نىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى بولسا
كېرەك. كۈندۈزلىرى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەر
دادخا ۋە قازىنىڭ قېشىغا ئۇلارنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىشقا
ئەۋەتىلىدىكەن، دەپ ئاڭلىدۇق. كۈن ئولتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ مۇـ
ھىملىقى تېخىمۇ روشەن بىلىنىدۇ، كېچىسى ئۇلار بارلىق چوڭ
كوچىلارغا، گۈزەرلەرگە، مەيدانلارغا ۋە شەھەرنىڭ باشقا ئوچۇق
سورۇنلىرىغا قاراۋۇللۇققا ئەۋەتىلگەندىن باشقا، تاكى كۈن چىقـ
قىچە شەھەرنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرىدا جىسەكچىلىك قىلىپ چـ
قىدۇ. مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە ئۇلارغا ناھايىتى چوڭ ھوقۇق بېرىلـ
دۇ. ئەل ئايىقى بېسىققاندىن كېيىن، ھەرقانداق ئادەمنىڭ
سىرتقا چىقىشى خەتەرلىك؛ كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن كوچىدا
ئۇچرىتىلغان ھەرقانداق ئادەم دەرھال قاماققا ئېلىنىپ، تاكى
ئەتىسى ئەتىگەنگىچە نەزەربەنت قىلىپ قويۇلىدۇ. بۇ چاغدا قامالـ
غان كىشى ئەگەر مۇۋاپىق سەۋەب كۆرسىتىپ بېرەلىسە، بۇنىڭـ
دىن كېيىن يېرىم كېچىدە زادى سىرتقا چىقماسلىق توغرىسىدا
ئاگاھلاندۇرۇلغاندىن كېيىنلا قويۇپ بېرىلىدۇ؛ ئۇ ئەگەر سەۋەب
كۆرسىتىپ بېرەلمىسە، داۋاملىق نەزەربەنت قىلىپ قويۇلىدۇ. ئەـ
گەر ئۇ ناتونۇش، يات ئادەم بولسا، ئۇنىڭ خېلى كۈنلەرگىچە
ئەركىنلىككە ئېرىشەلىشىمۇ قىيىن بولىدۇ. شەھەر ئەتراپى ساقچـ
لىرىنىڭ ۋەزىپىسى تاكتاكچىلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ
كېتىدۇ. ئۇلار يېزا يوللىرىنى كېچىچە چارلاپ يۈرىدۇ ۋە يول
ئېغىزلىرىدا قاراۋۇللۇقتا تۇرىدۇ. شەھەردىكىگە ئوخشاش، قولىدا
يول خېتى يوقلارنىڭ ھەممىسى قاماققا ئېلىنىپ، ئەتىسى تەپسـ
لىي سوراق قىلىنىدۇ. «ئۇغرى ـ قاراقچىلار، قەلەندەرلەر، سەرگەرـ

دانلار» يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ پىكرى بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ. سەرگەردانلار قانۇننى ئىجرا قىلىشتا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى دۆلەتنىڭ ئايال پادىشاھى ئېلىزابىت دەۋرىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. قەشقەرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئادەتتە پۇقرالارنىڭ پىكىرىخەيالى ۋە ھەرىكىتىگە ئارىلىشىشتا قوللانغان ئۇسۇلى يۈكسەك شەۋىيىگە يەتكەن بولۇپ، ئۇنى پەقەت ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي سوت بىلەنلا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇيەردە تەرتىپ ئورنىتىلغان. جامائەتنىڭ بەخت-سائادەتلىك تىنچ تۇرمۇشىغا زىيان يەتكۈزىدىغان يېغىلىقلار ئەمدى تۈگىتىلگەندى. چەت ئەللىك كۆزەتكۈچىلەر ئۈچۈن، بولۇپمۇ تەرتىپنى بىر دۆلەت ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر دەپ بىلىدىغان كۆزەتكۈچى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمىتى گويا ئاسىيا دۆلەتلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇكەممەللەشكەن بىرتىپ، بۇ ھۆكۈمەت ئورناتقان ئاشۇ تەرتىپلەر بولسا باشقا گۈزەل پەزىلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاشۇ تەرتىپلەرنىڭ يارىتىقۇچىسىغا مەنسۇپ قىلىۋېتىشنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبىدۇر.

بۇ يەردە قولىدا يول خېتى بارلىكى يولۇچىلارغا يول يۈرۈش ئىمتىيازى بېرىلىدۇ. ئەگەر ئۇلار خالايدىغانلا بولسا، قولىدا بۇنداق يول يۈرۈش ئىمتىيازى يوق كىشىلەرنىڭ يول يۈرۈشى چەكلەنگەن ۋاقىتتىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆز سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ھەربىر ئاساسلىق شەھەرلەردە مۇشۇنداق سىياھەت قىلىشقا رۇخسەت خېتى كېسىدىغان ئىدارىلەر بار. ئۆزىنىڭ يەنە قايتىپ كېلىدىغانلىقىغا كاپالەت بېرىش ئۈچۈن مال-مۇلكىنى مەكگۈلۈك رەھنىگە قويۇپ يولغا چىققان كىشىلەر ئۆز سەپىرىنى بىمالال داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ. ئەمما بۇنداق مال-مۇلكى يوق كىشىلەر ئۆز يۇرتلىرىدىن بەك يىراق جايلارغا سەپەر قىلىشقا ئاسانلىقچە رۇخسەت ئالالمايدۇ. قوقەن، بۇخارا‌غا

باردىغانلارنى ھىسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭدىن باشقا چەت ئەللەرگە چىقىپ ساياھەت قىلىشقا رۇخسەت ئېلىش تېخىمۇ قىيىن، ئۇنداق-لار پەقەت پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدىلا رۇخسەت ئالالايدۇ، شەيخۇلئىسلامنىڭ بۇخارا ياكى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغۇچى-لارغا يول خېتى بېرىش ھوقۇقى بولغاچقا، بەزىلەر تەقۋادار مۇ-سۇلمان سىياقىغا كىرىۋېلىپ رۇخسەت ئالغىلى بولىدىغان بىر يول-نى تېپىۋالىدۇ. يول خېتىگە سەپەر قىلغۇچىنىڭ ئىسىم-پەمىلە-سى، تۇرۇشلۇق جايى، كەسپى ۋە بارماقچى بولغان جايى قاتار-لىقلار يېزىلىدۇ. ئەمەلدارلار قوشۇلسىلا ۋە قازىنىڭ رۇخسىتى بولسىلا، بۇنداق مۇھىم خەتنى ئېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. سە-پەر قىلغۇچى ئەگەر رۇخسەت قىلىنغان ۋاقىت ئىچىدە قايتىپ كې-لەلمىسە، رۇخسەت قىلىنغان دائىرىنىڭ سىرتىدىكى بېرىش چېگە-لەنگەن مەلۇم بىر ئورۇننا بېرىپ سالغان بولسا، ئۇنىڭغا بىرىنە-چى قېتىمدا پۇل جەرىمانە قويۇلىدۇ. ئۇ ئەگەر يەنە خىلاپلىق قىلسا، قانۇن بويىچە ئېغىرلىتىپ جازالىنىدۇ، ئەگەر جامائەت بە-خەتىرلىكىنى قوغدايدىغان مۇشۇ ئەربابلارنىڭ قانچىلىك ھەق ئالىدىغانلىقى ۋە قانداق ئۇسۇل بىلەن ھەق ئالىدىغانلىقىنى بىلە-ۋالغان بولساق، تولىمۇ قىزىقارلىق بىر ئىش بولغان بولاتتى. بۇ جەھەتتە، قولىمىزدا بار ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار بەك ئاز بولۇپ قالدى. بىز مەخسۇس شەھەر ساقچىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈنلا ئېلىنىدىغان بىرخىل باجنىڭ بارلىقىنىغۇ بىلمىز، ئەمما بىزدە ئا-ساس بولمىغاچقا، شەھەر ئەتراپى ساقچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنىڭ قايىسى پۇلدىن چىقىم قىلىنىدىغانلىقىنى ئۈزۈپ ئېيتالمايمىز. سارايۋەن ۋە باققاللارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىگە ئىش ھەققى قىلىش ئۈ-چۈن، ئۇلاردىن ھەپتىدە بىر قېتىم باج ئېلىنىدىكەن، ئەمما مۇ-ھەممىراق شەھەرلەردە بۇنداق بىر تۈركۈم چوڭ قوشۇنىنى بېقىپ كېتىشكە بۇ پۇلنىڭ سانى بەك ئازلىق قىلىدۇ. يەتمىگەن

قىسمى، ئېھتىمال، ئەدلىيە راسخودى ھېسابىدا دۆلەت خەزىنە-
سىدىن تۇلۇقلاپ بېرىلىشى كېرەك. شۇڭا بىزنىڭ پەرىزىمىزچە،
شەھەر ئەتراپى ساقچىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن، دېھقانلاردىن
ۋە يېزا ئاھالىسىدىنمۇ مۇشۇنداق باج ئېلىنسا كېرەك. پاشىپلار چە-
قىمى يېزىلاردا شەھەردىكىدىن ئاز بولغاچقا، يېزىلاردىن ئېلىنغان باج
ئاساسەن ھەممە چىقىمنى قاپلىيالىشى مۇمكىن ئەمما يەركەن بىلەن قەش-
قەردە ئەھۋال بۇنىڭدىن پەرقلىنىدۇ، ئۇلار مۇشۇنداق كەسكىن چارە-
لەرنى قوللىنىشقا ئىمكانىيەت تېپىلىدىغانلىكى سەۋرۇنلاردا ساقچە-
لارنىڭ نازارىتى ۋە ھەربىي تېررورلۇقنى ئىختىيارىچە قوللانغانلىقى
ئۈچۈن، قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ كۈنددىلىك تۇرمۇشىدا ۋە ئىستېلا قىلىنـ
غان خەلقنىڭ رەڭگى-روھىدا ھەم ھېسسىياتىدا بۇ ئەرسىلەرنىڭ داغـ
لىرى ۋە تەسىرلىرى ئېنىق ساقلىنىپ قالغان. ئۆتكىنىدە كۆڭۈل
ئازادىلىكى، خۇشال-خۇرامىلىق قاپلىغان جايلارنى ھازىر گويا مەڭـ
گۈ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان غەم-غۇسسە قاپلاپ كەتكەن. ھۆكۈمـ
رانلار خەلقنىڭ ئامانلىقىغا ھەرقانچە كاپالەتلىك قىلغان بىلەنمۇ،
سودىنى ھەردائىم رىغبەتلەندۈرۈپ تۇرغان بىلەنمۇ خەلقنىڭ رو-
ھىي قىياپىتىنى ۋە بەخت-سائادىتىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ تۇرغان
بولۇت-تۇمانلارنى تارقىتىۋېتەلمىدى. ئەھۋال خۇددى ئاھالـ
ئىچىدىكى بىرەيلەننىڭ رەنجىش تەلەپپۇزى بىلەن «جۇڭگولۇقلار
ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا، ھەممە نەرسە بار ئىدى، ھازىر ھەمـ
مە نەرسە يوق بولدى» دېگىنىدەك بولدى. بۇ سۆزنى ئەگەر سو-
دىسى كاسات بولۇپ، روھىي جەھەتتە چۈشكۈنلەشكەن مەلۇم بىر
سودىگەر دېگەن بولسا، بىز ھەيران قالمايتتۇق. ئەمما بۇ سۆزنى
بىر ئاقساقالنىڭ ئوغلى بولغان ھەربىي كىشى دېگەنىدى. بۇنىڭدىن
ئۇ كىشىنى ياقۇپ بەگنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدىن نارازى بولغان ۋە بۇ تۈـ
زۈمدىن بىزار بولغان دېسەك، ئۇھالدا، تاۋار ۋە سودىنى خۇددى
ئادەم نەپەسى ئالمىسا بولمايدىغان ھاۋاغا ئوخشاش زۆرۈر دەپ قارايـ

دىغان، تىنچلىقنى بەكمۇ سۆيىدىغان پۇقرالارنى نېمە دېيىش كېرەك؟ غايەت زور خىراجەت چىقىم قىلىش بەدىلىگە ئوشۇقچە ياللاپ ئىشلىتىلگەن پايلاقچى ۋە چېقىمچىلارنىڭ كاساپىتىدىن ئېغىر تەسىرگە ئۇچىرىغان ئەنە شۇنداق مۇكەممەل ساقچىلىق تۈزۈمىدىن كەلگەن پايدىنى ئەگەر پۇقرالارنىڭ شەخسىي ئەركىنلىكى ۋە سودا-تىجارىتىنىڭ بوغۇلغانلىقى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان زىيان بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇ پايدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ، مۇشۇ تۈزۈمنىڭ ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتساق، قەشقەرىيىنىڭ ساقچىلىق تۈرۈمى ياقۇپ بەگنىڭ تازا ئەتراپلىق پىلانلىشى بىلەن ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرتالاي پايلاقچىلىرىنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىنى ھەرقانداق بىر پادىشاھنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. لېكىن ساقچىلىق تۈزۈمنىڭ ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئوشۇقچە ئامىل بولغانلىقىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ كېيىنكى بىرخىل ۋاستىنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەنمۇ ياكى ئالدىنقى بىرخىل ۋاستىنى قوللىنىپ، ئىشەنچلىك، باتۇر كىشىلەردىن تەركىب تاپقان، تەلىم-تەربىيە كۆرگەن ئارمىيىسى ئېرىشكەندىنمۇ چوڭراق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنمۇ؟ بۇنىسى گۇمانلىنارلىق ئىدى. تۇڭگان يېغىلىقى شەرق بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىنى ئۈزۈپ تاشلىغان ۋە قەشقەرىيىنىڭ يەرلىك خەلقىغە ئىنتايىن ئاز ئەركىنلىك بەرگەن. سودا-سېتىقنى چەكلىمىگە ئۇچراتقان، سودا تەۋەككۈلچىلىكىگە توسالغۇ بولغانىدى. شۇڭلاشقا شەرقىي تۈركىستان سودىسىنىڭ چوڭ بىر قىسمى شىمال تەرەپتە قوقەنلىكلەرنىڭ ياكى رۇسلارنىڭ قولىغا، جەنۇبتا كەشمىرلىكلەر ۋە پەنجاپلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلىتىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن ئېلىپ بارغان سودىسىغا سان جەھەتتىنلا ھۆكۈم قىلغاندا، ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ

روسىيە بىلەن ۋە روسىيىگە تەۋە دۆلەتلەر بىلەن بولغان سو-
دىسى ئەڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ، لېكىن بىز مەسىلىنى تېـ
خىمۇ ئىنچىكە تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ نەتىجىسى
بىزنى خېلىقا نائەتلەندۈرىدۇ. لاداق ئارقىلىق خوتەن ۋە سانجۇ بىلەن
بولىدىغان سودا مۇقىم ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ؛ ھالبۇكى، روسىيىنىڭ قو-
قەن ئارقىلىق بولىدىغان سودىسى بىر مەزگىل ئازايمىغان بولسىمۇ،
لېكىن تۇرغۇنلۇق ھالەتتە تۇرۇپ قالدى. شۇنىڭدەك، روسىيە
بىلەن بولىدىغان نۇرغۇن سودىنىمۇ دۆلىتىمىزنىڭ ھېسابىغا يېزىش
كېرەك. چۈنكى قەشقەرىيە بازارلىرىدا ماركىسى روسىيىنىڭ،
مېلى ئەنگلىيىنىڭ بولىدىغان ئەھۋال دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ.
موسكۋا ياكى نوۋىگوردتا ئىشلەنگەن ماللارنىڭ ھەشىمەتلىك
ۋە چىرايلىق تايلىرى ئىچىدىن مانچىستىر ۋە لىۋېرپولدىكى-
مەشھۇر زاۋۇتلارنىڭ ماركىلىرى چىقىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن
باشقا، يېقىنقى مەزگىلدىكى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق
يەنە شۇ ئىشمۇ ئىسپاتلاندىكى، شىكاپۇر ئارقىلىق پىلەن تاغ
ئاغزىدىن ئېكسپورت قىلىنغان بەزى تاۋارلار ئارىلىقتىكى تاغلىق
رايونلاردىن ئۆتۈپ ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ زېمىنى بولغان قەدىمكى
قەشقەرىيىگە يېتىپ كېلىدىكەن. ياقۇپ بەگمۇ سودىگەرلەرنى
ئۆزىنىڭ دۆلىتىگە جەلپ قىلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك چارە - تەدبىر-
لەرنى قوللىنىشقا تىرىشىدۇ؛ ئەمەلىيەتتە، ياقۇپ بەگ ئۇلارنىڭ
بۇ دۆلەتكە كېلىشىگە قارشى ئەمەس، بەلكى بۇ دۆلەتتىن
كېتىپ قېلىشىغا قارشى. شۇڭا ئۇ مۇشۇ يەردە ۋاقتىنچە تۇرۇپ
قالغان سودىگەرلەرنىڭ ياتاق - تاماق مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ
بېرىش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئاساسلىق شەھەرلەردە كارۋان

① مانچىستىر، لىۋېرپول — ئەينى زاماندىكى ئەنگلىيە يېنىك سانائەت
مەركەزلىرى — مۇھەررىردىن.

سارايلىرى ئاچقۇزدى؛ قوقەنددىن كېلىدىغان سودىگەرلەر ئۇچۇن مەخسۇس بىنا قىلىپ بەرگەن ئەنجانلىق سودىگەرلەر سارىيى ياكى مېھمانخانىسى قەشقەر شەھىرى بويىچە ئەڭ چوڭ ۋە كىشىلەرنىڭ تازا - دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدىغان قۇرۇلۇش - لارنىڭ بىرىدۇر. ياقۇپ بەگ ھەتتا شەھەردىكى ھەرقايسى ئورۇنلاردا چاكار بولۇپ ئىشلەۋاتقان نۇرغۇن قېرى «خىتاي» لارنى ياكى يېڭى مۇسۇلمانلارنى كارۋان سارايلىرىغا قاراشقا ۋە بۇيەرگە چۈشكەن كىشىلەرنى كۈتۈشكە قويدى. بىز ياقۇپ بەگنىڭ ئەنگلىيە ۋە روسسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلغاندا، تۈرلۈك سورۇنلاردا تەستىقلانغان، سودىنى ۋە باشقا دوستانە بېرىش - كېلىشلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆزىگە ئېنىق مەقسەت قىلغان بىرنەچچە سودا شەرتنامىسى ئۈستىدە تەپسىلىيرەك توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىز ھېلى ياقۇپ بەگنىڭ ئارمىيىسى، ساقچى، ئەدلىيە، مەمۇرىيەت ئاپپاراتلىرى ۋە ئوردىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتۇق. ئەمدى يۇقىرىدا بايان قىلىنمىغان بىردىنبىر مۇھىم تېما — ئەمىر قوللانغان مالىيە پېرىنسىپى قالدى. ھەرقانداق بىر مەملىكەت ئۈچۈن، ھەتتا ئاسىيادىكى بىر مەملىكەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھامان مۇھىم باج كىرىمىگە ئىگە بولۇشى زۆرۈر. ياقۇپ بەگ تامامەن دېگۈدەك ئۇرۇش شارائىتىدا ياشاپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرنەچچە قېتىم تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز قىيىن ئەھۋالدا قالدى. ھەربىي خىراجەت كەمچىل بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ئۇرۇش ئۇپپىراتسىيىلىرى زەئىپ - ئاجىز بىر خىل ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئىشەنچلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسكەرلە - گە بېرىدىغان مائاشىنىڭ كۆپ قىسمى تۇرپان ۋە باشقا جايلارنى تالان - تاراج قىلىشتىن توپلانغان بايلىقتىن چىقىم

قىلىغان. ئۇنىڭ دائىملىق چىقىمى ئۇرۇش خىراجىتىنىڭ پەۋقۇلئادده ئېشىپ بارغانلىقى نەتىجىسىدە ناھايىتى كۆپەيىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ مالىيىسىدىكى كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلاش - ماي قالغان. تۇڭگان يېغىلىقى تۇگەپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى قىسمەن ئەسلىگە كەلگەن چاغدىلا، ئۇنىڭ مالىيە ئەھۋالىمۇ ياخشىلانغان. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى باج كىرىمىدە، ئېھتىمال، ئېشىنچە بولغان بولسا كېرەك. ھەرقانداق بىر گاداي پادىشاھنى خۇشال قىلىدىغان ئاشۇ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ ئاجايىپ - غارايىپ ۋاقتىلىق چارىلەرنى قوللىنىشقا، ئىنتايىن كۆپ سەۋر - تاقەت قىلىشقا ۋە جاپا چېكىشكە مەجبۇر بولدى. نۇرغۇنلىغان ئۇششاق - چۈششەك توسالغۇلارنى ۋە ئادەتتىكى كىچىك مەسىلە - لەرنى يېڭىشتە ئۇ ئۆزىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئىقتىدارلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى، بۇ، ئۇنىڭ ئىلگىرى ئارمىيىنى ۋە سۈيىقەستچىلەرنى ئەپچىللىك بىلەن تىزگىنلىگەن چاغلاردىكى ئىپادىسىدىنمۇ قېلىشمايتتى. بۇ يەردە ئۇ يەنە جۇڭگولۇقلار - ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ كەتكەن تۈزۈلمىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان بىر خىل تۈزۈلمىنى بەرپا قىلدى. جۇڭگولۇقلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ جۇڭگولۇقلاردىن گاداي ئىدى. جۇڭگولۇقلار پەقەت مال - تاۋارلاردىن ئېلىنىدىغان ئازغىنە باج كىرىمى بىلەنلا ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن مەمۇرىي جەھەتتىكى چىقىملىرىنى تولۇق قامدىيالايتتى. ياقۇپ بەگ بولسا بۇنداق مۇقىم باج مەنبەسىگە ئىگە ئەمەس ئىدى؛ ئۇ جۇڭگولۇقلار يىغىپ كىرىم قىلغانىدەك شۇنچىۋالا نۇرغۇن پۇلنى پەقەت ھەم نامىرات، ھەم يارتا - يېرىم ئىستېلا قىلىنغان جايلاردىلا ئۇندۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. ياقۇپ بەگنىڭ شۇ ئىشنى قىلالىغانلىقى ئۇنىڭدا مالىيە ۋەزىرى بولۇشقا لايىق ماھارەتنىڭ بارلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

بۇمۇ بىزنىڭ بۇ ئالاھىدە ھۆكۈمرانغا ئاپىرىن ئوقۇشىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبىدۇر. ئەگەر بىز ئۇنىڭ مالىيە جەھەتتە كۆرسەتكەن تۈرلۈك تىرىشچانلىقلىرىنىڭ تارىخىنى، شۇنىڭدەك مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان نۇرغۇن پىلانلىرىنى بىر-بىرلەپ تەپسىلىي تەكشۈرىدىغان بولساق، يېقىنقى زامان ئاسىياسىدىكى ئەڭ پايدىلىق ۋە ئەڭ قىزىقارلىق تارىخىي پاكىتلاردىن بىرنى چوقۇم ئېچىپ بېرەلىگەن بولاتتۇق. لېكىن مۇشۇنداق ماتېرىياللار بولغان تەقدىردىمۇ، قەشقەرىيە بىزگە ئۆزىنىڭ بۇنداق تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى بەرمىدى. بىز بۇ ئىشنىڭ يىپ ئۇچىنى ئۆزىمىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغىلا ئاساسلىنىپ ئىزدىنىپ كۆردۇق. ياقۇپ بەگنىڭ ئوردا خىراجىتى ۋە خۇسۇسىي چىقىملار جەھەتتە قالدۇرۇپ كەتكەن ئۈلگىسىنى ھازىرقى زامان ئاسىياسىدىكى باشقا ھۆكۈمرانلار ئۆزلەشتۈرۈۋالغان بولسا، ئۇنىڭدىن مەنپەئەت كۆرەتتى. ئىقتىسادنى تېجەش تۈزۈمىنى قاتتىق يولغا قويۇش ۋە پارچە-پۇرات چىقىملار ئۈستىدە نازارەت قىلىش — (مۇشۇنداق پارچە-پۇرات چىقىم قىلىنىدىغان پۇللار يىغىپ توپلانسا، ئۇ ھەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئېشىنچىسى ياكى قىزىل رەقىمىنى بەلگىلەيدىغان نەرسىگە ئايلىنىدۇ) ياقۇپ بەگنىڭ ئىش-ھەرىكىتىدىكى ئىككى يېتەكچى پرىنسىپ ئىدى. يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە ئىنتايىن قالاق بىر مەملىكەت قەشقەرىيىنى كۆپ يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جىدەل-ماجىرا ۋە يېغىلىقلار ئىقتىساد ھەم مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئىنتايىن قالاق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانىدى. لېكىن ئاتىلىق غازى، ئېھتىمال، لاتىن پەيلاسوپلىرىنىڭ «ئىقتىسادنى تېجەش ئەڭ چوڭ كىرىمدۇر» ① دېگەن مەشھۇر سۆزىنىڭ ھەقىقەت

① بۇ، قەدىمكى رىم سىياسىيونى سېرو ئېيتقان سۆز بولۇپ، لاتىنچىدا «Parsinnonia magnav esigalia est» دېيىلىدۇ — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشەنگەن بولسا كېرەك. شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆز ئالدىغا بەلگىلىۋالغان ۋەزىپىسى جۇڭگولۇقلارنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. جۇڭگولۇقلار ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئاجىز قوشۇنلىرىغا تاجاۋۇز قىلىش خاھىشىدا بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئۆز ئىمپېرىيىسىنى كېڭەيتىش ئەمەس، بەلكى كىرىم - تاپاۋەت قىلغىلى بولىدىغان بىر پارچە زېمىنغا ئىگە بولۇۋېلىش، يەنى خۇددى بىزنىڭ ئىستېلاچى ئانگلو - ساكسون ئەجداتلىرىمىزنىڭ مال - مۇلۇك تېپىپ بېيىش ۋە تەۋەككۇلچىلىك ھەم پۇرسەتپەرەستلىك بىلەن بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرىش كويىدا جاھاننىڭ ھەممە يېرىنى كېزىپ چىققىنىدەك بىر ئىش بولۇپ، جۇڭگولۇقلارمۇ دەل مۇشۇ نىيەتتە گويا بىر خىل قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان قىزغىن جاسارەت بىلەن پۇتۇن ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا يامراپ كېتىشكەنىدى. يۇنداق قىلىشقا ئۇلارنى كۆزى يېتىپ تۇرغان مەنپەئەت قىزىقتۇردى ھەم ھەربىي جەھەتتە بىرەر شۆھرەت قازىنىش ئىستىكى دەي - دەيگە سالدى. ئىمپېراتور چىيەنلۇڭ چوڭ چۆللۈكنى كېسىپ ئۆتكىنىگە كۆرەكلەپ كەتكەن بولسا، ئۇنىڭ گېنېرالىرى بىلەن ۋالىيلىرى تېخىمۇ ئەمەلىي مەنپەئەتلەرنى كۆزلەيتتى. ئەگەر تۇركىستاننى مەڭگۈ ئىستېلا قىلىش دېگەن مۇشۇ نىشانە ئالتۇندەك نۇر چېچىپ چاقناپ تۇرمىغان بولسا، ئۇلار ئۆز ئىمپېراتورىنى بارلىق كۈچ - قۇۋۋەتنى بۇنىڭدىن كۆپرەك پايدا كېلىدىغان بىرەر ئىشقا قارىتىشقا كۆندۈرگەن بولاتتى. جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق - مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈشنى ئاساسلىق مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەرنىڭ بايلىق مەنبەلىرىنى تەشكىللىك ھالدا تالان - تاراج قىلىپ خورىتىۋەتمەستىن، پۇتۇن دىققەت - ئېتىبارىنى بۇ يەرنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنى

تەرەققىي قىلدۇرۇشقىلا تارتىپ، ناھايىتى ئاقىلانە ئىش قىلدى. ئۇلار قوللانغان چارە - تەدبىرلەرنى ئالدىنقى بابلاردا تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتتۇق. جۇڭگولۇقلارغا قاراشلىق جايلارنىڭ ئۇچ ئەۋلادتىن بۇيان گۈللەپ - ياشنىشىغا ئەگىشىپ، جۇڭگولۇق مەنسەپدارلارمۇ بەيىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەلقمۇ ئۇلاردىن قېلىشمىغۇدەك روناق تاپتى. جۇڭگولۇقلار تىبەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا يولغا قويغان پىرىنسىپقا ئاساسەن، قەشقەرنىڭ باشقۇرۇشتىمۇ ئۆز ئۈستىگە خېلى ئېغىر مەسئۇلىيەتنى ئالغاندى. ئەما ئۇلار كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك سەۋۋەب - تاقەتكە ئىگە بولغانلىقتىن ۋە بۇ يەرنى ياخشى باشقۇرغانلىقتىن، بارلىق مۇشكۈللۈكلەرنى يېڭىپ كېتەلىدى. دۆلەت خىراجىتى ۋە يەرلىك چىقىملار ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باج كىرىمى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ياخشى تەرتىپنى ئۈزۈن يىللارغىچە تەمىن ئېتىشكە ھەمدە دۆلەتنى ھەر جەھەتتىن مەڭگۈ ياخشىلاپ كېتىشكە يېتەتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىسى ياقۇپ بەگ ئۈز ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولغان ۋەزىپىدىن كۆپ ئېغىر ئىدى. لېكىن ئۇلار ياقۇپ بەگ ئىگە بولالىمىغان نۇرغۇن پايدىلىق شارائىتلارغا ئىگە ئىدى: جۇڭگولۇقلار ساداقەتمەن زور ئارمىيىگە ئىگە ئىدى؛ ياقۇپ بەگ پەقەت بىر ئوچۇم ئىشەنچسىز ئالىملارغىلا ئىگە ئىدى. بۇ ئالىملار ئاپەتنىڭ ئالامىتى كۆرۈلىلا قېچىپ كەتتى ياكى دۈشمەنگە تەسلىم بولاتتى؛ جۇڭگولۇقلار قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنىڭ بايلىقىنى ئارقا تەرەك قالغاندى؛ ياقۇپ بەگ بولسا ئۆزىنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە ئىرادىسىدىن باشقا ھېچنەرسىگە ئىگە ئەمەس ئىدى؛ بولۇپمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى، جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ئاشۇرۇپ بارالىغۇدەك ئىمكانىيەتكە ھەم ھەرىكەت ئېلىپ بارالىغۇدەك ئابرويىغا

ئىگە ئىدى. ھالبۇكى، ياقۇپ بەگ ھەربىي تەۋەككۈلچى دەپلا قارىلاتتى؛ تۇڭگانلارمۇ، خوجىلارمۇ، ئۇنى كۆزىگە ئىلمايتتى. ۋەقەنىڭ ماھىيىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەڭ چوڭ زېھنىي كۈچىنى سودا - تىجارەتكە قارىتىشىغا ئىمكان بەردى. ياقۇپ بەگ بولسا كۆپ يىللاردىن بۇيان ھەربىي كۈچىنى مۇستەھكەملەش ۋە قۇدرەتلىك بىر دائىمىي ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش كويىدىلا يۈردى. شۇڭا ئۇ كۆپ يىللاردىن بېرى ھەممە پۇلنى پەقەت ئەسكەر تەربىيىلەش ۋە قورال - ياراق سېتىۋېلىش ئۈچۈنلا سەرپ قىلدى. روسىيە ياكى ئافغانىستان ۋە ياكى تۇڭگانلار ئۇنىڭغا تەھدىت سالغان چاغدا، ئۇ ھەمىشە نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، تەھدىتكە ئۇچرىغان جايلارنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىگە قورغان ياساتتى. ئەمما ئۇنىڭ ئاساسلىق چىقىمنى ئارمىيىگە، ساقچىلىق تۈزۈمى ئارقىلىق ئۈزىنىڭ خاندانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا سەرپ قىلدى. ئەدلىيە خىزمىتى، مەمۇرىي خىزمەتلەر ئۈچۈن مەلۇم مىقداردا پۇل خەجلەشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ مەھكىمە شەرئىيەنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنمۇ بىرقىسىم بايلىقنى سەرپ قىلىۋەتتى. ناھايىتى روشەنكى، ئۇنىڭ چىقىمى بىرنىڭ نەزەرىمىزدە بەك چوڭ ھېسابلانمىسىمۇ، لېكىن تېخى يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەنمىگەن بىر مىليون ئاھالە ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ھەقىقەتەن بەك ئېغىر يۈك ئىدى. ئۆتمۈشتە جۇڭگو بىلەن بولىدىغان سودا بۇ جاينىڭ ئاساسلىق بايلىق مەنبەسى بولغانىدى. بۇ سودا ئۈزۈلۈپ قالغان چاغلاردا روسىيە ۋە ھىندىستان بىلەن بولغان سودا ئالاقىلىرى گەرچە بىرئاز كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا يەتمەيتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ دۆلەتتە ئەگەر جۇڭگولۇقلارنىڭ پەم - پاراسىتى، ھۈنەر - سەنئىتى ۋە سودا ئىشلىرىدىكى ماھارىتى بولمىغان بولسا، ئۇ تېخىمۇ نامراتلىشىپ كەتكەن بولاتتى. بۈزرۈكخان ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدىكى

ئۇروش يەللىرىدا، پەقەت ئىشغالىيەت رايونى تالان - تاراج قىلىش ۋە بۇ يەردىن مەجبۇرىي باج ئېلىشلا زۆرۈر كىرىمگە ئىگە بولۇشنىڭ بىردىنبىر چارىسى بولۇپ قالغانىدى. ياقۇپ بەگ قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنى ئىستىلا قىلغاندا، ئۇ رايونلارنىڭ دۆلەپ خەزىنىسىدە بىر تىيىن پۇلنىڭمۇ يوقلۇقىنى سەزدى، ئەمما ئۇنى قانداق تولۇقلاشنىڭ ئامالىنى ئويلاپ تاپالمىدى. ئۇ مۇشۇنداق مۇشكۈل ئەھۋالغا قالغان چاغدا، ئالمىقاچان كونىرىغان، ئەمما ئىنتايىن ئۇنۇملۇك بولغان بۇنداق بىر خىل ۋاقىتلىق تەدبىرنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى: ئۇ ئۆزىنىڭ سادىق پۇقرالىرىغا ئۆزىنىڭ ئىستىلاچى بولۇش لاياقىتى بىلەن بۇ مەملىكەتتىكى پۈتۈن يەرلەرنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكى، ئەمما ھازىر بۇ يەرلەرنى پۇقرالارغا ئەرزان باھادا سېتىپ بېرىشنى خالايدىغانلىقى ھەققىدە ئېلان چىقاردى. لېكىن ئۇ جۇڭگولۇقلارغا بەيئەت قىلغان مۇسۇلمان خانلارنىڭ يەر - زېمىنلىرىنى ۋە خان ئامبالارنىڭ مال-مۇلۇكلىرىنى ئۆزىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىچىدىكى مەشھۇرراق كىشىلەرگە ئىنئام قىلىپ بەردى. بۇ كىشىلەر مۇشۇ ئىنئامنىڭ بەدىلىگە ھەربىي سەپىتە مەجبۇرىيەت ئۆتەش ئارقىلىق جاۋاب قايتۇردى. بۇنداق تۈزۈم ئامامەن كونا فېئۇداللىق تۈزۈمنى ئەندىزە قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن، ياقۇب بەگ ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئۇدالىلارغا خاس بارلىق ھوقۇق ۋە ئېپۇزغا ئىگە بولۇۋالدى. مەھكىمە شەرئىيە بولسا بۇ يېڭى ھۆكۈمراننى قوللاش ھېسابىغا زور مىقداردا تارتۇق ئىنئاملارغا ئېرىشتى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالدى. مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان بۇرۇنقى خىراجەتلەر تۈركىستاننى تالىشىش يېغىلىقلىرىدا ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ھازىر قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەننىڭ ئۈستىگە، پادىشاھنىڭ

كەڭ قورساقلىقىنى، مەرتلىكىنى ۋە ئىسلامىيەتكە بولغان ھۈرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارغا يەنە يېڭىباشتىن مال-مۈلۈك ئاجرىتىپ بېرىلدى. ياقۇب بەگنىڭ قەدىناس دوستى شەيخۇلئىسلامنىڭ تازا ئامىتى كەپتۇ، ئۇنىڭ پايدىلىنىشىغا مەخسۇس بىر باغ كۆرسىتىپ بېرىلىپتۇ. قارىغاندا، مۇشۇ مۇسۇلمان موللىلار ئۆزلىرى ئېرىشكەن يېڭى ھوقۇققا ۋە ئۈستۈنلۈككە لايىق ئىش قىلىۋاتقاندەك قىلىدۇ؛ قەشقەردە جاپا چېكىپ خىزمەت قىلىۋاتقانلار ئارىسىدا، ئۆزلىرىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى مەنپەئىتىنى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى كۆزلەپ، خەلقنى تەربىيىلەش ۋە ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى تەسىرىنى كېڭەيتىش جەھەتلىرىدە ئۇلاردىن ئوشۇقراق كۈچ چىقىرىۋاتقان ئادەم يوق. ئەمما ئەڭ يامان بولغىنى، ياقۇب بەگنىڭ ئۆزىنىڭ كىشىلەرگە قىلغان ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ياخشىلىقلىرى ياكى ئىلتىپاتلىرىغا تايىنىپ، ئۆزىگە سادىق قۇدرەتلىك ھەربىيلەر تەبىقىسى بەرپا قىلىش يولىدىكى تىرىشچانلىقى مەغلۇپ بوپتۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىچىدە ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆز ئالدىغا يەر-زېمىن تەسەرۇپ قىلىش دېگەن يېڭى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالايدىغانلار يوق ئىكەن. ئۇلار يېزا ئىگىلىكىگە ۋە يېزىلاردىكى باشقا ئىگىلىك ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشنى خالىمايدىكەن. ئۇلار يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەنجانلىق كۆچمەنلەرگە ئىجارە بېرىۋېتىپ، ئۆزلىرى ئوردىغا كىرىۋاپتۇ ياكى ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ غەرق بولۇپ كېتىپتۇ ۋە ياكى تەييارتاپلىق بىلەن ياشاپ كېلىۋېتىپتۇ. ھەتتا باتۇر ئوغلان دەپ مەدھىلىگەن، ئۆز ئالدىغا مىڭ ئادەمنى قىرغان قاتىل ئابدۇللا بەگدەك ھەربىيمۇ يېغىلىقلار بېسىققاندىن كېيىنلا چۈشكۈنلىشىپ كېتىپتۇ. تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىيلەر ئارىسىدىمۇ ئەنە شۇنداق

مەلۇى جەھەتتىكى چۈشكۈنلۈك، چىرىكلىك تېخىمۇ ئېغىر ئىكەن. ياقۇب بەگنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ھىمايىچىلىرى ئارىسىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەر باشقا بەزىبىر ئامىللار بىلەن قوشۇلۇپ، ياقۇب بەگنىڭ ئەنجانلىق سودىگەرلەر بىلەن دۇكاندارلارغا تېخىمۇ كۆپرەك تايىنىشىغا تۈرتكە بولىتۇ ۋە ئۇنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا تاشقى سودىنى تېخىمۇ قوللاش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىشقا مەجبۇر قىلىتۇ.

پۇقرالارغا يەر سېتىشتىن بۇۋاستە كىرىم قىلىنغان پۇللار ياقۇب بەگنىڭ تۇققانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشىغا ئىمكان بەردى. ئۇ ئەمدى مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆز زېمىنىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۆز زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەتنىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋالدى. دەرۋەقە، بۇ چارە يولغا قويۇلغان دەسلەپكى يىللاردا ئالتۇن-كۈمۈش ئۇنىڭ خەزىنىسىگە ئۆزلۈكسىز كىرىپ تۇردى. لېكىن بۇنداق مالىيە مەنبەسىمۇ بىر مەھەللا ئەسقاتتى. مۇشۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنىپ يەركەن، قەشقەر، خوتەن ۋە باشقا جايلارنى بۇلاش بىلەن قولغا كىرگۈزۈلگەن ئالتۇن-كۈمۈشلەر ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر ئارمىيە قۇرۇپ چىقىشىغا كېتىدىغان خىراجەتنى ھەرگىزمۇ قاپلىيالمايتتى. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ھېچقايىسىنى كىرىمگە ئېرىشىشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك چارىسى دېگىلى بولمايتتى. چۈنكى ئالدىنقى چارىنى ئەمدى تەكرارلاشقا بولمايتتى، كېيىنكى چارە مەملىكەتنىڭ بايلىقىنى ناھايىتى تېزلا قۇرۇتۇۋېتەتتى. ياقۇب بەگنىڭ ھاكىمىيىتى سەل-پەل مۇقىملىشىپ، بۇنداق پۇل تۆپلاش ئۇسۇلى ۋە چەت ئەللىك سودىگەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنىڭ ھېلىقى نەپرەتلىك چارىسى مەلۇم دەرىجىدە كونىراپ قالغان چاغدا، ئۇ ئۆزىنىڭ مالىيە پىلانىنى بىرقەدەر ئەمەلىي ۋە بىرقەدەر چىرايلىق ئاساس ئۈستىگە قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ياقۇب بەگ ئۆز خىزمىتىنى يۇقىرىدا مىسال

كەلتۈرگىنىمىزدەك، جۇڭگولۇقلار دۇچ كەلگەن شارائىتتىنمۇ قىيىن شارائىت ئىچىدە ئىشلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ياقۇب بەگ ئۇلار-نىڭكىدىنمۇ ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە ئىدى، يەنى ئۇ كۆزلىگەن نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش قەشقەرىيىنى ئاۋۋالقىدەك گۈللەندۈرۈشتىنمۇ ئاسان ئىدى. ئۇنىڭ خامچىتى بويىچە بولغاندا، ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسىملىرى ۋە ساقچىلارنى قولدا تۇتۇپ تۇرۇش ئېھتىياجىنى داۋاملىق ئېتىبارغا ئېلىپ مەلۇم ساندا پۇل ئاجرىتىپ تۇرۇلسا، ئاندىن يەنە ئالمادىس يۈز بېرىپ قالىدىغان جىددىي ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت خەزىنىسىدە ئاز مىقدارىدا ئېشىنچە پۇل قالدۇرۇپ قويۇلسىلا كۇپايە قىلاتتى. ئۇ قاتناش يوللىرىنى، مەيلى نېمە بولسا بولسۇن دەپ تاشلىۋەتتى. دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى جىددىي ئېھتىياجلىق سۇغىرىش ئىنشائاتلىرىنى ئۆزىدىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا قالدۇرۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى؛ خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش توغرىسىدىكى تەكلىپلەرنى بولسا كېيىنچە بىرەر پەيتى كەلگەندە بىر تەرەپ قىلىشقا قالدۇردى. ئەمما ئارمىيىدە بىرقانچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر بولمىسا زادىلا بولمايتتى؛ قورال-ياراق ئامبارلىرىدا مەلۇم ساندا يېڭى مىلتىق، توپ-زەمبىرەك ۋە ئوق-دورا بولمىسا بولمايتتى؛ ئەسكەرلەرنى ياخشى تەربىيىلەش ئۈچۈن، تەمىناتنى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن مەلۇم ساندا تەۋەككۈلچىلەرنى جەلىپ قىلىپ، تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىرلىققا قويماي بولمايتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ئورنى ئۇنى مۇشۇنداق ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىلىشقا مەجبۇر قىلدى؛ ھالبۇكى، بۇ ئىشقا غايەت زور خىراجەت بولمىسا بولمايتتى؛ بۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمرانلىنىڭ ئۆزىگىمۇ، خەلقىمۇ ئىنتايىن ئېغىر قۇربان بېرىشكە توغرا كەلدى. يېقىندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە قاراپ شۇنىڭغا ئىشەندۈقكى، ئەگەر ئاتلىق غازى سىرتقا قارىتا ھەربىي سىياسەت يۈرگۈزۈشتە بەك

ئاكتىپ بولۇپ كەتىمگەن ۋە دۆلەت ئىچىگە قارىتا بىرقەدەر تىنچلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن بولسا، قۇرۇق ھەربىي داۋراڭدىن كۆرە، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تېخىمۇ كۆپ كۈچ-قۇدرەت تاپقان بولاتتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ياقۇپ بەگ ئاخىر 1867-يىلدا مۇنداق ئىككى تۈرلۈك باج تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنى ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىككى تۈرلۈك ئاساسلىق باج دەپ ئېيتىش مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، مەملىكەت بويىچە ئاشلىقتىن ئېلىنىدىغان ئۆشرە. ئىككىنچىسى، زاكات. بۇ — قەشقەرغە ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېلىنىدىغان بىر تۈرلۈك تاموژنا بېجى ئىكەن. مەھكىمە شەرئىيەتنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن ياكى پادىشاھلىق باجنى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئارقىلىق تۆلەيدىغان كىشىلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەردىن ئۆشرە (باج) ئېلىنمايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ھەممە يەرلەردىن ئۆشرە ئېلىنىدىكەن. ھەتتا تۆرىلەر تەبىقىسىدىن يەر ئىجارە ئېلىپ تېرىيدىغان كىشىلەرمۇ بۇ ھۆكۈمرانغا ئۆشرە تاپشۇرىدىكەن؛ بۇنىڭدىن مەلۇمكى ئادەتتىكى پۇقرالارنى باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالايدىغان نەرسە يەر ئەمەس، بەلكى يەرنىڭ قانۇنىي ئىگىلىرىدۇر. ياقۇپ بەگ ئەنجانلىق سودىگەرلەرنىڭ دۆلەت يەرلىرىنىڭ ھەممىسنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغانلىقى ۋە ئۇلار قىران بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئاخىر تەدرىجىي ھالدا ياقۇب بەگنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت خەۋپنى سېزىپ تۇراتتى. شۇڭا ياقۇپ بەگ تۆرىلەرنىڭ ئۆز قولىدىكى يەرلىرىنى ئۇنىڭ رۇخسىتىسىز سېتىشنى چەكلەيدىغان تەدبىرنى قوللاندى. ئۆشرىدىن كىرىدىغان مۇشۇنداق كىرىملەر غايەت كۆپ بولۇپ، بىرقانچە يىل مابەينىدە ئۇنىڭ ئاساسلىق كىرىم مەنبەسىگە ئايلىنىپ قالدى. قەشقەرىيىدىكى يەر باھاسى ھەققىدە بىز

پەقەت تەخمىنىي مەلۇماتقىلا ئىگىمىز. بۇ يەردە يەر سىتىش ۋە باج تاپشۇرۇشتا، يەرنىڭ باھاسىنى ھىسابلاش ئۇسۇلىمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق ئىكەن: ئۇلار يەرنىڭ باھاسى يەرنىڭ بەلگىلىك كۆلىمى بويىچە ھىسابلانماستىن، ھەتتا، يەردىن چىقىدىغان ھوسۇلنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپمۇ ھىسابلانماستىن، بەلكى يەرگە قانچىلىك ئۇرۇق چېچىلغانلىقىغا قاراپ ھىسابلىنىدىكەن. ئوتتۇرا ھىساب بىلەن يىگىرمە قاداق ئۇرۇق چېچىلىدىغان يەرنىڭ باھاسى تەخمىنەن بىر فوند ستېرلىڭ بولىدىكەن. ئوتاقچى دېھقانلار ھەم ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇرىدىكەن، ھەم ساپ ھوسۇلنىڭ $\frac{3}{4}$ قىسمى مىنى يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدىكەن، قالغان $\frac{1}{4}$ قىسمى دېھقانلىڭ ئۆزىگە قالىدىكەن. بۇنداق تۈزۈم شارائىتىدا، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى پەقەت ھاللىقراق ئوتاقچى دېھقان ئائىلىلىرىلا قەدىر ئەھۋال تۈرمۇش كەچۈرەلەيدىكەن. ھوسۇل كەم ئېلىنغان يىللىرى بولسا يەر ئىگىلىرى ئوتاقچىلارنىڭ يالۋۇرۇشى بىلەن ئىجارە ئېلىش ھوقۇقىدىن ئازراق ۋاز كەچكەن تەقدىردىمۇ، لېكىن ھوسۇلنىڭ بىر قىسمىنى ئالماي قويمايدىكەن، ئەمما ئاشىرلار (ئۆشرە يىغقۇچىلار) تۇرلۇك ئامالىلار بىلەن، ئۆز يېنىنى تولدۇرغاندىن تاشقىرى، ئۆشرىنى ھەممەيلەن كەم قالدۇرماي تاپشۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تىزىمنى ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىنىڭ ئالدىغا كۆتۈرۈپ بېرىپ ياخشىچاق بولۇۋالىدىكەن. بىچارە پۇقرالار ئۇلارنىڭ سىزىپ بەرگەن سىزىقىدىن چىقالمايدىكەن، ئۇلار تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئۆشرىنىڭ ئېنىق سانىنى بىلمەيدىكەن، ئاشىرلارنىڭ بىكاردىن بىكار قاقتى - سوقتى قىلىشىغىمۇ قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىكەن. ئۇلار بىر ئېنىق زۇۋان سۆزەلمەي ياكى ھەتتا ئاشىرلارنىڭ ئالدامچىلىقىدىن گۇمانلىنىش

قىمۇ پېتىنالماي، ئۆشرىنى تاپشۇرغۇدەك دەرمانى بولسىلا ئاشىرلارنىڭ دېگىنىنى بېرىدىكەن. ئۆشرە يىغىشنى ھۆددىگە ئالغان ئاشىرلار تاپشۇرۇلۇشقا تېگىشلىك ئۆشرىنى ئومۇمىي ھوسۇلغا قول تېگىشتىن بۇرۇنلا ئېلىپ كەتكەچكە، ئۆشرىنىڭ غازىغا تېگىشلىك قىسمى ھەممىسى ئۆز ۋاقتىدا قولغا تېگىپ تۇرىدىكەن، ئۆشرىنىڭ نورمىدىن سىرت ئېلىنغان قىسمى ئۆشرە ھۆددىگەرلىرىنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كېتىدىكەن. ئاڭلىشىمىزچە، مەنسەپدارلار ئالىدىغان ئۆشرىنىڭ مىقدارى، كۆپ ھاللاردا، قانۇندا بەلگىلەنگەن ساندىن ئۈچ مەسىلە كۆپ بولىدىكەن. بۇنداق تۇزۇم خەلققىلا زىيانلىق بولۇپلا قالماي بەلكى ھۆكۈمرانلارغىمۇ ئوخشاشلا پايدىسىز ئىدى. يالغۇز مۇشۇ بىر خىل باجنىلا ئېلىپ ئېيتساق، خەلقنى قاقشىتىپ ئالغان باج پۇلىدىن مەنسەپدارلارنىڭ خىيانەت قىلىپ كەتكىنى دۆلەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلگىنىدىن كۆپ ئىدى. بۇ پاكىت پادىشاھنىڭ ئۆز خادىملىرى ئۈستىدە نازارەت قىلىشنىڭ قانچىلىك بوشاپ كەتكەنلىكىنى ئېچىپ بېردۇ، شۇنداقلا ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلەردىكى تۇرلۇك زىددىيەتلىرىنىڭ قوشۇلمىسى ئىكەنلىكىنىمۇ كۆچلۈك چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىگە ئىشەنگۈمىز كەلمىسىمۇ، ئەمما ئۇ مۇشۇ ئىشلاردىن قانداقسىگە خەۋەرسىز قالغاندۇر - ھە؟ دېگۈمىز كېلىدۇ.

ئۆشرىدىن باشقا، يەنە شۇ جاينىڭ مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان تاناپ بىجىمۇ بار. بۇ، مەخسۇس كۆكتات ۋە مېۋە- چېۋە تېرىلىدىغان يەرلەردىن ئېلىنىدىغان باج ئىكەن. بىر تاناپ — 47 يارد① ئۇزۇنلۇققا باراۋەر بولغان ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنىڭ نامى، بىر

① يارد — ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىنىڭ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى. بىر يارد 0.9144 مېترغا تەڭ— ئۇيغۇرچە تەرجىمانىدىن.

تاناپ یەر 47 کۆادرات یاردقا تەڭ کېلىدىكەن. كۆكتات ياكى مېۋە - چېۋە تېرىلىدىغان مۇشۇ كىچىككىنە بىر پارچە يەردىنمۇ باج ئېلىنىدىكەن. بۇنداق باج ھەرقايسى جايلارنىڭ پەرقىغە ۋە شۇيىلقى ھوسۇلنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، بۇنداق ئۆزگىرىشىنىڭ چېكى باشقا ھەرقانداق باجنىڭكىدىن چوڭ بولىدۇ. ئەڭ نامرات جايلاردىمۇ بىر تاناپ يەردىن بىر شىللىڭ - دىن كەم باج ئېلىنمايدۇ. بەزى يىل ياخشى كەلگەن يىللىرى بەش شىللىڭغا يېتىدىكەن، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى بولىدۇ. ئەمما بەزى كىشىلەر ھەتتا بۇ ئىشقىمۇ قول تىقىۋېلىپ، ئۇنىڭ - دىن زىغزىق چىقىرىدۇ ۋە ئىمكانقەدەر كۆپرەك قاقتى - سوقتى قىلىشقا تىرىشىدۇ. شەك - شۇبھىسىزكى، باغ - باراڭلىق، كۆكتات تېرىلىغان يەرلەر زىرائەت تېرىلىدىغان يەرلەردىن كۆپ بولغاچقا، ئېھتىمال، بۇنىڭ بېجىدىن كۆپرەك كىرىم قىلىنسا كېرەك. ئەمما بۇ خىلدىكى باجنى يىغىش قىينراقمۇ ياكى باج تاپشۇرغۇچىلار- دىن دۆلەت خەزىنىسىگىچە بولغان ئارىلىقتا باج كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمى بەزىلەرنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ كېتەمدۇ - قانداق؟ لېكىن بۇنداق باج توغرىسىدا بىر ئاڭلىغان گەپ - سۆزلەر بىزنىڭ ئۇ- مىد قىلغىنىمىزدىن ئاز. دېمەك، بۇ يەردە ئېلىنىدىغان چوڭ باج ئىككى خىل بولۇپ، بىرى — ئاشلىق بېجى، بىرى — مېۋە - چېۋە بېجى. بۇ باجنىڭ نىسبىتىمۇ ئانچە يۇقىرى دېيەرلىك ئەمەس، ھەرقانداق يېزا - قىشلاق ئۇنى قىلچە قىينالماستىنلا تۆلەپ كېتەلەيدىكەن. ئەمما مەنسەپدارلارنىڭ خىيانەتلىرى ئار- قىسىدا بۇ ئىككى خىل باجنىڭ ئېغىرلىشىپ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، ئەھۋالنى ئەڭ ياخشى دەپ مۆلچەر- لىگەندىمۇ، پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى ئاز دې- گىلى بولمايدۇ. ياقۇپ بەگگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ئىش- لار تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ پۇقرالار نەزەرىدىكى مەرتىۋىسىنىڭ قاد-

داق تەسىرگە ئۇچرايدىغانلىقى، مۇشۇنداق ئېغىر يۈك تۈپەيلە-دىن ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيە خەلقىنىڭ نەزىرىدە خەلىققە ئېغىر ئالۋان سېلىق سالغان مۇستەبىت، زالىم پادىشاھقا ئايلىنىپ قالىدىغانلىقى تېخىمۇ ئېغىر مەسىلىدۇر.

بۇ نۇقتا توغرىسىدا مۇقىم بىر نېمە دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن پەقەت قىياس قىلىپ كۆرسەكلا ئەھۋالنىڭ دەل شۇنداق بولۇپ چىقىدىغانلىقى تەبىئىي. دېھقانلار تېخى بىر تال دانىغىمۇ ئېغىز تەگمىگەن، ھەتتا تېخى يەر ئىجارىسىنىمۇ تۆلىمىگەن شارائىتتا، يەردىن چىققان ھوسۇلنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{3}$ نى ئېلىپ كەتكەن پادىشاھنىڭ ھىممىتىگە ھېچقانداق دېھقان رەھمەت - ھەشقالىلا دېمەس. ياقۇپ بەگ ئۆز ئەمەلدارلىرىنىڭ شۇنچىۋالا شەخسىي پايدا ئېلىۋېلىشىغا ئانچە ماقۇل بولۇپ كەتمىسىمۇ، ئەمما دەسلەپتە ئۇلارنىڭ ئازراق قاقتى - سوقتى قىلىشىغا يول قويغانلىقتىن، بۇ ئىللەت مۇشۇنداق كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە يەتكەن، ئاندىن بۇنى تىزگىنلەشكە ئامالسىز قالغان. شۇڭا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىلا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلاردىن قىلچىلىكمۇ خەۋىرى يوق ئىكەنلىكىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ، بەزىلەر ئىشەنچلىك ئاساسلار بىلەن ھەتتا ياقۇپ بەگنى باجگىرلار بىلەن پايدىنى تەڭ بۆلۈشۈۋالغان دەپ ئەيىبلىگەنىدى. گەرچە بىر بۇنداق ئەيىبلەشلەرنىڭ توغرىلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمىساقمۇ، ئەمما بۇنداق ئەيىبلەشنىڭ ئىنتايىن ئاساسلىق ئىكەنلىكىنى، بۇ ئاساسلار غارەددىيەبېرىشنىڭ ناھايىتى تەسلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەگەر ياقۇپ بەگ ئۆزىنى پۇقرالارنىڭ ھېسداشلىقىدىن مەھرۇم قىلىۋاتقان مۇشۇنداق بىر پاكىتتىن تامامەن بىخەۋەر بولغان بولسا، ئۇنىڭ مەخپىي ساقچىلىرى ماختاشقا ئەرزىمەيدۇ.

1868 - يىلدا خوتەن شەھىرى پەتىۋەقىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى ئالتۇن كېنى ئېچىلىشقا باشلىغانىكەن. بۇ كان تا ھازىرغا قەدەر ئېچىلۋېتىپتۇ. بىر ئالتۇننىڭ يىللىق مەھسۇلاتى توغرىسىدا بىرەر مەلۇماتقا ئىگە بولالمىدۇق، مەھسۇلات بەك كۆپ بولمىسا كېرەك، ئاقسۇ ۋە كۇچانىڭ قېشىدىكى كۆمۈزكانلىرىنىڭ خۇسۇسىيلار ئاچقان ئازساندىكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپىنچىسى تاشلىنىپ قاپتۇ. بۇ جايدىكى مىس كېنىنىڭمۇ جۇڭگولۇقلار كەتكەندىن كېيىن كىچىككىنە بىر قىسمىلا داۋاملىق ئېچىلۋېتىپتۇ. قەشقەرىيىنىڭ ئاقسۇ ۋە خوتەندىن چىقىدىغان قاشتېشىنى بۇرۇنقىدەكلا زور مىقداردا ئۇچرىتىش مۇمكىن. قاشتېشىنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك مۇشۇ شەھەرلەردىن كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق تۇرسىمۇ، قەشقەرلىكلەر ئۇنىڭ چىقىدىغان يېرىنى ئېنىق ئېيتىپ بەرمەيدىكەن. قەشقەرغە زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن بىر چەت ئەللىك كىشى بازار ئايلىنىپ كېتىۋاتقىنىدا يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئاق تەنلىك ئادەم خەلقىنىڭ ئەھۋالى ياكى دۆلەتنىڭ زاپاس بايلىقى ھەققىدە بىرەر ئاخبارات ئېلىپ كەتمىسۇن دەپ ئۆزىنىڭ كەينىگە مەخپىي ساقچى سېلىپ قويغانلىقىنى، خەلقىنىڭمۇ ئۇنى كۆرگەندە سۆز قىلىشقا پېتىنالمىغانلىقىنى تېزلا سېزىۋاپتۇ. جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان بۇ كىشىلەرنىڭ ئەڭ كىچىك ئىشلارغىمۇ نەقەدەر دىققەت قىلىدىغانلىقىنى مۇنداق بىر ئىشتىن ناھايىتى ئېنىق كۆۋۈزىلىش مۇمكىن: ھېلىقى چەت ئەللىك كىشى بىر قاشتېشى ساتىدىغان يايىمچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، بۇ قاشتېشىنى قەيەردىن ئەكەلدىڭىز؟ دەپ سوريىغان ئىكەن. بۇ سودىگەر ئۇنىڭغا ئاقسۇدىن ئەكەلدىم، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئۇ بىرئاز مېڭىپ، يەنە بىر دۇكاندىردىن سوراپتىكەن، بۇ دۇكاندار: قوقەندىن كىرگۈزۈلگەنىدى دەپتۇ. ھېلىقى چەت ئەللىك كىشى بۇ دۇكاندارغا، بايا تىن سىزنىڭ قوشنىڭىز بۇ قاش-

تېشىنى ئاقسۇدىن كەلتۈرۈلگەن دەيدۇغۇ؟ دېسە، بۇ دۇكاندار ناھايىتى ئوسال بولۇپ، بۇ قاشتېشىنى ئاقسۇدىن ئەكەلگەنلىكىنى ئىقرار قىلىپتۇ. لېكىن چەت ئەللىك كىشىنىڭ يېنىدىكى ئەمەلدار ئۇنى كۆز ئىشارىتى بىلەن ئاگاھلاندۇرغانلىقتىن، ئۇ يەنە، قوقەندىن كىرگۈزۈلگەن دەۋاپتۇ، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنداق بىمەنە گەپ قىلىدىغانلىقىنى ۋە نېمە ئۈچۈن چەتتىن كەلگەنلەرنى ھېلىقىدەك ئالدايدىغانلىقىنى بىلمىدۇق. ئۇلار، ئېھتىمال، قاشتېشىنىڭ مەيلى ئىشلەنگىنى بولسۇن ياكى ئىشلەنمىگىنى بولسۇن، ئۇنىڭ قەشقەرىيىدە مۇھىم بىر تاۋار ئىكەنلىكىنى بىلىشكا بولمىدىمۇ، ئۇنىڭ ئاقسۇدىن ياكى قوقەندىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى سوراپ نېمە قىلىسەن، دەپ ئويلىسا كېرەك.

تاموژنا بېجى ياكى زاكات ــ ئىسلام دىنىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە دۆلەت تەۋەسىگە كىرىدىغان ھەرقايسى يوللاردىكى چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىدا ئېلىنىدىغان بىر خىل باج ئىكەن. ئۇلۇغ بېرىتانىيە ۋە زوسىيە بىلەن تۈرۈلگەن شەرتنامىلەر تەستىقلىنىشتىن ئىلگىرى، بۇ باجنىڭ قائىدە-نىزاملىرى ئىنتايىن مۇجمەل ۋە تولىمۇ ئۆزگىرىشچان ئىكەن. ئەمەلىيەتتە، مۇشۇ شەرتنامىلەر تۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ كىرگەن قەشقەرىيىگە ھەرقانداق بىر سودىگەر ئەگەر ئۆزىنىڭ تەنتەكلىكى ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازادىن قۇتۇلۇپ كېتەلىگەن بولسا، ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى تەلەيلىك ئىكەنلىكىن دەپ ھېسابلىسا بولىدىكەن: چۈنكى ئۇنداق سودىگەر ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ھەممە مالىلىرىدىن چوقۇم ئايرىلىپ قالىدىكەن. 1869 - يىلىغا قەدەر، بۇ يەردە رۇس سودىگەرلىرىنىڭ مالىلىرى مۇسادىرە قىلىنغان، ئۆزلىرى خورلىنىپ كەلگەنىكەن. روسىيە ھۆكۈمىتى ئۇزۇن يىل كېڭەش ئۆتكۈزۈپ ئۆز پۇقراسىنىڭ تارتقان زىيىنىنى ئازراق بول-

سىمۇ تۆلىتىۋاپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئاتىلىق غازى رۇس سودە-گەرلىرىنىڭ زىيىنىنى قانداق تۆلەپ بەرگەن دېمەسلەر؟ قەشقەردىكى كونا بىر مەسچىتنىڭ ئىچىدىن تېپىلغان، ئاللىقاچان كۆرسى چۈشۈپ كەتكەن جۈكگو پۇلى بىلەن بۇ زىياننى تۆلەپ بېرىپتۇ! بۇنىڭدىن بۇرۇن چەت ئەللەر بىلەن بولىدىغان پۈتۈن تاشقى سودا قوقەن، بۇخارا، ئافغانىستان ۋە بەدەخشان بىلەن بولىدىكەن. تاشكەنتلىك سودىگەرلەردىن ياكى لاداقلىق سودە-گەرلەردىن بۇلاپ - تالىۋالغان ماللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، زا-كاتتىن ھېچنېمە كىرمەيدىكەن. لېكىن شىمالدىكى رۇسلار بىلەن جەنۇبتىكى ئىنگلىزلارنىڭ يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن بىللە شەر-قىي تۈركىستاننىڭ پەردىسىنى ئېچىۋېتىش ئۈچۈن بوشاشماستىن تىرىشىشى نەتىجىسىدە ياقۇپ بەگ ئۆزىنى يوشۇرۇپ كەلگەن چۈمپەردىسىنى ساقلاپ قالالمىدى. ئېھتىمال، ئۇ ئۆز كۆڭلىدە، مەدەنىيەتلىك ئىمپېرىيە بىلەن بىۋاسىتە ئۇچراشقان چاغدا، ئۆ-زۈمنىڭ نۇرغۇن قىيىنچىلىقنى زاكاتتىن ھەل قىلىۋېلىشىم مۇم-كىن، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. لېكىن ئۇ ئاسماندىكى غاز-نىڭ شورپىسىغا نان چىلىغانىدى. ئۇنىڭ ئۆز ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى 12 ئېيىدا قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودىنىڭ پايدا-زىيىنىغا زادى كۆڭۈل بۆلمەيدىغان بولۇپ قالغانلىقى مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك. ئۇ تاموزنا بېجىنى ئادىل ئاساسقا ئورناتقاندا، بىكار قىلىۋېتىلگەن ئېغىر ئالۋان - ياساقنىڭ ئورنىنى خېلى ئۇزۇندا تولدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى سېزىپ قالدى. باشتا قەشقەرىيە بىلەن سودا - سېتىق قىلىش نىيىتىدە بولغان بەزى سودىگەرلەر يول ئۈستىدىكى جەۋپ - خەتەرلەرنى ئويلاپ، شۇنىڭ-دەك مال - بايلىقى، نوپۇسى ئون ھەسسە مۇبالىغە قىلىنغان بۇ دۆلەتتە سودىگەرلەرنىڭ نەپ ئالغۇدەك سودا - تىجارەت قە-لىشىغا يول قويۇلمىغانلىقىنى كۆرۈپ، بۇ يەرگە كېلىشتىن يالـ-

تايدى. ئاساسلىق شەھىرىدىكى ئەڭ باي دېيىلگەن سودىگەرنىڭمۇ كاپىتالى سەككىز مىڭ فوند ستېرلىڭدىن ئاشمايدىغان بۇنداق بىر دۆلەتتە، كۆپ پۇل تېپىشتىن ئۈمىد قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. گەرچە ھەممە تاۋارلاردىن قانۇن بويىچە 2.5% قوشۇمچە باج ئېلىنىدىغان بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىلەر ئەگەر ھۆكۈمرانغا پۇل لازىم بولۇپ قالسىلا، ئۇنىڭ چېتئەللىكلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋالغىلى بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن تارتىۋالىدىغانلىقىنى ئۇزۇن ئۆتمەيلا چۈشىنىپ قالدى. مەيلى ھۆكۈمرانىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن بولسۇن، ياكى چېت ئەللىك سودىگەرلەر ئۈچۈن بولسۇن، يېڭى كېلىشىمدە كىشىنىڭ دىققىغا ياقمايدىغان بەزى مەزمۇنلار بار ئىدى. ھۆكۈمران ئۆزىنىڭ بەزى ئالىي ھوقۇقلىرىنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقىنى، ئۇنىڭ بەدىلىگە ھېچقانچە پۇلغا ئېرىشەلمىگەنلىكىنى ھېس قىلسا، چېت ئەللىك سودىگەرلەر شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ ئۆزىنى نورمىدىن تاشقىرى خىراجەتتىن خالاس قىلالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى.

زاكات كىرىمىنىڭ ئېشىشى تۇرماق، بەلكى ئازىيىپ كەتمەگەندىمۇ، بىر ئىزدا تۇرۇپ قالىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چېت ئەللىك سودىگەرلەر بۇ ھۆكۈمراندىن ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە تاۋارلىرىنى سېتىشىغا يارەدەم بېرىش توغرىسىدىلا قۇرۇق ۋەدە ئالغاندىن باشقا، ھېچنەرسىگە ئېرىشەلمىدى. ياقۇپ بەگنىڭ تاموژنا بېجى كىرىمىنىڭ بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغانلىقىدىن نارازى بولغانلىقى ئۇنىڭ نورمىدىن تاشقىرى باج ئالغانلىقىدىلا بىلىنىپ تۇراتتى. بۇنداق نورمىدىن تاشقىرى باج بەزىدە ئىنگلىزلاردىن، بەزىدە رۇسلاردىن ئېلىنىدى، ئەمما كۆپ ھاللاردا قوقەنلىك ۋە ئافغانىستانلىق سودىگەرلەردىن ئېلىنىدى. بۇنداق مۇتىھەملىك ياقۇپ بەگنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش تۇرماق، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە كىرىمىنى كېمەيتىپ، ئۇنى

بۇرۇنقىدىنمۇ يامان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇنىڭدا سودىنى تېخىمۇ تولۇق راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سەۋر-تاقەت يوق ئىدى، سودىگەرلەرنى قەشقەرىيە دۆلىتى بىلەن بولغان سو-دا تىجارەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۈندەپ ماقۇل قىلغۇدەك چىداملىق روھ ياكى سىلىق-يۇمشاق ئۇسۇلمۇ يوق ئىدى. سو-دىگەرلەرنىڭ ئىچىدە نۇرغۇنلىرى قەشقەرغە تۇنجى قېتىم مال ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يەنە كېلىشىنى خالايدىغان-لىرى ھەقىقەتەن بەك ئاز ئىدى. ھۆكۈمران ئۇلارنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇلارغا بەك قوپاللىق قىلاتتى. ئۇلار خۇسۇسىي ھەرىكەت ئەركىنلىكىگە ئېرىشەلمەيتتى: ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار بەلگىلىمە بويىچە 2.5% باج تۆلىمەي، بەلكى 5% باج تۆلى-گەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ سودىگەرچىلىكتىن ئالىدىغان پايدىسى نا-ھايىتى ئازىيىپ كەتكەنىدى. دېمەك، ئاتىلىق غازى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ قانداقتۇر دوستانە خاھىشى بىلەن قەشقەرىيىنىڭ سودىسى ئاشقانىدى دېيىلگەن گەپ-سۆزلەر پۈ-تۈنلەي ئويدۇرما. ئەگەر ئۇنىڭ دۆلىتىگە كىرىدىغان تاۋارلار كۆپەيگەن بولسا، ئۇنى خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن بولغان، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ بىۋاسىتە تەمىنلىشى بىلەن بولغان ياكى شۇ جايدىكى بەزى قوشنا مەملىكەتلەر ئار-قىلىق ئېلىپ بېرىلغان سودىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى دېيىش لازىم. بۇ ئويدۇرما گەپ-سۆزلەر ئارقىلىق خۇددى يەركەن چۆچەكلىرىدىكىدەك ھېلىقى ھۆكۈمرانغا دۆلىتىمىزنىڭ ھەددىدىن زى-يادە قىزغىنلىقىنى قوزغىۋېتىش كۆزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئويدۇرمىلار ئۇزاق داۋام قىلالمىدى. مەملىكىتىمىز جامائەتچىلىكى بۇ يېڭى دۆلەتنىڭ قانداقسىگە قۇدرەت تاپقانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە رەددىيە بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا شەك-شۈبھە بىلەن قاراش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىپ كەلدى. ياقۇپ

بەگنىڭ تۇرۇۋاتقان ھەقىقىي ئورنىنى سوغۇققانلىق بىلەن كۆزدە-
تىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى تازا كۈچەيگەن مەزگىللىرىدە
مالىيە جەھەتتە تەس كۈنگە قالغان بىر پادىشاھ ئىكەنلىكىنى،
ھەتتا بىرەر سودىگەرنى بۇلاپ ئازراق ھارام بايلىق ئولجا
ئېلىۋېلىشقا توغرا كەلسىمۇ يالتالمايدىغانلىقىنى بايقىغان بولاتتۇق.
ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ئۇنىڭغا، چەت ئەللىك سودىگەرلەرنى مال
ئېلىپ كىرىشكە قىزىقتۇرساق، زاكات جەزمەن بىزنىڭ مول بايـ-
لىق مەنبەيىمىز بولۇپ قالىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگەندى. خەلـق
جۈڭگولۇقلار كەتكەندىن كېيىن تارتىقان زىيىنىنى رۇس ۋە
ئىنگلىز سودىگەرلىرىنىڭ كېلىشى بىلەن تولۇق تولدۇرۇۋالالايتتى.
مۇبادا ياقۇپ بەگنىڭ ئارزۇسى ئىشقا ئاشماي قېلىپ، زاكاتمۇ
ئۆز رولىنى كىشىلەرنىڭ كۈتكىنىدەك ياخشى جارى قىلدۇرالمىغان
بولسا، بۇنى ئۇنىڭ تاشقى سودا ئاخىر بىز بىلەن چەت ئەللەر
ئوتتۇرىسىدا ماجىرا قوزغاپ قويۇشى مۇمكىن دەپ ئالدىراڭغۇلۇق
قىلغانلىقى ۋە بۇ پىلاننى يولغا قويۇپ ئادىللىق بىلەن سىناپ
كۆرۈشكە تولۇق ۋاقىت بەرمىگەنلىكىدىن كۆرۈش كېرەك. ئۇنىڭ
باشقا كىرىملىرى، مەسىلەن، ئۆشرە ۋە تاناپ بېجىدىن، شۇنىڭ-
دەك خوتەندىكى ئالتۇن كېنىدىن كىرىدىغان كىرىملىرى ھۆكۈ-
مەتنىڭ كۈندىلىك چىقىملىرىنى ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ
قېلىشقا زۆرۈر بولغان ئارمىيىنىڭ بارلىق تەمىناتلىرىغا تولۇق
يېتەتتى. مالىيە ئېشىنچىسىغا كەلسەك، ئېشىنچا بار دېگەندىمۇ،
ناھايىتى ئاز ئىدى، يەرلىك ئورۇنلارنى ياخشىلاشقا ۋە خەلققە
پايدىلىق جامائەت پاراۋانلىقلىرىغا سەرپ قىلىنىدىغان بارلىق
چىقىملارغا كەلسەك، ئۇلار قاتتىق چەكلىنىدىغان ئىشلار قاتارىغا
كىرەتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردە بىز كۆرگەن كارۋان سارايلە-
رىغا ياقۇپ بەگنىڭ پۇقرالار مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ياساتقان
بىردىنبىر ئىنشائاتى بولۇپ ئۇلارمۇ ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەشكە

تايىناتتى. شۇڭا ياقۇپ بەگنىڭ كىشىلەردىن ئۆزىنى ساۋابىنى ئىش قىلىپ بەرگەن رەھىمدىل دۆكۈمران دەپ ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا ھەققى يوق ئىدى. ئۇ، ئومۇمىي شەكىل ئالغان ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش جەھەتتە كەم ئۇچرايدىغان ماھارىتىنى كۆرسەتكەن، شۇنىڭدەك ئۆتكەن بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ھەربىي ئىستىداد بولۇپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى چوڭقۇر چۈشىنىدىغان ۋە بۇنداق ئېھتىياجنى ئىمكانقەدەر ياخشى تەدبىرلەر بىلەن قانا-ئەتلەندۈرىدىغان ھۆكۈمران دەپ ھېسابلاشقا لايىق ئەمەس ئىدى، ئۇنى جۇڭگولۇقلارغا سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. جۇڭگو-لۇقلار خۇسۇسىي غەرىزىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ لېكىن دۆلەتنى ماددىي جەھەتتە ھەققەتەن يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەندۈرگەن، ئۇلار ئۆتمۈشتە بۇ يەرنى ئىشغال قىلغان چاغلاردا ياراتقان ئۆچمەس نەتىجىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. قەشقەرىيىلىكلەرنى زورلۇق كۈچ بىلەن كونترول قىلىۋالغان بۇ ئىككى ھاكىمىيەت ئۆزلىرىنى خوجا پۇشتىلىرى دەۋالغانلاردىن چەكسىز ئۈستۈن تۇراتتى، ئۇلار بۇ يەردىكى ئىستىلا قىلىنغان مىللەتكە قارىتىلا-غان بىر-بىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىغا ئايرىم-ئايرىم ۋەكىللىك قىلاتتى. جۇڭگولۇقلار ئىم-كانقەدەر يۇمشاق سىياسەت قوللىنىپ، پۇقرالارغا ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇرۇشقا تە-رىشاتتى. ئاتىلىق غازى ئۆز پۇقرالىرىنىڭ بەخت-سائادىتىگە قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيتتى، پۇقرالار ئۇنىڭغا ئولپان تاپشۇرسا ۋە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەپ بەرسىلا بولاتتى. قوقەنلىك بۇ تەۋەككۈلچى ئەسلىدە ئۆزىنىڭ كۆتكىنىنىڭ ئەكسىچە بولغان ئاقە-ۋەتكە قېلىشى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ قەشقەرىيىلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جۇڭگولۇقلار بىلەن ئەنجانلىقلارنىڭ مۇناسە-

ۋىتىددىن كۆپ يېقىن بولغاچقا، ئۇنى ماختايدىغان كىشىلەر يا-
قۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى تېخى تولۇق مۇستەھكەملەنمىگەن شۇ-
نىڭ ئۈچۈن، ئۇ چوڭ يول ۋە ئېرىق-ئۆستەڭ قاتارلىق چوڭ-
چوڭ ئىنشائاتلارنى ياسىتىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا زادىلا كۈچ
ئاجرىتالمايتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئىشقا سالغۇدەك
ئەمگەك كۈچىمۇ يوق ئىدى، شۇڭا ئۇ جۇڭگولۇقلار دۇچ كەل-
مىگەن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ توسۇلۇپ قالدى، دەپ ئاق-
لىشى مۇمكىن. ۋەھالەنكى، ئەگەر بىز مۇشۇ ئىنشائاتلارنىڭ
ھەممىسىگە ئىش ھەققى بېرىلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ
ئىش ياقۇپ بەگنىڭ شەخسىي ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەيدى-
غانلىقىنى، ئۇنىڭ بايلىقىنى قۇرۇتۇۋەتمەيدىغانلىقىنى ئېسىمىزدە
تۇتىدىغانلا بولساق، بۇنداق ئاقلاشنىڭ ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى
بىلىۋالالايمىز. ياقۇپ بەگ شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ماختىشىمىزغا
ئېرىشتىكى، ئۇ خوجىلارنىڭ چىرىك ھۆكۈمرانلىقىنى تەكرارلىمە-
دى، ئۇلاردىن ياخشى ئىدى. شۇڭا ئۇ زامانداشلىرى ئارىسىدا
ئەڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشقا لايىقەتلىك ئىدى. ئۇنى ئۇلار-
دىن ئۈستۈن قويساق، بۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغانلار چىقماس؛
چۈنكى ئۇنىڭ بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان مۇشۇ خانلىقلار ئىچىدە
مەيدانغا كەلگەن ئەڭ جاسارەتلىك ۋە ئەڭ تالانتلىق ھۆكۈم-
ران ئىكەنلىكىگە قىل سىغمايدۇ. ئەمما مەلۇم كىشىنىڭ ئۇنىڭغا
بۇنىڭدىنمۇ يۇكسەك ئورۇن بېرىش تەلىپىنى ئىنكار قىلىمىز؛
ئەگەر شۇنداق قىلىدىغان بولساق، بۇ، تولىمۇ بىمەنە ئىش بو-
لاتتى. بىز ئۇنىڭغا ئاشۇ مەرتىۋىدىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇ-
قىنى بېرىشتىن ئىلگىرى، بۇنداق تەلەپكە ئاساس بولغان پاكىت-
لارنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. مەن ھېلىمۇ
ئۇنىڭ تەلىپى ئىسپاتلانمىغان دېيەلمەيمەن. ئەمما ياقۇپ بەگ-
نىڭ تۆھپىلىرى مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەنمۇ-قانداق، دەپ شۇبـ-

ھىلە نىمەكتىمەن. مېنىڭچە، ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىدىكى سەرگۈ-
زەشتىلىرىنى تەتقىق قىلغانلىكى كىشى شۇنداق بىر ئىشنى ئېتىـ-
راپ قىلىش كېرەككى، ئەگەر ياقۇپ بەگ قابىلىيەت جەھەتتە
ھەممىدىن ئالاھىدە ئۈستۈن تۇرىدۇ دېيىلسە بۇلار، ئەگەر ئۇنى
چىڭگىزخان ياكى تۆمۈرلەڭ بىلەن تەڭلەشتۈرگىلى بولىدۇ دېيىلـ-
سە، بۇ تازا بىمەنىلىك بولىدۇ. جۇڭگولۇقلار گەرچە قانۇن تۇر-
غۇزغۇچى ۋە جامائەتنىڭ شاپائەتچىسى بولغان بىر كىشىنىڭكىدىن
ئەۋزەلرەك بەزىبىر شارائىتلارغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ
دىنىي جەھەتتە ۋە باشقا جەھەتلەردە بۇ كىشىنىڭكىدىن ناچار
شارائىتتا ئىشلىگەنلىكىنى ئادىللىق بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشـ-
مىز لازىم. شۇنداق قىلغان ۋاقتىمىزدا خالىس مەيداندا تۇرۇپ
تەتقىقات ئېلىپ بارساق، شۇ چاغدىلا جۇڭگولۇقلارنىڭ
ئۇنىڭدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. بىز
يۇقىرىدىكىلەردىن، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى كىشىلەر-
نىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدىغان بەزى ئالا-
ھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگولۇقلارنىڭ ھاكىمىيىتى
بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۇ ھامان بىرقەدەر تۆۋەن تۇرىدۇ
دېمەكتىن باشقا، يەنە قانداق ھۆكۈم چىقىرىشىمىز مۇمكىن؟
بىز بۇنىڭ ئىلگىرىلەش يولىدا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىـ-
غانلىقىنى، لېكىن ئۇنىڭ بۇ قىيىنچىلىقلاردىن بىرمۇنچىسىنى
يەڭگەنلىكىنى ئېسىمىزدە ساقلىساقلا، ئادىل بولغان بولىمىز. بۇ
بابنى ئاياغلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى، مۇشۇ دۆلەتنى ئىستېلا
قىلىش ۋە ئىدارە قىلىش جەھەتلىرىدە ئۇنىڭغا ياردەم بەرگەن
بەزى مۇھىم زاتلار ئۈستىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز،
كىتابخانلار، ئېھتىمال، بۇنىڭغا قىزىقىشى مۇمكىن.

مەرتىۋە ۋە يۈكسەك ئىقتىدار جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا،
مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا سېيىت ياقۇپخان ياكى كىشىلەر

ئادەتتە ھاجى تۆرە دەپ ئاتايدىغان زات بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ شاھزادە يېقىندا ياۋروپادىكى بىرقانچە مۇھىم دۆلەتنىڭ ئوردا - قەسىرلىرىنى زىيارەت قىلغانىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقىنى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ يوقلۇقى ئەجەپلىنەرلىك ئىدى. بۇ زات تاشكەنتنىڭ ھاكىمى نارمۇھەممەتخان دېگەن زاتنىڭ ئوغلى ئىدى. نارمۇھەممەتخان ياقۇپ بەگنىڭ ھەمشىرىسىنى ئىككىنچى خوتۇن سۈپىتىدە ئۆز نىكاھىغا ئالغانىدى. ئۇ ياقۇپ بەگ قوقەندە تۇرغان چېغىدىلا، ئۇنىڭغا كۆپ ياردەم بەرگەنىدى. مەزكۇر سېيىت ياقۇپخان 1823 - يىلى تاشكەنتتە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۆز تاغىسى ۋە قەشقەرنىڭ ئەمىرى ياقۇپ بەگ بىلەن قۇرداش دېگۈدەك ئىدى؛ بۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇنچىلىك يېقىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇ تاغىسى ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىنى ئىستېلا قىلىشىغا قاتناشمىغانىدى. قوقەنلىك ئاتاقلىق زاتلار ياقۇپ بەگنى ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى تەۋەككۈلچىلىكى تولۇق مۇۋەپپەقىيەت قازانغىچە تەۋەككۈلچى دەپلا قارايتتى. سېيىت ياقۇپخان تۈركىستاندىكى ئەڭ ياخشى ئائىلىدىن كىلىپ چىققان. 1867 - يىلغىچە ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ تاغىسى بىلەن قىلچە كارى بولمىغان. شۇنى تەھقىقلەشكە بولىدۇكى، ھاجى تۆرە ئۆز تۇغقىنى دەل جاپا - مۇشەققەتلەرگە تولغان ھاياتىنىڭ خەۋپلىك پەيتىگە كېلىپ جان تالىشىۋاتقاندا، ئۇنىڭغا قىلچىمۇ ياردەم بەرمەي باشقا ئىشلارنى قىلىپ يۈرگەن. ئۇ قوقەننىڭ مۈلكىي — مەمۇرىي ئورگانلىرىدا ئالىمقۇلنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپ، تاشكەنت مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە ئوخشاش يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، كېيىن يەنە قازىلىققا تەيىنلەنگەن. ئاقمەسچىت قولدىن كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ سەيياھلىق ۋە ئەلچىلىك ھاياتىنى باشلىۋەتكەن. بۇ ئىشلار

ئۇنى فۇسغۇر بوغىزى، نىۋا، تايمىس دەريالىرى ساھىلىگە قەدەر بېرىشقا مەجبۇر قىلغان. 1854 - يىلى ئۇ ممرزىخان ئەپەندى ئەلچىخانىسىنىڭ باش كاتىپلىقىغا ئوخشاش بىر خىزمەتكە تەيىنلەپ ئەۋەتىلگەن، ممرزىجان ئەپەندى بولسا مەللىخانىنىڭ ئىستامبۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ئىدى. مەللىخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى يەنى ئالىمقۇل يۆلەپ تۇرغۇزغان مۇھەممەتخان قىسقا ۋاقىت ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدا، ئۇ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش سالاھىيەت بىلەن ئىستامبۇلغا كەلگەن. 1865 - يىل قوقەندە توپىلاڭ يۈز بەرگەن مەزگىلدە، قوقەننىڭ قانۇنىي ھۆكۈمرانى ۋە ئالىمقۇلنىڭ دۇشمىنى بولغان خۇدايارخان ئاخىر غەلىبە قازىنىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە ھاجى تۆرە ئىستامبۇلدا سۇلتان ئابدۇلئەزىزنىڭ ئىززەتلىك مېھمىنى بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئېھتىمال، ئۇ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستانلاردىن تۈركىيىگە زىيارەتكە كەلگەن كىشىلەر ئىچىدە ئابرويلۇق كىشى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۇلۇغ زاتلىقىدىن باشقا، خۇش خۇيى، ئالىيجاناپلىقىمۇ نۇرغۇن كىشىلەردە ياخشى تەسىرات قالدۇرغان. 1870 - يىلى ھاجى تۆرىنىڭ تاغىسى ياقۇپ بەگ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا قارىتىلغان ھەممە قارشىلىقلارنى يەڭگەندە، كىشىلەر نېمىشقا ئۇنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان كۆرۈشمىگەن ۋە بىلىشىمەيدىغان بىر ئادەمنى (ھاجى تۆرىنى) خىزمەتكە ئالغانلىقىغا ھەيران قېلىشتى. ئەمما ھاجى تۆرە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان ئېقتىدارلىق ۋە تەجرىبىلىك ئادەم ئىدى، ياقۇپ بەگ مۇشۇ پەيتتە دەل ئۆز جىيەنىگە ئوخشاش ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە ئەڭ ئېھتىياجلىق ئىدى.

1870 - يىلى، ئاتىلىق غازى تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئىتتىپاقداشلىق رىشتىسىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنى تەقەززالىق بىلەن ئۈمىد قىلىۋاتاتتى. ئۇزاقتىن بۇيان ئىستامبۇلدا

تۇرۇپ، تۈركىيە سۇلتانى بىلەن يېقىن دوست بولۇپ قالغان مۇشۇ ئادەمدىن باشقا يەنە كىم ئۇنىڭغا تېخىمۇ ياخشى ياردەم بېرەلىسۇن؟ 1871 - يىلى ياقۇپ بەگ ئاللىقاچان غۇلجىنى بېسىۋالغان روسىيىنىڭ ئۆز دۆلىتىگە تەھدىت سالىدىغان بىر خەۋپ ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلغاندى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭغا يا ئىنگلىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش يا بولمىسا رۇسلار بىلەن يارىشىش ئارقىلىق بۇ خەۋپتىن قۇتۇلۇش لازىملىقىنى مۇشۇ كۆپنى كۆرگەن بىلىملىك ھاجى تۆرىدىن باشقا كىممۇ ئۆگىتەلىسۇن؟ سېيىت ياقۇپخاندىكى مۇشۇ ئىقتىدار دەل ئەمىر ياقۇپ بەگكە ئەڭ ئېھتىياجلىق ئىدى. ئۇ ئۆز مۇخلىسلىرى ئىچىدىن بۇنداق ئادەمنى كۆپ ئىزلەپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۆلۈمدىن باشقىسىنى باشتىن كەچۈرگەن كۈنلەر-دە ئۆزى بىلەن تەڭ يىغلاپ - تەڭ كۈلگەن كىشىلەر ئارىسى-دىنمۇ ئۇنىڭدەك تالانت ئىگىسىنى زادىلا تاپالمايتتى. ياقۇپ بەگ مۇشۇ ۋەجىدىن ئۆز جىيەنىنى ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ جىيەنىمۇ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىززەتلىك مېھمان بولغاندىن كۆرە بۇ ئاسمىنى كەڭ زېمىندا ئىشلەشنى يا‌قتۇراتتى. قەشقەرىيە ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ يۈرگەن مەزگىلدە ئۇ ئىلگىرى - كېيىن قەشقەرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ پېتىربۇرگ①، كالكۇتتا، ئىستامبۇل ۋە لوندوندا - تۇرۇشلۇق ئەلچىلىككە تەيىنلەندى. بۇلار تېخى يېقىندىلا بولۇپ ئۆتكەن، ھەممەيلەن بىلىدىغان ئىشلار بولغاچقا، ئۇنى بۇ يەردە بىر - بىرلەپ بايان قىلىپ ئولتۇرمايمەن. ھاجى تۆرە قەشقەردە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ قالغىنىدا، قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلامى مۇھەممەت خوجىنىڭ قىزىغا نىكاھلاندى. شۇڭا ئۇ ئۇقرالار ئارىسىدا ناھايىتى نوپۇز-لۇق ئىدى، ئەمىر ئۇنىڭ پىكىرلىرىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتـ

① پېتىر بۇرگىنىڭ ھازىرقى نامى لېنىنگراد — ئۇيغۇرچە تەرجىمانىدىن.

تى. هاجى تۆره هەتتا ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى، چىقىشقاقلىقى ۋە مۇلايىملىقى بىلەن هەتتا ياقۇپ بەگنىڭ ۋارىسى بولغان ئۆكتەم ۋە ياۋۇز بەگقۇلى بەگكىمۇ خېلى تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

مۇهەممەت غوجا ۋە ئابدۇللا پانساتقا كەلسەك، ئۇلارنىڭ بىرى دىنىي ئۆلىما، بىرى هەربىي بولۇپ، ياقۇپ بەگنىڭ مۇهىم يارەمچىسى بولغان مۇشۇ ئىككىيلەن توغرىسىدا كۆپ نەرسىلەرنى ئىگىلىيەلمىگەنلىگىمىزدىن ئەپسۇسلىنىمىز. بۇ هەقتە بىلىدىغانلىرىمىزنىڭ هەممىسىنى ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئەمما شەك-شۇبهىسىزكى، ئۇلار ياقۇپ بەگنى ئۆز هاكىمىيىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە دەۋەت قىلغان ئاساسلىق كىشىلەر ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككىيلەن ئۆزلىرى ساداقەتمەنلىك بىلدۈرۈپ كېلىۋاتقان ئادەمنىڭ هەممىدىن بەكرەك ئىشەنچىگە ۋە دوستلۇقىغا ئېرىشكەنىدى. بىر دوكتۇر بىللىۋۇنىڭ ئەسىرىدىن ياقۇپ بەگنىڭ ئۇزۇن سىناقلاردىن ئۆتكەن يەنە بىر ئادىمى توغرىسىدا كۆپىرەك نەرسىلەرنى بىلىۋالدۇق. ياقۇپ بەگنىڭ جايلارغا تەيىنلىگەن ئەمەلدارلىرى ئىچىدە مۇهەممەت يۇنۇس دېگەن زاتنى كۆپرەك تەربىيە كۆرگەن ۋە بىلىملىك كىشى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ كىشى قەشقەرىيىدە كۆپنى كۆرگەن دەپ تەرىپلىنىدىكەن، ئەمما شۇ جاغلاردا مەكتەپلەردە ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئىچىدە يېتىنقى زامان تىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئابرويىنىڭ زادى قانچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى مۆلچەرلەش ناهايىتى قىيىن. مۇهەممەت يۇنۇس كۆپ يىللار-دىن بۇيان ئاتلىق غازىنىڭ يېنىدا ئىشلەپ كېلىۋاتقان ئىشەنچلىك ئادەمى بولۇپ، ياقۇپ بەگ قوقەندە خىزمەت قىلىۋاتقان چاغدىلا، ياقۇپ بەگكە كاتىپ بولغان. لېكىن ئۇ بىر مۇلكىي خادىم بولغاچقا، بۇزرۇكخانىنىڭ يىراقتا قىلغان هەربىي يۇرۇشلىرىگە قاتناشمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئالىمقۇل ۋاپات

بولۇپ خۇدا يارخان مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىنلا قەشقەر-
يىگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ قەدىناس دوستى ۋە خوجايىنىنى تاپقانە-
كەن. ياقۇپ بەگ ئۇنىڭ ئىقتىدارىغا قايىل بولغاچقا ۋە مۇشۇن-
داق يارامليق ئىختىساس ئىگىلىرىگە جىددىي ئېھتىياجلىق
بولۇۋاتقاچقا، مۇھەممەت يۇنۇسنى دەرھاللا يېقىندا ئىستېلا
قىلغان يەركەنگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتىدۇ. بۇ يەر قەشقەرنىڭ
بوينىچە ئەڭ باياشات، نوپۇسى ئەڭ كۆپ، شۇنداقلا جېدەل-
ماجىرا ئەڭ كۆپ يۈز بېرىدىغان بىر جاي ئىدى. ئۇنىڭ جېدەل-
چى يەركەنلىكلەرنى يېڭى ھۆكۈمرانغا پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇش
ئۈچۈن قوللانغان تەدبىرلىرى، شۇنىڭدەك ئۆزى باشقۇرۇاتقان
بۇ جاينى تۈزەش جەريانىدا كۆرسەتكەن ناھايىتى كەم ئۈچراي-
دىغان قابىلىيىتى ياقۇپ بەگنىڭ بۇ قوقەنلىك بۇرادىرىنى
تاللۇۋېلىپ توغرا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ ھاكىم
دەسلەپتە، ئازراق قارشىلىق قىلغانلىكى ئادەمنى دەرھال تۈتۈپ
قەتلى قىلىشتەك يۇقىرى بېسىملىق ۋاستىنى قوللانغانىكەن.
لېكىن ئاخىرقى پەيتتە يەل ئىچىدە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى سەل
يۇمشاپ قاپتۇ. بۇ، ئېھتىمال، ھەممە پىسقى-پاساتلارنىڭ تازد-
لىنىپ بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن قالسا، ياقۇپ
بەگنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىچىدە يەنە قەشقەرنىڭ ھاكىمى
بولغان ئاردىش بەگ، قەشقەرىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق
تۇنجى ئەلچىسى يەھياخان تۆرە ۋە ئاتۇشتىكى مۇھەممەت
بەگلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن، لېكىن بىزدە
ئۇلار ھەققىدە تولۇق ماتېرىيال بولمىغاچقا، كەڭ كىتابخانىلارنى
قىزىقتۇرغۇدەك تەپسىلىي بايان قىلىپ بېرەلمەيمىز.

X باب. یاقۇپ بەگنىڭ روسىيىگە قاراتقان سىياسىتى

یاقۇپ بەگ خېلى بۇرۇنلا رۇسلار بىلەن ئۇچراشقان. ئاق مەسچىت قولدىن كەتكەندىن تارتىپ یاقۇپ بەگ قوقەندىن كېتىپ قالغانغا قەدەر بولغان ئۇزاق بىر مەزگىلدە، رۇسلار قىرىم ئۇرۇشىدا ھالسىزلانغانلىقتىن، ئۆز ۋاقتىدا سىر دەریاسى ۋادىسىغا ھەربىي یۇرۇش قىلغاندىكىدەك دەبدەبە بىلەن داۋاملىق ئىلگىرىلىيەلمەي قالغاندى؛ ئەمما شۇنىڭدا قىلچە شەك-شۇبھە یوقكى، یاقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى شۇنىڭدەك ئىشنىڭ یەنە یۈز بېرىش ئېھتىمالى بارلىقىنى ئۆز كۆڭلىدە ئالدى بىلەن ھېسابقا ئالاتتى. رۇسلار 1865-یىل تاشكەنتكە بىر مەھەل تەھدىت سېلىپ، ئاخىر بۇ یەرنى ئىشغال قىلىۋالدى-دە، ئۆز-لىرىنىڭ چېگرا پاسىلىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۆلەت زېمىنىنى ئامۇ (جەیھۇن) دەریاسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى ئەتراپىدىكى جايلارغىچە كېڭەیتتى. بۇ چاغدا یاقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ قەشقەرىيىدىكى ئىشلىرىغا بەنت بولۇپ كەتكەنلىكتىن، قوقەندىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايتتى. شۇڭا ئۇ قوقەندىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە بۇخارا قوشۇنلىرىنىڭ 1866-یىلى تارمار قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭمۇ ئۇزاققا قالماي رۇس كېڭەیمىچىلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى ئۇیلاشقا مەجبۇر بولدى. یەنە شۇ یىلى قەشقەرىيىنىڭ مۇھىم رایونلىرىدىكى بارلىق قارشىلىقلارنى یەڭدى، ئارقىدىنلا بۇزرۇكخاننى تەختتىن ھەیدىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بۇ دۆلەتتىكى خەلقنىڭ سىياسىي ھاياتىدا بۇرۇنقىدىنمۇ ئېغىر مەسئۇلى-

يەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، 1866 - يىلى قەشقەرىيىنىڭ بۇ يېڭى ھۆكۈمرانىنىڭ كونا زەقەبى بولغان رۇسلار قوقەنلىكلەر ۋە بۇخارالىقلارنى يەڭگەندىن كېيىن، دىققەت ئېتىبارىنى ئاخىر ئۇنىڭ بۇ يەردىكى ھەربىكەتلىرىگە قارىتاتتى. نىھايەت، رۇسلار ئۇنىڭ مۇشۇ بىر مەزگىلدىكى ھەربىكەتلىرىگە ئانچە تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىدى. قوقەنىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى روسىيە ھاكىمىيىتى بىلەن قەشقەرىيىنىڭ يېڭىدىن گۈللەنگەن ھاكىمىيىتىنى تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى؛ ئەمدى يا بۇ ئىككى ھاكىمىيەت تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشىدۇ، يا بىر قاتار ئۇششاق - چۈششەك تالاش - تارتىشلار تۈپەيلىدىن روسىيە ئىمپېرىيىسى ھىندىستانغا ۋە جۇڭگوغا قاراپ يەنىمۇ كېڭىيىدۇ، گەپ ئەمدى پەقەت بۇ ئىشلارنىڭ قاچان يۈز بېرىدىغانلىقىدىلا قالدى، خالاس. قوقەن خانلىقىنىڭ ھازىرغىچە مۇستەقىل تۇرۇۋاتقان قىسمى روسىيە بىلەن قەشقەرىيىنى يەنىلا ئىككىگە ئايرىپ تۇرماقتا، قىزىلئارت تاغلىق رايونىنىڭ خەتەرلىك تاغ - داۋانلىرى ئاندىق غازىنىڭ روسىيە بىلەن كېلەچەكتىكى مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەشتىن بۇرۇن ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى. دەرۋەقە، شۇ كەمگىچە رۇسلار قەشقەرىيىگە ئانچە قىزىقىپ كەتمىدى. چۈنكى قەشقەرىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا بۇرۇندىنلا مۇناسىۋەت بار دېگەندىمۇ، كۆپ ئەمەس ئىدى. ئىلىدىكى ئەھۋال بۇنىڭغا زادىلا ئوخشىمايتتى. ئۇ يەردە كۆپ يىللاردىن بۇيان رۇس سودىگەرلىرى ۋە روسىيىنىڭ كونسۇلى تۇرۇپ كەلگەندى. روسلار ئىنسىق كۆلىنىڭ شىمالىغا 50 مىل كېلىدىغان ئالموتا ياكى ۋىرنىنىدا تۇراتتى، ئىسىق كۆلنىڭ 50 مىل شىمالىغا، ئىلىنىڭ 250 مىل غەربىگە جايلاشقان بۇ مۇھىم قورغان بىرقانچە يىل ئىچىدىلا غايەت چوڭ، ئاۋات شەھەرگە ئايلىنىپ، ئۇنىڭ تاغ ئارىسىدىكى بۇرۇنقى قورغانچاقلىقىدىن ئەمە-

دى قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغانىدى. رۇس سودىگەرلىرى مۇشۇ يول ئارقىلىق ئىلى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل ۋە بېيجىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدە سودا-سېتىق قىلاتتى ۋە جۇڭگو سودىگەرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ياخشى ئاساس سېلىۋالغانىدى. شۇڭا ئىلى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان رۇسلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تۇڭگانلارنىڭ ئىلىدا جېدەل-ماجىرا چىقىرىشىنى ياقتۇرمايتتى. چۈنكى بۇرۇنقى ماجىرالار مۇشۇ ئەتراپتىكى سودا-سېتىقنى بىر مەزگىل پۈتۈنلەي ئۈزۈپ قويغاچقا، جۇڭگولۇقلار بىلەن بولىدىغان سودىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن رۇسلار سىبىرىيە بىلەن ئايلىنىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولغانىدى. رۇسلار ئىلى ۋەزىيىتىدىكى قالايمىقانچىلىقلارغا ئالتە يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت چىداپ كەلدى. شۇ مەزگىلدە، بۇ يەردىكى تۇڭگانلار بىلەن تارانچىلار ھاكىمىيەت تالىشىپ جېدەل-ماجىرا قىلىشقانىدى؛ ئەمما يەرلىك ھاكىمىيەت بۇ يەردىكى جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىنى ئالغان چاغدا، رۇسلارنىڭ ئۆز نارازىلىقىنى يوشۇرۇشقا تاقىتى قالمىدى. شۇ ۋەجىدىن ياقۇپ بەگ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئىستېلا قىلىپ بولۇپ، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا تەھدىت سالىدىغان چاغدا، رۇسلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىلى بىلەن بولغان ئۆسمۈشتىكى سودا ئالاقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى باھانە قىلىپ، بۇ جايلارنى ياقۇپ بەگدىن بۇرۇنراق بېسىۋالغانلىقىغا ئىجەبلەنمىسەكمۇ بولىدۇ. ئەمما رۇسلار بۇ جاينى بېسىۋېلىشتا، ئىشنى ئىمكان قەدەر جۇڭگولۇقلارنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويماسلىق شەرتى ئاستىدا قىلدى: روسىيە ئىلىنى جۇڭگو زېمىنى دەپ رەسمىي ئېتىراپ قىلدى؛ چار پادىشاھ ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ئارقىلىق جۇڭگو ئىپېراتۇرىغا جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئىلىغا يەرلىك تەرتىپىنى ساقلىيالىغۇدەك قوشۇن ئەۋەتىشى بىلەنلا بۇ جاينى دەرھال قايتۇرۇپ بېرىمىز، دەپ ۋەدە بەردى. جۇڭگولۇقلار رۇسلارنىڭ

مەككارلىقىغا گول بولۇپ قېلىپ، ئۇلاردىن ئۇزاققىچە مەمنۇن بولۇپ يۈردى. روسىيە دىپلوماتىيە جەھەتتە مۇشۇنداق ئۇستىلىق قىلىپ، يەنە بىرنەچچە تۈرلۈك مۇھىم سودا ئىمتىيازلىرىدىمۇ نەپسى قانىغۇدەك مەنپەئەتكە ئېرىشتى. دۆلىتىمىز بىر تۈرلۈك بولمىغۇر سىياسەت قوللانغانلىقتىن، روسىيە جۇڭگولۇقلارغا قوللانغان مۇشۇ بىر دوستانە مەرىكىتى ئارقىلىق يارغانسىرى چوڭ ئۇنۇم ھاسىل قىلىشقا باشلىدى. مەنتەي يۇننەندە بىر مۇسۇلمانلار ھاكىمىيىتى قۇرغاندى. ئۇ گويا بېيجىڭدىن مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي ئۈزگەندەك قىلاتتى. دالى ۋىلايىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پادىشاھ پان تاينىڭ ھۆكۈمىتى ۋە ئاقكۆڭگۈللۈكى ھەققىدىكى ئاخبارات بېتىپ كەلگەندىن كېيىن، دۆلىتىمىز ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ بۇ پادىشاھ بىلەن سۆھبەت ئۇتكۈزگەنلىكتىن، جۇڭگو دائىرىلىرى بىردىن توپىلاڭچىلارنى ئاستىرتىتىن قوللىدى، دەپ قاتتىق نارازى بولغاندى. كېيىن بىز شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولساقمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى تۇراقسىزلىقىمىز تۈپەيلىدىن جۇڭگولۇقلارنىڭ بىزنىڭ ئۇستىمىزدە قوزغالغان ئەندىشىسىنى تۈگىتەلمىدۇق. رۇسلار بولسا بۇزرۇكخان بىلەن ياقۇپ بەگ قۇرغان قەشقەرىيە ھاكىمىيىتىنى بىرنەچچە يىلغىچە ئېتىراپ قىلماي كەلگەنلىكى ئۈچۈن، جۇڭگو بىلەن بولغان كۆرۈنۈشتىكى دوستلۇقنى ساقلاپ قالدى. ئەمما رۇسلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى قىلچىمۇ مەدھىيىلەشكە ئەرزىمەيتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا رۇسلارنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بىۋاسىتە پايدا-زىيان مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. ئۇلار پەقەت جۇڭغارىيىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگىلا كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار پۈتۈن بىر ئەسىردىن بۇيان بۇ جاي بىلەن سودا ۋە سىياسىي جەھەتتىلەردە قويۇق ئالاقە قىلىپ كەلگەن، جۇڭغارىيە بولسا قەشقەرىيىدە يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىكنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. شۇڭا كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى

قەشقەرىيىدە يۇز بەرگەن ۋەقە تەرەققىي قىلىپ جۇڭغارىيىنىڭ كەلگۈسى مۇستەقىللىقىغا خەۋپ يەتكۈزۈشى بىلەنلا رۇسلار دەرھال جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، بۇ جايىنى بىسۋالغانىدى. ئىلى رۇسىيىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان چاغدا، بۇ يەرنىڭ ئىلىگىرىكى سودا ئالاقىلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەسلىگە كەلدى. كېيىن ئۇلار ئۇرۇمچى، ماناس ۋە قۇمۇلدىكى تۇڭگانلار بىلەنمۇ سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ئۇلار بۇ شەھەرلەردىكى ھۆكۈمرانلارغا سودىگەر ياكى ساياھەتچىلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقىنىڭ ئاقىلانە بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈش ئۈچۈنلا بەزى تەدبىرلەرنى قوللانغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. دېمەك، روسىيىنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىشلار مەلۇم دەرىجىدە كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ قالغانىدى. لېكىن ئىلىنىڭ بۇرۇنقى ئاۋات مەنزىرىسى زادىلا ئەسلىگە كەلمىدى. چۈنكى ئالمۇتا يەنىلا مۇشۇ ئەترابتىكى ئەڭ مۇھىم شەھەر ئىدى. بۇ شەھەر مۇشۇ تاغلىق رايوندا بۇلاڭچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان قىرغىزلاردىن سودا يولىنى قوغداش ئۈچۈن 1854 - يىلى قۇرۇلغان كىچىك بىر ئىستىھكام ئىدى. بۇرۇن تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق كىچىككىنە بىر جاي ئەمدى قازاقلار ۋە قالماقلار مۇھىم ئولتۇراقلاشقان غايەت زور بىر تۇزالغۇغا ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى ئاۋات بىر رايون بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا رۇسىيىلىكلەرنىڭ نىمە ئۈچۈن ئالدى بىلەن جۇڭغارىيىگە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى ئەستە تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمدى قەشقەرىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا كەلسەك، رۇسلار ئەسلىدە ياقۇپ بەگ بىلەن جۇڭگولۇقلاردىن ئىبارەت بۇ ئىككى دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن تالاش - تارتىشلارغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيتتى، ئەمما شەرقىي تۈركىستاندا قۇدرەتلىك مۇسۇلمانلار دۆلىتى قۇرۇلغان، ئۇ ئىلىنىڭ مۇستەقىللىقىغا تەھدىت سالغان ھەم قوقەننى پارچىلاش ئالدىدا تۇرغان

چاغدىلا، روسىيە تېخى يېقىندا ئاتىلىق غازى دەپ ئاتالغان بۇ كىشىگە قانداق سىياسەت قوللانسا ئەڭ ئاقىلانە بولىدىغانلىقى ئۈستىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. بىز رۇسلارنىڭ ئىلىنى قوشۇۋېلىشنىڭ زادى زۆرۈرىيىتى بار-يوقلۇقى، ھەتتا بۇنىڭ ئېھتىياتسىزلىق بىلەن قىلىنغان ھەرىكەت ئىكەنلىكى ئۈستىدە گۇمانلانساقمۇ، لېكىن بۇ ئىشتا رۇسلارنى ئەيىبلىيەلمەيمىز. رۇسلارنىڭ بۇ قېتىمقى ھەرىكىتى، ئېھتىمال ئۇلارنىڭ ئىستېلالىرى ئىچىدە بىز ئەپۇ قىلالايدىغان بىر قېتىملىق ھەرىكىتى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ تەدبىرنى ئۇلار ئەھۋالنى چۈشەنمەي قېلىپ ياقۇپ بەگنى كەلگۈسىدە جەزمەن رۇسلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدىغان رايونغا بېسىپ كىرىشتىن توسۇشنى مەقسەت قىلىپ قوللانغان دېگەندىمۇ، تولىمۇ ئالدىراپ كەتكەن. ھەتتا ياقۇپ بەگدە كىشىلەرنىڭ «مەرتلىك بىلەن» ئېيتقانلىرىدەك سىياسىي جەھەتتە ئۆزىنى جەزمەن ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغان ئىشنى قىلىدىغان يەنى تىيانشاننىڭ شىمالىغا ئىچكىرىلەپ كىرىدىغان مەقسەتنىڭ بار-يوقلۇقىمۇ ئېنىق ئەمەس. كىتابخانىلارنىڭ سەمىگە سېلىپ قويماقچى بولغىنىمىز شۇكى، رۇسلار قەشقەرىيىدە يۈز-بەرگەن ۋەقەلەرگە، خۇددى ھىندىستاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە ئوخشاش، كۆڭۈل بۆلمەيتتى. بۇنداق ھالەتئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 1866-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. شۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، ياقۇپ بەگ پۈتۈنلەي مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى ئىگىلىگەن ئاخبارات بىزنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمىتىمىزنىڭكىدىن تېز ۋە توغرا بولغاچقا، ئۇلار قەشقەرىيىنىڭ غەربىدىكى مۇسۇلمانلار دۆلىتىدە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغان، يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان بۇ ھاكىمىيەتكە ئەھمىيەت بەرمىسە بولمايدىغان بولۇپ قالغانىدى.

1866-يىلى، نارىن ئەتراپىدا ئىككى تەرەپنىڭ چېگرا

مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىنىڭ
ھەربىگە تىلىرىگە ئارىلاشماسلىق ھەققىدە مۇجمەل بىر كېلىشىم تۈ-
زۈلۈپ، رۇس قوشۇنلىرىنىڭ نام جەھەتتە قەشقەرىيىگە تەۋە بول-
غان زېمىن ئىچىدە قوقەنلىك قاچاقلارنى ۋە بۇلاڭچى قىرغىزلار-
لارنى قوغلاپ تۈتۈشىغا رۇخسەت قىلىنغان، قەشقەرىيە ھۆكۈمە-
تىگىمۇ زۆرۈر تەپىلغاندا شۇنداق قىلىش توغرىسىدا ھوقۇق بې-
رىلگەنىدى. شۇ چاغلاردا تەلەي ئۈچۈن كەلگەنمۇ ياكى بىر-بې-
رىگە ھۆرمەت قىلغانلىقتىنمۇ، دەسلەپكى چاغلاردا تۈزۈلگەن بۇ
تومتاق كېلىشىمنى ئىجرا قىلىش داۋامىدا، بۇ ئىككى ھاكىمىيەت-
نىڭ ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدى-
غان توقۇنۇش يۈز بەرمىدى. روسىيىنىڭ سىبىرىيە ۋە تۈركىس-
تاندىكى ھەربىي ۋالىيلىرى گەرچە بۇزرۇكخان بىلەن ياقۇپ بەگ-
نى ئېتىراپ قىلماي كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شەرقىي چېگ-
رىدىكى بۇ يارىشىش چارىلىرىنى ياقۇپ بەگنى ئۆزلىرىدىن مەدەت
تىلەشكە مەجبۇر قىلىدىغان ۋاستە قىلىۋېلىشقا تىرىشاتتى. ئەگەر
ئۇلارنىڭ غەرىزى ھەقىقەتەن مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا، ئۇ
ھالدا بىز كېيىنكى ئىشلاردىن ياقۇپ بەگنىڭ قەتئىي پوزىتسى-
يىسىدە تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بارلىق پىلانلىرىنى مەغلۇپ قىلىۋەت-
كەنلىكىنى كۆرىمىز. ئەمما موسكۋا ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەت-
تىكى كارامىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن بولسىمۇ، قەشقەرىيە
ھۆكۈمرانىنىڭ روسىيە ھاكىمىيىتىدىن قورقۇۋاتقانلىقىدىن پاي-
دىلىنىپ پايدا ئېلىشى مۇتلەق زۆرۈر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
روسىيە، بىر تەرەپتىن جۇڭگولۇقلارنىڭ كەتكەنلىكىگە چوڭقۇر
ئەپسۇسلىنىپ، شەرقىي تۈركىستاندا يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇ دۆلەت-
نى ئېتىراپ قىلىشنى رەت قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن،
ئۆزلىرىنىڭ چېگرا رايونىدا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلىرىغا قەشقەرىيە-
نىڭ يېقىن ئەتراپتىكى ئەمەلدارلىرىدىن ناردىن دەريا سىغا بىر

كۆۋرۈك سېلىش ۋە تىيانشان ئارقىلىق قەشقەرگە كىرىدىغان بىر ھەربىي تاشيول ياساشنى تەستىقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ھەق قىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ، 1867 - يىلقى ئىش، ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى قەشقەردىكى دائىرىلىرىنىڭ كەسكىن رەت قىلىشى تۈرغان گەپ ئىدى. ئەگەر بۇنداق تەلەپكە سۈكۈت قىلىنىدىغان بولسا، قەشقەر شەھىرى پۈتۈنلەي رۇسلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى. قەشقەر شەھىرى ھەربىي جەھەتتە ئىنتايىن پايدىسىز ئورۇندا ئىدى. ئىسسىق كۆلدىن يولغا چىققان ھەرقانداق بىر ھەربىي قوشۇننىڭ تېز ئاقىدىغان ناردىن دەريا سىدىن ۋە تىيانشان تاغلىرىنىڭ ھەرقايسى ئېغىزلىرىدىن ئۆتمىكى ناھايىتى قىيىن ئىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى ئۆز تەكلىپىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمران تەرىپىدىن رەت قىلىنغانلىقىغا ناھايىتى تېرىكىپ، ناردىن دەريا سىنىڭ بويىغا بىر ئىستىھكام سېلىشنى جىددىي قارار قىلدى، بۇ ئىستىھكام 1868 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ئەمما شۇ يىلى ۋەزىيەتتە يېڭى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەنلىكتىن، رۇسلاردا قەشقەرىيە بىلەن تىنچ يول ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ، دېگەن يېڭى ئۈمىد تۇغۇلدى، مۇشۇ ئىككى يىلدا غەربىي تۈركىستاندا ماجىرا ۋە ئۇرۇشلار زاددىلا ئۈزۈلمىدى. رۇسلار: بۇخارا يا قوپ بەگ نىڭ قۇترىتىشى ئارقىسىدا قوقەن، خېۋە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ رۇسىيىگە قارشى چىقتى دېدى، ئەمما ئەمەلىيەتتە، بىرلىشىپ قارشى چىقىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. چۈنكى چار پادىشاھىنىڭ قوشۇنلىرى قوقەن ۋە بۇخارانى بىر-بىرلەپ تارمار قىلىپ يۈتۈپ كەتكەن، خېۋەنى كېيىن جازالاشقا قالدۇرۇپ قويغانىدى. خېۋە ئىنتىپاقداشلار ئىچىدە فرونتىتا ئازتولا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن بىردىنبىر دۆلەت ئىدى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ ئەڭ روشەن نەتىجىسى شۇ بولدىكى، روسىيە سەمەرقەننى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، قارشىلىقلار ۋاقتىنچە بېسىقتى

قالدی. لېكىن روسىيىنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنىڭ تاشكەنتكە قايتىپ كېتىشى بىلەنلا، شۇ جايدىكى ناھايىتى زور قوراللىق قىسىم سەمەرقەنتنى ساقلاپ ياتقان ئاز ساندىكى رۇس قوشۇنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن، پۈتكۈل رايون بويىچە قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش باشلىنىپ كەتتى. روسىيە قوشۇنلىرى ئۆزلىرىنىڭ قورغانلىرىنى چىڭ ساقلىدى. ئۇلار گەرچە ئەسكەرىي كۈچ جەھەتتە زور تالاپەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما گېنېرال كائۇفمان باشچىلىقىدىكى يارەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگەنگە قەدەر شەھەرنى ساقلاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇخارا سۈلھ تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى، ئۇيان سۆزەپ، بۇيان سۆزەپ، بەختسىز ئەمىر مۇزەپپەر بىلەن ئاخىر تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالىدى. رۇسلار مۇشۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، كەرمىنىيە، چارجۇ، قارشى قاتارلىق يەرلەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. كەرمىنىيە بۇخارا شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدە تەخمىنەن 50 مىل كېلىدىغان يەردىكى كاتتا قورغاندىن سەمەرقەنگە ئۆتىدىغان يول ئۈستىدە ئىدى؛ قارشى كاتتا قورغاننىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 60 مىل كېلىدىغان يەردىكى جەيھۇن دەرياسىغا بارىدىغان يول ئۈستىدە ئىدى؛ چارجۇ جەيھۇن دەرياسى بويىغا، بۇخارانىڭ غەربىي تەرىپىگە تەخمىنەن 80 مىل كېلىدىغان يەردە ئىدى. بۇ جايلارنىڭ ئىچىدە چارجۇ ھەممىدىن مۇھىم بىر جاي ئىدى. چۈنكى ئۇ يەردىن مەرۋى بىلەن مەشھەتكە ئۇدۇل بارىدىغان بىر كارۋان يولى ئۆتەتتى. 1870 — 1871 يىللىرى بۇخارا يەنە بىر قېتىم جەڭگە ئاتلاندى. لېكىن ئىنتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ قەدىمىنىڭ بىردەك بولمىغانلىقى ۋە قوقەنىنىڭ زەئىپلىكىدىن يەنە مەغلۇپ بولدى. غەربىي تۈركىستاندىكى ھەرقايسى يىللەتلەر ئۆزلۈكسىز قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن مۇشۇ ئىدىسىز بەش يىل جەريانىدا، ياقۇپ بەگ باشتىن - ئاياغ يېتەرەپ ئورۇندا تۇردى.

ئەگەر ئۇنى روسىيىگە قارشى ئىنتىپاق تۈزۈشتە ئاستىرتىن قول تىققان دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە ۋاستىسىگە زىت ھەرىكەت قىلغان بولاتتى. بۇخارا بىلەن بىلەن قوقەنىڭ روسىيە ئۆزلىرىگە تاڭغان بېقىندىلىق بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش يولىدىكى ھەرىكەتلىرىگە قەشقەرىيە قوشۇلىدىن ھېچكىم قاتناشمىدى. چۈنكى بۇ چاغدا ياقۇپ بەگمۇ كابۇلدىكى شىرئەلىگە ئوخشاشلا ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇرۇۋاتقان داۋىرىدىكى ئىچكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەنلا بەنت بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ئۆز زېمىنىنىڭ ئەڭ شەرقىي تەرىپىدە، بىر ئېتىقاد تىكلىرگە قارشى ئۇرۇش قوزغاشقا رازى ئىدىكى، قارامىلىق قىلىپ ئىسلامىيەتنىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۈشمىنىگە قارشى «غازات» قىلىشنى ئەسلا خالىمايتتى! رۇسلار ياقۇپ بەگدىن ئۆزلىرىنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغانلىقى ئۈچۈن خېلى رازى ئىدى. ياقۇپ بەگ تېخى پېشىپ يېتىلمىگەن قوزغىلاڭلارغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمىسە ياكى قول تىقمىسا، گەرچە ئۇنىڭ بەزى ئاساسلىق ۋەزىرلىرى بۇنداق قارشىلىقلارنى قوللىغان تەقدىردىمۇ، رۇسلارنىڭ شۇ چاغدىكى تۈركىستانغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۈچۈن ئەڭ دوستانە ھەرىكەت ھېسابلىناتتى. چۈنكى روسىيە ئەزەلدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ يەككە-يېگانە كۆرسەتكەن ھەرقانداق قارشىلىقلىرىدىن قىلچە قورقمايتتى. غەربىي تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار ئەگەر بىر نىيەتتە قوزغىلىپ تەكشى قەدەم تاشلىمىسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە بىرەر مۇنتىزىم قوشۇن ۋە مۇنتىزىم ئوفىتسېرلاردىن تەشكىللەنگەن ئاساسلىق كۈچنىڭ يارىدىمىگە ئىگە بولمىسا، مەسىلەن، يىراقتىكىسىنى ئېيتمىساقمۇ، ئافغانىستان ياكى قەشقەرىيىنىڭ مەلۇم مەزگىلدە يەتكۈزۈپ بېرەلىگۈدەك ئاساسلىق كۈچىنىڭ يارىدىمىگە ئىگە بولمىسا روسىيە قوشۇنلىرىغا قاقشاتقۇچ

زەربە بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ 13 يىل بۇرۇنقى كونا ئۇۋۇسىغا زادىلا سۈرۈپ ھەيدەپ كىرگۈزۈۋېتەلمەيتتى. ياقۇپ بەگنىڭ دۆلىتىنىڭ ئۆز مۇستەقىللىقىنى دوغا تىكىدىغان بۇنداق چوڭ تەۋەككۇلچىلىككە ئۇرۇنغۇدەك قودرىتىنىڭ بار - يوقلۇقىمۇ كۈمانلىنارلىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق دىققەت ئېتىبارىنى ۋە بارلىق بايلىقىنى دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قارىتىپ، روسىيە پىلەن بىۋاسىتە تۇتۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىپ، ماختىغۇدەك ئىش قىلدى؛ ئەمما شۇنداقتىمۇ، قوقەنلىكلەرنىڭ ئازاب ئوقۇيدىغانلىرىدىكە پەقەت كۆكۈل بۆلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆز نامىغا داغ چۈشۈردى. ئىگەر ئۇنى دەسلەپكى چاغلاردىكى مۇشۇ ئىشلارنى ياخشى قىلمىدى دېسەك، ئۇنىڭ 1875 - يىلدىكى ئاخىرقى قېتىملىق ئاسىيلىقى تېخىمۇ ياخشى بولمىدى. ئېكىن بىز بۇ ۋەقەنى ۋاقتىچە سۆزلىمەي، مۇشۇ بابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا مۇھاكىمە قىلىشقا قالدۇرىمىز. ياقۇپ بەگ ۋەزىيەتكە ئىنتايىن شەخسىيەتچىلىك بىلەن قارىغان بولسا كېرەك. ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تېخى مۇستەھكەملىۋالالمىغاچقا، چەت ئەللەردە بىرەر بوران چىقىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەمىنلەپ تۇرغان لىنگىرتاقتاق كېمىسىنى ئۆرۈۋېتىشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇنىڭ سىياسىتىنىڭ پۈتۈن مەقسىتى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان دىققىتىنى باشقا تەرەپكە بۇرۇۋېتىش ئىدى. بۇ يەردە ھەممىدىن مۇھىم بولغىنى، بىر ئامال قىلىپ رۇسلارنى ئۆزلىرىنىڭ تەۋەسىدىكى پاراكەندىچىلىكنى ياستۇرۇشقا ئالدىرىتىش كېرەك ئىدى، رۇسلار بىركۈن ھايال بولسا، ياقۇپ بەگنىڭ ئورنى شۇنىڭغا ئەگىشىپ بىر قەدەر كۆچىيەتتى؛ مۇبادا رۇسلار ۋاقتى كېلىپ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىشقا ئورۇنسىمۇ، ئۇ قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتەلەيتتى. ياقۇپ بەگنىڭ بىر مەھەللىنىڭ سىياسىتىنىڭ ماختىغۇدەك يېرى بولمىغان بىلەن، ئەمما ئۇنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرىغا

قىلغانلىرى خېلى تۆزۈكتەك قىلىدۇ. شۇڭا ئىشنىڭ نەتىجىسى دەل ئۇنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك بولدى. 1868 - يىلى رۇسلارنىڭ ناردىنغا ئىستىھكام ياسىغانلىقى ئۇلارنىڭ قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىش يولىدىكى تەييارلىقى ئىدى. ياقۇپ بەگنىڭ مۇشۇنداق مۇرەسسە- چىلىك سىياستى ئۇنى شۇ قېتىمقى خەۋپ - خەتەردىن قۇتۇلدۇ- رۇپ قالدى. 1870 - يىلى چار پادىشاھ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەشەد- دىي دۈشمىنى دەپ جاكالىدى. رۇسلار يەنە بىر قېتىم يىراق مۇساپىلىك ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ئۇنىڭ ئۇيقۇسىنى ئىچچىپ قوي- ماقچى بولدى؛ بۇ چاغدا قوقەندە يەنە ئارشىلىق يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن، رۇسلارنىڭ دىققەت نەزەرى يەنە بىر قېتىم بۇرال- دى. ھەمدە روسىيە قوشۇنلىرى نارىن قورغىنىدىن پەرغانىگە يۆتە- كەپ كېتىلدى. 1873 - يىلى خېۋەگە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشمۇ نىشانىنى بۇراش رولىنى ئوينىدى؛ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قارىشى- چە، ئەسلىدە قارام ئاتىلىق غازىنىڭ بېشىغا كېلىپ تېگىدىغان چوماق باشقا تەرەپكە بۇرىۋېتىلگەنىدى؛ ئاخىر 1875 - يىلى قوقەندە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭ يەنىلا يەرلىك ئاھالىنىڭ روسىيە- گە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئېغىر ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا ئاز قالغان بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ ياقۇپ بەگنى روسىيىنىڭ تەييارلاپ بولغان بىر قېتىملىق تاجاۋۇزىدىن ساقلاپ قالدى.

يەنە 1868 - يىلىغا كېلەيلى، شۇ چاغدا روسىيە ھۆكۈمە- تى ناردىن دەرياسى بويىغا ئىستىھكام سېلىۋالغانىدى ھەمدە روس- سىيىنى كۆزگە ئىلماي رۇسلارنىڭ ئاتۇشقا ئۆتىدىغان تاغ يو- لىنى ياساش تەلىپىنى رەت قىلغان ياقۇپ بەگنى جازالىماقچى ئىكەنلىكىنىمۇ ئاشكارا جاكالىغانىدى. تاكى شۇ يىلغا قەدەر، ئۇ- لار ئاردىسىدىكى ئالاقە ئىككى تەرەپنىڭ چېگرا ئەمەلدارلىرى ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان يېرىم ھۆكۈمەت خاراكتېرلىك ئالاقە ئى-

دی. ئەمدی بىر مەسىلىنىڭ باشقىچىرەك بىر تەرىپىگە توغرا كەل-
دۇق. روسىيە ئەمەلدارلىرى بىر تەرەپتىن، ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپە-
ئىتىنى دەپ ياقۇپ بەگنى يول قويۇشقا قىستىسا، يەنە بىر تە-
رەپتىن، ياقۇپ بەگنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر رەسمىي پادە-
شاھ دەپ ئېتىراپ قىلمايتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ رەقىبى ئىنتايىن
زېرەك كېلىپ قالغاچقا، بۇنداق بىر ئادەتتىكى تاكتىكىنىڭ دا-
مىغا ھەرگىز چۈشمەيتتى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ
پادىشاھلىق سۈپىتىگە لايىق ئۇسۇل بىلەن ئۇنىڭ تەستىقىدىن
ئۆتكۈزمىگۈچە ھېچقانداق كېلىشىمنى ئىمزالىيالمايتتى. بىرگە مە-
لۇمكى، رۇسلار دىپلوماتىيە جەھەتتە مەككارلىق قىلىپ مەغلۇپ
بولغاندىن كېيىن پوپۇزا قىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن تەقدىر-
نىڭ قىسمىتى بىلەن ئۇلارنىڭ بۇنداق پوپۇزلىرى ئىشقا ئاشماي
قالدى. روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تىرىشچانلىقلىرىدىن باشقا، يەنە
بەزى شەخسلەرمۇ ئۆزگىچە چارىلىرىنى ئىشقا سېلىپ كۆردى.
غۇلجىدىكى بەزى رۇس سودىگەرلىرى جۈگگولۇقلار ۋە تۈگگان-
لار بىلەن سودا قىلىشتا تولىمۇ قارام ۋە دادىل ئىدى. پايدا
تېگىدىغانلا بولسا، ئۇلار ھەرقانداق قارامىلىقتىن زادىلا باش
تارتمايتتى، ھەر قانداق خېيىم-خەتەرمۇ ئۇلارنى توسۇۋالالماية-
تى. ئۇلارنىڭ سودا پېشۋالىرى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدەك ئۇنداق
ئاۋايلاپ دەسسىمەيتتى. ئۇلار ئۇچۇن، قەشقەرىيىگە قانداق ئادەم
ھۆكۈمرانلىق قىلىسىمۇ كارايىتى چاغلىق، ئەمما بۇ يەردە تۇرغان
مەزگىلدە ئۆزلىرىنىڭ ماللىرى ۋە ھاياتىنىڭ خەۋپسىزلىكىگە كا-
پالەتلىك قىلىنىسلا بولاتتى. روسىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ تە-
يانشاننى كېسىپ ئۆتۈش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرىنى قوللايتتى.
چۈنكى خېيىم-خەتەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شەخسلەرنىڭ
ئۈستىگە چۈشسە، ھۆكۈمەت شەخسلەرنىڭ تەجرىبىسىدىن نۇرغۇن
پايدا ئالالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇس سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ

پىلانلىرىنى گېنېرال كولىپاكوۋسكىنىڭ ئالدىغا قويسا، خۇددى ئېنگلىز سودىگەرلىرى شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋال ئاستىدا كالكۇتتا دائىرىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىمىغاندەك، ئۇلارمۇ توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايتتى. بۇلا ئەمەس يەنە شۇنىمۇ تەھقىقلەشكە بولىدۇكى، روسىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنى كۆزلىگەن يەرلەرگە بېرىشقا قىزىقتۇراتتى، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدىن ۋە ئۆزلىرىنىڭ سودا بايلىقىنى كۆپەيتىشنى كۆزلەيدىغان ئارزۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى تۇرلۇك چارىلەر بىلەن قەشقەرىيىگە كىرىشكە رۇخسەت ئېلىشقا قىزىقتۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 1868 - يىلغا كەلگەندە رۇسلار ۋاستىلىك ئۇسۇللار بىلەن ياقۇپ بەگدىن ھېچنېمە ئۇندۇرۇۋالالمايدىغانلىقى ۋە ھەربىي جەھەتتە بىرەر چارە قوللىنىشنىڭمۇ مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىلا باشقا بىر ئادەمنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا سورۇن تەييارلاپ بەردى.

1868 - يىلنىڭ باشلىرى كلۇدوۋ دېگەن بىر رۇس سودىگىرى ئالمۇتىدا كىچىك بىر سودا كارۋىنى ئۇيۇشتۇردى. ئۇنىڭ ئاساسلىق مېلى موسكۋادا ئىشلەنگەن نەرقى ئەرزان ماللار ئىدى، رۇسلارنىڭ تەجرىبىسى بويىچە، بۇ نەرسىلەر غەربىي تۈركىستاندا ئەڭ بازىرى ئىتتىك ماللار ھېسابلىناتتى، ئەمما بۇ پاخپاق ماللار ئىچىدە يەنە گەزلىمە ۋە تىغلىق ئەسۋابلارغا ئوخشاش كېرەكسىلىك نەرسىلەرمۇ بار ئىدى، بۇ نەرسىلەر رۇسلاربىلەن سودا قىلغانلارغا ھەقىقىي نەپ بېرىدىغان ماللارنىڭ ئەۋرىشكىلىرى ئىدى. كلۇدوۋ نارىن دەرياسى ئارقىلىق تىيانشاندىن ئۆتۈپ ئۇچتۇرپان بازىرىغا چۈشۈپ، ئاندىن ئۇيەردىن چوڭ يولنى بويلاپ قەشقەرغە ئاسانلا بېرىۋالماقچى بولۇپ يولغا چىققانىدى. ئەمما شۇ چاغدا ياسىلىۋاقان نارىن قورغىنىدىن ئۆتۈپ ئانچە يىراققا بارماي تۇرۇپلا، بىر بۆلۈك بۇلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، ئۇ پۈتۈن ماللىرىدىن ئايرىلغان

بولسىمۇ، بەختىگە يارىشا ئۆزى قاتتىق زەخىملەنمىدى. ئېھتىمال، بۇلاڭچىلار روسىيە پۇقرالىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ھۇرمەتلىگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ماللىرىغا تەگمىۋۇ ئۆزىنى ساق قويغان بولسا كېرەك. ياكى بولمىسا، خۇددى رۇسلارنىڭ ياقۇپ بەگنى ئەيىبلەپ كۆرسەتكىنىدەك، بۇ ھۆكۈمران ئۇ بۇلاڭچىلارنىڭ شۇنداق قىلىشىغا بۇيرۇق بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ئۇنىڭچە، بۇلاڭچىلار چېگىردىن ئۆتكەن روسىيە پۇقرالىرىنى قورقۇتۇپ قاچۇرۇۋەتسە، ھۆكۈمەتكىمۇ گەپ كەلتۈرمەسلا بولاتتى. كلۇدوۋ ئىرادىسى مۇستەھكەم ئادەم بولۇپ، بىر ئىشنى قىلمەن دەپ بەل باغلىسا ئۇنى ئاسانلىقچە ئۆز يولىدىن قايتۇرغىلى بولمايتتى. روسىيە ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ھادىسىگە ئۇچراپ قالغانلىقىغا ئىچى ئاغرىپ، ئۇنىڭغا بۇرۇنقىدىنمۇ چوڭ بىر سودا كارۋىنى تەييارلاپ بەردى. ئەمما كلۇدوۋ يولغا چىقىشتىن بۇرۇن بىر ئامال قىلىپ ياقۇپ بەگنى بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار قىلىپ قويۇش قارارىغا كەلدى. ۋە تەلىيى ئۇڭ كېلىپ، غۇلجىدا تۇرۇشلۇق بىر قەشقەرلىك كىشى ئارقىلىق بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ قەشقەرىيە ھۆكۈمرانىغا ئەۋەتىدىغان سوۋغا ـ سالاملىرىغا ئۆزىنىڭ قىرغىزلارنىڭ بۇلاڭچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقىدىن شىكايەت قىلىپ يازغان بىر پارچە خېتىنىمۇ قوشۇپ يوللىدى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ چار پادىشاھنىڭ تىنچ پۇقراسى سۈپىتىدە ئۇنىڭ دۆلىتىگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىشىنلا تەلەپ قىلغانىدى، ياقۇپ بەگ ئۇنى پۈتۈنلەي كەچۈردى ھەم ئالمۇتىغا ئادەم ماڭدۇرۇپ، ئۇنىڭ سودا كارۋىنىنىڭ بىخەتەر يۇرۇشىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان يول خېتى ئەۋەتتى. بۇ سودىگەر قەشقەرىيە ھۆكۈمرانىدا ئىنتايىن ياخشى تەسىرات قالدۇردى ھەم ئۆتكەن ئىككى يىلدا روسىيە ھۆكۈمىتى بارلىق دىپلوماتىيە ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپمۇ ئورۇنلىيالمىغان ئىشلارنى ئورۇنلاشنىڭ ئېھتىمالىنى تۇغدۇردى. ھەتتا ياقۇپ بەگ ئۇ-

زىمۇ ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنىسى بىلەن تېخىمۇ ئوبدان مۇرەسسەگە كەلمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن، 1868 - يىل يازدا ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ شادمىرزا دېگەن بىر جىيەنىنى ئالۋۇتاغا ئەۋەتتى، ئۆزىنىڭ روسىيە بىلەن پۈتۈنلەي يارىشىشنى خالايدىغانلىقى توغرىسىدىكى تەكلىپىنى تاشكەنتنىڭ ھەربىي ۋالىيسىغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلىنىشنى تەلەپ قىلدى. ياقۇپ بەگ شادەمىرزىنى ماڭدۇرغان چاغدا، غۇلجىدىكى گېنېرال كولپاكوۋسكى ياقۇپ بەگنىڭ چېگرىسى ئىچىدە رۇس سودىگەرلىرىنى بولاپ كەتكەن قىرغىز قاراقچىلىرىنى چېقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ قەشقەرغە رېينتال دېگەن بىر كاپىتاننى ئەۋەتتى. بۇ قاراقچىلار يەنە قوقەن، ناردىن رايونلىرىدىن بىر نەچچە ئادەمنىمۇ تۇتۇپ كەتكەندى. روسىيە ھۆكۈمىتى بۇ كىشىلەرنى روسىيە پۇقرالىرى سۈپىتىدە شەرتسىز قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. كاپىتان رېينتال ئۆزىگە بېرىلگەن ھوقۇققا بىنائەن، بۇ ئىككى تۈرلۈك تەلەپنى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ يېڭى ھۆكۈمەتنى روسىيىنىڭ جۇڭگولۇقلار رەھبەرلىكىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن تۈزۈشكەن شەرتنامىلىرىنىڭ روھىغا خىلاپ ئىش قىلىشقا قەتئىي يول قويمايدىغانلىقىغا ھەققىي ئىشەندۈردى. كاپىتان رېينتال ئوبدان كۆتۈۋېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يۈرۈش-تۇرۇشى پەقەت شەھەر ئىچى بىلەنلا قاتتىق چەكلەندى. بۇ ئۇ قېتىمقى سەپىرىدە بۇ دۆلەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان نەرسىلەردىن كۆپ خەۋەردار بولالمىدى. لېكىن قەشقەرىيە قوشۇنلىرى ئۇنىڭدا ياخشى تەسىرات قالدۇردى. ياقۇپ بەگنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قىرغىز قاراقچىلىرى قولغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار چېقىرىپ بېرىلمىدى. نەزەربەنت قىلىنغان رۇسلارمۇ شادەمىرزا بىخەتەر قايتىپ كەلگىچە چىرايلىقچە تۇتۇپ تۇرۇلدى. شادەمىرزىنىڭ تاشكەنتتىكى ۋەزىپىسىنى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلىغانلىقى توغرىسىدىكى

خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، روسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىگە قايتىشىغا رۇخسەت قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، كاپىتان رىيىنتالنىڭ ۋەزىپىسى نەتىجىسز بولۇپ چىقتى. ئۇ ئۆزىنىڭ باشلىقىغا يېڭى ھاكىمىيەت ئاسىيادا مۇستەقىل رول ئوينىماقچى، ئېغۇاگەرچىلىككە ئېغۇاگەرچىلىك بىلەن، تەھدىتكە تەھدىت بىلەن جاۋاب بەرمەكچى بولىۋۇ دېگەندەك كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغان يېڭى خەۋەرنى مەلۇم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ دوكلاتقا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى، لېكىن رىيىنتال ئۆزىنىڭ بۇۋاستە تەسىراتىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، بۇ يېڭى ھاكىمىيەتكە كەڭچىلىك قىلىش ۋە دوستانە پوزىتسىيە تۇتۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇشۇنداق بىر زالىم پادىشاھقا شۇنچىۋالا يول قويۇپ كېتىشكە باش قوماندانلىق شىتابى قوشۇلمايتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ مەسىلە ۋاقىتنىچە بىر چەتكە قايرىپ قويۇلدى. شادمىرزا ئالمۇتادا قاماپ قويۇلغانىدى، ئاخىردا ئۇنىڭ تاشكەنتكە بېرىشىغا رۇخسەت قىلىندى. ئۇ تاشكەنتكە بارغاندا، گېنېرال كاۋفمان ياۋروپاغا كېتىپ قالغانىدى. شادمىرزا بۇيرۇققا بىنائەن ئۇ يەردىن پېتىربورگقا ئەۋەتىلدى. ئۇ پېتىربورگقا 1868 - يىلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. ئۇ بۇ يەردە تۈركىستان ھەربىي ۋالىيسىنىڭ بىر قانچە قېتىملىق غەيرى رەسمىي قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما چار پادىشاھ بىلەن ياكى باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار بىلەن كۆرۈشەلمىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ يەردە ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى بىر سەيياھ سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىندى. روسىيە ھۆكۈمىتى ياكى شۇ كەمگىچە ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى زادىلا ئېتىراپ قىلمىدى. رۇسلار بۇ جاينىڭ ۋاقىتنىچە ئىگىسىنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جۇڭگولۇقلارنى يەنىلا بۇ يەرنىڭ قانۇنىي ئىگىسى دەپ قارايتتى، 1869- يىلى يانۋاردا، شادمىرزا قەشقەرگە

قايتىپ كەلگەندە، رۇسىيە بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ مۇناسىۋىتى تامامەن ئەسلىگە كەلگەندى. رۇسلارنىڭ سودا - سېتىق قىلىش توغرىسىدىكى تەلەپلىرى نەتىجىسز بولۇپ چىقتى. كلۇدوۋ ئەپەندىنىڭ شانلىق ساياھىتىدىن باشقا، چىت ئەللىكلەرنى ئاسىيادىكى بۇ جەننەتنىڭ سىرتىدا توسۇپ قويغان تىلىسمنى ھېچكىم بۇزۇپ ئۆتەلمىدى. شادمەرزىغا ئالمۇتا بىلەن پېتربورگتا قانداق مۇئامىلە قىلىنغان بولسا، رۇسلارنىڭ ئەلچىسى كاپىتان رېيىنتال غىمۇ بۇ يەردە شۇنداق مۇئامىلە قىلىندى. ئەمما روسىيىنىڭ بۇ ئەمەلدارى ئۆزىنىڭ زېممىسىدىكى ۋەزىپىنىڭ ئاساسلىق قىسمىنى تەھدىت سېلىش تەلەپپۇزىدا بايان قىلغانىدى. ياقۇپ بەگ ئۇنى قەتئىي ھەم غورۇر پوزىتسىيە بىلەن جايلىدى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ چار پادىشاھ بىلەن باپباراۋەر ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى سالماقلىق بىلەن بايان قىلغاندا، دەخلى - تەرۇزغا يول قويماي دىغان قەتئىي جاسارىتىنى كۆرسەتتى. رۇسلار سودا جەھەتتە يول قويۇشنى تەلەپ قىلغاندا ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن رەت قىلىندى، ئۇلار روسىيىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئۇنى تىز پۈكتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇ: «مېنىڭ قېرىنداشىم بولغان ئاق پادىشاھ جاھاندىكى ئەڭ قۇدرەتلىك پادىشاھ، ئۇ يەر شارىنىڭ يوغان بىر قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا پەقەت كىچىككىنە بىر خان. شۇنداقتىمۇ مەن خەۋپكە دۇچ كەلگەن چېغىمدا ھەقىقىي ئىنسانىدەك زادىلا ھېچنېمىدىن قورقمايمەن، ئۆز ۋەتىنىم ۋە ئېتىقادىم ئۈچۈن قۇربان بولۇشنى بەخت دەپ ھېسابلايمەن!» دەپ جاۋاب بەرگەندى. بۇنداق باتۇرانە ۋە تەنتەنىلىك جاۋاب ئالدىدا ئالاقزادە بولۇپ ئامالسز قالغان ئوفىتسېرلار يەنە نېمە دەپ رەددىيە بېرەلەيتتى؟ ياقۇپ بەگنىڭ روسىيىگە قارشى قەتئىي پوزىتسىيىسىنى يۈكسەك دەرىجىدە مەدھىيىلىمەي بولمايدۇ. بۇنى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تار شەخ-

سىي مەنپەئىتىنى كۆزلەپ گەپ ئورانىدا قىلىپ قويغان ئېغۋا-
گەرچىلىكى دەپ قارايدىغان بولساق، تولىمۇ يەڭگىللىك قىلغان
بولىمىز. ئەمما بىر ئۇنىڭ نوقۇل شەخسىي غەرەزنىڭ گەدىنىگە
دەسسەپ تۇرۇپ، ئاسىيالىقلارنىڭ رۇسلارغا، مۇسۇلمانلارنىڭ
پراۋۇسلاۋىيانلارغا قارشى تۇرغىنىدەك چوڭ مەسىلىلەردە ئۆزىنىڭ
رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قوغداپ قالغانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ
بۇنداق پوزىتسىيىسىگە تېخىمۇ ھۈرمەت بىلدۈرمەي تۇرالامدۇق؟
ئەگەر ئۇ پۈتۈن ھاياتىدا باشتىن - ئاياغ بىر خىل تۇرغان
بولسا، روسىيىگە كۈچەپ قارشى تۇرۇش پەيتى يېتىپ كەلگەندە
ئۆز ئىشەنچىدىن قايتمىغان ۋە بۇنداق ئىشەنچىنى كەسكىن
ئىشقا ئاشۇرغان بولسا، ئۇنىڭ تەقدىرى قانچىلىك ياخشى
بولغان بولاتتى - ھە! ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھازىرقى ۋەزىيىتى
قانچىلىك ياخشى بولغان بولاتتى - ھە!

رۇسلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىز بولۇپ
چىققاندىن كېيىن خېلى بىر چاغلارغىچە قەشقەرگە زادىلا
بىۋاسىتە قول تىقالمىغانىدى، ئەمما بۇخارا ئەمىرى ياقۇپ بەگنى
«ئاتىلىق غازى» دېگەن نام بىلەن تارتۇقلىغان چاغدا، رۇسلار
چىداپ تۇرالمىدى. دەرۋەقە، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ھامىسىنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ ئىسلامىيەتكە بولغان ساداقىتىنى ئەنە
شۇنداق ئېتىراپ قىلغانلىقى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ① مەلۇم دەرىـ
جىدە ياراشقانلىقىنى شۇنداقلا تىغ ئۇچىنى روسىيە ھۆكۈمىتىگە
قاراتقانلىقىنى كۆرسىتەتتى. ئەمىر مۇزەپپەر بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ
مەلۇم كېلىشىم ھاسىل قىلغان - قىلمىغانلىقىغا ھازىرچە بىر نەرسە
دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا روسىيىگە ئۆچ
بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىشىمۇ ئەجەبلىـ
نەرلىك بىر ئىش ئەمەس ئىدى. ھالبۇكى، ياقۇپ بەگ 1870-

① بۇخارا بىلەن قەشقەرىيىنى دېمەكچى — مۇھەررىردىن.

يىلقى ماجىراغا قول تىقىمدى. روسىيە قوشۇنى تېخى يېڭىلا بېسىۋالغان پەرغانە ئۆلكىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىكى رەقىبلىرىنى قەدەممۇ قەدەم يېڭىۋاتقان چاغدا، ياقۇپ بەگ ئۆز چېگرىسىنىڭ شەرق تەرىپىدە ماجىرا تۇغدۇرغان تۇڭگانلارغا تاقا-بىل تۇرۇش بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەنىدى. قوقەنىنىڭ قارشىلىقى مەغلۇپ بولغاندا، شەرق تەرەپتە غالىب قوشۇنلىرىنى باشلاپ، يېڭىدىن ئىستىلا ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ياقۇپ بەگنىڭ غەرب تەرەپتە يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلار بىلەن كارى بولمىدى. 1870 - يىلى، يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان بوران - چاپقۇنىنىڭ گۈركىرەشلىرى بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلىنىۋاتقاندا، روسىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگنى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن، قوقەندىكى خۇدايارخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە تىرىشىۋاتاتتى. بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇچىغا چىققان قارا نىيەت ۋەزىر ئالىمقۇلنى ئۆزىگە ئۇلىگە قىلىغان ياقۇپ بەگ خۇدايارخانغا ئاسىيلىق قىلغان بولغاچقا، خۇدايارخان ئەمدى ياقۇپ بەگكە روسىيىنىڭ يارىدىمى بىلەن تاقابىل تۇرۇۋاتاتتى. شۇڭا ھەرھالدا ئۇنى ئۆز قوشۇنىنى قەشقەرىيىگە ياخشى نىيەتتە بولىدۇ، دەپ قارىغىلى بولمايتتى، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ ھامىسى ۋە شاپائەتچىسىنىڭ ئىشىغىمۇ بىپەرۋالىق بىلەن قاراپ تۇرمايتتى. رۇسلار خۇدايارخاننى ئۆزلىرىنىڭ پىلانىنى قىزغىنلىق بىلەن قوللايدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. بىز بۇ پىلاننى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز: يۇقىرىدا قەشقەرىيىنىڭ تارىخى ئۇستىدە قىسقىچە توختالغاندا كۆرگىنىمىزدەك، قەشقەردە قەدىمدىن بۇيان جۇڭگولۇقلار بىلەن قوقەنلىكلەردىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارشى ئىككى خىل كۈچ مەۋجۇت ئىدى. يېقىنقى يۈز نەچچە يىلدىن بۇيان جۇڭگولۇقلار غالىب بولۇپ كەلگەن، قالغان ۋاقىتلاردا بولسا قوقەنلىكلەر ئازدۇر - كۆپتۈر ئۈستۈنلۈكنى

ئىگىلەپ كەلگەندى. ئەمما ھەربىر يەرلىك خانلىق مەلۇم دەر-
ىجىدە تۇراقلاشقاندا، ھامان قارا نىيەتلىك قوقەن خانى ئىش-
لەتكەن سۈيىقەستىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرايىتتى؛ بۇ قوقەن خانى
ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئاشۇ خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەڭ كۆپ يار-
دەم بەرگەن كىشى ئىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى بۇ تارىخىي پاكىت-
تىن پايدىلىنىپ، خۇدايارخاننىڭ قۇلىقىغا شۇم پىلانلارنى قۇيۇپ
قويۇشنى قارار قىلدى ۋە ئۇنىڭغا، سىز شەرقىي تۈركىستاننىڭ
ئىئودال كىنەزى بولۇشقا ھوقۇقلۇق، دېدى. ئۇلار تارىختىن
دەلىل كەلتۈرۈپ: قاراڭ! بۇ قېتىم يەنە بىر قوقەن پۇقراسى
قوقەنگە قارشى بىر مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇردى، ئەسلىدە ئۇنىڭ
ھەممە غەلىبىسى قوقەننىڭ ھېسداشلىقى ۋە قوقەن پۇقرالىرىنىڭ
كۆچلۈك قوللىشى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەندى، لېكىن بۇ
ئامەتلىك ھەربىي سىپاھگەر قوقەندىن ئالدىغانىنى ئالغىنىدىن
كېيىن، ئۆز ۋەتىنىگە قانداق قىلدى؟ سىزگە قارشى پىتنىگە
قاتناشقان كىشىلەرگە باشپاناھ بولۇپ بەردى. ئۇ قوقەندە توپە-
لاڭ قوزغاش ئارقىلىق رۇسلارغا ۋە رۇسلار تەيىنلىگەن قانۇنىي
ھۆكۈمرانلىغا يەنى سىزگە قارشى تۇردى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ
بۇ گۇناھلىرىنى تېخى ئاز دەپ، سىزنىڭ خوجىلىقىڭىزنى ئېتە-
راپ قىلىشنى رەت قىلدى ۋە سىزنى ھاقارەتلىدى، دېدى.
ئۇلار يەنە خۇدايارخاننىڭ قورقۇپ تۇرغىنىدىن پايدىلىنىپ،
ئۇنى روسىيىنىڭ تەكلىپىگە سۈكۈت قىلىشقا كۆندۈردى، بۇ ئۇلار-
نىڭ ئۆز سۈيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىدا زۆرۈر ئىدى. رۇسلار
قەشقەرىيىدە قۇرۇلغان كۆچلۈك ھەربىي ھاكىمىيەتنىڭ ئاخىر
بىر كۈن ئافتابەچىنىڭ چېچىدن كاللىسىدا يېتىلىۋاتقان پىتنىگە
ئىلھام بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا خۇدايارخاننى ئاگاھلاندۇردى.
ئافتابەچى دېگىنى بۇنىڭدىن 30 يىل بۇرۇنقى ئوڭ قول
ۋەزىر مۇسۇلمانقۇلنىڭ قارا نىيەت ئوغلى ئىدى. بۇ گەرچە

تۇترۇقسىز گەپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خۇدايارخانغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن گۇمانلىنىشقا بولمايتتى. بۇ بىچارە ھۆكۈمرانىنىڭ ئۆزى رۇس مەسلىھەتچىلەرنىڭ رايىغا باقمىسا بولمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، قەشقەرلىكلەر غوجىلىق تەلىپى قويۇشنى رەت قىلغۇدەك جاسارىتى بار ئىدى. ئۇ خەردىتىنى كۆرسىتىپ، سىلىق ئەمما مەسخىرە تەلەپپۇزى بىلەن: قوقەنىنىڭ چېگرىسىنى غەربكە سۈرۈش كېرەك ئىدى، لېكىن قاقاس قىزىلئارت تاغلىرىنى ئىستىلا قىلغان تەقدىردىمۇ، تاشكەنت بىلەن خوجەنتنى قولدىن بېرىپ قويغان زىيانىنى قاپلىيالمايدۇ دېدى. ئەمما ئۇ ياقۇپ بەگنى روسىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان سودا كېلىشىمىنى تەستىقلاشقا كۆندۈرۈشكە ماقۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، خۇدايارخان ياقۇپ بەگكە ئۆزىنىڭ روسىيىلىك دوستلىرىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە بىر پارچە خەت يازدى. ئەمما ئۇ بۇ ئاچچىق دورىنىڭ ئۈستىگە بىرقەۋەت شېكەر يالىتىش ئۈچۈن خەت بىلەن بىللە يەنە بىر پارچە شەخسىي خەت يېزىپ، رۇسلارنىڭ كەلگۈسىدىكى مەقسەتلىرىنىمۇ ئوچۇق ئۇقتۇرۇپ قويدى. بۇ خەتتە، رۇسلار ئۆزىنىڭ ياقۇپ بەگ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى باشقىلار ئويلىغاندەك يىرىكلەشتۈرۈۋېتىش نىيىتىدە ئەمەسلىكى، رۇسلارنىڭ مەسىلىنى ئۆز ئابرويىغا تەسىر يەتكۈزمەيدىغان شارائىتتا ھەل قىلىش ئۈچۈن، سۆھبەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويمىغانلىقى ئېيتىلغاندى. خۇدايارخان مەيلى ئاشكارا بولسۇن، ياكى يەڭ ئىچىدە بولسۇن، ياقۇپ بەگنى روسىيە ھۆكۈمىتىگە كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ مەلۇم دەرىجىدە يول قويۇشقا دەۋەت قىلاتتى. رۇسلار خۇدايارخاننى ياقۇپ بەگكە بىسىم ئىشلىتىشكە زورلاپ نەتىجە چىقىرالمىغاندىن كېيىن، خۇدايارخاننىڭ خېتىدە يېزىلغاندەك خۇلاسىگە كەلدى. ئۇلارچە بولغاندا، ياقۇپ بەگ ئاۋۋال ئىپادە بىلدۈرسە، ئاندىن

ئۇنىڭ بىلەن مۇرەسسەگە كەلمەكچى ۋە ئۇنى روسىيىنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز لايىقىدا زور پايدىغا شېرىك قىلماقچى ئىدى. تاشكەنت دائىرىلىرى ھەتتا ئۆزلىرى ئۈچۈن چوڭ چاتاقتىن بىرى ھەل بولىدىغان بولدى، دەپ خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇلار خۇدايارخاننى ۋاسىتە قىلىپ، ياقۇپ بەگكە تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىشىكنى كەڭ ئېچىپ بەردى. بۇنداق يول قويغاننى بىر ئەزەلدىن ئاڭلاپ باقمىغانىدۇق. ئۇلارنىڭ نەزەرىچە، بۇ ھاكاۋۇر مۇسۇلمان ھۆكۈمرانىنىڭ چارپادىشاھ كەڭچىلىك قىلىپ يارىتىپ بەرگەن مۇشۇ ئاخىرقى پۇرسەتنى خۇشاللىق بىلەن غەنىمەت بىلىدىغانلىقى شەك - شۈبھىسىز ئىدى.

ئەمما ئۇلار چوتنى خاتا سوققانىدى. ياقۇپ بەگە رۇسلارنىڭ قارىماققا پەرۋاسىز تۇرغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، يۈرىكى پوك - پوكلۇقىنى، روسىيىدەك بىر قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ بىر كېلىشىمنى دەپ شۇنچىۋالا قىلىۋاتقان يەردە بىۋاسىتە سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە تېخىمۇ كۆپ يول قويىدىغانلىقىنى تېزلا سېزىۋالدى. شۇڭا ئۇ زىيارەتكە كەلگەن ئاز سانلىق رۇسلارنى ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرمەكچى بولۇپ، قەشقەرىيىنىڭ تەبىئىي بايلىقى ھەققىدە ھە دەپ لاپ ئۇردى، ئۆزىنىڭ پارچە - پۇرات ساقچى قىسىملىرىنى مۇنتىزىم ۋە تەربىيە كۆرگەن كۈچلۈك قوشۇن قىلىپ كۆرسەتتى. ياقۇپ بەگ غەلىبىگە كۆزى يېتىپ تۇرغاندا، ئۆزى توغرىسىدىكى تۆت يىللىق سىياسەت بەدىلىگە كەلگەن، پۈتۈن ئۆمرىدە ئۆزىگە شۇنچە كۆپ ياردەم بەرگەن ياخشى تەسىراتنى نابۇت قىلىدىغان ئادەم ئەمەس ئىدى. خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خۇدايارخان ياقۇپ بەگكە يازغان خېتىگە رەسمىي جاۋاب ئالدى. ئەمما بۇ جاۋابنىڭ رۇسلارنى قاتتىق خاپا قىلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ياقۇپ بەگ خېتىدە، رۇسلارنىڭ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ

قىلمىغانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان جۇڭگولۇق-
لارنى ئىزچىل قوللاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، رۇسلار بىلەن سۆھ-
بەت ئۆتكۈزۈشنى رەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمما ئۇ
تاشكەنتنىڭ تەكلىپىنى توغرىدىن توغرا رەت قىلماستىن، بەزى
ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار ئۈستىدە كۆپرەك توختالدى ۋە روسـ
يىگە قارىتىلغان سىياسەت مەسىلىسىنى ئېنىق تىلغا ئېلىپ، ئۆزى
بىلەن دىنداشلىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى ئۆزىنىڭ ۋە ئىتتىپاق-
داشلىرىنىڭ يەنى قوقەن، بۇخارا ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئازراق ئوي-
لىشىپ كۆرۈشىگىمۇ ئەرزىمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، «مېنىڭ
دۆلىتىم قەشقەرىيىگە كەلگەن رۇسلار بۇ يەرنى كۆرگەندىن
كېيىن، بۇ دۆلەتنىڭ ئەھۋالىنى بىلىۋالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەڭ
ياخشىسى، بۇنداق مەككار، نىيىتى يامان ئادەملەرنى بۇ يەرگە
كەلتۈرمەسلىك كېرەك» دېدى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى
ھېچقانچە كۈچىمەيلا بىتچىت قىلىپ تاشلىيالايدىغان كۈچلۈك
بىر دۆلەتكە ئەنە شۇنداق چۈشىنىشلىك سۆزلەر بىلەن باھا
بەردى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ياقۇپ بەگنىڭ چوڭ يۈرەك-
لىكى دەل ئۇنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئېھتىياتچان ئىكەنلىكىنىڭ
ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ دەل مۇشۇ سەۋەبتىنلا مۇۋەپپەقىيەت
قازاندى. ئەگەر ياقۇپ بەگنىڭ پوزىتسىيىسى مۇشۇنداق كەسكىن
بولمىغان بولسا، ئۇ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغان بولاتتى. رۇسلار
ئۆزلىرىنىڭ يېڭى رەقىبىنى مۆلچەرلەشتە، پۈتۈنلەي ئالدانغانىدى؛
ئۇلار ياقۇپ بەگنى گەپكە كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممە چارىلەرنى
قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئاخىر ياقۇپ بەگنىڭ دۆلىتى توغ-
رىسىدا ئېنىق بىر ئاخباراتقا ئېرىشىش ئۈچۈن بولسىمۇ، ئالتە
يىلدىن بېرى ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى كەڭ بىر پارچە زېمىننى
باشقۇرۇۋاتقان بۇ ھۆكۈمراننى ئېتىراپ قىلىش ئاقىلانە ئىشمۇ-
قانداق؟ دېگەننى تاشكەنتتە ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلىشقا كىـ

ریشتی. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياقۇپ بەگ تۈركىستانىنىڭ ھەربىي ۋالىيسىغا بىر پارچە خەت يېزىپ، چار پادىشاھنىڭ ئۆزى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشتا خۇدايارخاننى كۆۋرۈك قىلىمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر رۇسلا ئۇنىڭ بىلەن راستىنلا ئىتتىپاق تۈزمەكچى بولسا، ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرى ئارزۇ قىلغىنىدەك سودا ۋە باشقا كېلىشىملەر تۈزۈش توغرىسىدا رەسمىي ئالاقىلاشسا بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، روسىيە دىپلوماتلىرى ئۈچۈن يول ھازىرلاپ بەردى. بۇ خەت خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەلۇم بىر ياۋروپا كارولىنىڭ يەنە بىر كارولغا يازغان خېتىگە ئوخشاش ناھايىتى تەنتەنىلىك يېزىلغانىدى. ئۇ خېتىدە: «مەن روسىيىنىڭ ھوقۇقىنى ۋە ئىقتىدارىنى ئىنكار قىلمايمەن، لېكىن مەن يۈرەكلىك ئادەمدىن، ماڭا دەل ئاللاتائالانىڭ ئۆزى بار - يۆلەك بولىدۇ، مەن كۆرەشتىن ھەرگىز باش تارتىمايمەن، پەقەت ئۆز ئېتىقادىم يولىدا قۇربان بولۇشنىلا خالايمەن» دېگەنىدى. بۇ خەت تاشكەنتتە ئىنتايىن چوڭ تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتىش قارارىغا كەلدى.

بايانىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشتىن بۇرۇن، روسىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدا ھازىرغا قەدەر يۈز بەرگەن ئىشلارنى يېغىنچاقلاپ بايان قىلىش زۆرۈردەك قىلىدۇ. چۈنكى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئۆزىنى ئارا مۇناسىۋىتى مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ئۆتكەندىكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. رۇسلار ياقۇپ بەگنى ئۆزلىرىگە سودا ۋە ئەڭ كۆپ ئېتىبار بېرىشكە سىياسىي جەھەتتە يول قويۇشقا ئۇناتماقچى بولۇشتى. ياقۇپ بەگكە بولسا «روسىيىدە ئىشلەنگەن ماللاردىن مەلۇم پايدا ئالىدۇ» دېگەن مۇجىمەل ۋەدىنىلا بەرگەندىن باشقا، شۇنىڭغا ئوخشاش تەڭ باراۋەر يول قۇيۇشنىڭ ھەرقاندىقىنى رەت قىلدى. ئۆلىمەكنىڭ ئۇستىگە، تەپ

ـەك دېگەندەك، ئۇلار تېخى پەقەت جۇڭگولۇقلارنىلا قەشقەرىيە-
نىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنىمۇ ئاشكارا جاكالە-
دى، شاد مىرزىنىڭ تاغىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى پادىشاھ
دەپ ئېتىراپ قىلىنىشىنى تەلەپ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسـ
لىرىنى مۇھاكىمە قىلىشنى بولسا رەت قىلدى. ئۇلار ئاسـيالىق
بۇ پادىشاھقا پوپوزا قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەربىكەتلىرىدە
«زوراۋانلىق كۈچ ــ ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت» دېگەن
ھىكمەتلىنىڭ سۆزىنىڭ ھەقىقەتلىكىنى تازا كۈچەپ تەرغىپ قىلدى.
ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ پوپوزىسىغا تىرەك قىلىش ئۈچۈن ھەربىي
ھازىرلىقلىرىنى بىرنەچچە قېتىم كۆز ـ كۆز قىلغان بولسىمۇ،
لېكىن بۇنداق پوپوزىنى بىر قېتىممۇ ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. يەنە
بىر تەرەپتىن، ياقۇپ بەگنىڭ سىياسىتى ئىزچىل ۋە قەتئىي ئىدى.
ئۇ ھەرقانداق ھۇجۇم تاكتىكىسىنى قوللىنىشتىن قاتتىق ساق-
لاندى، مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى قوللانغان چاغدىمۇ ئۇنى كوزىر
چىقىرىشقا دەۋەت قىلغان غەيرىي رەسمىي تەكلىپلەرنى قەتئىي
رەت قىلدى. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلاردەك يالۋۇ-
رۇش چارىسىنى قوللانماستىن، بەلكى ئىستىبداتلارچە پوزىتسىيە
قوللاندى: «مېنى قەشقەرىيىنىڭ قانۇنىي ھۆكۈمرانى دەپ ئېتىـ
راپ قىلمايدىكەنسىلەر، ــ دېدى ياقۇپ بەگ، ــ بارلىق سۆھـ
بەتنى ئۈزىمىز. ماڭا رەسمىي ئەلچى ئەۋەتىڭلار، ئۇنى مەن ئۆز
ھۇزۇرۇمدا قائىدە بويىچە چىرايلىق كۈتۈۋالىمەن. ئاندىن سالا-
ھىيىتى ئومۇم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر ۋەكىل مېنىڭ
دوستلۇقۇمنى دۆلىتىڭلارنىڭ پادىشاھىغا يەتكۈزىدۇ. ئەگەر مېنىڭ
مۇشۇ ئورۇنلۇق تەلەپلىرىمنى ئويلىشىپ كۆرمەيدىغان بولساڭلار،
دۆلىتىمنىڭ دەرۋازىسى سىلەرنىڭ سودىگەرلىرىڭلارغا، ئەمەلدار-
لىرىڭلارغا ئېچىپ بېرىلمەيدۇ، مۇبادا دۆلىتىمگە بېسىپ كىرمەكـ
چى بولىدىكەنسىلەر، مەرھەمەت، مېنىڭ ۋە ماڭا سادىق قوشۇن

لىرىنىڭ جەسەتلىرىدىن ئاتلاپ ئۆتەلمەيدىغانلار، بەسىپ كىرىۋېرىڭلار!» ئىزچىل سۈيىقەستنى ۋە ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىپ كەلگەن ئاچكۆز تاجاۋۇزچى، كېڭەيمىچى ئىمپېرىيەنى ئاسىيالىق بىر پادىشاھنىڭ ئەنە شۇنداق ھالسىرىتىپ جېنىنى تۈمشۇقىغا ئەكىلىپ قويۇشى روسىيە تارىخىدا تېخى بىرىنچى قېتىملىق ئىش ئىدى. ياقۇپ بەگ چار پادىشاھقا قوللارچە تىز پۈكۈشنى قەتئىي رەت قىلغان ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە ئۇنىڭ ۋەكىلىنى ئاخىرقى ھېسابتا يەڭگەن بىردىنبىر پادىشاھتۇر. 1872 - يىل ئەتمىياز ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۈزۈلەنگەن دەۋرى ئىدى. بۇ چاغدا ئۇ تۈۋگانلارغا قارشى كېيىنكى بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشنى تېخى باشلىمىغاندى. كېيىنكى بىرنەچچە قېتىملىق جەڭ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى مىسلىي كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى ۋە كىشىلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدى. ئۇ يېقىندا دىپلوماتىيە جەھەتتە رۇسلارنى يەڭگەندىن كېيىن، ئاسىيادىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە، رۇسلار بىلەن بولغان توقۇنۇشتا ئۆزلىرىنى قوتقۇزۇپ قالالايدىغان بىردىنبىر يارىملىق جەڭچى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقى چۈشىنىشلىك ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ مەدھىيىسى ۋە رۇسلارنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى ئالاقزادىلىكى تۈپەيلىدىن، ياقۇپ بەگنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى بەك مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلدى. خۇددى ئەنگلىيىنىڭ كېيىنكى خىلدىكى ئىلىلەتنى سادىر قىلغىنىدەك، بىر چاغلاردا روسىيىنىڭمۇ ئاسانلا مۇشۇنداق ئىللەتنى سادىر قىلغانلىقى ئىسپاتلايدى.

روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئاتلىق غازىنىڭ ئوردىسىدا تۇرۇشقا تەيىنلەنگەن تۇنجى ۋەكىلى سىر دەريا سىنىڭ بېشىنى تەكشۈرگەن سەييياھ بارون كولبارستۇر. بۇ ۋەزىپىگە ئۇنىڭدىن لايىقە تىلىك دىپلومات يوق ئىدى. 1872 - يىل 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا، ئۇ ياقۇپ بەگكە ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق مەسلىھەتچىلىرىگە ئاتاپ تەيـ

يارلانغان سوۋغا - سالامـلارنى ئالغاچ غۇلجـدىن يولغا چىقىپ، شۇ يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدا قەشقەرگە ساق - سالامەت يېتىپ باردى. ئۇ بۇ يەردە ئەڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىندى. ھۆكۈمـرانىنىڭ ئۇنىڭغا قىلـغان ئىززەت - ئىكرامى بىلەن سالغان داستىخىنى ئۇنىڭ كۈتكىنىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەنىدى. ئاتـلىق غازى بارون كولبارسنى تۇنجى قېتىم قوبۇل قىلغان چاغدا، شەرقـلىكلەرنىڭ جانـلىق تىـلىدا: «مەرھابا، يۇقىرى ئۆتۈك، تۆردە ئولتۇرۇك، كۆڭلىڭىز تارتقان يەردە ئولتۇرۇك، سىزلەر ئاللاتائالا مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتكەن ئەزىز مېھمانـلار» دېـدى. بۇ ئەلـچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىغا تۇنـجى قېتىم ئەڭ چوڭ ھەرىـكەت ئەركىنلىـكى بېرىـلدى. بۇ دۆلەتـنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن بىللە كەلگەن ئىككى سودىگەرگىمۇ يەركەن، خوتەنـگە بېرىشـقا يول خېتى بېرىلـدى. ياقۇپ بەگ بۇ ئىشلاردىن ئۆزىنىڭ مەمنۇن بولغانلىقىنى رۇسلار ئالدىـدا زادىلا يوشۇرمىدى؛ ئېھتىمال، ئۇ ئۆزىنىڭ دىپلوماتلارغا خاس ماھارىتىنى مۇشۇ كىشىلەرگە ئېتىراپ قىلدۇرغانـلىـقىغا خۇشال بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا ئۇ ئۆز مېھمانلىرىنىڭ قەشقەرىيە تەۋەسىدە كۆڭلى تارتقانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆرۈشكە ھەر جەھەتتىن قولايلىق يارىتىپ بەردى. ئۇلارنىڭ شەرىپىگە يەنە ھەربىي كۆرەكمۇ ئۆتكۈزدى، دەل شۇ چاغدا كۇچادىكى تۇڭگانـلارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدىغان بىرمۇنچە ھەربىي قوشۇن تەيـيار ئىدى، ئۇلارمۇ شۇ ئەتـراپـتىن ھەيۋەتـلىـك سەپ تارتىپ ئۆتتى. بۇ ئىشلار رۇسلاردا ياخشى تەسىر قالدۇردى. بارون كولـبارسمۇ ئەسكەرلەرنىڭ مانېۋىر ئۇسـتىـدە مەشق ھەرىكەتـلىرىنى ناھايىتى توغرا ئىشلىگەنلىكىگە قاراپ ھەيران قالدى. ئەزەلدىن تارتىپ ماختاپ قويسا ئۇچۇپ كېتىدىغان ياقۇپ بەگ ئىـلھامى كېلىپ كېتىپ: «مەن رۇسلارنى دۇنيادا ئەڭ سەممىي دوستۇم

دەپ قارايمەن، ئەگەر سىلەرگە ئىشەنمىسەم، ئۆزۈمنىڭ ھەربىي كۈچ قۇدرىتىمنى سىلەرگە كۆرسىتەرمىدىم؟ سىلەرمۇ ئۆزۈڭلارنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىڭلارنى رەقىبىڭلارغا كۆرسەتمەيدىغانسىلەر؟»
دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى. ئەمدى ئىشنىڭ تولۇق ھەل بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، بارون كولبارس بىلەن ياقۇپ بەگ ناھايىتى خۇشال بولۇشتى. لېكىن خۇشال - خورامىلىق ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتتىن كېيىن، ئۇلار بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ كەلگۈسىدىكى سىياسىي ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە ئېنىق مەسلىھەتلىشىۋېلىشى كېرەك ئىدى.

رۇسلار بارون كولبارسنى قەشقەرگە ئاساسەن مۇنداق ئۈچ مەقسەت بىلەن ئەۋەتكەنىدى: بىرىنچى، بۇ دۆلەتنىڭ ئادەتتىكى ئاخباراتلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ياقۇپ بەگنىڭ زادى قانچىلىك كۈچ - قۇۋۋىتى بارلىقىنى بىلىپ چىقىش؛ ئىككىنچى، ياقۇپ بەگنىڭ تۈركىستان ۋە غۇلجىدا قانداق سىياسەت قوللانماقچى بولغانلىقىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئېنىق ئېتىراپ قىلىش ئاساسىغا ئورنىتىش؛ ئۈچىنچى، قەشقەرىيىنىڭ سودىسىنى ئىنگلىز كومپانىيىلىرىدىن بۇرۇن مونوپول قىلىۋېلىش. چۈنكى شاۋروبىت ۋە فورسىت ئەپەندىلەرنىڭ زىيارىتىدىن بۇيان، ئىنگلىز كومپانىيىلىرى دىققەت ئېتىبارىنى بۇ تەرەپكە يۆتكىگەنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچىنچى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ناھايىتى ئاسان ئىدى. ئاتىلىق غازىمۇ رۇسلارنىڭ سودا توغرىسىدىكى بارلىق تەكلىپلىرىنى دوستانە پوزىتسىيە بىلەن ئويلىشىپ كۆرۈۋاتاتتى. ئۆزلىرى بىلىۋېلىشقا تەقەززا بولۇۋاتقان ئىككىنچى مەقسەت ئۈستىدە كولبارس ئۆزىنىڭ ھەممە ئەقىل - پاراسىتى ۋە تالانتىنى قويماي ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ساھىبخاندىن پەقەت مۇجمەل، ئاددىي جاۋابتىن باشقا ھېچنىمە ئالالمىدى؛ بىرىنچى مەقسەت جۇغراپىيە ۋە پەن - تېخنىكا

جەھەتتىكى ئاخباراتلارنى ئىگىلەش بولغاچقا، بۇ ھەقتە ئۇلار جىق ئاخباراتلارنى قولغا چۈشۈردى، ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتى ۋە دۆلەتنى كونترول قىلىش ئەھۋالىنى رۇسلاردىن يوشۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان ئالدامچىلىق تەدبىرلىرى ئەسقىتىپ قالدى. بارون كولبارسىنىڭ بۇرۇن ئۇيەردىن - بۇيەردىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن توپلىغان ئاخباراتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئىسپاتلاندى؛ لېكىن گەپ ئىسپاتلانغان نەرسىلەر ئۈنىڭ بىۋاستە تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەن - ئۆتمىگەنلىكىدە قالغانىدى. ئۇ بۇ قېتىم ئەلچى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز نەزەرىدە ئاتىلىق غازىنى كابۇل ئەمىرى بىلەن تەڭ ئورۇنغا كۆتۈردى. شۇبھىسىزكى، بۇنداق سىلىشتۇرۇشنىڭ ئەمەلىي ئاساسى يوق ئىدى. 1872 - يىل 2 - ئىيۇندا، ئاتىلىق غازى بارون كولبارس بىلەن شەرتنامە ئىمزالىدى. ئەمما رۇسلار ئەينى ۋاقىتتا كونا كالېندارنى قوللانغاچقا، بۇ كۈن كونىچە كالېندار بويىچە 5 - ئايىنىڭ 21 - كۈنىگە، يەنى سانت. كونىستانتىن بايرىمىغا توغرا كېلىپ قالدى. بۇ ئىش توغرىسىدا ئىككى خىل تەبىر بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا ئوخشاش ئاساسقا ئىگە.

ئاڭلىشىمىزچە، ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ رۇسلارغا بولغان ياخشى نىيىتىنى، كىنەز كونىستانتىنغا بولغان ئىززەت - ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇ كۈنى ئىمزا قويۇشنى قەتئىي تەشەببۇس قىلىپ تۇرۇۋالغانىمىش. ھازىر بەزى كۆزەتكۈچىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇنداق گەپنىڭ ئاساسسىزلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مۇنداق ئىككى - ئۈچ تەرپى بار: بىرىنچىدىن، ياقۇپ بەگ بۇ كۈننىڭ سانت. كونىستانتىن بايرىمى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن زادىلا مۇمكىن ئەمەس؛ ئىككىنچىدىن، ياقۇپ بەگ كونىستانتىن دەيدىغان بىر كىنەزنىڭ ئۆتكەنلىكىنى بىلمىگەن مۇمكىن ئەمەس. قانداقلا بولمىسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر پادىشاھنىڭ ھېلىقى كىنەزگە ئالاھىدە ھۆرمەت

بىلدۈرگەنلىكىنى ئۇنىڭ رۇسلار بىلەن ياخشى ئۆتۈشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا زادىلا بولمايدۇ؛ يەنە بىر تۈرلۈك گەپ، باشقا تۇرغۇن ئىشلارغا ئوخشاش، شۇيلىر ئېۋگېنى ئەپەندى يازغان كىتابتىن ئاشكارىلانغانىكەن. باشقىلار تەرىپىدىن رەددىيە بېرىلمىگىنىگە قارىغاندا، بۇ گەپنىڭ ئاساسى باردەك قىلىدۇ. بۇ گەپتىن قارىغاندا، بارون كولبارسنىڭ مۇشۇ كۈننىڭ سانت. كونستانتىن بايرىمى ئىكەنلىكىدىن ئەلۋەتتە خەۋىرى بار ئىكەن. شۇڭا ئۇ كېلىشىمگە مۇشۇ كۈندە ئىمزا قويۇشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغان. كېلىشىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇ گېنېرال كائۇنمانغا بىر پارچە خەت يازغان. خەتتە ئاتىلىق غازى گېنېرال كائۇفمانغا بولغان دوستلۇقىنى ۋە ئۇنىڭ ئاتىدارچىلىقىغا بولغان ھۈرمىتىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن كېلىشىمگە ئىمزا قويۇشنى ئالاھىدە ئاشۇ كۈنگە توغرىلىدى دېيىلگەن. ھالبۇكى، كېلىشىمنى مۇشۇ كۈندە ئىمزالاشنى تەلەپ قىلغان كىشى دەل بارون كولبارسنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇ ئالىيجاناپ گېنېرال ۋە قوشۇمچە ھەربىي ۋالىي ئۆز ئەلچىسىنىڭ مۇشۇنداق قىلغىنىغا بەك خۇرسەن بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزى بۇ شان-شەرەپتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولغان ۋە ئۆزىنىڭ پېتىربۇرگقا ئەۋەتكەن مەلۇماتنامىسىدا ئۆزىنىڭ ئىسمى ئورنىغا كىنەز كونستانتىننىڭ ئىسمىنى قوللانغانىكەن. بۇ گەپنىڭ توغرىلىقىدا گەپ يوق. بۇ ھەقىقەتەن ئاسىيانىڭ روسىيىگە تەۋە قىسمىدا ھېلىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خۇشامەتچىلىك ئادىتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئەمما بۇنداق ئىمتىياز ۋە ھەشىمەتچىلىك پەقەت گېنېرال كائۇفمان جانابلىرىغىلا خاس.

بۇ كېلىشىم ئىمزالىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بارون كولبارس ئاتىلىق غازىنىڭ دوستلۇقىنى ۋە ياخشى گەپلىرىنى ئېلىپ خوشلاشتى. ئۇ قەشقەردىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، ئۇلار ياقۇپ

بەگلىك تاشكەنتكە ئەلچى ئەۋەتىشى توغرىسىدا كېلىشتى. ياقۇپ بەگنىڭ ئەلچىسى ئىمزالانغان، ئەمما تېخى تەستىقلانمىغان كېلىشىمنى كۆتۈرۈپ تاشكەنتكە كەلگەندە، ئىنتايىن دوستانىلىق ۋە ئىززەت بىلەن كۈتۈۋېلىندى. قارىغاندا، روسىيە ھۆكۈمىتى، ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيە بىلەن مۇناسىۋىتىنى قىسقا مۇددەت بولسىمۇ ساقلاپ قېلىشقا رازى ئىدى. ئۇلارمۇ قەشقەرىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىدە ياخشى تەسىرات قالدۇرۇشقا ئالاھىدە تىرىشتى. ئەلچىلەر ئۆمىكى تۈركىستان پايتەختىدە قىسقا ۋاقىت تۇرۇپ كېلىشىمنى ئىمزالىدى. ياقۇپ بەگنىڭ ئالاھىدە ۋەزىپە بىلەن كەلگەن جىيەنى ھاجى تۆرە پېتربۇرگقا بارغىنىدا، چار پادىشاھ تەرىپىدىن ئالاھىدە كۈتۈۋېلىندى، ھەربىي كۆرەكنى كۆردى، بەگخوجىلاردەك ئىنتايىن سەممىي كۈتۈۋېلىندى. ئۇنىڭغا قىلىنغان مۇئامىلە 1869 - يىلى شاد مىرزىغا قىلىنغان مۇئامىلىدىن كۆپ پەرقلىنەتتى. بۇ ھال، ھەممىدىن خەۋەردار ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ئويلىغىنىدەك، روسىيىنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكىنى ناھايىتى ئوچۇق ئىپادىلىدى.

ئەمدى، بىز روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ، شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانىنىڭ مەكگۈلۈك دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرەلىدۇق، دەپ ئۆزىگە تەمەننا قويۇشقا ئاساسى بار يوقلۇقىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. ھاجى تۆرە ئۆزىنىڭ پېتربۇرگتىكى زىيارىتىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، موسكۋا ۋە ئودىسادا قىسقا ۋاقىت تۇردى. ئاندىن ئىستامبۇلغا يېتىپ باردى. ئۇنىڭ ئىستامبۇلدا دوستى ۋە ئۇلپەتلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ تۆرك ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىدىكى ئىش - ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا بەك ئىنچىكىلەپ توختالمىساقمۇ بولار. چۈنكى ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتى توغرىلىق كىتابخانىلار ئۇنىڭ نەتىجىسىگە قا-

راپلا ئەڭ ئوبدان هۆكۈم چىقىرىۋالالايدۇ. بىر بۇ يەردە ئۇنىڭ ئالتۇن تۇمشۇقتا ① قىسقا ۋاقىت، تۇرغاندىن كېيىن، سۈۋەيىش قانىلى ئارقىلىق ھىندىستانىغا يول ئالغانلىقىنى، ئۇ ھىندىستانغا يېتىپ بارغاندا، دەل لورد فورسېت يېتەكچىلىكىدىكى ئەنگلىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشىغا توغرا كەلگەنلىكى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن. ھاجى تۆرە ئۆز تاغىسىغا قەشقەرىيىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاساسلىق ئۈچ كۈچلۈك دۆلەت توغرىسىدا يەنى روسىيە، تۈركىيە ۋە ئەنگلىيە توغرىسىدا نۇرغۇن ئاخباراتلارنى ئېلىپ كەلگەنىدى. لېكىن ئۇ ئۆز دۆلىتىگە يېتىپ كەلگىچە ئارىلىقتا روسىيە بىلەن ياقۇپ بەگ يېڭىباشتىن يىرىكلىشىپ قالدى. 1872 - يىل تېخى ئاياغلاشماي تۇرۇپلا، ئاتىلىق غازى تۈركىيە سۇلتانى بىلەن بىر مەزگىل مەسىلىھەتلەشكەندىن كېيىن، مەخپىي كېلىشىم ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىسلامىيەتنىڭ بۇ ھامىسى ئەمىر دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاسىيالىقلار ئالدىدا تېخىمۇ مۇقەددەس يېڭى قىياپەتتە پەيدا بولدى. ئۇ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ خوجىلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە بۇنىڭلىق بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، ئابدۇلئەزىزنىڭ ② باش سۈرىتى ئويۇلغان مېتال پۇل قۇيۇپ تارقىتىپ، بۇ ئىشقا ئالاھىدە مەنە بەردى. تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، رۇسلار ئۆز مەنپەئىتىنىڭ دۈشمىنى دەپ ھېسابلايدىغان بۇ ئىككى مۇسۇلمان دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ياقتۇرمايتتى. ئارمىيىدىكىلەر ئارىسىدا خېلى كۆپ سانىدىكى كىشىلەر دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ بۇ ھاكاۋۇر مۇسۇلماننى جازالاش كېرەك، دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى. قەشقەرگە كەلگەن ئەمەلدارلار بىلەن سودىگەرلەر ياقۇپ بەگنىڭ كۈندىن - كۈنگە

① ئالتۇن تۇمشۇق — ئىستامبۇلنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

② ئابدۇلئەزىز — ئەينى زامانكى تۈركىيە سۇلتانى — مۇھەررىردىن.

كۆچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلىغاچقا، بۇ ئۇرۇشپەرەسلەر بىر مەھەل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. ئۇلار تاشكەنت ھۆكۈمىتىگە كەسكىن تەدبىر قوللىنىشنى تەلەپ قىلىپ بېسىم ئىشلەتتى. گېنېرال كائۇفمانمۇ ئاتلىق غازىنى دەرھال جازالاش تەكلىپىگە ماقۇل بولاتتى - يۇ، ئەمما قەشقەرلىكلەرنىڭ تەلىپى ئوڭىدىن كېلىپ قالدى. رۇسلارنىڭ نەزەرىدە خېۋە خېنى بۇنىڭدىنمۇ ئەشەددىي جىنايەتچى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، روسىيە ھۆكۈمىتى جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسى بىلەن چېگرىداش جايلاردا ھەرقانداق ھەرىكەت قوللىنىشنى قەتئىي چەكلىگەنىدى. ئاھايىتى روشەنكى، روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يۇمشاق پوزىتسىيە قوللانغانلىقى تاشكەنتتىكى بەزى ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ئۆزىنى بېسۇالالماي قاينىپ كەتكىنىدىن كۆرە ئاقىلانىلىك ئىدى؛ 1873 - يىلى رۇسلار خېۋىگە كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈشى قىلىشقا كەتكەنىدە، ياقۇپ بەگنىڭ قوقەننى ئازاد قىلىشىغا ئاھايىتى ياخشى پۇرسەت توغۇلغانىدى، ئەمما نېمىشقىدۇ ئۇ بۇ پۇرسەتنى رەت قىلدى. كولبارس كېلىشىدە، رۇس سودىگەرلىرى ئىككى يېرىم پىرسەنت قوشۇمچە باجنى تاپشۇرسىلا بۇ دۆلەتنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتىدىغىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ بەلگىلىمە بويىچە ئۇلار قاقتى - سوقتى قىلىنمايلا قالماي، روسىيە پۇقرالىرى قولىدا پاسپورتى ۋە روسىيە ھەربىي ۋالىيسى تەرىپىدىن بېرىلگەن سایاھەت گۇۋاھنامىسى بولسىلا، ياخشى مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولاتتى. بارون كولبارس بۇ دۆلەتتە تۇرغان مەزگىلىدە، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ناھايىتى ئوبدان كۆتۈۋېلىنىدى، يەركەنگە باردىغان سودىگەرلەرگىمۇ ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىلگەنىدى. ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ شۇ قېتىمقى سایاھەتىدە ئالغاچ بارغان ماللىرىنى سېتىشىغىمۇ ئىمكانىيەت بېرىلگەنىدى. قەشقەرىيىگە بارغان سودىگەرلەرگە قىلىنىدىغان دوستانە مۇئامىلە پۈتۈن سۆھبەت مەزگىلىدە، تاكى ياقۇپ بەگنىڭ ئەلچىلىرى رو-

سىيىدىن ئايرىلغانغا قەدەر باشتىن ئاياغ داۋام قىلىپ كەلگەنىدى. ئەمما ھاجى تۆرە ئىستامبولغا كەلگەن ۋە تۈركىيە سۇلتانىنىڭ ياقۇپ بەگكە ئەمىرلىك نامىنى بەرگەنلىكى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنلا ياقۇپ بەگنىڭ روسىيىگە قازاتقان سىياسىتىنىڭ روھىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى. دەرۋەقە، ياقۇپ بەگمۇ بۇ سودا شەرتنامىسىدىن ئۆزى ئالدىنئالا سېزىۋالالمىغان بىر تۈرلۈك خەۋپنىڭ ئۆزىگە تەھدىت سېلىۋاتقىنىنى كۆردى. ئۇ بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن رۇس سودىگەرلىرىنى جاسۇس دەپ يامان كۆرەتتى. ئەمما ھازىر ئۇ شارائىتىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە رەسمىي شەرتنامە تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كىچىككىنە دۆلىتىنىڭ رۇس سودىگەرلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش خەۋپى ئىچىدە تۇرغانلىقىنى ۋە بۇ سودىگەرلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقى بىلەن قىلىشقان سودىسىدىن تاپقان پايدىسىنى ئۈلۈشۈۋېلىش ئۈچۈن غۇلجىغا توپلىنىۋالغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ ئەزەلدىن سودىگەرچىلىكنى يامان كۆرەتتى. ئۇ بىر جەڭچى ئىدى، ئۇ رۇسلار بىلەن «خىتاي» لارنىڭ ئالدامچىلىقلىرىدىن ئاسانلا نەپرەتلىنەتتى ھەم ئۇنى ئۆز ئىپادىسىدە كۆرسىتەتتى.

ئەمما رۇسلار ئۇنىڭ ھەرەمخانىسىغا ئۇششاق - چۈششەك زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى يەتكۈزۈپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئارمىيىسىگە خېلى ياخشى قورال - ياراقلارنى يەتكۈزۈپ بېرەتتى ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى ئىسسىق كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەيتتى. ئەگەر بۇ ئادەملەر ئاز - ئازدىن ۋە ئارىلاپ - ئارىلاپ كەلسە، ئۇنىڭغا يول قويۇشقا بولاتتى؛ لېكىن ياقۇپ بەگ ئۇلارنىڭ خۇددى تاپقا ئولاشقان قاغا - قۇزغۇنلاردەك ئۆز دۆلىتىگە دەۋرشىپ كىرىشكە باشلىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قەشقەرىيىدىكى سىياسىي ماجىرالارغا بۇخارا ۋە قوقەندىكىدەك چېتىلىۋېلىشىدىن گۇ-

مانلانغاندا، ئۇلارنىڭ يۈزدە يۈز پىرسەنت پايدىسىغا سېتىلىدى-
غان مالىلىرىدىن ئىككى يېرىم پىرسەنت باج ئالغاندىن باشقا،
ئۇلارنىڭ كېلىشكىمۇ ئازراق چەك قويۇش قارارىغا كەلدى. ئېد-
ما ئۇ سودىگەرلەرگە ئادىل مۇئامىلە قىلىشقا قەسەم بەرگەندى.
ئۇ بىر ئامال قىلىپ ھەم ئۆز مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمايدىغان
ھەم رۇسلار بىلەن ئاشكارا ئادا-جۇدا بولۇپ كەتمەيدىغان بىر
تۈرلۈك كاۋاكنى شەرتنامىدىن تاپماقچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن
ئەڭ ئەپچىل بىر چارە تېپىشقا توغرا كېلەتتى، ياقۇپ بەگ
ئۆزىنىڭ تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپات-
لىدى. ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ھەم رۇسلارنىڭ ئىش-
لىرىنى توسۇپ قالالىشى ھەم روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئاچچىقىنى
كەلتۈرۈپ قويۇشتىن ساقلىنالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بارۇن كولبارس بۇ يەردە دوستانە كۆتۈۋېلىنغان بولسىمۇ،
ئەمما بەزىلەر ئاتىلىق غازىنىڭ تەنتەنىلىك بايانىاتىنىڭ ئۇ كى-
شىلەرنى ئىشەندۈرمەكچى بولغىنىدەك سەممىي بولۇپ كېتىشىگە
بىر نىمە دېيەلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، غۇلجىدىكى سودىگەرلەردىن
ھېچقايسىسى بىرىنچى بولۇپ قەشقەرگە سودا كارۋىنى ئەۋەتىشنى
خالىمىدى. ھەممەيلەننىڭ پايدىنى تەڭ ئۆلەشكۈسى كەلسىۋى،
ھەممەيلەن بۇ تەۋەككۈلچىلىكنى ئۆز قوشنىسىنىڭ ئاۋۋال باش-
لاپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. سودىگەرلەر ئارىسىدا بۇ يېڭى دۆ-
لەت توغرىسىدا ۋە بۇ دۆلەتتە تىجارەت قىلىشنىڭ ئىستىقبالى
توغرىسىدا، شۇنىڭدەك «كىم ئاۋۋال تەۋەككۈلچىلىك قىلالايدۇ»
دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ناھايىتى كۆپ پاراڭ بولۇپ تۇراتتى.
بۇنداق دىلىغۇللۇقنى ئەگەر بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدى-
غان تەبىئىي بىسىخىك ئەھۋال دېسەك، ئۇ تېزلا ئۆتۈپ كەتتى.
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى بىلەن كەڭ سودا ئا-
لاقىسى بار پۇپىشىۋ ئەپەندى بىرىنچى تۈركۈمدە قەشقەرگە مال

توشۇشنى قارار قىلدى. ئەمما پۇپىشىۋ ئەپەندى كارۋان بىلەن ئۆزى بارماي، ئۆزىنىڭ پىرىكازچىكى سومۇۋ ئەپەندىنى ئەۋەتتى. سودا كارۋىنى قەشقەرگە ھېچبىر توسالغۇسىزلا يېتىپ باردى. ئۇ يەردە سومۇۋ ئەپەندى مەخسۇس چەت ئەل سودىگەرلىرى چۈشىدىغان سارايغا چۈشتى. ئەمما ئۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ مىجەزىدە ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلدى. چۈنكى كارۋانلارنىڭ شەخسىي ئەركىنلىكى چەكلەنگەن، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئەڭ قاتتىق نازارەت قىلىنغاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاتىلىق غازى ئۇنىڭ ھەممە مېلىنى پۈتۈنلەي سېتىۋالغانلىقتىن، سومۇۋ ئەپەندى بۇ يەردە ئۇزاق تۇرالمىدى. سودىگەرچىلىك نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ نەتىجىدىن كىشى ئىنتايىن قانائەتلىنەتتى: چۈنكى، بۇنداق بولغاندا رۇس سودىگىرى ئۆز مېلىغا خېرىدار ئىزدەپ ئاۋارە بولمايتتى. ئەمما بۇ يەردە ئۇبدان ئويلانمىسا بولمايدىغان مۇنداق بىر مەسىلە، يەنى مال سېتىۋالغان خېرىدارنىڭ پۇل تۆلەش ئۇسۇلى دېگەن يېڭى بىر مەسىلە تۇغۇلدى. سومۇۋ ئەپەندىگە ئەمىر تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن باھا بويىچە جۇڭگو پۇلى تۆلەنگەندى؛ پۇپىشىۋ ئەپەندى ۋەكىلى قايىتىپ كەلگەندىن كېيىن پايدىنى ھېسابلاپ چىقىپ، سوددىدىن تەخمىنەن 15 مىڭ رۇبلى زىيان تارتقانلىقىنى بىلدى. روسىيە ھۆكۈمىتى ئۆز پۇقرالىرىنىڭ داۋاسىنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولۇپ، قەشقەرگە نارازلىق بىلدۈردى ۋە رۇس سودىگەرلىرىنىڭ زىيىنىنى تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنداق كەسكىن تەلەپكە ياقۇپ بەگ ئەدەب-قائىدە بىلەن، ئەمما ناھايىتى قۇۋۇق بىلەن جاۋاب بەردى. ئۇ سومۇۋغا دەخلى-تەرۇز قىلىنغانلىقىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلدى ۋە: «ھېلىقى ئەپەندى بۇ يەردە پۈتۈنلەي ئەركىن يۈردى، ئۆزى خالىغان ئىشنى قىلدى، خالىغان يەرگە باردى، ئۇنىڭ مېلىنى ئەمىر سېتىۋالدى، دېگىنى پۈتۈنلەي يالغان. بۇ دۆۋلەت

سودا - سېتىق بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەت قىلىپ باقمىغان. بۇنداق ئىشلارنى ئۇنىڭ پۇقرالىرى ئۇنىڭسىزمۇ پۈتۈنلەي بىر تەرەپ قىلالايدۇ. پېقىر بولسا ھەربىي كىشى ۋە پەيغەمبەرنىڭ ئۈممىتى» دەپ جاۋاب بەردى. ئەمما شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ بۇ ئىشنى ئۆزىنىڭ تەكشۈرگەنلىكىنى، بەزى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇنىڭ نامىنى سۈيىئىستىمال قىلىپ، ماللارنى تۆۋەنرەك باھادا سېتىۋالغانلىقىنى، شۇ ۋەجىددىن بۇ ئەمەلدارلار چوقۇم جازاغا تارتىلىدىغانلىقىنى، ئاتىلىق غازى بۇ ئىشقا تولىمۇ ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى، رۇس پۇقرالىرىنىڭ بۇ قېتىمقى سوددا تارتقان زىيىنىنى ئۇنىڭ قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزىنىڭ خۇشال - خورامىلىق بىلەن تۆلەپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاشكەنت بۇ مەسىلىگە دائىر تۈرلۈك ئەھۋاللار ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىشكە بىر كومىسسىيە ئەۋەتتى. ئۇلار بىر قۇر مۇزاكىرە قىلىشقاندىن كېيىن، پۇپىشىۋ ئەپەندىنىڭ زىيىنىنى 15 مىڭ رۇبلىدىن 12 مىڭ رۇبلىغا كېمەيتتى. ئەمىرمۇ بۇ قارارغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، پۇپىشىۋ ئەپەندى ھېلىقى پۇلنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭغا يەنە بۇرۇنقىدەكلا كۆرسى چۈشكەن جۇڭگو پۇلى بېرىلگەندى. بىر. شۇنداق ھېسابلاشقا ھەقلىقمىزكى، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى پۇپىشىۋ ئەپەندىنىڭ يولىغا ئالدىنئالا ياخشى پىلانلاپ قۇرۇلغان تۇزاق ئىدى، رۇس سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەرگە بولغان قىزىقىشىنى سوۋۇتۇش يولىدىكى سىستېمىلىق پىلانىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، روسىيە ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن ئاغرىنىۋەتكەك ھېچقانداق ئەيىب تاپالمايتتى. چۈنكى ياقۇپ بەگ ئەپسۇسلانغان ھالدا، بۇ ۋەقەنىڭ پۈتۈن جاۋابكارلىقىنى ۋەقەت «جازالاشقا پەرمان بېرىلگەن بەزى ئەمەلدارلار» غىلا ئىتتىرىپ قويغانىدى. ئۇ پۇپىشىۋ ئەپەندىنىڭ مۇۋاپىق تەلىپى بويىچە پۇلنى تولۇق تۆلەپ بەردى.

ئەگەر تۆلەم پۇل ئۆز ۋاقتىدا بېرىلمىدى دېيىلسە، ئۇ سەممىي بەتنىڭ يوقلۇقىدىن ئەمەس، پەقەت خەزىنىنىڭ قۇرۇقىدىلىپ قالغانلىقىدىن بولغان ئىش ئىدى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «مەن بىر گاداي پادىشاھ، جۇڭگولۇقلار چىقىپ كەتكەندىن بۇيان مېنىڭ دۆلىتىم ئارقا-ئارقىدىن ئۇزۇلمەي كەلگەن يېغىلىقلاردىن نامراتلىشىپ كەتكەن؛ سىلەر خىراجەت قىلىپ مېنىڭ دۆلىتىمگە كەلگىنىڭىلار بىلەن نەپ ئالالمايسىلەر، نېمە ئۈچۈن بۇيەرگە كېلىسىلەركەن-تاڭ؟ سىلەرنىڭ بۇ ئىشىڭلار ئۆزۈڭلار ئۈچۈنمۇ، خەلقىم ئۈچۈنمۇ پايدىسىز. مېنىڭ پەقەت سىلەرنى ھاقارەت ۋە زىيان-زەخمەتتىن ساقلايمەن دەپ ئاۋارە بولغىنىمىلا قالدۇ؛ سىلەر مېنىڭ ئىزچىل مۇشۇنداق قىلىپ كەلگىنىمنى ئېتىراپ قىلىشىڭلار لازىم.» بۇ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى ئورۇنلۇق ئىدى. غۇلجا تەرەپ بۇ گەپكە تازا ئىشەنمەيتتى؛ ئۇ يەردە چاتاقلا چىقسا ئەمىردىن كۆرەتتى. ئەمما ياقۇپ بەگ ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي تۈركىستاننى ئېچىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن قىزغىنلىقىغا سوغۇق سۇ چېچىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدى، ئۇنىڭ بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا قوللانغان ئۇسۇللىرىمۇ ئىجادىي ۋە ئۆزگىچە ئۇسۇللار ئىدى. چۈنكى چاتاق تېپىپ بېرىدىغان مېھمانلىنىڭ ساتماقچى بولغان مېلىنى تۈگەل سېتىۋېلىشنى ئۈنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى سۈپىتىدە قوللىنىشقا ھەممە ھۆكۈمرانلىنىڭ ئەقلى يېتىۋەرمەيدۇ-دە، مالنىڭ پۇلىنى پاخال پۇل بىلەن تۆلەش ئارقىلىق سوموۋ ئەپەندىنى دورىماقچى بولغان يۈزلىگەن كىشىلەرنى تولۇق توسۇپ قالالايتتى. بۇ ئىشنىڭ مۇشۇنداق كېتىۋېرىشىدىن ياقۇپ بەگ يەنىلا قانائەت ھاسىل قىلمىدى. كىشىلەر ياقۇپ بەگ پۇپىشىۋ تەلەپ قىلغان پۇلىنى تۆلەپ بولغاندىن كېيىن، روسىيە سودىگەرلىرىگە ئۆزىنى ئۆزى سوراپ سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشى مۇمكىن دېيىشكەنىدى.

دەرۋەقە، ئۇ ئىمكان قەدەر مەسىلىنى ئۆزى بىر يەردىن چىقار دەپ قويۇۋەتتى. ئەمما ئۇ تېخى كۆچىسىر بولغانلىقتىن، باشقىلارنى ئۆزىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكىگە ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، رۇسلارنى قەشقەرگە يەنە كارۋان ئەۋەتىپ، ئەمىرنىڭ «سەھلىمي ئىتتىپاقدىشى» بولغان رۇسلارغا بولغان دوستلۇقىنى سىناپ بېقىشقا تەكلىپ قىلدى. روسىيە دائىرىلىرى ئۇنىڭ بۇ گېپىنى دەستەك قىلىپ، 12 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن موروزوۋ دېگەن يەنە بىر سودىگەرنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتتى. خۇددى ياقۇپ بەگنىڭ دېگىنىدەك، بۇ ئەپەندى بۇ يەردە ئەڭ قىرغىن كۆتۈۋېلىندى. ئۇنىڭ مېلىغا خېرىدار تېپىشىپ بېرىلدى ئەمىرمۇ ئۆزىنىڭ قورال-ياراق ئامبىرىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان بەزى نەرسىلەرنى سېتىۋالدى. موروزوۋ ئەپەندى غۇلجىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بۇ هۆكۈمران تەرىپىدىن قانداق قىزغىن كۆتۈۋېلىنغانلىقىنى ۋە بۇ قېتىمقى تىجارىتىدە قانداق پايدا ئالغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدى. شۇنىڭ بىلەن باشقىلارمۇ ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭدى. ياقۇپ بەگ هاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى ئىككى يېرىم يىلىدا، روسىيە مالىلىرى رۇس سودىگەرلىرى ياكى يەرلىك سودىگەرلەر ئارقىلىق قەشقەرىيىگە زور مىقدارىدا توشۇپ كېلىندى. ئەمما بۇنداق سودىنىڭ بازىرى سىياسىي ئوپۇقتا پەيدا بولغان قارا بۇلۇتلار تۈپەيلىدىن پات-پات كاساتلىشىپ قالاتتى. رۇسلارمۇ سودىدىن باشتا ئويلىغىنىدەك پايدا ئالالمىدى. 1873-يىلىدىن باشلاپ ئىنگلىز مانۇفاكتۇرلىرى قەشقەرىيىنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىدە رۇس سودىگەرلىرى بىلەن كەسكىن رىقابەتلەشتى ۋە 1876-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە رۇس مالىلىرىنى بىر ئامال قىلىپ يەركەن بازىرىدىن سىقىپ چىقاردى. دېمەك، بۇ رېئاللىق رۇسلارنى قەشقەرىيىنى چوقۇم يۇتۇۋېتىش لازىملىقىغا، ياكى چار پادىشاهقا قورچاق بولالايدىغان بىرەيلەننى

تەختكە يۆلەپ چىقىرىش لازىملىقىغا قەتئىي ئىشەندۈردى. دەر-
ۋەقە، شۇ چاغدا نۇرغۇن كىشىلەر جۇڭگولۇقلارنى بۇ يەرگە قايتۇ-
رۇپ كېلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئار-
لىق بەك يىراق بولۇپ قالدى ۋە ئۇلارمۇ بەك بوشاڭلىق قىلدى.
قەشقەرىيىنى يۇتۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار كۆنسايىن كۆ-
چىيىپ، ئۇلارنىڭ چۇقانلىرىمۇ ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتاتتى؛ كۆ-
زەتكۈچىلەرنىڭ نەزەرىدە، چار پادىشاھىنىڭ ياقۇپ بەگنى يوقە-
تمىشقا پەرمان بېرىشى پەقەت ۋاقىت مەسىلىسىلا بولۇپ قالغانىدى.
1874 - يىلى پولكوۋنىك رىيىنتال قەشقەرىيىگە ئىشىنى سەل
توغرىلاپ كېلىشكە ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قا-
زىنالماي قايتتى. رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەملىكەتلەر بىلەن
ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلەردە ياكى قورال كۈچى تەھدىتى بىلەن
ئىمزالىغان شەرتنامىلەردە، سودا ئىمتىيازى تەلەپ قىلغانىدىن
باشقا، ئۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىدە كونسۇل دەرە-
ژىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى تۇرغۇزۇش ھوقۇقىنىمۇ تەلەپ قىلدى.
ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىنىڭ كۆرۈنۈشتىكى ۋەزىپىسى ئۆز ھۆكۈمىتى-
نىڭ مەنپەئەتىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ۋە روسىيە پۇقرالىرىنىڭ
ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشىچە قوغداش ئىدى.
ھازىر تىلغا ئېلىنغان مۇشۇ ئىنتايىن زۆرۈر فۇنكسىيىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، روسىيە قوغداشنى زۆرۈر تاپقاندا، مۇشۇ قوغداشلارنى
تەلەپ قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشكە پۇتۇنلەي ھوقۇقلۇق ئىدى. ئەمما
بۇ، ئاشۇ دۆلەتنىڭ شان - شەرىپى ئۈچۈن بەختسىزلىك ئىدى.
ئاسىيالىقلارنىڭ تەجرىبىلىرى ئۇلارنىڭ بۇنداق ئاشكارا ۋەزىپە-
لىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ۋەزىپىلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئەر-
زىمەس ۋەزىپىلەرنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تو-
لۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتنىڭ جامائەت پىكرىنىڭ يۇنىلىشىنى

جىمى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تىڭتىڭلاش، بۇ دۆلەتلەردە بەختكە قارشى مۇھىم تارىخىي ۋەقە بولۇپ قالىدىغان ئوردا پىتنىلىرىنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرىنى ئىگىلەش ۋە قولىدىن كېلىشىچە بۈيۈك ئىمپېرىيىنىڭ مەنپەئەتىنى ئالغا سۈرۈش ئۇلارنىڭ مەخپىي ۋەزىپىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇلارغا شۇنداق كەڭ ھەرىكەت ئەركىنلىكى بەرگەن ۋە ئۇلارنى شۇنچە كۆپ مەخپىي، ئاشكارا يەمچۈكلەر بىلەن تەمىنلەپ ئۇلارنى قىزىقتۇرغان يەردە، ئۇھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل ۋە يېرىم مۇستەقىل خانلىقلاردىكى جامائەت پىكرىدە سەل - پەل ئۆزگىرىش بولغان ھامان روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ دەرھال بىلىۋالىدىغانلىقىدىن ئانچە ئەجەبلەنمىسەكمۇ بولىدۇ. ياقۇپ بەگ قەشقەردىكى بىر بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغان تەركىبلەرنى يۇغۇرۇپ بىر ھەربىي تەشكىلات قىلىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما بۇ نىزا - ئىختىلاپلارنى زادىلا تۈگىتەلمەي كەلگەنىدى؛ شۇڭا ياقۇپ بەگ روسىيىنىڭ تەسىرىنى قەشقەرگە كىرگۈزىدىغان بولسا ئۆزىگە خەۋپ يېتىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇراتتى. ئەگەر مەلۇم بىر مىرزا قوقەن ياكى بۇخارادا پەيدا بولىدىغان بولسا، بۇ مىرزا شۇ جايدا ئون يىللىق بالايىئاپەتكە سەۋەبچى بولغان بولاتتى، بۇ جاينى تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالاتتى. ئەمدى بۇنداق ئادەملەر شەرقىي تۈركىستاندا پەيدا بولىدىغان بولسا، ياقۇپ بەگدەك ھەربىي تەۋەككۈلچى ھەم چەت ئەللىكىنىڭ كۈنى نېمە بولماقچىدى؟ بارون كولبارس دەل مۇشۇنداق يول قويۇشنى تەلەپ قىلدى. بەلكىم، بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ تەلىپى باشقا جەھەتتىكىدىن قەتئىيدۇر؟ ياقۇپ بەگ ئۆز مېھمىنىنىڭ قايتا - قايتا تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، ماھىيەتلىك مەسىلىلەردە ئانچە يول قويمىغان بولسىمۇ، شەكىل جەھەتتە ئازدۇركۆپتۇر يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى ئۇ ئۆزىنىڭ غەمخۇرلۇقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بەزى كارۋان باشلىرىنى، يەنى سو-

دىگەرلەر كەلگەندە ئۇلارنىڭ يېتىپ قوپۇش، تۇرمۇش ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالىدىغان باشقۇرغۇچى خادىملارنى بەلگىلەشكە قوشۇلدى؛ كارۋان باشلىرى تەربىيە كۆرمىگەن ئادەتتىكى كىشىلەر بولغاچقا، بۇنداق ئادەملەردىن قورقۇپ كېتىش ھاجەتسىز ئىدى. لېكىن روسىيىنىڭ مەسئۇل ئەمەلدارلىرى بۇنىڭغا زادىلا رازى بولمىدى، ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە ئاساسەن بۇنداق ئادەتتىكى كىشىلەرنى پايلاقچىلىق قىلالايدىغان، ئاخبارات توپلىيالايدىغان مىرزىلارغا ئالماشتۇرۇشقا تىرىشتى. ياقۇپ بەگمۇ ئۇلارنىڭ مەقسىتىنى بىتچىت قىلىپ تاشلاشقا قەتئىي بەل باغلىدى. بارون كولبارستىن تارتىپ كاپىتان كوروپاتكىنغا قەدەر بولغان بىر قاتار ئەلچىلەرنىڭ تارىخىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلار مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە ياقۇپ بەگنى باش ئەگدۈرۈش يولىدا بىھودە ئاۋارە بولغانىدى. موروزوۋ ئەپەندىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىققان ساياھىتىدىن كېيىن، 1874 - يىلى روسىيە ھۆكۈمىتى تېخىمۇ ياخشى كېلىشىم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، پولكوۋنىك رېيىنتالنى ئەۋەتىپ ياقۇپ بەگنى سىناپ كۆردى؛ ئۇ ئەمىر تەرىپىدىن ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇنقىلاردىن ئارتۇقراق بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. شۇ يىلى ياقۇپ بەگنىڭ تەختى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندي. تۇڭگانلار تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى تۇرپانغا ۋە لوپنۇرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا قاچتى، كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق شەھەرلەردىكى نارازىلىق خېلىلا بېسىقتى؛ لېكىن ھەممىدىن مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئەنگلىيىنىڭ زور مۇھاپىزەت كۈنلۈكى ئۇنىڭ پۈتۈن دۆلىتىگە سايە چۈشۈرۈپ تۇرغانىدى. بۇ پەرەزنى گەرچە لورد فۇرسېت بىلەن ئىمزالانغان شەرتنامىگە قاراپلا ئىسپاتلىغىلى بولمىسىمۇ، ئەمىر ئۆزىنىڭ يېڭى تاپقان دوستلىرىدىن تولۇق پايدىلاندى؛ ئەنگلىيە ۋە ھىندىستانلىق كىشىلەر ھەم ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا

ئاسىيا مەسىلىسى بويىچە نوپۇزلۇق كىشىلىرى ياقۇپ بەگكە ھېسداشلىق قىلغانلىقتىن ياكى ئەنگلىيىنىڭ مەنپەئەتى ياقۇپ بەگنىڭ ئىشلىرى بىلەن تامامەن بىر دەپ قارىغانلىقتىن، ئۇلار ئۇنىڭ روسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشىنى قوللاش تەرەپدارلىرى ئىدى. بۇ ئەھۋال، ياقۇپ بەگنىڭ ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتىنى تۇنجى قېتىم تەبىئىي چېگرىسىنىڭ شىمالىدىكى بىر يەرلىك دۆلەتكە قاراتتى، دەپ داۋراڭ سېلىشىغا ئاشكارا ئاساس يارىتىپ بەردى. روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى سىبىرىيە ۋە تۈركىستاندىكى يەرلىك ھۆكۆمەتلىرىنى ئەنگلىيىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويماسلىق توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرغانىدى. ئۇلار باشتا مۇشۇ تەلەپتىن پايدىلىنىپ ئەمىر بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئالغا سۈرۈش؛ كويىغا چۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەكلىپى قوبۇل قىلىنمىدى. ئەمىرنىڭ ۋەكىللىرى فۇرسېت باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ رولىنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن چاغدا، روسىيە دائىرىلىرى مۇقامىنى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ، يەنىمۇ ئۆكتەملىشىۋالدى ۋە ئاشكارا تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. قىسقىسى، ئىككى يىلدىن كۆپرەك سۆھبەت ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئەھۋال يەنە كولبارس شەرتنامىسىدىن بۇرۇنقى ئىزغا چۈشۈپ قالدى. روسلار ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ئارزۇسىنى، يەنى قەشقەردە كونسول دەرىجىلىك ئەمەلدار تۇرغۇزۇش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. ياقۇپ بەگ يەنە ئاۋۋالقىدەكلا قورقماي تەھدىتكە تەھدىت بىلەن جاۋاب قايتۇردى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئەنئەنىۋى ۋە ئەڭ قۇدرەتلىك ئىسلام دۆلىتىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈۋاتقان ئابرويىغا تايىناتتى ۋە روسىيە ئۇنىڭ دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلغۇچە، ئەنگلىيىنىڭ بۇ ئىشقا ئارىلىشىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشىنەتتى. شۇڭا ئۇ قارشىلىق كۆرسەتكەن ۋە چاچراپ - چاچراپ تۇرغاننىڭ

ئۈستىگە، روسىيىنى مەسخىرىمۇ قىلدى. مۇنۇ ۋەقەلەر بۇ ئىشقا تىپىك مىسال بولىدۇ. 1874 - يىلنىڭ باشلىرى كىرتسوگ ئىدىنبۇرگ چار پادىشاھنىڭ يالغۇز قىزى مارىيە ئالىكساندۇرۇۋنا بىلەن توي قىلىشقاندا، ياقۇپ بەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، چار پادىشاھقا مۇبارەكلەپ بىرپارچە خەت يازغانىدى. ئۇ خىتىدە: ياخشى ئىتتىپاقدىشىم ئەنگلىيە بىلەن ھىندىستاننىڭ ئايال پادىشاھىنىڭ ئوغلى سىز دوستۇم چار پادىشاھ ئالىيىلىرىنىڭ قىزىنى ئالماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن جانابىڭىزنى ئالاھىدە قۇتلۇقلايمەن، دېيىلگەنىدى. ئۇنىڭ تولۇپتاشقان قىزغىنلىق بىلەن يازغان خىتى تاشكەنتتىن نېرىسىغا بارالىغانمۇ - يوق، بۇخەتنىڭ ئۇچۇرى كەلمىدى. يۇقىرىقىلاردىن بىزنىڭ تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقارمىقىمىز قىيىن ئەمەس. ياقۇپ بەگنىڭ بۇنداق قىلىپ كېتىشى، بىر ھېسابتا قەشقەرىيىنىڭ بۇ ھۆكۈمرانىنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدىغان باشقا تەرەپلەردىكى ئۇلۇغ خىسىلىتىگە نۇقسان يەتكۈزدى. ئۇنىڭ روسىيىگە قارشى چىققانلىقىنى ئالاھىدە مەدھىيىلەش كېرەك؛ ئۇ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇش ئىمتىيازىنى قوغداش يولىدا ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆردى. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ تەرىپىنىمۇ مەدھىيىلەش كېرەك؛ ئەمما ئۇنىڭ چاكىنىلىق قىلىپ رۇسلارنى ھاقارەتلىگەنلىكى تولىمۇ نادانلىق ۋە تەنتەكلىك ئىدى. ئۇ روسىيىنىڭ سودا مەنپەئەتىنى نىقاپ قىلىۋالغان تاجاۋۇزچىلىق ماھىيىتىنى چەكلەپ ناھايىتى توغرا قىلدى. روسىيىنىڭ ئۆز جاسۇسلىرىنى ۋە سۇيىقەستچىلەرنى قەشقەرىيىگە كىرگۈزۈش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇپتاشقان غەيرەت ۋە ئېگىلمەس - سۇنماس روھ بىلەن مەغلۇپ قىلدى. بۇنىڭدىن ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايمىز؛ ئەمما ئۇنىڭ بىز يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك قىلچىمۇ ئەھمىيىتى يوق خەتنى

يۇللاپ چار پادشاهنى هاقارەتلىگەنلىكى ئۇنىڭ شانلىق نەتىجە-لىرىنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈۋەتتى؛ شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىگە بىكاردىن-بىكار ئىش تېپىۋالدى.

ئاشكەنت دائىرىلىرى ئەنگلىيە جامائەتچىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا پائال ئارىلىشىش مەقسىدىكى پىكرىنىڭ تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنى پەملەپ، روسىيە هۆكۈمىتىنىڭ قايتا-قايتا توسۇشىغا قارىماي، قەشقەرىيە، هۆكۈمرانىغا يەنە زورلۇق ۋاستىسى ئىشلەتتى. شۇنداق قىلىپ، 1874-يىلى ئەتىيازدا بولىدىغان ئۇرۇشنىڭ تەييارلىقى پۈتۈنلەي تەقمۇ-تەق بولۇپ قالدى. ئاشلىق-تۇلۇك ۋە هەربىي لاۋازىمەتلەر نارىنغا توشۇپ كېلىنىدى. يەنە بىر يارىدەمچى دۇۋىزىيە غەربىي تەرەپتىكى تېرەك داۋان ئېغىزىدا يان تەرەپتىن تېگىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. روسىيەنىڭ ئاسىيادىكى گېنېرالىرى شۇچاغدا ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى كۆزلەپ دەرىجىگە ۋە ئورۇنغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئۇزاقتا هەربىي يۈرۈش قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان، دەپ ئەيىبلەنگەنىدى. گېنېرال پروۋسكى كەلگەندىن كېيىن، دەرىجە ۋە شان-شۆهرەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن، هەربىر ئوفىتسېر بۇنداق كېسەلنى ئۆزىگە ئېغىر هالدا يۇقتۇرۇۋالغانىدى. بۇنداق كېسەل هەممىگە ئايان سانىت گېئورگى ياكى سانىت ئاننا كرىست ئوردىنى مەستانىلىقى ئىدى. بىز بايان قىلىۋاتقان مۇشۇ كۈنلەردىن ئىلگىرىكى يەتتە يىل ئىچىدە، ئەگەر ئەسكەرلەر بىلەن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار شان-شۆهرەت ۋە ئولجا غەنىمەتلەردىن ئادىللىق بىلەن بەهرىمەن قىلىنغان دېيىلسە، مەرتىۋە-دەرىجىسى ئۈستۈنرەك بولغان كىشىلەر: گېنېرال كائۇفمان ئەڭ ئالىي ئابروينى مونوپۇل قىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن بىز زىيانغا ئۇچىرىدۇق دەپ هېسابلايتتى. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق ئەهۋال خېۋە قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئىنتايىن ئېغىرلاشتى.

جەڭ نەتىجىسىنىڭ ھەممىسىنى كائۇفمان ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى دۆنزىيىگە بۇ قېتىمقى غەلىبە نەتىجىسىدىن ھېچقانچە تەگمىگەن ياكى پۈتۈنلەي تەگمىگەندى. ئۇنىڭدىن باشقا، جەڭ مەيدانلىرىدا يۈگەنسىزلىشىپ كەتكەن، ئوردىدىكى ئالىيجاناب قائىدە - يوسۇنلارغا كۆنمەيدىغان ئوفىتسېرلار تاشكەنتتىكى خان ئوردىسىدا قوللىنىلغان قائىدە - يوسۇنلاردىن ۋە بۇ كۆرەڭ گېنېرالنىڭ ئۆزىنى يېرىم پادىشاھلارچە تۇتۇشىدىن بىزار بولۇپ كېتىشكەندى. چار پادىشاھنىڭ بۇ ۋەكىلىنىڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇندا ئۇنىڭدىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان گېنېراللار ئىچىدىمۇ پىتنىخورلۇق قىلىشىدىغانلار يوق ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى سكوبېلىيېۋ دېگەن ياش بىر گېنېرال بولۇپ، ئۇ شۆھرەت قازىنىشىنلا ئويلىغاچقا، غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، سانىت گېئورگى كرىسىت ئوردىنى ئالغىلى بولىدىغان ھەربىي يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن ئالاھىدە چۈقان كۆتۈردى. گېنېرال كائۇفمان ئۆز باشلىقىنىڭ نەزەرىدە ئىرادىسى مۇستەھكەم ئادەم دەپ قارالسىمۇ، ئەمما ئۇ سكوبېلىيېۋ بىلەن ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆز قىسىملىرىدىكى بىرقىسىم ئۇرۇشپەرەسلەرنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. بەزى گەپلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كائۇفماننىڭ جەمەتىبىلەن سكوبېلىيېۋ جەمەتى ئوتتۇرىسىدا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئارازلىقمۇ شۇنىڭغا سەۋەب بولغانىدى. چار پادىشاھ نىكولاي تەختتە تۇرغان مەزگىلىدە، بۇ ئىككى جەمەتنىڭ ياشلىرى ئوردىدا خىزمەت قىلىدىكەن، شۇ چاغدىن تارتىپ بۇ ئىككى جەمەت ئوتتۇرىسىدا ئارازلىق پەيدا بولغانىكەن. گېنېرال كائۇفمان بۇ ئارازلىقنى تۇگىتىش ۋە قول ئاستىدىكى باشقا ئەمەلدارلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، قەشقەرىيىگە بىر قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلدى ۋە

كىچىك سكوبىلىيۇنى بۇ ھەربىي يۇرۇشكە قوماندانلىق قىلىشقا تەيىنلىدى. 1874 - يىلنىڭ ئاخىرى ئۇرۇش تۇمانلىرى بەختكە قارشى ئاتىلىق غازىنىڭ بېشىغا قاراپ سۈرۈلۈپ كېلىشكە باشلىغان. كۆزەتكۈچىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمدى ئۇرۇش تۇمانلىرى ياقۇپ بەگنىڭ بېشىدا دەھشەتلىك پارتلايدىغان بولدى دېيىشكەنىدى. شۇڭا بۇ ئىشقا ئەنگلىيە ئارىلاشسىلا ياقۇپ بەگنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالايدۇ، دېگەن سادا ناھايىتى كۆچىيىپ كەتكەنىدى. ئەمما ئەنگلىيىنىڭ پەيتكە قاراپ ئىش قىلىدىغانلىقىمۇ ناھايىتى ئېنىق ئىدى. ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيىسىنىڭ بۇ مەسىلىگە ئاكتىپ ئارىلىشىش ھەققىدە تەكلىپ بەرمىگەنلىكى جەزمەن بولۇپ قالدى. بىتەرەپ رايۇن بەلگىلەشنى مەقسەت قىلغان گرانۇللىي - گورچاكوۋ سۆھبىتىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ئەنگلىيىنى شەرتنامە ئىمزالاش چارىسى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى بولمايدىغانلىقىغا ئىشەندۈردى. ئەمما قەشقەرىيە روسىيىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتكەن تەقدىرىدىمۇ بىزنىڭ بۇ يەردىكى ھەنىپەئەتىمىزنىڭ چەكتىن ئاشقان ۋاستىلەرنى قۇللانمىساق بولمايدىغان دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىشىمۇ تېخى ئانچە ئېنىق ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، روسىيىنىڭ ھەربىي يۇرۇش قىلىشىغا يول راسلانغانىدى. گېنېرال كائۇفمان بىلەن گېنېرال سكوبىلىيۇ بۇ قېتىمقى زەربىنىڭ ھەم شىددەتلىك، ھەم ھەل قىلغۇچ خاراكتېردا بولۇشىغا كاپالەت بېرىش ئۈچۈن، ھەممە تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ تەق قىلىپ قويغانىدى. 20 مىڭ كىشىدىن ئوشۇق روسىيە قوشۇنى ئۇدۇل ياقۇپ بەگنىڭ دۆلىتىگە قاراپ يولغا چىقتى. ياقۇپ بەگ ئەمدى ئۆزىنىڭ قوشۇنىغا بىرئاز يول قويماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن كېچىككەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قوشۇنىنىڭ ھەممىسىنى قەشقەر

ئەتراپىغا يىغدى. ئۇنىڭ ئوغلى قوماندانلىق قىلغان يەنە بىر تۈركۈم قوشۇن ئاقسۇغا ئورۇنلاشتى. بۇ ئىشنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدا ئىككى خىل پىكىرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستەك قىلاتتى. زەربە بېرىلمەكچى بولغان ئوبيېكتىنىڭ يەنە بىرنەچچە ھەپتىلىكلا كۈنى قالغاندا، تۇيۇقسىزدىن يۈز بەرگەن ۋەقە رۇسلارنىڭ دىققىتىنى باشقا تەرەپكە بۇرىۋەتتى. قوقەندە پارتلىغان قوزغىلاڭ ياقۇپ بەگنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى، گەرچە رۇسلار بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيىگە قاراتقان ھەربىي يۈرۈش قىلىش پىلانىغا توسقۇنلۇق قىلالىغۇدەك دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئەزەلدىن ئېتىراپ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما، چېگرىغا ئەۋەتىلگەن ھەربىي قوشۇنلا تەدرىجىي يوسۇندا قايتۇرۇپ كېتىلدى، نارىنغا قاراپ يولغا چىقىشقا بۇيرۇق ئالغان قوشۇنلارمۇ تەھدىتكە ئۇچرىغان ئاساسلىق ئىككى شەھەردە — تاشكەنت ۋە خوجەنتتە قالدۇرۇلدى، گەرچە بۇ ۋەقە قەشقەرىيە تارىخىنىڭ بىر قىسمى بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ دۆلەتكە ئىنتايىن پايدىلىق رول ئوينىدى. بۇ ۋەقەنى ھەقىقەتەنمۇ شۇ دۆلەتنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى دېيىشكە بولىدۇ، شۇڭا بايانىمىز مۇشۇ يەرگە كەلگەندە بۇ ئىشنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتسەك، بەلكىم، ئالقىشلانماي قالماس.

خۇدايارخان ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ۋە ۋەزىرى ئالىمقۇل 1865 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، بىر قىسىم مۇرىتلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە رۇسلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنىڭ قوقەنگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى، ئۇ شۇ يىلدىن باشلاپ 1875 - يىلىغا قەدەر ئەمەلىيەتتە ۋە قانۇنىي جەھەتتە قوقەن پادىشاھى بولۇپ كەلدى، مۇشۇ ئون يىل جەريانىدا ئۇ بىرقانچە قېتىم رۇسلار بىلەن ۋە ئۆز پۇقرالىرى بىلەن بولغان ماجىرالارغا ئارىلىشىپ قالغىنىغا قارىماي قوقەننى پايتەخت قىلىپ،

قوقەننىڭ غەربىي قىسمىدا ئاتاقتىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ تۇرا-
لىغان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كىشىلەرنىڭ
رايىدىن چۈشۈپ قالدى. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، ئۇ ئۆزىنىڭ قوش-
نىسىدىن ياخشىراق ئىدى؛ ئەمما ئۇنىڭ دۆلىتىدە بىرتەرەپ ئۇنى
روسىيىنىڭ قورالى دەپ ئەيىبلىسە، يەنە بىر تەرەپ روسىيە
ئاگېنتلىرىنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئۇنى دۆلەتنى قۇدرەتلىك روس-
ىيىگە قارشى نەتىجىسىز كۈرەشكە تارتىپ كېتىمۋاتىدۇ دەپ جار
سېلىشاتتى، پۈتۈن دۆلەتتە خۇدايارخانغا قارشى نارازىلىق كۈچ-
يىپ كەتتى. قىپچاق يېغىلىقى پارتلىغاندا، ئۇنىڭ پۇقرالىرى يېـ
غىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا
كىرىشتى. رۇسلار دەسلەپتە بۇ ئىشقا تەخت تالىشىش يۈزىسىدىن
بولغان ماجىرا دەپ ئانچە ئېتىبار قىلمىغانىدى. ئىسيانچىلار تېـ
خى خۇدايارخاننىڭ تۇنجى ئوغلى نەسرىدىننى تەختكە يۆلەپ چىـ
قاردى، ئۇ روسىيىگە دوستانە مۇئامىلە قىلىدۇ دەپ قارىلىدىغان،
«ۋوتكا» هارىقىغا بېرىلىپ كەتكەن بىر ياش بولغاچقا، ئانچە
خەۋپلىك ئادەم هىسابلانمايتتى، ئەمما بۇ قورچاق هۆكۈمراننىڭ
كەينىدە ئۇنىڭ قوقەندەك كىچىك بىر دۆلەتنىڭ پادىشاهىدىنمۇ
مەشهۇرراق كىشىلەردىن بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىدىغان ئادەمـ
لەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇهىم بولغىنى خۇدايار-
خاننىڭ خوتۇن تەرەپ تۇغقىنى ئاساسلىق هەربىي ۋە مەمۇرىي
باشلىق ئابدۇراخمان ئافتابەچى ئىدى. بۇ كىشى خۇدايارخاننىڭ
ئەينى يىللاردىكى قىپچاق ۋەزىرى مۇسولمانقۇلنىڭ ئوغلى ئىدى.
خودايارخاننىڭ بۇ ئىتتىپاقداشلىرى روسىيىنىڭ بىتەرەپ بولۇپ
تۇرىدىغانلىقىغا ئىشەنمەيدىغانلىقى ياكى ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر-
لىكىنىڭ تۈرتكىسىدە قوقەننىڭ قۇللۇققا چۈشۈپ قالغان قىسمىنى
ئازاد قىلىش ئۈچۈن، كائۇفمانغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى، چېگرا
رايونلار بۇنىڭغا دەرهال ئاۋاز قوشتى، شۇنىڭ بىلەن، تاشكەنت

بىلەن خوجەنتىنىڭ ئارىلىقىدىكى قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى. روسىيە ئىشغالىيىتىدىكى رايونلار بىر مەھەل تازا قالايمىقانلاشتى. قوقەن قوشۇنلىرى جىددىي ھۇجۇم باشلىماي ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى ھەمدە تاغلىق رايونلاردا قىلچىمۇ پايدىسى يوق بۇلاڭچىلىق بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىۋەتتى. قوزغىلاڭچىلار ئەگەر تاشكەنتكە ياكى خۇجەنتكە يەنە بىر قېتىم تېز ھەرىكەت قوللانغان بولسا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ، ئېھتىمال، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولاتتى. بۇخارا مۇشۇ ھالقىلىق پەيتتە ئۇرۇشقا قاتنىشىشى مۇمكىن ئىدى. ياقۇپ بەگنىڭ جەڭگىۋار روھىمۇ غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىشى مۇمكىن ئىدى، ئەمما ئىشلار ئۇنداق بولمىدى. ۋەھىمە ئىچىدە قالغان رۇسلارمۇ پەيدىنپەي ھوشىغا كېلىشتى. پولكوۋنىك سكوبېلىيېۋ ئۆزىنىڭ كازاك چەۋەندازلىرىنى باشلاپ كېلىپ، پۈتۈن چېگرىنى ئاختۇرۇپ چىقتى. خوجەنت بىلەن تاشكەنتنىڭ تېلېگراف ئالاقىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى؛ توپىلاڭچىلار ئۈزۈنغا قالماي پاك-پاكىز تازىلىۋېتىلدى، خۇدايارخانغا ئەگىشىپ قاچقان قاچاقلار ئارقا سەپكە ئەۋەتىپ بېرىلدى. يارەمچى قوشۇنلار تېزلىكتە يۆتكەپ كېلىنىپ، قوقەنگە قىلىنغان ھۇجۇمغا قاتناشتۇرۇلدى. بۇيەردە ماۋۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ قويساقلا كۇپايە قىلىدۇ: نەسىرىدىن ۋە ئافتابەچى تەرەپدارلىرى مەھرام ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا كىچىك جەڭلەردە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سۈلھ تەلەپ قىلىشتى. سۈلھ قوبۇل قىلىندى، ئەمما قوقەن روسىيىنىڭ فەرغانە ئۆلكىسى بولۇپ قالدى. پولكوۋنىك سكوبېلىيېۋ قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ گېنېرال مايۇرلىقىغا ئۆستۈرۈلدى ۋە مەھرام ئۇرۇشى نەتىجىسىدە سانت گېئورگى كرىستۇردىنىغا ئېرىشتى، بۇ ۋەقە ئادەتتە قوقەنلىكلەرنىڭ روسىيىگە قارشى 1875-يىلدىكى ئۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئۇرۇش مۇھىم بىر دەۋرنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى.

بۇ ئۇرۇش قوقەنلىكلەرگە ۋە ئاسىيالىقلارغا، ئەگەر بىردەك ھەمـ
كارلاشقان ۋە تەشكىللىك ھەرىكەت بولمىسا، ئەركىنلىككە چىقىش
يولىدىكى ھەرقانداق ئىستەكنىڭ زادىلا ۋۇجۇتقا چىقمايدىغانلىـ
قىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئىرىشىش كېرەك
بولغان شۇ قېتىمقى ۋەقە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە يېڭى
ۋەقە يۈز بەرمىدى.

روسىيە ئۆزى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۆلەتلەردىكى ئىچـ
كى ماجىرالاردىن پايدىلىنىپ ئاسىيانى ئاسانلا ئىستىلا قىلىۋالـ
غانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىستىلاسىنى ساقلاپ قېلىشتىمۇ ئاساسەن
مۇشۇنداق ئىتتىپاقداشلىرىغا تايىنىدىغاندەك قىلاتتى. بۇنى قوقەنـ
نىڭ مۇشۇ ئاخىرقى ئۇرۇشىنىڭ تارىخى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلاپ
بېرەلەيدۇ. بىراق بۇ ئىچكى ماجىرالارنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشـ
تە قىلىدىغان بولساق، بۇنىڭغا ئاساسلىقى ياقۇپ بەگ جاۋابكار
ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز، ئۇ روسىيىنىڭ جازا
يۈرۈشىكە قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئىسلام ۋە تەرتىپنىڭ باش ھامـ
مىسى دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەنىدى؛ ئۇ روسىيىگە قارشىلىق
كۆرسىتىشتە دادىل بولغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئىتتىـ
پاق بولۇپ ئۇيۇشىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق خەتەرلىك ئەھۋالـ
غىمۇ تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ دېگەن قاراشنى ھەممىدىن بەك قولـ
لايتتى. ئۇ بۇنداق ئارزۇنىڭ توغرىلىقىنى ھەممە كىشىدىن بەك
ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى، ئۇ ئۆزىگە ئەڭ پايدىلىق بولغان پەيتتە پۈر-
سەتنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقتىن، ھەممىدىن بەكرەك ئەيىبلـ
نىشكە تېگىشلىكتۇر. ھالبۇكى قوقەندە بۇ قېتىم قوزغىلاڭ پارتـ
لىغان چاغدا، ئۇ روسىيىگە قارشى تۇرۇپ ئۆزىنى قوغداشقا
تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئۇ رۇسلارنىڭ ئۆز قوشۇنـ
لىرىنى مەلۇم ئېھتىياج تۈپەيلىدىن باشقا جايغا يۆتكەشكە مەجـ
بۇر بولغانلىقىنى كۆرگەن تۇرۇقلۇقمۇ، ئۆزى باشتىن-ئاياغ قوغـ

داینەن دەپ کېلىۋاتقان مۇقەددەس مەنپەئىتى ئۈچۈن ھۇجۇم قوزغىمىغانلىقى ئۈنىڭ زور خاتالىقى ئىدى. مۇشۇنداق مۇھىم بىر پەيتتە، ئۇنىڭ بىخدىستەلىك قىلىپ تۇرغانلىقىنى زادىلا چۈشەنگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئافتابەچى تەرەپتە تۇرۇپ ئازىلىشىشقا قاتنىششىنى رەت قىلغانلىقى ئۇنىڭ مەشھۇر نامىغا ئەڭ چوڭ داغ بولۇپ قالدى. شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، رۇسلار ئارقىدىنلا فەرغانىنى بېسىۋالدى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قەشقەرىيىنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەتكە ئەمەس، بەلكى جەيھۇن دەرياسى ۋادىسىنىڭ ۋە كابۇلنىڭ ۋەزىيىتىگە مەركەزلەشتۈرۈشكە باشلىدى. قوقەن يۇتۇۋېلىنغان ۋە جۇڭگولۇقلار تىيانشانىنىڭ شىمالىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان مەزگىللەردە ياقۇپ بەگ روسىيىگە قارىتا يارىشىش سىياسىتىنى قوللانغاچقا، ئۇزاققا قالماي خۇدايارخان ياكى مۇزەپپەردىن سەللا ياخشىراق ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدىغاندەك تۇراتتى. ئەمما مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە يۇز بەرگەن ئىشلار مەسىلىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇ مەسىلىنى كېيىنكى بابتا مۇھاكىمە قىلىمىز. ياقۇپ بەگنىڭ روسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى بايانىمىزنى ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇش ھېسسىياتىمىز بىلەن مۇشۇ يەردە ئاياغلاشتۇرىمىز. ئەگەر ئۇنىڭدا 1875-يىلى ئىپادىلەنگەن ئاجىزلىق كۆرۈلمىگەن بولسا، بۇنداق مۇناسىۋەت سۆزسىز مۇكەممەل بولغان بولاتتى. ياقۇپ بەگ روسىيىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا خوجا بولۇش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىغا دادىل تاقابىل تۇرۇپ ۋە ئىزچىل قارشىلىق كۆرسىتىپ، بىزنىڭ ھۆرمەتلىشىمىزگە ۋە ماختىشىمىزغا سازاۋەر بولدى. ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى ئارىسالدىلىقىنى ھېسابقا ئالغاندىمۇ، قەدىرلىشىمىزگە ئەرزىيدىغان ئىشلىرىنى تۈگەل يوقىتا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

XI باب. یاقۇپ بەگنىڭ ئەنگىلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

یاقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى ئەنگلىيە - قەشقەرىيە مۇناسىۋىتىنى بايان قىلغان چاغدا، بۇ مۇناسىۋەتنى بەلگىلەپ تۇرغان يوشۇرۇن ئېقىمنى ئالدىنقى بابتا روسىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ - قارشىلىقنى بايان قىلغاندەك ئىنچىكىلەپ تەپسىلىي بايان قىلىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. ئاتىلىق غازىنىڭ سودا - سېتىق جەھەتتە ئەنگلىيىگە يول قويغانلىقى بىزنى خۇشال قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇنىڭغا دوستلۇق قولىمىزنى ئۇزاتتۇق. یاقۇپ بەگ روسىيىگە شۇنىڭغا ئوخشاش ئورۇن بېرىشنى ئۇزاق ۋاقىتقىچە رەت قىلىپ كەلگەن ۋە مەلۇم بىر مەزگىلگىچە ئەنگلىيىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئەشۇنىسىز ياشاپ، خوردىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ قالغاندى. شۇڭا روسىيە بۇنىڭدىن خاپا بولدى، ھۆكۈمىتىمىز بۇ ھۆكۈمرانىنىڭ دادىل ھەرىكىتىگە قاراپ، ئەگەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇرۇش پارتلاپ قالسا ئاقۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى خاتا مۆلچەرلىگەنلىكتىن، یاقۇپ بەگ ۋە ئۇنىڭ ئەلچىلىرىگە بىزنىڭ قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئىشلارغا ئارىلاشمايدىغانلىقىمىزنى ئوچۇق ئۇقتۇرغاندى. ئەمدى ئۆتمۈشتە شەرقىي تۈركىستاننى ساياھەت قىلىپ قايتىپ كەلگەن ساياھەتچىلەرنىڭ بۇ دۆلەتتە غەلىتە ئىش بوپتۇ، جۇگگولۇقلار قوغلاپ چىقىرىلىپتۇ، قوقەندىن كەلگەن يېڭى پادىشاھ تەختتە ئولتۇرۇپتۇ دەپ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى، روبت شاۋ ئەپەندىنىڭ

«قىر تاتارلىرى» دېگەن قىزىقارلىق ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن كېڭىيىپ قالغان نەزەر دائىرىمىز بويىچە قاراپ چىقساق، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ دەسلەپتە ياقۇپ بەگنىڭ نامى بىلەن قانداق تونۇشقانلىقىمىزنى، يەتتە-سەككىز يىل ئىچىدە ئېنگلىزلارنىڭ ئۇنىڭ شان-شەرىپىنى چۆرىدەپ «ئالتە شەھەر» يەر-زېمىنى مۇنبەت، ئاھالىسى كۆپ يەر ئىكەن، ئۇ يەرنى خۇددى ھىندىستان تاغلىرىدىن جۇڭگولۇقلارنىڭ تىيانشان تاغلىرىغىچە سوزۇلغان «توقۇنۇشنى پەسەيتىش رايونى» بولغان كابۇلغا ئوخشاش رۇسلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسىدىغان توساق قىلىشقا بولىدىكەن دېگەن گەپلەرنى قانداق توقۇپ چىققانلىقىنى ئەسلەپ ئۆتسەك، ئەھمىيەتسىز بولماس. بۇ شىرىن چۈشلەر ھازىر تۈگەپ، ئۇنىڭ ئورنىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىنتايىن ئوچۇق ۋە ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولغان غەلىبە مەنزىرىسى ئالدى.

ھىمالايا تاغلىرىنىڭ ئىچىدىكى جىرالاردا تۇرغان ھەرقانداق بىر كىشىدە — بۇ جەھەتتە روبىت شاۋ ئەپەندىم نوپۇز ئىگىسى — چىن دۆلىتىنىڭ ① ئەھۋالىنى بىر ئۇقسام دېگەن ئىستەك چوقۇم تۇغۇلىدۇ. گەرچە بۇنداق ئىستەك ناھايىتى تەبىئىي بولسىمۇ، ئەمما تەبىئەت دۇنياسىنىڭ توسقۇنلۇق كۈچى ئىنتايىن زور ئىدى. ۋارېڭ ھاستىڭىسنىڭ ② دەۋرىدىن باشلاپ، تىبەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىش — ساناپ تۈگەتكەنلى بولمايدىغان ئېنگلىزلارنىڭ مەقسىتى ئىدى. ئەمما بۇ مەقسەتكە ئاران ئۈچلا ئېنگلىز يېتەلىگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرسى بۇنىڭدىن 66 يىل ئىلگىرى بۇ مەقسەتكە يەتتى. نېپال،

① سانسىكرىت تىلىدا «چىن»—قارلىق تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى. «نېپ»—قارلىق تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردە ئاپتورنىڭ ئەسلى سۆزى بويىچە ئېلىندى — بۇيغۇرچە تەرجىماندىن.

② ۋارېڭ ھاستىڭىس (1732 - 1818) بۇيۇك بىرىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھىندىستاندىكى تۇنجى ۋالىيى —خەنزۇچە تەرجىماندىن.

سېككىم ۋە بوتاندىن تىبەتكە بارغىلى بولىدىغان قىرىق-ئەللىك تاغ يولى بار ئىدى. بىزنىڭ چېگرىمىزنىڭ ئۇ تەرىپىدە يۈكسەك دەرىجىدە مەدەنىيەتكە ئىگە ۋە تىنچلىقپەرۋەر مىللەت ئولتۇراقلاشقان. ھالبۇكى، بىزنىڭ ئۇلار توغرىلىق بىلىدىغانلىرىمىزنىڭ ناھايىتى ئاز بولغانلىقى ئېكسپىدىتسىيىچىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ تۇرۇۋاتقان بىر نىشانە بولۇپ قالدى، ھالبۇكى، ۋارېڭ ھاستىڭىس بىلەن توماس ماننىڭ① خىيالى زادىلا ئەمەلگە ئاشمىدى.

قارا قۇرۇمنىڭ شىمالىدا كىشىنى بۇنىڭغا ئوخشاش جەلىپ قىلىدىغان جاي تېپىلمايدۇ. بۇنىڭدىن 50 يىل ئىلگىرى لاداقتا ئولتۇراقلىشىپ قالغان موركىروفت ئەپەندى شىمال تەرەپتىكى تۆمۈردەك توسۇقتىن ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ لاداق بىلەن تىبەتكە خۇدىنى يوقاتقاندەك مەپتۇن بولۇپ تەلپۈندى. ئاكا - ئۇكا مېچىللارنىڭ كىچىك بۇخارا ياكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى بايانلىرى ئۇزاقتىن بۇيان مۇشۇ جايغا ساياھەتكە بېرىشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ساياھەتچىلەرنى قورقۇتۇپ ئارقىسىغا ياندۇردى. ئۇلار: «كىچىك بۇخارا دېگەن يەردە ھەر بىر ئادەم ئۆزىنىڭ بېشىنى قولتۇقىغا قىسىپ يۈرىدىكەن. ساياھەتچىلەرنىڭ بۇ جايدىكى يول ئازابى ۋە خېيىم - خەتەرلەردىن قورقۇپ، ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كېتىشكەنلىكى تامامەن چۈشىنىشلىك.» دېگەنىدى. ئىنگلىزلاردىن پىچاقنىڭ بىسىدەك خەتەرلىك قارا قۇم ۋە كوئېنلون تاغلىرىدىن تېخى ھېچكىم ئۆتۈپ باقمىغان بولسىمۇ، لېكىن سانجۇ، خوتەن ۋە ئۇنىڭ

① توماس ماننىڭ (1772—1818) ئەنگلىيىلىك، جاھانگىر ئۇنۇر. سەييا ھ، دوختۇر سۈپىتى بىلەن ھىندىستان، جۇڭگوغا زىيارەتكە كەلگەن. تىبەتكە يوشۇرۇن كىرىپ، لىخاساغا بارغان تۇنجى ئېنگلىز — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئەتراپىدىكى جايلاردىن لاداققا پات - پات ئادەم كېلىپ تۇراتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شىمالدىكى جايلاردا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەقەلەر توغرىسىدا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇراتتى. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن ئاخباراتلار كۆپىنچە ئويدۇرما، مۇجمەل ۋە مۇبالىغە قىلىنغان ئاخبارات بولسىمۇ، ھەر ھالدا بىز شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىرىدىن مەسىلەن، ئۇ يەردە تىنچلىق ئورنىتىلغانلىقى ياكى ئۇرۇش بولۇۋاتقانلىقى، خەلقنىڭ رازى ئىكەنلىكى ياكى نارازى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ تۇراتتۇق. ئادەتتە، چۈگگولۇقلارنىڭ ئاشۇ كەڭ رايونلارغا ئاتاقتىلا ھۆكۈمران ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە ئايان بولاسىمۇ، ئەمما جۈگگولۇقلارنىڭ مۇشۇ رايون بىلەن ساقلاپ كېلىۋاتقان ھەقىقىي مۇناسىۋىتى، بۇ جايلارنى قانداق ئىستىلا قىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىستىلاسىنى قاچانغىچە ۋە قانداق ساقلاپ كەلگەنلىكى قاتارلىقلارنى تېخى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئالالمىغانىدى. دەرۋەقە، بۇ سىرنى 1857 - يىلى بىلىملىك سەيياھ ئادولف شلاگىن ۋات يەرلىك بىرقانچە مۇلازىمى بىلەن بىللە قەشقەرگە بېرىپ ئاچتى. شۇنداق قىلىپ، دەسلەپكى قىيىنچىلىق مۇشۇنداق مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەل بولدى، گويا تەقدىر ئىلاھى ئۇنىڭ تەۋەككۈلچىلىك ئىشىغا باشتىلا ئوچۇق چىراي بىلەن قارىغاندەك قىلاتتى. لېكىن شلاگىن ۋات ئەپەندىي بۇ يەرگە بىئەپ بىر ۋاقىتتا كەلدى. شۇ چاغدا ۋەلىخان تۆرە قەشقەرگە ئىمدىلەتىن بېسىپ كىرگەنىدى. بۇ سەيياھ يەركەنگە يېقىن قالغاندا، ۋەلىخان تۆرىنىڭ قوشۇنلىرى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، يەركەنگە يېتىپ كەلدى. شلاگىن ۋات كەشمىرنىڭ يەركەندە تۇرۇشلۇق ۋەكىلىگە ئۆزىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىۋاستە مەلۇم قىلدى. كەشمىر ۋەكىلى جۈگگولۇق خان ئامبال بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇنىڭ شلاگىن ۋاتنىڭ شەھەرگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىشىنى

كەلەپ قىلدى. شلاگىن ۋات تېخى شەھەر سىرتىدا تۇرغان چېغىدا، ۋەلىخان تۆرىنىڭ پاترول قىسمى تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلدى ۋە دەرھال ۋەلىخان تۆرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش شتابىغا ئېلىپ كېلىندى. ئۇ يەردە بۇ زالىم پادىشاھ بەگنى ھەددىدىن زىيادە كۆپ چېكىۋەتكەچكە، كەيپچىلىكتە بىچارە شلاگىن ۋاتنى ئۆلۈمگە بۇيرۇۋەتتى. مۇلازىملىرى ئۇنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئېلىپ لاداققا قېچىپ كەلدى.

مانا بۇ قەشقەرىيىگە تۇنجى قېتىم بارغان ئېكسپېدىتسىيە چىنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىسى. 1868 - يىلى يازدا جۇڭگولۇق-لارنىڭ قەشقەرىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىدىن ۋە ياقۇپ بەگنىڭ بۇخارا ئەمىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن «ئاتىلىق غازى» دېگەن نام بىلەن بۇ جايغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقانلىقىدىن ھەممەيلەن خەۋەر تاپتى. شۇ يىلى ياقۇپ بەگ ماھموت نەزەر دېگەن كىشىنى ئۆزىنىڭ ئەلچىسى قاتارىدا پەنجاپقا بىرنىڭ قارام يەرلىرىمىزنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەندى. بۇ چاغدا لاداقتا تۇرۇۋاتقان روبىت شاۋ ئەپەندىمۇ يېقىندا شەرقىي تۇركىستاندا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردىن خەۋەر تاپتى. ماھموت نەزەر قايتىپ كېتىدىغان چاغدا مەزكۇر روبىت شاۋ ئەپەندى ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ قەشقەرىيىنى زىيارەت قىلىپ، يىراق - يېقىن خەلقئارادا داڭ چىقارغان ئاتىلىق غازىنى كۆرۈپ كېلىش نىيىتى بارلىقىنى ئېيتقان چاغدا، ماھموت نەزەر ئۇنىڭ تەلىپىنى قىزغىن قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىكەن. ئەمما ئېھتىيات يۈزىسىدىن، ئەگەر ياخشى بۇ ھۆكۈمرانىنىڭ ئۆزىنىڭ رەسمىي ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن بىر نەرسە دېسەك، دېگەنىكەن. روبىت شاۋ ئەپەندى خەلمۇخىل جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېگىپ، 1868-يىل 12 - ئايدا ئاتىلىق غازىنىڭ زېمىنىغا قەدەم قويدى. ئۇ، كىچىك بۇخارىغا بىرىنچى بولۇپ كىرگەن ئىنگلىز ئىدى. ئۇ بۇ يەردە

ناهايىتى قىزغىن كۆتۈۋىلىندى. ئەمەلدارلار قىلىدىغانغا قىلىق تاپالماي قالدى. ئۇ بۇ دۆلەتتە تۇرغان مەزگىلىدە، ئۇنىڭ تۇرمۇشى ناهايىتى كۆڭۈللۈك ئۆتتى. قوقەنلىكلەر ئارىسىدىكى كاتتىباشلارنىڭ هەممىسى ئۇنى خۇددى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆتۈۋالدى. هەتتا بۇ دۆلەتتە ياقۇپ بەگدىن قالسا، 2- ئورۇندا تۇرىدىغان مۇهىم ئەرباب، يەركەنىڭ هاكىمى مۇهەممەت يۇنۇسمۇ ئۇنى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن كۆتۈۋالدى. شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، روبت شاۋ ئەپەندى بۇ يەرگە ئادەتتىكى بىر ئىنگلىز ساياهەتچىسى سۈپىتىدە كەلگەندى. قەشقەردىيە هۆكۈمرانىنىڭ ئۇنى سەممىي قارشى ئېلىشى، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى پۈتۈنلەي بېسىقتۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىشى ئەڭ ياخشى تاكتىكا ئىدى. ئەمما روبت شاۋ ئەپەندىنىڭ بۇ يەردە سەممىي كۈتۈۋىلىنغانلىقىنى بايان قىلغاندا، ياقۇپ بەگنىڭ مۇشۇنداق يوشۇرۇن سىياسىي مۇددىئاسى بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتسەك ئۇنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتمەيدۇ، ئەلۋەتتە. ياقۇپ بەگ قەشقەردىكى ئوردىسىدا بۇ ئەنگلىيىلىك مېهمانىنى ئالاهىدە قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى قىزغىنلىق بىلەن مېهمان قىلدى. روبت شاۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ هىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن رىفىللىق مىلتىققا ئوخشاش ئازراق سوۋغا - سالىمنى ياقۇپ بەگكە سۇنغاندا، بۇ هۆكۈمران كۈلۈپ تۇرۇپ: «سىز بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇنداق تۈزۈت — تەكەللۇپنىڭ نىمىسى هاجىتى؟ بىز دوست بولۇپ قالدۇق. سىزنىڭ ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلىكىڭىز بىزنى ناهايىتى خۇش قىلدى» دېدى. روبت شاۋ ئەپەندى قەشقەردىيىدە جەمئىي ئۈچ ئاي تۇردى. مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە ئاتىلىق غازى ئۇنى ئۈچ قېتىم قوبۇل قىلدى. بىر قېتىمقىسىدىن بىر قېتىمقىسى دوستانە ئىدى. قىسقىسى، روبت شاۋ ئەپەندى بۇ يەردە ئالاهىدە ياخشى مۇئامىلىگە ئېرىشتى.

قەشقەردىيە توغرىسىدا ئەسەر يازغان بارلىق يازغۇچىلار ئىچىدە روبت شاۋ ئەپەندى شۇ جايدىكى خەلق ۋە يەرلىك ئەھۋاللارنى ئەڭ جانلىق تەسۋىرلىدى. مەرھۇم ھايۋارد ئەپەندىنىڭ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشى روبت شاۋ ئەپەندىنىڭ ئورنىغا مەلۇم تەسىر يەتكۈزدى. مەزكۇر ھايۋارد ئەپەندى ئۇچ - تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن كەشمىردىكى گىلگىت قورغىنى ئەتراپىدا سۈينقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ سەييياھلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى قەشقەردىيدە نەزەربەنت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوڭۇشلۇق قۇتۇلدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ئەڭ بۇرۇن بارغان بۇ ئىككى ئىنگلىز سەييياھى لاداققا ساق - سالامەت قايتىپ كەلدى. روبت شاۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ قىزىقارلىق سايا- ھەت خاتىرىسىنى 1871- يىلى ئەنگلىيىدە ئېلان قىلغاندى. شۇ چاغدا، ئۇنىڭ فۇرسىت ئەپەندى (ھازىر لورد فۇرسىت دەپ ئاتىلىدۇ) نىڭ تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكىگە قاتنىشىپ قەشقەردىمگە ئىككىنچى قېتىم بېرىپ ئەمەلەتىن قايتىپ كېلىشى ئىدى. بۇ قېتىم ئۇلار يەركەن بىلەن قەشقەرنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەر كىشىلەرنى ئۆزىگە خۇددى ماگنىتتەك جەلپ قىلىۋالدى. ھىندىستان ھۆكۈمىتى دۆلىتىمىزنىڭ ئاتىلىق غازى بىلەن قانداق سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولۇشى كېرەكلىكىنى ئويلىشىۋاتاتتى. ھەتتا پۈتۈن ئەنگلىيە ۋە ھىندىستان جامائەتچىلىكى بۇ يېڭى دۆلەت ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى زەڭ قويۇپ ئاڭلايتتى، دېمەك، يېڭى بىر سودا يولى ئېچىلغاندى. تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ يولنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئارقىلىق بۇخارا بىلەن غۇلجىغا بېرىشتا ھەقىقىي يول بولۇپ قېلىشى ئېھتىمال ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېقىنراق بولغان خوتەن بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدىكى قاشتېشى سودىسىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدىغان بولدى. يالغۇزلا قەدىمدىن تارتىپ داڭلىق

بولۇپ كەلگەن تاتار قويىنىڭ يۇڭىلا بىر تۈرلۈك ئاساسىي تاۋار بولۇپ قالاتتى. يەركەن بىلەن قەشقەردەك ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مانچىستىر ماللىرى بىلەن ھىندىستان ماللىرى كەڭ ئىستىقبالغا ئىگە ئىدى. بۇ جايلاردىكى ئاھالە دەسلەپتىلا ھازىرقىدىنمۇ زىچ بولسا كېرەك دەپ قارالغاندى. دەسلەپتە سودا جەھەتتىكى ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنىلا تەكىتلەيدىغان پىكىرلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. كېيىن قوقەن بىلەن غۇلجىنىڭ ئەھۋالىدا ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن، ئىنگلىزلارنىڭ نەزەرىدىكى سىياسىي مۇددىئا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن، بىر سودا شىركىتى كۆڭۈلدە پەيدا بولدى. ئەمما بۇ شىركەت بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى فۇرسىس شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىنلا ئۆز پائالىيىتىنى باشلىيالىدى. كىتابخانلار بۇ شەرتنامە ۋە مەزكۇر شىركەتنىڭ پائالىيەت ئۇسۇللىرى توغرىسىدىكى رەسمىي بەلگىلىمىلەرنى مەزكۇر كىتابنىڭ قوشۇمچىسىدىن كۆرۈۋالسا بولىدۇ.

روبت شاۋ ئەپەندى ھىندىستان بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ ئىستىقبالىنى ئىنتايىن ئۈمىدۋارلىق بىلەن مۆلچەرلىدى ۋە ئۆزىنىڭ لاداقتىكى پايدىلىق خىزمەت ئورنىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئىزچىل ئاكتىپلىق بىلەن يەركەن سودا شىركىتىنىڭ بايلىقىنى ئاشۇرۇش پائالىيىتىگە قاتناشتى. گەرچە بۇنداق شىرىن ئارزۇلار ئەزەلدىن ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، ئەمما شىركەت ئۆز ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ۋە قىيىن شارائىتتا ناھايىتى پايدىلىق بىر ئىشنى قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ھازىر بۇ شىركەتنىڭ كەسپىي خىزمىتى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھۇقۇقى ئالماشقاندىن كېيىن، ئادەتتە يۈز بېرىدىغان ئەنسىزلىككە ئەگىشىپ ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇڭا

هازىرقى مەسىلە ياقۇپ بەگ دەۋرىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان ياخشى ھەسسىياتنى جۇڭگولۇقلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان شارائىتتا، جۇڭگو تەرەپتىن بولامدۇ ياكى دۆلتىمىز تەرىپىدىن بولامدۇ بىرەر تەدبىر قوللىنىپ داۋاملىق ساقلاپ قېلىش مەسىلىسى ئىدى. تۇرغۇن كىشىلەر جۇڭگولۇقلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش ۋە بىرىش - كېلىش قىلىش ئىمكانىيىتىدىن شۈبھىلىنەتتى. چۈنكى جۇڭگو - ئەنگلىيە چېگرىسىغا جايلاشقان رايونلارنىڭ ھېچبىرىدە بۇنداق بىرىش - كېلىش زادى بولمىغانىدى. ئەمما ئۇلار بۇ جەھەتتە جۇگولۇقلارنىڭ ئەيىبلىنىشكە تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا زادىلا ئۇنىمايدۇ. بىرنىڭ بىخەستەلىكىمىز نەتىجىسىدە روسىيە ئۇلار بىلەن بىرنەچچە شەرتنامە ئىمزالىۋالغان ھەمدە دىپلوماتىيە جەھەتتە ئۇستىلىق ئىشلىتىپ، جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كولۇندىن تارتىپ ئۇرۇمچى، ماناس، چۆچەك، غۇلجا ۋە قەشقەرگە قەدەر ھەرقايسى بازارلارنى قولىغا كەلتۈرۈۋالغانىدى. جۇڭگولۇقلار گەرچە ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئۆز ئىگىلىكىدە بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر بىر پارچە يېرىدە ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغان تەقدىردىمۇ، روسىيە ئۆزىنىڭ چەت چېگرىلىرىدىكى زېمىنلىرىدا قانۇنىي ئورنىنى بۇرۇنقىدەكلا ساقلاپ قالالايدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئەنگلىيە سودا جەھەتتە جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىنى ھىندىستان ۋە كەشمىر تەرەپتىن بىرىپ ئېچىشتا چوقۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغانلىقىدىن ئۈمىدسىزلەنمەسلىكى كېرەك ئىدى. كۆپىنچە ھاللاردا، سىياسىي پائالىيەت ئومۇمەن سودا تەۋەككۇلچىلىكىنىڭ كەينىدىنلا ئېلىپ بىرىلاتتى. ئەمما بىز جۇڭگولۇقلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندا، ئۇنىڭ تەتۇرىسىچە ئىش قىلدۇق. سىياسىي تەكلىپ ۋە دىپلوماتىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق جەزمەن سودىغا يول ئېچىش

كېرەك ئىدى. بۇنداق سودا ھىندىستان بىلەن تاتارلار رايونى ۋە تىبەت ئوتتۇرىسىدا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھىندىستان بىلەن جۇڭگونىڭ ئۆز قىسمىدىكى ئۆلكىلىرىدىن بولغان يۇنىنەن ۋە سىچۇەنلەر بىلەنمۇ بولۇشى كېرەك ئىدى. شەك - شۇبھىسىزكى، قىينىچىلىقنىڭ مەنبەيى مۇنداق بىر پاكىتقا باغلىق ئىدى: مانجۇلار، خۇددى 12 - ئەسىردىكى نورماندلارنىڭ ئەنگلىيىدىكى ئەھۋالىغا ئوخشاش، نۇرغۇن تەرەپلەردە خەنزۇلاردىن پەرقلىنەتتى. مانجۇ ئەمەلدارلىرى مەلۇم بىر تۇرلۇك تۇرالغۇسىز ئۇسۇل بىلەن ياۋروپا پەن - مەدەنىيىتىنى جۇڭگوغا تونۇشتۇرغاندا ئۆزىمىزنىڭ تەسىرىمىز ۋە سىياسىي ھوقۇقىمىز تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، دەپ قارايىتتى. ئەگەر بىز ئاقىل بولىدىغان بولساق، جۇنداق پىكىرلەرگە قۇلاق سالماسلىقىمىز، ھەرگىز بەزى كىشىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەلق ئارىسىدا تەرغىبات جېكى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى تەسىرلەندۇرىمىز دېمەي، ئۇلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقدارلىرى ئارقىلىق يەنى بۇنىڭدىن ئىككى يېرىم ئەسىر بۇرۇن غەلبە قازانغان تاتارلار ئارقىلىق ئادەتتىكى پۇقرالار بىلەن ئۇچرىشىشىمىز كېرەك ئىدى.

روبىت شاۋ ئەپەندى لاداققا قايتىپ كېلىپ بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتىلىق غازى بۇ ئەپەندىنىڭ لاھۇرغا ۋەكىل ئەۋەتىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلغان بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى راۋاجلاندۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ھەم ئەنگلىيە ئەمەلدارلىرىدىن بىرەيلەننى ئۆزىنىڭ پايىتەختىنى زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىش ئۈچۈن ھىندىستانغا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. مۇشۇ چاغدا ئۇ روبىت شاۋ ئەپەندى

نىڭ ئۆزىنىڭ زىيارەتكە رەسمىي سالاھىيەت بىلەن كەلمىگەنلىكى توغرىسىدا دېگەن سۆزىنىڭ ھەققىي مەنىسىنى تولۇق چۈشەن-گەندى. شۇڭا ئۇ ئەگەر ئەنگلىيىگە تۇتقان دوستانە پوزىتىسى-يىسىدىن تاپان ھەققى چىقىرىۋېلىشنى ئويلايدىغان بولسا ياكى ئەنگلىيە بىلەن بولغان ئىتتىپاقىدىن پايدىلىنىپ، روسىيىنىڭ ئۆچمەتلىكىگە قارشى تۇرماقچى بولسا، ئۇ ئەلۋەتتە تەشەببۇسكار-لىق بىلەن ھەرىكەت قوللىنىش زۆرۈرلۈكىنى كۆزدە تۇتاتتى. ئىخرارخان تۆرە مۇشۇ ۋەجىدىن ھىندىستانغا كەلدى ۋە ھۆكۈ-مىتىمىز تەرىپىدىن ناھايىتى دوستانە كۆتۈۋېلىندى. ئىخرارخان-نىڭ زىيارىتىگە جاۋابەن، فۇرسەت ئەپەندى يانىدۇرقى يىلى دۆلىتىمىزنىڭ تۇنجى قېتىمقى ئەلچىسى سۈپىتىدە قەشقەرىيىگە ئەۋەتىلدى.

فۇرسەت ئەپەندى ئۆزىنى باتۇرلۇق بىلەن مەلۇم قىلغان روبت شاۋ ئەپەندى ۋە دوكتۇر ھېندىرسۇنلارنىڭ ھەمراھلىقىدا روبت شاۋ ئەپەندى بېسىپ ئۆتكەن يول بىلەن مېڭىپ، ئانچە چوڭ جاپا چەكمەيلا يەركەنگە يېتىپ باردى. ئەمما بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى تازا قاملاشمىغان بىر ۋاقىتتا ئۇ يەرگە يېتىپ بارغانىدى. ئاتىلىق غازى شۇ چاغدا ئۆزىنىڭ شەرق تەرەپتىكى چېگرىسىدە-كى تۈگگان شەھەرلىرى بولغان تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىدىكى توپە-لاڭنى بېسىقتۇرۇشقا كەتكەن بولۇپ، ئۇ يەردە قانچە ۋاقىت ھايال بولىدىغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، فۇرسەت ئەپەندى ھىندىستان بىلەن قەشقەرنىڭ كەلگۈسى مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا پۇرسەت تاپالماي، و- ئايدىلا يەركەندىن قايتىپ كەلگەنىدى. دوكتۇر ھېندىرسون ئۆزىنىڭ «لاھۇردىن يەركەنگىچە» دېگەن كىتابىدا ھىمالايا تېغىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىلغان شۇ قېتىمقى سایاھىتىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى

بويىچە يازغاندى.

ئىككىنچى يىلى، يەنى 1871- يىلى ياقۇپ بەگ ئىخرار-خان تۆرىنى ھىندىستانغا يەنە بىر قېتىم ئەۋەتىپ، ئۇزۇنىڭ دوستانە تەشەببۇسنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى. ئۇ ئۆز ئەلچىسىدىن ھەربىي ۋالىيغا خەت ئەۋەتىپلا قالماي، ئايال پادىشاھ نجانابلىرىغىمۇ خەت ئەۋەتكەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ تەكلىپى بىۋاستە ئۇنۇم ھاسىل قىلالمىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە، روسىيە شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەربىكىتىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى. روسىيە ئۆزىنىڭ قوشنىسى بىلەن بىرنەچچە يىلدىن بېرى مۇزاكىرىلىشىپ كەلگەن سودا شەرتنامىسىنى ئاخىر 1872- يىلى 6- ئاينىڭ 8- كۈنى قەشقەردە ئىمزالىدى. بۇ شەرتنامە بويىچە روسىيىگە سودا جەھەتتە بىرمۇنچە ئىمتىياز بېرىلدى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، مەزكۇر جايغا كىرگۈزۈلىدىغان رۇس مالىرىدىن ئىككى يېرىم پىرسەنتتىن ئارتۇق قوشۇمچە باج ئېلىشقا بولمايتتى. ئەمەلىيەتتە، ياقۇپ بەگ ھۇشيار كېلىپ، ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرۇشقا ئەۋەتىلىدىغان روسىيە سودا ئاگېنتلىرىنى دەرىجىسى ئاقساقالدىن كۆپ پەرقلىنىدىغان ئادەتتىكى ئادەملەردىن بولغان كاۋۇان بېشى بىلەن چەكلىنىگەن بولسا، ئۇ ھالدا قەشقەرىيە ھېلىقى شەرتنامە بويىچە گېنېرال كاتۇفمانىڭ ئىلكىدىكى بىر يەرگە ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئىشەددىي دۈشمەن دەپ قارالغان روسىيە، دوست دەپ قارالغان ئەنگلىيىدىن كۆپ ئىلگىرىلەپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ يەردىن ئورۇن ئالالمىغان ئەنگلىيە سودىسى ئاتىلىق غازىنىڭ زېمىنىغا كىرىشكە ئىجازەت بېرىلىشىنى كۈتۈپ ئۇزۇنغىچە ئىككى خىيالدا تۇرۇپ قالدى.

ئەمما بارون كولبارس تۈزگەن شەرتنامە ماھىيەتتە ئادەم ئالدايدىغان نەرسە بولغانلىقتىن، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى پاخشىلىيالمىدى. باشتا ئويلىغاندەك ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە ئىشەنمىگەچكە، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سودىمۇ راۋاجلىنىپ كېتەلمىدى. بۇ شەرتنامە ئىمزالىنىپ ئىككى ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ جىيەنى سىيىت ياقۇپخاننى ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى سۈپىتىدە روسىيىگە ئەۋەتتى، سىيىت ياقۇپخان بۇ يەردىن ئىستامبولغا بېرىپ ئاندىن ھىندىستان ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كەلدى. مۇشۇ چاغدا ئۇ قەشقەرىيە بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلارنى قانداق قىلغاندا دوستانە ئاساس ئۈستىگە ئورناتقىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا دۆلىتىمىز دائىرىلىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇزاق، مۇزاكىرە ئېلىپ بارغانىدى. تۈركىيە سۇلتانى قەشقەرىيە ھۆكۈمرانىغا ئىسلام دىنىنىڭ ئىخلاسمەن ئەمىرى دېگەن ئالىيجاناب نامنى بەرگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ياقۇپ بەگ ئۆزىنى ياقۇپ خان دەپ ئاتىدى ۋە قەشقەرىيىنىڭ ئەمىرى دەپ ئېلان قىلدى. ئەمدى بۇ يەردە بىز «خان» بىلەن «بەگ» دېگەن بۇ ئىككى نام توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتسەك يامان بولماس. كىتابىمىزدا باشتىن ئاياغ قەشقەرىيىنىڭ ھۆكۈمرانىنى «خان» دەپ ئاتىماي، «بەگ» دەپ ئاتىشىمىزدا، تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە سەۋەب بار: «خان» «بەگ» دىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ؛ ئەدلادتىن - ئەۋلادقىچە مىراس قالىدۇ. يېقىنقى زامان ئالىملىرى گىببۇن①نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسى جەھەتتە يۇقىرى نوپۇز ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇ «خان» دېگەن سۆزگە، چىڭگىزخان ئەۋلادى

---

② گىببون — (1739—1794) ئىنگلىيىلىك تارىخشۇناس. «رىم ئىمپېرىيىنىڭ ھالاك بولۇشى» نىڭ ئاپتورى — خەنزوچە تەرجىمانىدىن.

لىرىنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى دەپ تەبىر بەرگەندى. ئاشۇ چىڭگىز-
خاننىڭ ۋارىسلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى غەربىي ئاسىيادە-
كى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە خان بولغانىدى. تۈركىلەر بىلەن
ئۆزبېكلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان موڭغۇللار جامائەس
بىردەك ئېتىراپ قىلغان شاھەنشاھ چىڭگىزخاننىڭ جەمەتىگە
خاس نوپۇزغا ئىگە ئىدى. ياشىنىپ قالغان ياقۇپ بەگ ياكى
ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان كىشىلەر ئۇ تۆمۈرلەك نەسەبىدىن دېگەننى
توقۇپ چىقىپ، ئۇنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى، دەپ چۈقان
سېلىشتى. ئەمما بۇنداق سىرلىق ئائىلە نەسەبىنى ئىسپاتلاي-
دىغان ھېچقانداق بىر ئىشەنچىلىك ئاساس بولغان
ئەمەس. بىزمۇ تارىخنىڭ ھۆكمى ئالدىدا پۈت تىرەپ
تۇرالمايدىغان بۇنداق زىيادە نامنى ياقۇپ بەگكە بېرىش
توغرىسىدىكى ھەرقانداق تەشەببۇسنى ئېتىراپ قىلمايمىز. «ئاۋام
خەلق» تىن كېلىپ چىققان ھۆكۈمرانلار ئەزەلدىن تارتىپ
قەدىمكى ئىمپېراتۇرلارنىڭ ئورنىغا يامىشىپ چىقىش ئارزۇسىنىڭ
ئوتىدا ئۆرتىلەتتى. ياقۇپ بەگمۇ مۇشۇنداق روھىي ھالەتتىن
خالى ئەمەس ئىدى. تۈركىستاندا غىل - پاللا كۆرۈنۈپ قالىدىغان
پادىشاھلىق سەلتەنىتى دەل مۇشۇنداق قالايمىقان ئىشلىتىپ
كېلىنگەن «خان» نامىدا كونكرېت ئىپادىلىنەتتى.

راست گەپنى قىلغاندا، ياقۇپ بەگ تەختىتە ئولتۇرغان
ئەڭ ئاخىرقى ئۇچ يىل ئىچىدە ئۆزىنى «خان» دەپ ئاتىغانلى-
قى ئېنىق بولىمۇ، ئەمما ئۇنى «خان» دېيىش خاتا. ھەتتا
ئۇنى ۋاقىتلىق تەدبىر دېگەن تەقدىردىمۇ، ئاسانلا ئۇقۇشماسلىق
پەيدا قىلىدۇ. ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ياقۇپ خان
دېگەن يەنە بىر زاتمۇ بار ئىدى.① ئەگەر نەسەب بويىچە

① ئاپتور بۇ يەردە ھۆكۈمران مەنسىدىكى «خان» بىلەن ئىسمىغا ئۇلىنىپ
كېلىدىغان «خان» نى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن — مۇھەررىردىن.

قارايدىغان بولساق، بۇ زاتمۇ «خان» بولۇشقا تېگىشلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئىقتىدارى شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۆزى بىلەن ئىسىمداش بولغان ھېلىقى «خان» دىن تۆۋەن ئەمەس ئىدى.

ھەممىسى بۇ ئىككى كىشى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەچكە، ئىشلار قالايمىقانلىشىپ كەتتى. ئەگەر بۇ ئىككى زات قانۇن بويىچە ئۆزىگە لايىق نام بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەن بولسا، زادىلا بۇنداق ئۇقۇشماسلىق كېلىپ چىقمايتتى. 1873 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، سىبىت ياقۇپ خان (نەسەب بويىچە ئۇنىڭغا «خان» دەپ نام بېرىشكە تېگىشلىك. بۇنداق نام ئۇنىڭ تاغىسىدا يوق.) ھىندىستانغا قايتىپ كەلگەندە، ئەنگلىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ بۇنىڭدىن بىرقانچە كۈن ئىلگىرى قەشقەرىيىگە قاراپ يولغا چىقىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى.

بۇ ۋاقىتتا، ھىندىستان ھۆكۈمىتى دوگلاس فورسىس ئەپەندىنى قەشقەرىيىگە يەنە بىر قېتىم ئەلچى قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولۇۋاتاتتى. 1873 - يىلى يازدا، بارۇن كولبارس شەرتنامىسىنىڭ پايدىسىز ئاقىۋىتىنى تۈگىتىشنى مەقسەت قىلغان بۇ مۇھىم ئەلچىلەر ئۆمىكى پائال تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى. بۇ ئىش ئەنگلىيە بىلەن قەشقەرىيە مۇناسىۋىتىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى بىرئاز تەپسىلىي بايان قىلماي بولمايدۇ. ئۆتكەن تۆت يىل ئىچىدە بىزنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىمىز ۋە شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىزنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسى فورسىت ئەپەندى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىگە باغلىق بولۇپ قالغانىدى. دەرۋەقە، ئەگەر لورد فورسىتنىڭ دوكلاتى بىلەن ئۇ تۈزگەن شەرتنامە بولمىغان بولسا، روبت شاۋ ئەپەندىنىڭ ھېلىقى قىزىقارلىق كىتابنى بىلەن باتۇرانە سایاھىتى بىزنىڭ قەشقەرىيە ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانىغا بولغان زوقىمىزنى ھەرگىزمۇ ئۇزاق ۋاقىت داۋام

قىلدۇرالمايتتى.

7 - ئايغا كەلگەندە، ھەممە تەييارلىق تەق بولۇپ، يولغا چىقىدىغان چاغدا، سىيىت ياقۇپخان ياكى ئادەتتە كىشىلەر تەرىپىدىن ھاجى تۆرە دەپ ئاتىلىدىغان ھىلىقى زات يولدا ھايال بولۇپ قالغانلىقتىن، فورسىس ئەپەندى ماۋلەيدە تۇرۇپ قالدى. مۇشۇ مەزگىلدە كاپىتان بىدولپ بىلەن كاپىتان تروتتىر ۋە دوكتور ستولىزكا قاتارلىق كىشىلەر لاداق بىلەن شەھىدۇللا① ئارىلىقىدىكى يولنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن لاداققا كەتكەنىدى.

روبىت شاۋ ئەپەندى ھايۋارد ئەپەندى ۋە كەيلى ئەپەندىلەر بۇ ھەقتە توختالغان ۋە لاداقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى جايلارنى ناھايىتى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ كۆرگەنىدى. فورسىيت ئەپەندى باش شتابىنىڭ خادىملىرى بىلەن بىللە كەشمىرنىڭ سىرىناگار شەھىرىدە بىر مەزگىل تۇرغانىدىن كېيىن، 9 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى لاداققا يېتىپ باردى. بۇ يەردە بىز شۇ قېتىمقى ئەلچىلەر ئۆمىكىگە قاتناشقانلارنىڭ ئىسىملىكىنى ئوقۇپ ئۆتىشەك زېيىنى بولماس. ھەممىدىن ئاۋۋال، بۇ ئەلچىنىڭ ئۆزى دوگلاس فورسىيت ـ ھازىرغۇ سىر. فورسىيت دەپ ئاتىلىدۇ. ئەسلىدە ئۇ باس ئوردىنى بىلەن تارتۇقلانغان. ھازىر ئۇ ھىندىستان ئالتۇن يۇلتۇز كاۋالىرىيىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سىرى② ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا كوماندىر پودپۇلكوۋنىك گوردۇن بار ئىدى. ئۇ ھىندىستان ئالتۇن يۇلتۇز كاۋالىرىيىسىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك سىرى، ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئورۇنلانغاندىن كېيىن، ئۇ پامىرنىڭ ئۈپ قىسمىنى تەكشۈرگەن ۋە تەكشۈرۈش

① شەھىدۇللا ـ قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر تاغلىق يۇرتنىڭ نامى. ئەسلىدە ناھىيىگە تەۋە جاي ئىدى. كېيىن خارابلاشقان ـ مۇھەررىردىن.

② سىر ـ ياۋروپادىكى مۇنارخىيە تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەردە تۆرەلەر تەبىقىسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىسى. ھىراس قالمايدۇ ـ مۇھەررىردىن.

نەتىجىسىنى ئۆزى يازغان «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزگەنىدى. ئۇنىڭدىن قالسا دوختۇر بىللىۋۇ، ئۇ ھىندىستان ئالتۇن يۇلتۇز كاۋالىرىيىسىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك سىرى ۋە مايور دەرىجىلىك دوختۇرى بولۇپ، ئەترەتنىڭ تىببىي داۋالاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ماڭغان. يەنە كاپىتان چاپمان، كاپىتان تروتتىر ۋە كاپىتان ئىبدولپ دېگەن ئۈچ ھەربىي بولۇپ، ئۇلار تۇرلۇك ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇراتتى. بىرىنچىسى كاتىپلىق قىلاتتى؛ قالغان ئىككىسى ئىلمىي تەتقىقات ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدىغان دوكتۇر ستولىزكا دېگەن كىشىمۇ بۇ ئەترەت بىلەن بىللە ماڭغان بولۇپ، كېيىن شالاڭ ھاۋاغا چىدىماي ئۆلۈپ كەتتى. ئېگىزلىك قىسىلىرىدا ئىشلەيدىغان بىر ئىنگلىز كورپۇرالى① ۋە ئالتە نەپەر يەرلىك ئوفىتسىر ھەم مەلىكلىك يارده‌مچى بار ئىدى. يەنە ھىندىستان چېگرا ساقچى پولكى ئاجرىتىپ بەرگەن ئون ئاتلىق ئەسكەر، بىر ھىندى ئوتەلىنىيە كوماندىرى بىلەن ئون جەڭچىدىن تەشكىللەنگەن بىر مۇھاپىزەتچى ئەترەتمۇ بىللە ماڭغانىدى.

ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قورال - جابدۇقلىرىمۇ ئىنتايىن كۆكۈل قويۇپ تاللانغانىدى، يولدا ئۇچرايدىغان ھەرخىل تەبىئىي توسالغۇلار، ئېغىر يۈك - تاقلارنى پۇتۇنلەي يەرلىك كىشىلەرگە تاپىلىپ ئېلىپ مېڭىشتىن كېلىپ چىقىدىغان خىلمۇخىل بىئەپلىكلەرنىڭ ھەممىسى تولۇق ھېسابقا ئېلىنىدى. سودىگەر ھەم قوشۇمچە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ خەزىنىچىسى تاراسىنگ ھىندىستاندىن ئالاھىدە ياخشى خىنچىردىن يۈزنى سېتىۋالغانىدى. يۈك - تاق ئارتىش ئۈچۈن كەمپۇل شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت

① كورپۇرال — ئەنگلىيە ئارمىيىسىدە ئوفىتسىرلىق ئۇنۋانىنىڭ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىسى — مۇھەررىرىدىن.

زاۋۇتىدا ئالاھىدە ئىگەر - جابدۇقلار ياسىتىلدى. شۇڭا يىغىپ ئېيتقاندا، قەشقەرىيىگە قاراپ يولغا چىققان بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئاھايىتى چوڭ ئىدى. ئۆمەكنىڭ ئادەم سانىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ كىچىك بىر قوشۇنغا تەڭ ئىدى؛ شۇڭا كىشىلەر ئۇلارنى «ئادەمى ئۈچيۈز، ئۇلىقى تۆتيۈز» چېدىر - بارگاھلىق قوشۇن دەپ ئاتاشتى. ئېنگلىز سەييياھلىرى توپ - توپ بولۇپ قەشقەرگە كىرىپ كەلگەندە، يەرلىك پۇقرالارنى ئەنسىزلىككە سېلىپ قويۇشتىن ئەنسىرەيدىغان دەۋر كەلمەسكە كەتتى. فورسىت ئەپەندى بۇ يەرگە ئايال پادىشاھ بىلەن ۋالىي ئۆزىگە بەرگەن تولۇق ھوقۇققا بىنائەن قەشقەرىيىنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزۈشكە كەلگەندى، كۆپ سانلىق يەرلىك پۇقرالار مۇشۇ ئەمەلىي پاكىت ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقىنىڭ ياخشى كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايتتى.

ئەلچىلەر ئۆمىكى شەھىدۇللاغا يېتىپ كەلگۈچە بولغان سەپىرى ئۆزلىرىگە تونۇش بولغان جايلاردا شۇنداقلا ياقۇپ بەگنىڭ زېمىنىنىڭ سىرتىدا داۋام قىلدى. شەھىدۇللاغا كەلگەندە، ئۇلار بۇ ھۆكۈمرانلىقنىڭ سەلتەنەتىنىڭ بىرىنچى بەلگىسىنى يولۇقتۇردى. بۇ دۆلەتنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى ئەھۋال خۇددىي روبىت شاۋ ئەپەندى بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن كۆرگەن ئاتىلىق غازىنىڭ سەلتەنەتىنىڭ ئەڭ جەنۇب تەرىپىدىكى ئەھۋالى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىدى. قەشقەرىيە قوشۇنلىرىنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان يۈز بېشى مۇھەممەت زارىپ خان ئەلچىلىرىمىزنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالاھىدە چېگرىغا كېلىپ تۇرغانىكەن. ئەلچىلەر بۇ يەردە تۆت كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئەترەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، گرىم ئاغزى ئارقىلىق سانجۇ داۋىنىدىن ئۆتۈپ، سانجۇنىڭ ئادەم ئولتۇراقلاشقان

قىسمىغا يېتىپ باردى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھىندىستاندىن يولغا چىققان ھاجى تۆرە مۇشۇ يەردە ئەلچىلەر ئۆمىكىگە يېتىشىۋالـ دى. بۇ زات ئۆزىنىڭ جانلىق ئۈسۈلى ۋە ئەنگلىيىگە بولغان دوستلۇقى بىلەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تولۇق مۇۋەپپەقىيەت قا ـ زىنالىشىغا ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇلار گرىم ئاغىزـ دىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىش ئاسانغا توختىمىدى. دوختۇر بىللىۋۇ ئۆزىنىڭ «كەشمىر ۋە قەشقەر» دېـ گەن كىتابىدا شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك جانلىق تەسۋىرلىگەنىدى. ھەرقانداق بىر قوشۇن ياكى كارۋان مۇشۇ جايدا يول يۈرسە يولۇقتۇرىدىغان مەلۇم «تەبىئىي توسالغۇ»لارـ نى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، شۇ كىتابتىن تۆۋەندىكىلەرنى ئالاـ ھىدە نەقىل كەلتۈرىمىز.

«كۆز ئالدىمىزدا تەسۋىرلەپ بېرىش قىيىن بولغان ھەم ئەستىن چىقمايدىغان بىر مەنزىرە ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولدى. ئىككى تەرىپىمىزدە كۈل رەڭ تاقىر تاشلار خۇددى شەھەر قوۋۇـ قىدەك تىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. تاغلار ئىككى تەرەپكە سوزۇلۇپ قىيپاش يوتىلارنى ئۆزىگە چېگرا قىلىپ، بىر سەھنە شەكلىلەندۈرگەنىدى. پارچىلىنىپ ئۇۋۇلىپ كەتكەن قۇرام تاشـ لاردىن ھاسىل بولغان سايلىق ـ كۆمۈلۈپ ياتقان چىرىمتاللارنىڭ پارقىراق تۈرىدا ئۇنىڭ ئەسلىدىكى قارامتۇل رەڭگىنى پەرق ئەتمەك قىيىن ئىدى ـــ دەرھال، بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئايان بولدى. ھۇ يەردىن يەنى تۆپىلىكتىن ئۆتىشىمىز بىلەنلا كىشىنى بىزار قىلىدىغان غىلتاڭ تاشلىق ساي ئارقىرىمىزدا قالدى. شۇ ئەسنادا، بىز كۆزنى قاماشتۇرىدىغان، پاك ـ پاكىز ئاق قار بىلەن قاپلانغان ئايدالاغا كىرىپ قالدۇق. قارلىق دالا كۆز يەتكۈسىز يەرلەرگىچە سوزۇلغان ئېگىز ـ پەس تاغ تىزمىلىرىغا تۇتىشاتتى. بۇ تاغلار ئالدىمىزنى خۇددىي ئېگىز بىر تام توغرا توسۇپ تۇرغاندەك

توسۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆكنى يارغان چوققىلىرى كۆزىمىزگە ناھايىتى ئېنىق چېلىقاتتى. ئۈستىمىزنى پايانسىز تىنىق كۆك ئاسمان قاپلاپ تۇراتتى. بۇ نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە - ھە!»

يۇقىرىقىلار بۇ يەرنىڭ ئاجايىپ مەنزىرىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىنىڭ بىۋاسىتە تەسۋىرى. بۇنداق مەنزىرىنى كۆرگەن كىشىنى سۈر باسىدۇ. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىكىدىن ئادەمنىڭ تېنى شۈركىنىدۇ. يانتۇلۇقنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى بىرەر يۈز گەز كېلىدىغان يەردە ئۇچلۇق مۇزلار چوخچىيىپ تۇرىدۇ. بۇ مۇزلار كىشىگە مارتخۇۋىن چوققىسىنى① ئەسلىتىدۇ. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى بىلەن يۈك - تاق توشۇيدىغان خېچىرلار ۋە مىنىدىغان ئاتلار ئادەم يۆلىمىسە داۋاندىن ئۆتەلمەيتتى. مۇشۇ توساقتىن ئۆتۈشكىلا توپ - توغرا بىر كۈن كەتتى. سەككىز خېچىر بىلەن تۆت ئات زىيان بولدى. گرىم ئاغىزىدىن ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن، تەبىئەت دۇنياسى ئەترەتكە ئانچە توسقۇنلۇق قىلمىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئەلچىلەر ئۆمىكى قەشقەرىيىنىڭ دەل - دەرەخلىك تۈز يولى بىلەن مېڭىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

ئەلچىلەر ئۆمىكى سانجۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە بىر قانچە كۈن ماڭدى. بۇ جاينىڭ يېرى ئاجىز بولغاچقىمۇ زىرائەت ئۈنمەيدىكەن، مۇنبەت يەرلەرمۇ ئاندا - ساندا بار ئىكەن. دېھقانلار تىرىشىپ تېرىقچىلىق قىلغاچقا، بۇ يەرنىڭ قاقاسلىق قىياپىتى بىرئاز ئۆزگىرىپتۇ. بۇ پاكىت، بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىلتىپات قىلغانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ ئىشچانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭغا تولۇق ئىشەندۇقكى، يەركەن ۋە خوتەن رايونلىرىدا ياقۇپ بەگنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىققان.

---

① مارتخۇۋىن چوققىسى — ئالب تاغلىرىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرسى، ئىتالىيە بىلەن شۋىتسىيىنىڭ چېگرىسىدا — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئېھتىمال، بۇ مۇشۇ يەردىكى خەلقنىڭ مىجەز - خۇلقىنىڭ تۇڭ - گانلارغا ۋە شەرق تەرەپتىكى ئۆلكىلەردە ئارىلىشىپ ياشايدىغان پۇقرالارغا قارىغاندا بىرئاز ياخشى بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك؛ لېكىن يەنە بۇ جايلاردا تۇڭگانلار ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكىدەك بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش بولمىغانلىقى بىلەنمۇ مۇنا - سىۋەتلىك بولسا كېرەك. 1874 - يىلىدىن بۇرۇن، ئارا كۈندە بىر قېتىم ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. ياقۇپ بەگنىڭ خوتەنلىك ھەبىبۇللاخاننى ۋاپاسىزلارچە ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى كىشىلەردە ئۇنىڭ سەمىمىيىتىگە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويدى. لېكىن بۇنداق گۇمان ئۇ ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان كۈنلەردە ئاشكارىلانمىدى، خالاس. ئەمما خوتەن، سانجۇ، قاغىلىق ۋە كىرىيە خەلقى ئىنتايىن تىرىشچان ھەم زېرەك ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرى تارتقان رىيازەت - لەرگە يۇمشاقلىق قىلىپ، ئەلھۇكمىللا دەپ ئۆتۈۋەرمەيتتى. ئۇلار بۇنى ئېسىدىن زادى چىقىرىۋەتمەيتتى ھەم كەچۈرمەيتتى. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ يېڭى ھۆكۈمرانىغا بولغان قەھرى - غەزەبىلىرىنى قەلبىگە يوشۇرۇپ قويۇشتى.

فورسېت ئەپەندى قەشقەرىيىنىڭ ئىككىنچى شەھىرى قاغىلىققا يېتىپ بارغاندا، بۇ يەرنىڭ ئاۋاتلىقى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ يەردىكى ئاشخانىلار ۋە ئاشخانىلار ئىچىدىكى پاكىز شىرەلەر، ئۇزۇن ئورۇندۇقلار، دەستلەپ تىزىپ قويۇلغان تەخسە ۋە چىنىلەر بىرگە ئالەمنىڭ ئۇ چېتىدە قالغان فرانسىيىنىڭ يېزا ئاشخانىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى دەرھال ئەسلەتتى.» دەپ يازدى. قەشقەرىيە ھۆكۈمىتى ئىنگلىز ۋەكىللىرىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن، ئىشلارنى ھەممە تەرەپتىن ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇردى. فورسېت ئەپەندى ياتاق ئۆيلەردىكى تام مەش، فورتۇچكىلارنى ۋە قەدىمدىن تارتىپ دۇنياغا داڭلىق بولۇپ كېلىۋاتقان خوتەن گىلەملىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئەلچىلەر ئۆمىكى

چۈشكەن ھەممە جايلاردا مۇشۇنداق تەيىارلىق كۆرۈنگەنىدى. پۇقرالار چەت ئەللىكلەرنى ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشىچە رازى قىلىش ئۈچۈن، مېھمانلارغا خەيرىخاھلىق قىلىشتا ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھىدىن قېلىشمايتتى. ھەتتا، ئەلچىلەر ئۆمىكى كېتىۋېتىپ، سەل - پەل دەم ئېلىۋېلىش ئۈچۈن توختىغان يەردىمۇ مۇشۇ يۇرتنىڭ كاتتىلىرى ياكى يۇرت ئاقساقاللىرى ئالاھىدە داستىخان سالدۇرۇپ، قەن - گېزەكلەر بىلەن ئۇلارنى كۈتۈۋالاتتى. ئۇلار- دىكى «داستىخان» بىرىدىكى تاماق شىرەسىنى بىلدۈرىدۇ. داستى- خانغا ھەرخىل نازۇ - نېمەتلەر مول تىزىلىدىكەن. داستىخانغا تىزىلىدىغان نەرسىلەر بەزىدە يۈز خىلغا يېتىدىكەن. داستىخان سېلىش مۇشۇ جايدىكى خەلق ئارىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك بىر ئادەت ئىكەن. مېھمان ناندىن بىر بۇردا ئوشتۇپ ئاغزىغا سالغاندىن كېيىن، ئاندىن ناننى ئۆي ئىگىسگە سۇنىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتى ھەرخىل تەبىقە تۈزۈمى ئەۋج ئېلىپ كەلگەن مۇرەككەپ جاي - ھىندىستاندىن يېڭىياچە كەلگەن بۇ چەت ئەللىكلەر ئۈچۈن يېڭىلىق ھېس قىلدۇراتتى. «ئۆي ئىگىسى ئۆز مېھمىنى- نىڭ تۈرك ياكى ئىنگلىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بىلەن بىر لىگەندە غىزا يەۋېرىدىكەن ھەمدە چاكارلىرىغىمۇ غىزادىن ئۆلەشتۈرۈپ بېرىدىكەن. چاكارلارمۇ مەرتىۋە تۈپەيلىدىن تارتى- نىپ ئولتۇرماي تويغۇچە غىزالىنىدىكەن.» ئەلچىلەر ئۆمىكى يەركەنگە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدى. يەركەن مەيلى سىياسىي جەھەتتە بولسۇن ياكى سودا جەھەتتە بولسۇن، بۇ مەملىكەتنىڭ ئەڭ مۇھىم شەھىرى ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ شەھەرگە كىرىشى ئالدىدا ئىشلارنى ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇردى. زىلچاق دېگەن كەنتتە، ياساۋۇل بېشى باشچىلىقىدىكى بىر ئەتى- رەت نەۋكەرلەر مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىكىگە قورۇقچىلىققا ئەۋەتى- تىلگەنىدى. بۇ نەۋكەرلەر ياقۇپ بەگنىڭ خاس يىگىتلىرىدىن

تۇزۇلگەن ئاتلىق ئەترەت بولۇپ، سەپرىق خۇرۇمدىن فورما كىيگەنىدى. ئۇلارغا يەنە يېڭى مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشقا چىققان مەرتىۋىلىك پۇقرالار ۋە سودىگەرلەر قوشۇلۇپ، ھەيۋەتلىك بىر قوشۇن ھاسىل بولدى. قارشى ئالغۇچىلاردىن تۇزۇلگەن بۇ ھەيۋەتلىك قوشۇن شەھەر سىرتىدا خېلى ۋاقىتتىن بۇيان مېھمانلارنى كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئىنگلىزلار شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بىر قەلئەگە ئورۇنلاشتۇرۇلغاچقا، ئارام ئالىدىغان يەرگە بېرىش ئۈچۈن رەستىنى ئاتلىق كېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن ئولىشۋالغان كىشىلەر ناھايىتى دوستانە كۆرۈنەتتى. قىسقىسى، بىرىنچى قېتىمقى ئۇزۇنارا تەسىر بەزى كىشىلەر ئېيتقاندەك كۆڭۈلسىز بولماستىن، ئادەمنى تولىمۇ رازى قىلاتتى.

ئىككىنچى كۈنى يەركەنلىك ھاكىمبېگى مۇھەممەت يۇنۇس ئۇلارنى ناھايىتى داغدۇغىلىق ھالدا قوبۇل قىلدى. بۇ زاتنىڭ تارىخى مۇشۇ كىتابتىكى و - بابتىن بىلۋېلىنسا بولىدۇ. قوبۇلدىن كېيىن، مېھمانلارغا ئۆزلىرى خالىغان يەرگە بارسا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئىجازەت بېرىلدى. فورسىت ئەپەندى ئالدىنقى نۆۋەت بۇ يەرگە زىيارەتكە كەلگەندە، بۇنداق ئەركىنلىك بېرىلمىگەنىدى. ئۇلارنىڭ كوچىغا چىقىشى بىلەنلا قىزىقسىنىدىغان يەرلىك پۇقرالار سۈرەن - چۇقان كەتەردى. ئەمما بۇ، دوستلۇق ۋە ئاقكۆڭۈللۈكنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ئۇلار ئاساسلىق كوچىلارنى ۋە بازارلارنىڭ ھەممىسىنى كۆزدىن كۆچۈردى. مەسىلەن، گۆش بازىرىدا قاسساپلار گۆشنى تۈرى بويىچە كانارىغا ئېسىۋەتكەن. گۈشلەرنىڭ سۈپىتى باش ۋە قۇيرۇقتىن بىلىنىپ تۇرىدىكەن. خېرىدار ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللاپ سېتىۋالىدىكەن. يەركەنلىكلەر ئادەتتە، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئەتىگەندە سېتىۋالسا، ئەيش - ئىشرەت، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى كەچقۇرۇنلۇقى

سېتىۋالىدىكەن. بۇ يەردە «شام» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس كەچلىك بازار بار ئىكەن. شام بازاردا مەخسۇس دوپپا، كىيىم-كېچەكلەر ۋە باشقا بۇيۇملار سېتىلىدىكەن. ئەگەر پانۇس يېقىپ قويۇلىدىغان بولسا، مەملىكىتىمىزدىكى يېزا بازارلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاجايىپ بىر تۇرلۇك مەنزىرە هاسىل بولغان بولاتتى. سىر فورسىت بىزگە ياقۇپ بەگ دەۋرىدە بازالاردا جۇڭگونىڭ هەشەمەتلىك پانۇسلىرىنى ئاسىدىغان ئادەتىنىڭ بار - يوقلۇقى هەققىدە بىرنېمە دېمىگەنىدى. شۇڭا بۇ هەقتىكى تەسەۋۋۇرلىرىمىز - پەقەت بۇرۇنقى دەۋرلەرگىلا ئۇيغۇن كېلىشى مۇمكىن.

بۇنداق ئىناقلىق ئاددىي پۇقرالار بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدىكى مۇناسىۋەت بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ هۆكۈمرانىمۇ بۇ جەهەتتە كۆپچىلىكىگە ئۈلگە كۆرسىتىپ بەردى. شۇڭا ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى ئەمەلدارلار هاكىمىگىنى بەك ياقتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قىزغىنلىقىغا ئومۇمەن مېهمانىنىڭ ئۆزى ئىگىسىگە بولغان هۆرمىتىدىن ئاشۇرۇپ-راق ئىززەت بىلەن چاۋاب قايتۇردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، هاجى تۆرە ئەپچىل چارىلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ چەكسىز تالانتىنى ئىشقا سېلىپ، قىينىچىلىقلارنىڭ هەممىسىنى هەل قىلدى. ئەلچىلەر ئۆمىكى يەركەندە تۇرغان ئۈچ هەپتە ئىچىدە، ئۇ بۇ يەردە سىجىل تۇرمىدى، ئەنگلىيىنىڭ ئەهۋالىنى ۋە دۆلىتىمىز دائىرىلىرىنىڭ قەشقەرىيىدىن كۆزلىگەن ئېنىق مەقسىتىنى ئەمەرگە بىلدۈرۈش ئۈچۈن پايتەختكە كەتتى.

مۇهەممەت يۇنۇس يەرلىكلەردىن خېلى نۇرغۇن هارۋىنى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئىشلىتىشىگە يۆتكەپ بېرىپ، ناهايىتى چوڭ قولايلىق يارىتىپ بەردى. بۇ هارۋىلار ناهايىتى مۇستەهكەم ياسالغان، هەربىرىنىڭ دىئامېترى ئالتە فۇت كېلىدىغان ئىككى چاقى بار ئىكەن. ئەهۋالغا قاراپ بۇنداق هارۋىغا تۆت

یاکی ئالته ئات قېتىلىدىكەن. ھەر بىر ھارۋا 1120 قاداققىچە يۈك كۆتۈرىدىكەن. بۇنداق ھارۋا بىلەن ئادەتتە 20 دىن 25 مىلغىچە يول يۈرگىلى بولىدىكەن. ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىغىرراق يۈك - تاقلىرىنى مۇشۇنداق ھارۋا بىلەن يەر - كەندىن قەشقەرگە يولغا سېلىۋېتىپ، ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى خادىملار يەڭگىلرەك يۈك - تاقلىرىنى ئالغاچ بىر قانچە كۈنددىن كېيىن يولغا چىقماقچى بولۇپ قالدى. ھىندىستانىنىڭ قاتناش - ترانسپورت قوراللىرىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدىغان بۇنداق ھارۋىلارنىڭ بۇيەردە جامائەت ھارۋىسى ۋە پوچتا ھارۋىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. قەلئە بىلەن قەشقەر شەھىرى ئارىلىقىدا بۇنداق ھارۋىلار داۋاملىق قاتناپ تۇرىدىكەن. بۇ يول جەمئىي بەش مىل كېلىدىكەن. يەركەن بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدىمۇ مۇشۇنداق ھەم ترانس - پورت ھارۋىسى، ھەم پوچتا ھارۋىسى تۇرنىدا ئىشلىتىلىدىغان ھارۋىلار قاتناپ تۇرىدىكەن. پۈتۈن يول بەش ئۆتەڭ كېلىدد - كەن. ھەرقانداق سودا سارايلىرى، بەلگىلىمە بويىچە، بۇنداق ترانسپورت ئىشلىرىنى مونوپول قىلالمايدىكەن. كىرا ھەققى يەرلىك قانۇندا بېكىتىلگەن بولۇپ، ھېچكىم ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلالمايدىكەن.

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئەلچىلەر ئۆمىكى يەركەندىن يولغا چىقتى. ھاكىمبەگ، ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن يۈقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ بىر مەنزىل ھەمراھ بولۇپ مېڭىشنى بۇيرۇدى. يەركەندىن يېڭىسارغا قەدەر بولغان ئارىلىق يەركەنگە ئوخشاشلا ئاۋات ئىكەن. ئەمما ئېچىلمىغان بوز يەرلەر - مۇ ئۇچراپ تۇردى. كۆك رابات يېزىسى بىلەن ئاق رابات يېزىسى گۈللەپ - ياشناش مەنزىرىسىگە چۈمۈپتۇ. ياقۇپ بەگنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى سەپنى تېخىمۇ تەرتىپلىك ۋە كۆركەم قىلە -

ۋەتتى. قوشۇندىكى سەرۋازلار مەشق مەيدانىدا ناھايىتى جىددىي ۋە ئەستايىدىل بولۇپلا قالماي، مۇلازىملىق ۋە ياغاچچىلىق قاتارلىق ئىشلارغا ماھىر ئىكەن. يېڭىسار شەھىرىنى شەھەر يېنىدىكى ياقۇپ بەگ ياساتقان چوڭ بىر قورغان تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. ئەمما شەھەردىكى ئۆيلەر ئەنجان تىپىدە بىلەن ئىھاتە قىلىنىپ، تاملىرىغا ئوق ئاتىدىغان رانگۇرە قويۇلغانلىقتىن، خۇددىي بىر ئىستىھكامغا ئوخشاش كۆرۈنىدۇ. ئەلچىلەر ئۆمىكى بۇ يەردە قىسقا ۋاقىت توختىغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئاخىرقى مەنزىلىگە قاراپ يولغا چىقتى. 1873 - يىل 12 - ئايىنىڭ 4 - كۈنى، ئەنگلىيە ئەلچىلىرىنىڭ بۇ مەملىكەتنىڭ پايتەختىگە بىرىنچى قېتىم قەدەم باسقان مۇھىم كۈن ئىدى. بۇ پايتەختنى بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى روبىت شاۋ ئەپەندى غەيرى ھۆكۈمەت ۋەكىلى سۈپىتىدە زىيارەت قىلغانىدى. ئەلچىلەر ئۆمىكى قەلئەنىڭ سىرتىغا چۈشتى. پادىشاھ ئوردىسى مۇشۇ قەلئەنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەلچىلەر ئۆمىكى چۈشكەن مېھمانخانىنى بەك كاتتا دېگىلى بولمىغان تەقدىردىمۇ، ناھايىتى ئازادە ئىدى. بۇرۇن ئەلچى بولۇپ ھىندىستانغا ئىككى قېتىم بارغان ئىخرارخان تۆرە ئەمدىلا يېتىپ كەلگەن مېھمانلارنى بىرىنچى بولۇپ يوقلاپ كەلدى ۋە ئۇلارنى ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا دەرھال تەكلىپ قىلدى. فورسىت ئۆزىنىڭ ئەمىر بىلەن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشكەنلىكىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلدۇ:

«قائىدە - يوسۇن بويىچە، مەن دەرۋازىغا 40 قەدەم قالغاندا ئاتتىن چۈشۈپ ئاستا ماڭدىم. ئىخرارخان ۋە قولىغا ئاق كالتەك تۇتقان ياساۋۇل بېشى ئالدىمدا ماڭدى. بىر كاردىدوردىكى سۈپىدا بىرقانچە ئەسكەر مىلىتىقلىرىنى يەرگە قويۇپ، قوللىرىنى قوشتۇرۇپ، يەرگە قاراپ ئولتۇراتتى. بىز يان تەرەپتىكى كەڭ بىر سەيناغا كىرىپ، ئۇ يەردىن ئەسكەر بىلەن لىق

تولغان ئىككىنچى كاربىدوردىن ئۆتتۈق، ئاندىن باشقا بىر كەڭ سەيناغا كىردۇق. پۇزۇر كىينىگەن ئەسكەرلەر بۇ قورۇنىڭ تۆت ئەتراپىدا ئولتۇراتتى. بىز بۇ سەينا بىلەن ئىچكىرىدىكى بىر هويلىغا كىردۇق. بۇ چاققان بىر هويلا بولۇپ، هىچكىم يوق پىنهان بىر يەر ئىكەن. بۇ هويلىنىڭ يەنە بىر بېشىدا ئەينەك ئىشىكلىك بىر ئۇزۇنچاق زال بار ئىدى. ئىخرارخان ئۆزىنى سەل ئوڭشۇالغاندىن كېيىن، بىزنى چوڭ زالنىڭ سۈپىسىغا باشلاپ كەلدى؛ ئۆزى ئاۋايلاپ دەسسەپ ئىچكىرىگە كىرىپ قاراپ باققاندىن كېيىن، ماڭا ئىشارەت قىلدى: مەن ئىشىككە كېلىشىمگە ئۇ ماڭا كىرىۋېرىڭ دەپ ئىشارەت قىلدى. ئۆزى دەرهال قايتىپ چىقتى. مەن بۇ چاغدا ئادەتتىكى بىر ئۆينىڭ ئىشىكىگە كېلىپ قالدىم. بۇ ئۆي هېچقانداق زىننەتلەنمىگەن، يەرگە ئادەتتىكىچە گىلەم سېلىنغان بىر ئۆي ئىدى. شۇ ئەسنادا ئۇدۇل تەرەپتىكى ئىشىكتىن ئۇچىسىغا تاددىي كىيىم كىيگەن ئېگىز بويلۇق بىر كىشى كىرىپ كەلدى. ئۇ ماڭا قول ئىشارىسى قىلدى. مەن ئۇنىڭ ئالدىغا باردىم. خىيالىمدا بۇ كىشى مېنى پادىشاهنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىرىدىغان ياساۋۇل بولسا كېرەك، دەپ قاپتىمەن. مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىۋېتىپ، ئۆزلۈكۈمدىن تازىم قىلدىم. ئۇ ئىككى قولى بىلەن مېنىڭ ئىككى قولۇمنى تۇتۇپ ئادەت بويىچە كۆرۈشتى. شۇ چاغدىلا مەن ئۆزۈمنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەشهۇر هۆكۈمرانىنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىمنى سەزدىم. بىز بىردەم تەكەللۇپ قىلىشىپ تۇرغاندىن كېيىن، ئاتىلىق غازى مېنى ئۆيىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىكى دېرىزە ئالدىغا باشلاپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. بۇ چاغدا 15 پاي هۇرمەت توپى ئېتىلدى. ئەمىر هەزرەتلىرى سەممىي هالدا ئايال پادىشاه هەزرەتلىرى بىلەن ۋالىي جانابلىرىنىڭ تەن سالامەتلىكىنى سوردى. ئاندىن ئىخرارخانغا ئەلچىلەر

ئۆمىكىدىكى باشقا ئەمەلدارلارنىمۇ باشلاپ كىرىشكە پىچىرلىدى. ئۇلار كەينى - كەينىدىن كىرىپ كېلىشتى. ئەمىر ھەربىر كىشى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ھەمدە ئۇلارغا مېنىڭ قېشىمدىن جاي كۆرسەتتى. بىر پەس ئادەمنى دىمىقتۇرىدىغان جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ئاتىلىق غازى ھەربىرىمىزگە بىردىن - بىردىن ئىنچىكىلەپ قاراپ چىقتى. مەن باشقىلاردىن تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈش ۋاقتىدا، مېھمان كۆپ گەپ قىلسا ئەدەبسىزلىك بولىدىغانلىقىنى، شۇڭا يەرگە قاراپ جىمجىت ئولتۇرۇش كېرەكلىكىنى ئاڭلىغانىدىم. بىردەملىك جىمجىتلىقنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتىلىق غازى ئىشارەت قىلىۋىدى. 16 ئەسكەر داستىخان كۆتۈرۈپ كىردى. ئاتىلىق غازى بىر ناننى ئۇشتۇپ بىز بىلەن بىللە يېدى. داستىخان ئېلىنغاندىن كېيىن، بىز ئەدەب - قائىدە توغرىسىدىكى گەپلەرنى ئېسىمىزگە كەلتۇردۇق - تە، ئورنىمىزدىن تۇرۇپ، «ئاللاھۇ ئەكبەر!» دەپ دۇئا قىلىشتۇق. ئارقىدىنلا ئاتىلىق غازى «خوش، ئەمىسە!» دېدى.

بىزدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان بۇ قېتىمقى قوبۇل قىلىش ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشتى. بىزدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان نەرسە بۇ خان ئوردىسى ياكى بۇ ھۆكۈمراننىڭ ھەيۋەتلىك سالاپىتى ئەمەس، بەلكى ئەمىرنىڭ سىرلىق مىجەزى، كىشىگە سىرلىق بىلىنىدىغان سەلتەنىتى ۋە نوپۇزى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئوردىسى ۋە نەۋكەرلىرىنى ھاسىل قىلغان پۇقرالىرىنى تۇتۇپ تۇرغان تالانتى ئىدى. ئۇنىڭ قوقەنلىك دوستلىرى ۋە قەۋم - قېرىنداشلىرى (ئۇلار پۈتۈنلەي مۇشۇ زاتنىڭ سەلتەنىتىگە تايىنىپ باش كۆتۈرگەن ۋە ئامەت تاپقان) ئۇنىڭغا قاتتىق ئىخلاس قىلاتتى. ئەمما بۇنىڭ كەينىدە، بىر - بىرىگە ئورا كولايدىغان ئۇنسۇرلارمۇ مەۋجۇت ئىدى. مۇبادا تاشقى دۈشمەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ قالسا، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاسانلا ئاغدۇرۇپ

تاشلىنىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. لېكىن ئەلچىلىرىمىزنىڭ بۇ ئەھۋالنى ئالدىنئالا كۆرەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كۆزەتكۈچىلەرنىڭ قارىشىچە، ياقۇپ بەگ بىلەن ئۇنىڭ قوراللىق نەۋكەرلىرىنىڭ سىياقى مۇشۇنداق يوشۇرۇن كۈچنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەڭ كۈچلۈك ئىسپاتلاپ تۇراتتى. ھەممە يەردە تەرتىپ ھۆكۈم سۈرەتتى. مەيلى ئەمىرنىڭ ئوردىسىدا بولسۇن ياكى قەلئە ئىچىدىكى گەزەرمىلەردە بولسۇن، ھەممىلا يەردە ئىنتىزامنىڭ ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى رەسمىي قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. شۇ كۈنى ھۆكۈمىتىمىزنىڭ ئەمىرگە يوللىغان سوۋغاتلىرى يۈز نەچچە ئادەمگە كۆتۈرتىلىپ، ئەمىر ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلىندى. بۇ سوۋغا - سالاملارنىڭ ئىچىدە ئىككى دانە كىچىك زەمبىرەك ۋە ھەر خىل قورال - ياراق، لوڭقا قاتارلىق نەرسىلەر بار ئىدى؛ ئەمما بۇ ھۆكۈمراننى ئەڭ خۇش قىلغان ۋە دوستلۇقنىڭ سىمۋولى بولغان نەرسە ئايال پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەمىرگە ئۆز قولى بىلەن يازغان خېتى ئىدى. بۇ خەت «ساغۇچ، چىرايلىق بىر كۋارتىس قۇتىغا سېلىنغان، بۇ قۇتا چىرايلىق چۇچىلار بىلەن بېزىتىلگەن، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن تۇتقا بېكىتىلگەن ۋە ھېقىق بىلەن نەقىشلىنىپ چىققان» ئىدى. ئەمىر بۇ سوۋغاتنى ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى. قايتا - قايتا ئاللاغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇدى. ئارقىدىن تەنتەنە بىلەن دوستلۇقنى بىلدۈرىدىغان گەپلەرنى قىلدى. ئەمىرنىڭ گەپلىرى بىلەن بىزنىڭ ئۇنىڭغا ئوقۇغان ئاپىرىنلىرىمىز بىرلىشىپ، ئەنگلىيە بىلەن قەشقەرىيىنى شۇنداق چىڭ باغلىدىكى، بۇنداق دوستلۇق ئەنگلىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ھەرقانداق ھۆكۈمران ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقتىن مۇستەھكەم ئىدى. «ئايال پادىشاھ دۇنيادىكى ئۇلۇغ پادىشاھلارنىڭ بىرىدۇر، — دېدى ياقۇپ

بەگ، ــ ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى قۇدرەتلىك ۋە مېھرىبان ھۆكۈمەتتۇر. بۇنداق ھۆكۈمەت بىلەن دوست بولۇش بىزنىڭ ئارزۇيىمىز. چۈنكى ئۇ بۇنداق دوستلۇققا ئېرىشكەن كىشىنى ئۇزۇلدۇرمەي مەنپەئەتدار قىلىپ تۇرىدۇ. ئايال پادىشاھ خۇددى قۇياشتەك ئۆز نۇرىنى ماڭا ئوخشاش بىچارىلەرنىڭ ئۈستۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن سېخىيلىق بىلەن سېپىپ تۇرىدۇ. مەن ئىنگلىزلارنىڭ دوستلۇقىغا تەشنا، بۇ، مەن ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدۇ. سىلەرنىڭ تۇتقان يولۇڭلار ھەققانىي. بۇ يول ــ ھەرقانداق بىر كىشىگە ئوچۇق تۇرۇپتۇ. بۇ يەردىن لوندونغىچە ھەرقانداق ئادەم پۈتۈنلەي ئەركىن بېرىپ كېلەلەيدۇ.»

12 ــ ئايىنىڭ 13 ــ كۈنى بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىز قەشقەر شەھىرىنى بىرىنچى قېتىم ئېكسكۇرسىيە قىلدى. قەشقەرنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر ناھايىتى مۇنبەت بولۇپ، ناھايىتى تۇجۇپەلەپ تېرىلغان. ئاھالىسى ناھايىتى زىچ ئىكەن. بۇ يەرنىڭ ئاۋات مەنزىرىسىنىڭ ئەلچىلەر ئۈمىدىدە قالدۇرغان تەسىرى يەركەندىن قېلىشمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، خەلقى ناھايىتى ساغلام ئىدى. ئاساسلىقى، بۇ يەردە پوقاق كېسەللىكى يوق ئىكەن. قەشقەرنىڭ ھاكىمىگى ئارىش بەگ قەشقەرلىك كىشى ئىدى. ئۇنىڭ بىزگە تۇتقان دوستانە پوزىتسىيىسى يەركەننىڭ ھاكىمىگىدىن قېلىشمايتتى. بىز ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا بىر كۈننى ئىنتايىن خۇشالخۇرام ئۆتكۈزدۇق. 18 ــ كۈنى چوڭ پارات ئۆتكۈزۈلدى. ئەمما بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمىدۇق. پاراتتىن ئۆتكەنلەر ساپلا قەشقەر يېڭىشەھەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن يېڭى ھۆكۈمرانغا تەسلىم بولغان ئاۋۋالقى جۇڭگو ئەسكەرلىرى ئىدى. كىشى ئەگەر بۇ قوشۇننىڭ مانۇۋىرى تەسۋىرلەنگەن ئابزاسلارنى ئوقۇسا، بۇلار ئۇ كىشىگە تەلىم ــ تەربىيە كۆرگەن بىر قوشۇن مانېۋىر قىلىۋاتقاندەك بىلىنمەستىن، بەلكى سېرىك ئۈمىكى ئويۇن كۆرسىتىۋاتــ

قاندەك تەسىر بەرگەن بولاتتى. لېكىن جۇڭگولۇق بۇ ئەسكەرلەر ھەققەتەنمۇ قوشۇنغا يارىملىق كىشىلەر ئىكەن. ئۇلار مانېۋىردا ئىككى ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭىدىغان، ئۇچ ئادەم باشقۇرىدىغان زەمبىرەك بىلەن ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتتى. باشقىلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، بۇنداق توپنىڭ 250 يارد دائىرە ئىچىدە ئۇنۇمى ياخشى ئىكەن.

بۇ يەردە شۇنىمۇ چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىنگلىز ئەلچىلىرى قەشقەرىيە زېمىنىدا تۇرغان ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ۋە سایاھەت راسخۇتلىرىنىڭ ھەممىسى ھەقسىز تەمىنلەپ تۇرۇلدى. بۇ ئەمىر پۇقرالارنىڭ خىزمىتىگە ھەق بەرگەندە مېتال پۇل بېرىدىكەن. ناھايىتى روشەنكى، كىچىك بىر مەملىكەت ئۈچۈن بۇنداق راسخوت ئاسانغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا بۇنداق ئەمەلىي پاكىتنى ئىمكانقەدەر تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە بىلدۈرسەك، ئاندىن ئادىل ئىش قىلغان بولىمىز. چۈنكى بۇلتۇر بىز سىيىت ياقۇپ خاننى مۇشۇنداق كۆتۈۋالغىنىمىزدا بەزىلەر نارازى بولغانىدى. بۇنداق نارازىلىق بىلىمسىزلىكتىن كېلىپ چىققان، چۈنكى ھەر-قانداق بىر ئىنگلىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرەر پادىشاھنى جاۋابەن كۆتكەندە تاپا-تەنە قىلىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن. ئەلچىلەر ئۆمىكى پايىتەختتە ئازغىنا كەم تۆت ئاي تۇردى. ئۇلار ۋاقىتنى ئىنتايىن خۇشۋاقلىق بىلەن ئۆتكۈزدى. ھاۋا ھەققەتەن ناھايىتى ئىسسىق بولدى، ئەمما ئېكسكۇرسىيە ۋە كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق جەھەتلەردە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ناھايىتى كۆپ ئىدى.

2 - ئايىنىڭ 2 - كۈنى ياقۇپ بەگ سودا شەرتنامىسىگە مۆھۈر باستى، شۇنىڭ بىلەن، ئەنگلىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئىشلىرى ئاساسەن ئاياغلىشىپ قالغاندى. ئەلچىلەر ئۆمىكى 3 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى ئاتىلىق غازى بىلەن رەسمىي خوشلىشىپ

هىندىستانغا قايتتى. ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۆز ۋەزىپىسىنى ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىدى؛ فورسىت ئەلچىلەر ئۆمىكى هىندىستاندىن چىققان، رەهبەرلىكى ئەك ياخشى ۋە ئەك ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئۇزاققىچە ئەسلىشىگە ئەرزىگۈدەك ئىش قىلدى.

شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىن، تۈركىستان سودا شىركىتى قەشقەرىيىگە هەر يىلى بىرنەچچە سودا كارۋىنىنى ئەۋەتىپ تۇردى؛ ئەمما هازىر بۇ شىركەتنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. شىركەتنىڭ خىزمىتى ۋاقىتلىق توختامدۇ ياكى مەڭگۈ توختامدۇ، قاراپ بېقىپ بىر نېمىدېيىشكە توغرا كېلەر. يېقىنقى بىرقانچە يىل مابەينىدە، روبت شاۋ ئەپەندى لاداقنىڭ ۋالىيىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ كەلمەكتە؛ بۇلتۇر ئۇ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئەلچىلىككە، ياكى ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، قەشقەرىيىدە تۇرۇشلۇق دائىمىي ۋەكىللىككە تەيىنلىنىپتۇ، قەشقەرىيىگە بارغۇدەك دەپ گەپ نارقالغانىدى. ئەگەر بۇ ئىش هەقىقەتەن شۇنداق بولغان بولسا، شەرتنامە بۇگۈن (10 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى) ئىجرا قىلىنىشتىن ۋاقىتنىچە توختىتىلىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكتىن، بۇ ئىش قالغان يېرىدە قىلىۋېرىشى مۇمكىن. 1877 - يىل 6 - ئايدىن 7 - ئايغىچە، تۈركىيە بىلەن روسىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، شەرق مەسىلىسى يەنە بىر قېتىم كەسكىنلەشكەن چاغدا، هاجى تۆرە مەدلىكتىمىزگە زىيارەتكە كەلگەن، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى زىيارىتى بىزنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا نىسبەتەن ئاللىبۇرۇن تۆۋەنلەپ كەتكەن زوقىمىزنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرگەندى. ئەمما ئۇنىڭ كېلىشى بەختسىز بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالدى. بىز قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ 6 - ئايدا تۇرپان ئەتراپىدا مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلىغانىدۇق، 7 - ئاي توشا - توشماي تۇرۇپلا

ئاتلىق غازىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى.

بىز بۇ ھەقتە ئېنىق خەۋەرگە ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى، ياقۇپ بەگ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇشقا قەتئىي بەل باغلاپتۇ، دېگەن كۆلكىلىك بىر ئېغىزا تارقالدى. بۇ بىچارە ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە رەھىمسىز، ياۋۇز، قارشى تۇرۇپ بولىمايدىغان بىر دۈشمەنگە جان تىكىپ قارشى تۇرۇۋاتاتتى. ئەھۋال كىشىنى مانا شۇنداق ئەخمەق قىلىدۇ! ئاسىيادا مەغلۇپ بولغان بۇ زات ياۋروپادىكى ئاجايىپ - غارايىپ نەرسىلەرنى توقۇپ چىقىرىدىغان كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا چوڭ بىر مەسىلىنى ھەل قىلىدىغان كشى، روسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا غەزەپكە كەلگەن پۈتۈن شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستانلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يول باشلىغۇچىسى بولۇپ قالغانىدى. ئەمەلىيەتتە، سىر فورسىت قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىزنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز بىر مەزگىل ناھايىتى ياخشى بولۇپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر بىر كەتلەندۈرگۈچ كۈچ كەم بولغانلىقتىن لىڭتاسما بولۇپ قالغانىدى؛ بىز ياقۇپ بەگكە ھەرقانچە ئاپىرىدىن ئوقۇغان بىلەنمۇ، قەشقەرىيىنى روسىيىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلاپ قالالمايتتۇق. بۇ ئىككى جايىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى ئويلىغان ھامان، بىزنىڭ ئۈنىڭغا بولغان ھېسداشلىقىمىز دەرھال سوۋۇپ قالىدۇ. گېرىم ئېغىزى ۋە يول بويى ئۈزۈلمەي كېلىۋاتقان يولۇچىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلاقلىرىنىڭ ئورۇقلاپ كەتكەن ھالىتىنى كۆرگىنىمىزدە، قەشقەرىيە باغلىرى بىلەن يەركەننىڭ ئاۋات كوچىلىرىنىڭ نۇرلۇق مەنزىرىسى كۆزىمىزدىن غايىب بولىدۇ. سىر فورسىتىنىڭ دوكلاتى ھىندىستاننىڭ باشقا تەرەپلەردىن تەھدىتكە ئۇچرىسىمۇ، كەشمىرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۇچرىمايدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەرگەندە كىشىلەر خاتىرجەم بولۇپ قالغانىدى. دەرۋەقە، خوتەن-

دىن رۇدۇكقا ئۆتكىلى بولىدىغان بىر يول بولۇپ، بۇ يەردىن ھىندىستانغا بارغىلى بولاتتى. ئەمما بۇ يول ياقۇپ بەگنىڭ قولىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئويلاشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر قاتارىغا كىرمەيتتى. ئەمەلىيەتتە، 1874 - يىلىدىن كېيىن بىزنىڭ قەشقەرىيە بىلەن ياقۇپ بەگكە تۇتقان پوزىتسىيىمىز، بىزنىڭ پولشا بىلەن كاسۇشكا①غا تۇتقان پوزىتسىيىمىز بىلەن ئوخشاش بولىدى. جۇڭگولۇقلار يېڭىباشتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلغاندا، قانچىلىك قارشى پىكىرلەر بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئوتتۇرا ئاسىيادا قانداقلا بولمىسۇن ئۈچىنچى بىر كۈچلۈك دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىغا سەل قاراپ كەلگەنلىكىمىزنى سەزدۇق ھەم رۇسلارنىڭ بۇ دۆلەتكە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە يول قويۇشقا باشلىدۇق. بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا دوستلۇقتىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى. ئومۇمەن باتۇرلۇقنى، ئادالەتنى، مېھماندوستلۇقنى ۋە ئاق كۆڭۈللۈكنى ياقتۇرىدىغان قائىدە - يوسۇنلۇق كىشىلەر بۇ جەھەتتىكى گۈزەل ئەخلاقنى ئۆزىگە خېلى مۇجەسسەملىگەن بۇ زاتقا دوستانە مۇئامىلە قىلاتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ قولىدىن چوڭقۇر ھېسداشلىقتىن باشقا ئىش كەلمەيتتى. ياكى تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن مۇستەھكەم بولغان ئالاقىنى تۇتاشتۇرىدىغان رىشتە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ھىندىستان ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگنى قوللاپ، باشقىلارغا قارشى تۇرغاندا، كىشىلەر ئېتىراپ قىلمىغان ئىشنى قوللىغان بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلاتتى؛ تېخىمۇ جىددىي ئىشلارنىڭ بېسىمى ئاستىدا، بىزنىڭ ئاتىلىق غازى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ قېلىشقا باشلىدى.

① كاسۇشكا (1767 — 1817) — چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغان پولەك ئوفىتېرى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئەمىرگە مۇشۇنداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقىمىزدىن، ئىش دەرھال يامانلىشىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى 12 ئېيىدا، ئۇنىڭ سىياسىتى ئەنگلىيىنى ياقلاشتىن روسىيىنى ياقلاشقا ئۆزگەردى. ئەمما بىز يەنىلا «ئۆزىمىز تەرتىپلىك، مۇقىم سىياسىتىمىز» نى داۋاملاشتۇرۇۋەردۇق. ياقۇپ بەگ بىزگە نىسبەتەن ئافغانىستان ھۆكۈمرانىدەك ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كېتەلمىدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ دۆلىتىگە كىرىشىمىز تىبەتكە كىرىشتىنمۇ تەسكە توختىغانىدى؛ بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، رۇسلارنىڭ يەركەندە تۇرغىنى ئۇرۇشقاق ۋە ئىچىدە دۈشمەنلىك ساقلاپ كېلىۋاتقان جۇڭگولۇقلارنىڭ لىخاسادا تۇرغىنىدەك خەۋپلىك ئەمەس ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، ئەنگلىيە بىلەن قەشقەرىيىنىڭ دۈشمەنلىشىشىگە ئاساس بولمىغاچقا، ئۆزئارا دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى؛ ئەمما ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئادەتتىكىچە مۇناسىۋەت ئىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا بىر - بىرىنىڭ بەختسىزلىكى ئۈچۈن كۆز يېشى قىلىپ، بىر - بىرىگە ھال - مۇڭ ئېيتىشىشتىن باشقا ئىش يوق ئىدى. چىن مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاق بولمىغانىدى ۋە ئۆزگەرمەيدىغان مۇستەھكەم دوستلۇقمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئىككى دۆلەت قىسقىغىنە بىر مەزگىل ئۆزئارا ئانچە - مۇنچە ھېسداشلىق ۋە يېقىنچىلىق قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئۇزاققىچە ئۆزگەرمەيدىغان سوغۇقچىلىق چۈشكەنىدى. 1877 - يىلدىن ئىلگىرى روبىت شاۋ ئەپەندى تۇتاشتۇرغان ئۇچقۇن سىرفورسېتنىڭ گوپپاڭ ئېتىپ ئۇلغايتىشى ئارقىسىدا يالقۇنغا ئايلاندى - يۇ، ئۆچۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئۆچۈشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ھېچنېمىدىن قورقماس بىرقانچە باتۇر تەرىپىدىن سېلىنغان ئۇل ئۈستىدە مۇستەھكەم مۇناسىۋەت ئورنىتىش توغرىسىدىكى ئوي - پىكىرلىرىمۇ ئۆچۈشكە باشلىدى. مەيلى بىز

ئېھتىيات قىلغان بولايلى ياكى بولمايلى، سەمىمىي بولايلى ياكى بولمايلى، مېھرىبان بولايلى ياكى بولمايلى، ياقۇپ بەگ بىزدىن مەدەت كۈتۈپ روسىيىگە ئۇزۇش ئېلان قىلغاندا، ئۇنىڭ قولىدا بىر تال شال پاخىلىدىن باشقا بىر نەرسە يوق ئىدى. دۆلەتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياستى توغرىسىدىكى بۇ بابىنى ئەمدى ئايالاشتۇرىمىز. ئەگەر بىز بۇ بابتا شەرەپكە ئېرىشەلمىگەن بولساق، كەڭ قورساق ئەۋلادلىرىمىز بىزنىڭ سەۋەنلىكىمىزگە باھا بەرگەندە، بىزنىڭ قاتتىق بولىمىز دەپ مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان بىتەرەپ مەيدانىمىزغا ھېسداشلىق قىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

XII باب. یاقۇپ بەگ بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرقى ئۇرۇش ۋە یاقۇپ بەگنىڭ ھالاكىتى

1876 - یىلى كەچكۈزگىچە، یاقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ شەرق تەرەپتىكى چېگرىسىغا شەخسەن ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەندى. ئۇ بىرىنچى قېتىملىق تۇڭگان ئۇرۇشىدىن ۋە كۈچانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قوشۇۋالغان رايونلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش ۋە ئۆز زېمىنىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئوغلىغا ۋە یاردەمچىلىرىگە تاپشۇرغاندى. تەخمىنەن شۇ یىلى ۋە - ئايلاردا بولسا كېرەك، ئايغاقچىلار: جۇڭگولۇقلار تىيانشاننىڭ شىمالىدا پەیدا بولۇپتۇ، ئۇلار ئۇرۇمچىنى تارتىۋاپتۇمىش، ماناسنى جىددىي مۇھاسىرىگە ئېلىۋاپتۇدەك، غەربىنىڭ ئىلغار تېخنىكىسى بىلەن قوراللانغان یۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىكەنمىش، دېگەنگە ئوخشاش غەلىتە خەۋەرلەرنى قەشقەرگە یەتكۈزىدى. ئۇلار یەتكۈزگەن بۇ خەۋەرلەر قىسقا، ئەممما قورقۇنچلۇق ئىدى.

قەشقەرىيە ھۆكۈمرانىنىڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قوللانغان ھەرىكەتلىرىنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى، جۇڭغارىيىدە ئۇشتۇمتۇت پەیدا بولغان جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ تارىخى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتەیلى. ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتىغا بېقىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەیپىڭ تىيەنگو بىلەن پانتايلار پەیدا قىلغان قىلغان چىنچىلىقنى ھەل قىلغان ۋە ناھايىتى قالايمىقان بولۇپ كەتكەن

جايلاردىكى تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە قوشۇنلىرىنى رەتـ
لەپ، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ دىققەت-
ئېتىبارىنى ئەزەلدىن كۆڭلىگە پۈكۈپ كېلىۋاتقان گەنسۇ ئۆلكـ
سىنىڭ سىرتىدىكى تۈڭگان ئىسيانچىلىرىنى جازالاشقا يۆتكىدى.
ئۇلار يۈننەن ئۆلكىسىدە غەلىبە قىلغان قوشۇنلىرىنى تارقىتىۋەتـ
مەستىن، چۆللۈكنىڭ سىرتىدىكى رايونلاردا ئېلىپ بارىدىغان
يېڭى جەڭلەرگە قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ كەلدى. خاننىڭ
يارلىقى كونا ئەسكەرلەرگە يەتكۈزۈلگەندە ئەھۋالنىڭ قانداق بو-
لىدىغانلىقىنى ئانچە كۆپ ئويلىمايمۇ چۈشەنگىلى بولىدۇ: يارلىقتا
يارلىق ساداقەتمەن ھەربىيلەرنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ شان-شەرىپـ
نى ۋە ئاياغ-ئاستى قىلىنغان دىننى قوغداش ئۈچۈن تۈڭگان كۆچمەنـ
لەرنى جازالاشقا چاقىرىق قىلىنغانىدى. جاڭ ياۋدەك گېنېرالىلارنىڭ
قىزغىنلىق بىلەن بـاشـلامچىلىـق قىلىشى ئارقىسىدا، قوشۇندىكى ئەسـ
كـەرلـەرنىڭ ھەمـمـىسى تېزلىكتە ھەربىكەتكە كەلدى. بۇنداق تولۇپ
تاشقان جەڭگىۋارلىق شارائىتى بىزگە رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىنى يەـ
نە بىر قېتىم ئەسلەتتى. شۇ چاغلاردا بىر ئۆلكىنىڭ ئىسـتـىـلا
قىلىنىشى يەنە بىر يېڭى غەلىبىگە مۇقەددىمە بولۇپ بېـرەتـتى.
ھالبۇكى، ھەر قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقان قوشۇنلار ئىچىدە ئالـ
دىنقى قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقان كونا ئەسـكـەرلەر بولاتـتى.
شۇنداق قىلىپ دالى ۋىلايىتى ئۇرۇشىدىكى غالـىـبـلار سىچۈن ۋە
شەنشى ئۆلكىلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى
لەنجۇ ۋىلايىتىگە يېتىپ باردى. بۇ يەردە ئۆلكىنىڭ ھەربىي ۋالىيـسى
ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توپلاپ ۋە تەلىم-تەربىيە كۆرگەن ئەسـ
كەرلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا يېڭىدىن ئەسكەر ئېلىپ، قوشۇنـ
نى تاجاۋۇزچى قوشۇنغا تېتىغۇدەك دەرىجىدە كېڭەيتتى. بەزىلەر
تەۋەككۈلچىلىكنىڭ مەنبەسى مۇنداق بىر سىياسىي مۇددىئادىن

كېلىپ چىققان، يەنى خان جەمەتى تەلىم-تەربىيە كۆرگەن بۇ بىر تۈركۈم ھەربىيلەر ئەگەر جۇڭگونىڭ ئۆزىدە تۇرۇۋەرسە تا-سىر كۆچىگە ئىگە سۈيىقەستچىلەر ياكى سەلتەنەتكە خىرىس قىلمۇاتقان قارا نىيەتچىلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىلىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنى مۇشۇ ئىشقا مەقسەتلىك ھالدا ئەۋەتكەن، دەپ ھىسابلىدى (بىزمۇ بۇ پىكىرنىڭ خېلى كۆپ ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلمايمىز). بۇنداق پەرەزنىڭ زادى قانچە-لىك ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، شۇنى جەزمەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، يۇنىنەندە گارنىزونلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتىمىسىمۇ بولىدىغان قىسملار پايتەختتىن يىراق، ئەگرى-توقاي يوللار ئارقىلىق غەربىي شىمال چېگرىدىكى ئۆلكە شەھىرى بولغان لەنجۇ ۋىلايىتىگە يۆتكەپ كېلىنىپ، بۇ يەردە بۇنىڭدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى جۇڭگو شەرقىي تۈركىستانىنى ئىستىلا قىلغانلىقىدىن بۇيانقى بىر قېتىملىق ئەڭ مۇشكۈل ھەربىي تەۋەككۈلچىلىك ئۇچۇن تەييارلىق قىلدۇرۇلۇۋاتتى.

بۇ قېتىمقى يۆتكىلىشنىڭ قايسى ۋاقىتتا باشلانغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيمىز. ئەمما 1874-يىلنىڭ ئاخىرلىرى، جۇڭگو قوشۇنىنىڭ چاپاۋۇل قىسملىرىنىڭ غەرب تەرەپكە يۇرۇش قىلىشقا باشلىغانلىقىدىن شۇبھىلىنىشكە بولمايدۇ. لەنجۇ ۋىلايىتى بىلەن قۇمۇل ئارىلىقىدىكى قاقاس چۆلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاز دېگەندە تەخمىنەن 900 مىل كېلىدۇ. ئەمما جۇڭگولۇقلار ھېسىپ ئۆتكەن مۇساپە 1200 مىلغا يېقىن كېلىدۇ، ئۇلار ئاساسىي قوشۇننىڭ ئىلگىرىلىشىگە توسقونلۇق قىلىدىغان بۇ قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش ئۇچۇن بىر قىش، ھەتتا ئىككى قىش ۋاقىت سەرپ قىلدى، ئەمما بۇ ئارىلىقتا باش شتابمۇ جىم ياتىمىدى، باش شتابتىكىلەر بۇ يەردە تۇرغۇن قورال-ياراق ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەر زاپىسى توپلىۋالدى، يېڭىدىن ئەسكەر

تالدی ۋە تەربىيىلىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە پۈتۈن ئاسىيانى زىلزىلگە كەلتۈرگەن (ياۋروپانى زىلزىلىگە كەلتۈردى دېمىگەندىمۇ) ئۇرۇش پىلانلىرىمۇ گەنسۇ ھەربىي ۋالىيسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىقتىدارلىق يارده‌چىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تۈزۈپ چىقىلدى. ئاخىر چۆل - بايا‌ۋاندا ئەتىياز پەسلىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەلىلىك مىڭ ئەسكىرى قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئۇزۇن يولنى بويلاپ يولغا چىقتى ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ھەم شىمالىدىكى تېخىمۇ مۇنبەت رايونلارغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. «جىڭباۋ گېزىتى» نىڭ بۇ تەۋەككۇلچىلىك توغرىسىدىكى تەپسىلىي ئەھۋالنى خەۋەر قىلماي تۇرۇۋالغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ ئىش ئىنتايىن مەخپىي تۇتۇلغانىدى. غەربىي شىمالدا ھەربىي ھەرىكەتنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى ھەممەيلەن بىلسىمۇ لېكىن بۇ ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ۋە كۆلىمىنى بولسا ھېچكىم بىلمەيتتى. چاپاۋۇل قىسىملار قۇملۇقتا مۇقىم گازارما ياكى ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر مەھەللىرى بىنا قىلىپ ئاشلىق تېرىپ، كېلەر يىل ئەتىيازدا داۋاملىق يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق كۆردى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بىر مەزگىل ھايال بولغاندىن كېيىن، ئانچە ئېغىر توسالغۇلارغا ئۇچرىمايلا، تۇڭگان ئاتامانلىرى چىڭ ساۋلاپ ياتقان جاي - ئۇرۇمچىشەھىرى سېپىلىنىڭ تۈۋىدە پەيدا بولدى.

ياقۇپ بەگنىڭ بىرنەچچە ئوفىتسېرى دەل مۇشۇ چاغدا شەھەردە ئىدى. تۇڭگان ئاتامانلىرىدىن بىرقانچەيلەنمۇ مۇشۇ شەھەردە ئىدى. شەھەر مۇداپىئەسى ئانچە ئۇزاققا بەرداشلىق بېرەلمىدى، بىرقانچە كۈندىن كېيىن، ئۇرۇمچى جوڭگولۇقلارغا تەسلىم بولدى. شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىكى ماناسقا قېچىپ كەتتى. مۇداپىئە قىلغۇچى قىسىم جۇڭگو گېنېرالىلىرىنىڭ پەرمانى بويىچە قېرىپ تاشلاندى. شەھەر ئىچىدە قېپقالغان ئاھالىنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىدىن خەۋىرىمىز يوق.

ئۇرۇمچى 1876 - يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا تەسلىم بولـ
دى. 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى جۇڭگو قوشۇنلىرى ماناستىكى ئىستىھـ
كاملار ئالدىدا پەيدا بولدى. ماناس سېپىلى ئۇرۇمچىنىڭكىدىن
خېلى مۇستەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۇڭگانلار ماناسنى
پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇداپىئە قىلىۋاتاتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ
ۋەھىمىسى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ماناسنى مۇداپىئە قىلغۇ-
چىلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆز ئىشلىرى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئۇرۇش
قىلىپلا قالماستىن، يەنە كى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتى ۋە بالا - چاقىلىرىـ
نىڭ شان - شەرىپى ئۈچۈنمۇ ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقىغا كۆزى يەتـ
تى. ئۇرۇمچىنىڭ قورقۇنچلۇق ساۋاقلىرى ماناس شەھرىنى جان
تىكىپ قەتئىي قوغداۋاتقان قوشۇننا تەسىر قىلماي قالمىدى. ئۇـ
رۇمچىنىڭ قولغا چۈشۈرۈلگەنلىكى ھەربىي جەھەتتە ماختىلىشقا
ئەرزىيدىغان بىر نەتىجە ئىدى. ئەمما ئۇرۇشنىڭ غەلبە قىلىشى
ياكى مەغلۇپ بولۇشى ماناس قورغىنى ئالدىدا بەلگىلىنەتتى. 9 - ئاي-
نىڭ 2 - كۈنى، جۇڭگو لۇقلارنىڭ زالىپلىرى (قاتارلاشتۇرۇپ ئاتقان
توپ ئوقلىرى) سېپىلنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا چۈشكىلى تۇرـ
دى. شەھەر سېپىلىگە تۆت تەرەپتىن ئېتىلىۋاتقان زەمبىرەك بىر
كۈچەپ بىر پەسلەپ، ئالاھازەل ئىككى ئاي داۋام قىلدى. سېـ
پىلىگە قىلىنغان بىرقانچە قېتىملىق ھۇجۇم چېكىنىدۇرۇلدى. تۇڭـ
گانلار ئادەم كۈچى ۋە قورال - ياراق جەھەتتە ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان
رەقىبى بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلدى. جۇڭگولۇقلار شەھەرنى
سەككىز ھەپتىگىچە قورشاپ تۇرغاندىن كېيىنمۇ، ئۇلارنىڭ قەيـ
سىرانە روھى باشتىكىدەك بىر خىل تۇردى، تۇڭگانلارنىڭ بولسا
ئۇزۇق - تۈلۈك زاپىسى خوراپ تۈگىدى. تۇڭگانلار بىر قېتىم
قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ مەغلۇپ بولغاندىن
كېيىن، تۇڭگانلارنىڭ گېنېرالى خەي يەن جۇڭگونىڭ ئالدىنقى
سەپ قاراۋۇلىنىڭ ئالدىغا باش ئېگىپ كېلىپ شەرەپلىك ھالدا

تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت قىلىنىشنى ئىلتماس قىلدى. قارىماقتا شەرتلەرنىڭ ھەممىسى قوبۇل قىلىنغانىدى، — ياكى جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھەممە ئىشنى مۇجمەل دېگەن تۈزۈك ئىدى، — 11 - ئايىنىڭ 6 - كۈنى خەي يەن ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى شەھەردىن چىقىپ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ گازارمىسىغا يېتىپ كەردى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار بىزگە نامەلۇم. ئەمما ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى قوراللىق بولۇپ، چاپا سەپ بويىچە تىزىلغانىدى. پوزىتسىيىسى كىشىنى شۇبھىلەندۈرۈپ تۇراتتى، تۆت ئەتراپتىكى تاغدا تۇرغان جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزەردە ئۇلار گويا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولغاندەك قىلاتتى. جۇڭگو گېنېرالىلىرىنىڭ كۆڭلىگە شەك چۈشۈشى بىلەنلا، تۇڭگانلار تۆت تەرەپتىن جۇڭگولۇق توپچى، ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملارنىڭ تۈيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ بىردەمنىڭ ئىچىدىلا تېرىپىرەن قىلىۋېتىلدى. ئۇلارنىڭ ئۆلمەي ساق قالغان ئاتامانلىرى جۇڭگو گېنېرالىلىرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى ۋە دەرھال كاللىسى ئېلىنىشقا بۇيرۇلدى. شەھەر ئىچىدە ياكى ئەتراپتا ئۇچرىغان ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. ئەمما مەلۇماتتا خوتۇن - قىزلار، ئۇششاق بالىلار ۋە قېرىلارغا رەھىم قىلىندى، دەپ ئېنىق ئېيتىلغانىدى. بۇ يەردە جۇڭگولۇقلارنىڭ سەممىيلىكىدىن گۇمانلانماسلىق كېرەك. چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزەردە، بۇنداق ئۆچ ئېلىش پۈتۈنلەي يولۇق بولۇپ، ئۇنى يوشۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

جوڭگولۇقلار ساق قالغان تۇڭگانلارنى جازالاش بىلەنلا قانائەتلەنمەستىن، بەلكى ئۇلارنى كەلگۈسىدە ئۆزىنى قوغدىيالايدىغان مىللەت دەپ ھېسابلاپ، تەلتۈكۈس يوقاتماقچى بولدى. جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسىگە ئاسىيلىق قىلغانلارغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن، تۇڭگانلار ھەربىكىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەشەببۇسچىلىرىنىڭ مەسىلەن،

تودېلىن ① خېيجۇن، خەن شىڭنۇڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ گۆرى ئېچىلىپ كۈلى كۆككە سورۇۋېتىلدى. ماناسنىڭ قولدىن كېتىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈچۈن قاقشاتقۇچ زەربە بولدى. بۇ خەۋەر يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا جۇڭگونىڭ تۈركىستان ۋە جۇڭغارىيە ئۆلكىلىرىدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى ساراسىمە ئىچىدە قالدى. بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشى شۇ قەدەر كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە يوشۇرۇن ۋە ھۇجۇم شۇ قەدەر چاققان ھەم ئەپچىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى يۇقىرى بولدى، بۇ جۇڭگو تارىخىدىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىمۇ، ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان ئەھۋال. «خىتاي» لار ئۆچ ئېلىش ئۈچۈنلا قايتىپ كەلگەن بولماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇقلۇقتا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ۋە روسىيىدەك كۈچلۈك دۆلەتلەردىن بولۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدىغان قوشۇمچە ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. «خىتاي» لار ئەمدى قەدىم زاماندىكى پالاكەت سەپ شەكلى بويىچە يۈرۈش قىلماستىن بەلكى فرانسىيە ۋە گېرمانىيىنىڭ چارىلىرى ئاساس قىلىنغان ئۇستاپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. ئۇلارنىڭ توپ-زەمبىرەكلىرى ئەمدى بۇرۇنقىدەك توپچىلارنىڭ ئۆزىگە خەۋپ يەتكۈزىدىغان مەنبە بولماستىن، كرۇپ 2 ئەپەندىنىڭ زاۋۇتىدا ياسالغان زەمبىرەك بىلەن ئوخشاش ئۈنۈمگە ئىگە ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئۇلارنىڭ گېنېراللىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە ئالغا باسقانىدى. ئۈرۈمچى ۋە ماناسنى قورشاۋغا ئېلىش جەريانىدا ئۇلارنىڭ ھەزگىزمۇ ئادەتتىكىدەك تاكتىكىچىلار ئەمەسلىكى ئىسپاتلاندى. كېيىنكى قېـ

---

① تومىن ياكى داۋۇت خەلىپە دەپمۇ ئاتالغان — مۇھەررىردىن.

① كرۇپ—ئۇزاقتىن بۇيان گېرمانىيىنىڭ قورال-ياراق ئىشلەپچىقىرىشنى مونوپول قىلىپ كەلگەن مەشھۇر كاپىتالىست — مۇھەررىردىن.

تىمقى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ھەربىي يۇرۇش جەريانىدا، ئۇلار ئۆز-
لىرىنىڭ ستراتېگىيىچىلەر سۈپىتىدە تېخىمۇ يۇكسەك ئورۇندا
تۇرۇشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى.

1876 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۇڭگانلار ئۆز مۇستەقىللىقىنى
يۇقاتقان مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. تۇڭگانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ-
چىلىكى جەڭ مەيدانىدا قوربان بولدى، يا جاللاتلارنىڭ قولىدا
ئۆلدى. ئۇلارنىڭ يوقىلىشى بىلەن، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ ۋە-
زىپىسىنىڭ بىرىنچى قىسمى ئورۇنلاندى. 1862 - ۋە 1863 - يىل-
لىرى قىرىلىپ كەتكەن «خىتاي»لارنىڭ خۇنى تۆلىتىۋېلىندى.
جۇڭگولۇقلارنىڭ ئابرويى ئەسلىگە كېلىپ، مۇشۇ ئەسىردىن بۇيانقى
ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە يەتتى. ئۇلار قىلىشقا تېگىشلىك
بولغان مۇھىم ئىشلار مەيلى خەۋپ - خەتىرى جەھەتتىن بولسۇن
ياكى نەتىجە جەھەتتىن ناھايىتى مۇھىم ئىشلار بولۇپ، بۇ ئىش-
لار تېخى ئۇلارنىڭ ئالدىدا تۇراتتى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى تې-
خى تولۇق ئورۇنلانمىغانىدى. لېكىن ھازىرغا قەدەر جۇڭگو قو-
شۇنى ۋە ئۇنىڭ گېنېراللىرى ھەرقانداق بىر مەملىكەت پەخىر-
لىنىدىغان مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنىدى.

ئۇلارنىڭ تەسىردىن يىراق تۇرغان، شۇنىڭدەك، جۇڭگو-
لۇقلار باش بولغانلىكى ئىشقا پىسەنت قىلمايدىغان بىرلەردەك
كىشىلەر ئۈچۈن بۇ ئىشلار كۈتۈلمىگەن يەردىن ئۇنۇپ چىققان-
دەك، بەلكى غەلىتە تۇيۇلدۇ. ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ ئوردىسىنىڭ
غالىب دۈشمىنى تۇرۇشلۇق گازارمىدىن مىڭ مىل يىراقلىقتا بولۇ-
شىغا قارىماي بۇ ئىشلارنىڭ قەشقەردىكى خان ئوردىسىدا تۇرۇ-
ۋاتقان ياقۇپ بەگكە قانداق تەسىر قىلغانلىقىنى، جۇڭگولۇقلار-
نىڭ بۇ دەسلەپكى غەلىبىسىدىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەرقاي-
سى جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ قانداق قورققانلىقىنى مۆلچەرلىيەل-
مەيمىز. ئاتىلىق غازىنى ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقىغا ئېلىپ بۇ ئىشتىن

قورقۇپ كەتمىدى دېگەندىمۇ، بۇ ھەرگىز ئۇنىڭ خەۋپىنىڭ ئېـ
غىرلىقىنى سەل چاغلىغانلىقىدىن ئەمەس.

ماناس قولدىن كەتتى، دېگەن خەۋەر ياقۇپ بەگكە تەخمـ
ىنەن 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى يېتىپ بارغان بولسا كېرەك. پەسىل
ئاخىرلىشىپ قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ مۇداپىئە تەييارلىقلىرىنى ئىشـ
لەپ پۈتتۈرۈۋېلىشىغا پۈتۈن بىر قىش ۋاقىت بار ئىدى. دۆلىتىمىز
بۇ شەھەرلەرنىڭ تەسلىم بولغانلىقىدىن 1877 - يىل ئاپرېلدىلا
ئومۇمىيۈزلۈك خەۋەر تاپتى. بىزمۇ ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىنىڭ تەھدىـ
تكە ئۇچراۋاتقان چېگرىسىنى قوغداش ئۈچۈن شەرققە يۈرۈش قىلـ
غانلىقىنى شۇ چاغدىلا ئاڭلىدۇق. 1876 - يىل مارتتىن 1877 - يىل
مارتقىچە، يەنى قوقەندىكى ماجىرا ئاياغلىشىپ، ئابدۇراخمان ئافتابەچى
تەسلىم بولغاندىن باشلاپ ياقۇپ بەگنىڭ قوشۇنلىرى تۇرپان
ئەتراپىغا توپلانغان مەزگىلگە قەدەر، قەشقەرىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى
توغرىسىدا ئانچە كۆپ نەرسە ئۇقالمىدۇق. مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە
قەشقەر خەلقىنىڭ ھېسسىياتىدا بەزى مۇھىم ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بەر-
گەنلىكىدە گەپ يوق. بۇ يەرگە ئۇشتۇمتۇت بېرىپ قالغان كىشىلەر بۇ
ئۆزگىرىشىنى ئوڭايلىقچە سېزىۋالالمىسىمۇ، ئەمما ئاقىۋىتىدىن
ئېيتقاندا، بۇنداق ھېسسىيات ئاشكارا ماجىرا بىلەن ئوخشاشلا مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنداق ئۆزگىرىشكە دائىر بەزى ئەھۋالنىڭ
ئاقىۋىتىنى چۈشەندۈرۈش ئانچە قىيىن ئەمەس؛ بۇ ئەھۋاللاردىن
كېلىپ چىققان ئاقىۋەت (ئاتىلىق غازىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاجىزلا
شۇرۇۋەتكەن) تىن گومانلىنىش تېخىمۇ ئورۇنسىز.

ياقۇپ بەگنىڭ 1875 - يىل نويابىردا قوقەدە ئاخىرىقى
بىر قېتىم ماجىرا يۈز بەرگەندە ئىپادىلىگەن ھەددىدىن تاشقىرى
ئېھتىياتچانلىقى ئۇنىڭ ئابروىنى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ
بولغاندىمۇ قاتتىقراق تۆكۈۋەتتى. بۇ ئىش ئۇنىڭ قول ئاستىـ

دىكى ئادەملەر ئىچىدىكى قوقانىلىكلەرنىڭ روھىغا سوغۇق سۇ سەپتى. ئەگەر بىز مۇشۇ ئادەملەرنىڭ ئۇنىڭ ئەڭ قابىل، ئەڭ سادىق مۇرىتلىرى ئىكەنلىكىنى ئېسىمىزدە تۇتىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا مۇشۇنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېغىر زەربە ئىدى. نۇرغۇن پاكىتلار ئۇنىڭغا نارازى بولغۇچىلار ئۇنىڭ بىر قىسىم پۇقرالىرى ئاردىسىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى پۈتۈن پۇقرالار ئاردىسىغىمۇ كەڭ تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى. تۇڭگان يېغىلىقى كىشىلەرنى بىزار قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خەلقنى خانىۋەيران قىلغان بىر تۇرلۇك قانلىق يىغا بولۇپ قالدى. رۇسلار بىلەن بولغان بۇرۇنقى سودىدىن تاپاۋەت قىلغىلى بولىمۇ، لېكىن قوللايدىغان ۋە مەدەت بېرىدىغان ئادەم چىقمىغانلىقتىن، بۇ سودا ئاقماي قالدى. شىمال تەرەپتىكى خەتەرلىك تاغ يوللىرىنى جۇڭگولۇقلار زېرىكمەي - تېرىكمەي ئىشلەپ بىر مەھەل راۋانلاشتۇرۇپ قويغانىدى، ھازىر بۇ يول غۇلجا ۋە ئالمۇتا بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشنى توسۇش ئۈچۈن پايدىلىنىلماقتا. ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغىنى شۇكى، «سۆز ئوينىتىش ئۇستىسى» بولغان ياقۇپ بەگ ھەممە ھۇنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپمۇ ئۆزىنىڭ ئەنگلىيە بىلەن ئىمزالىغان شەرتنامىسىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى يوشۇرۇپ قالالمىدى. بۇ شەرتنامە ئۇنى ئەنگلىيىدىن كۆتكەن ھامىيلىققا ئېرىشتۈرەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چوڭ - چوڭ تەبىئىي توسالغۇلار ئۇنىڭ خەلقنى بىردىنبىر سودا يولى دەپ ھىسابلانغان يېڭى سودا يولىغا ئېرىشتۈرمىدى. فورسىت شەرتنامىسى گويا ئەنگلىيە بىلەن قەشقەرىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇشتۇمتۇت ئۈزۈۋەتكەندەك كۆرۈندى. قەشقەرىيىلىكلەر تولىمۇ زېرەك كېلىدۇ. ئەگەر ئۇلار بۇ شەرتنامىنى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى بىردىنبىر ئالاقە رىشتىسى دەپ قارايدىغان بولسا (ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق قارىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى)، ئۇلار ئاتىلىق

غازىنىڭ رۇسلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كۆرسىتىشتە ئىنگىلىز نەيزىلىرىنىڭ ياردىمىگە، ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى سەزگەن بولاتتى. بۇ پىكرىنىڭ ئاقىۋىتى ئۇزاققا قالماي رۇسىيىگە بويسۇنۇشقا سەۋر-تاقەت قىلىش بولۇپ چىقاتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ پۇقرالىرى ئارىسىدا نارازىلىق مەۋجۇت بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشى مۇقەررەر ئىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، يەنى ئۇ مۇشۇ كەيپىياتنى ئەمدىلەتىن بايقىغان چاغدا، جۇڭگولۇقلارنىڭ قايتىپ كېلىشى يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ناھايىتى چوڭ ئورتاق خەۋپكە دۇچ كېلىۋاتقان مۇشۇنداق پەيتتە، ئاق كۆڭۈل خەلق ئۆزلىرىنىڭ يولباشچىسى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇشى ھەمدە مۇشۇ خەۋپ جەريانىدا مۇنداق بىر ئورتاق ئېھتىياجىنىڭ بارلىقىنى، يەنى خەلقنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرىنىڭ بىر-بىرىنى تېخىمۇ ياخشى كەچۈرۈشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يېتىشى مۇمكىن ئىدى. كۇچانىڭ شەرق تەرىپىدىكى جايلاردا، ئەگەر يەنە ئاھالە بولىدىغان بولسا، ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ ۋەكىلىنىڭ پەرمانى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ئاز سانلىق كىشىلەر ئىدى. بۇ كىشىلەرياقۇپ بەگنىڭ ئىشىنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيتتى. قەشقەر شەھىرىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان گارنىزون ئاساسەن ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان «خىتاي» چېرىكلىرى، يەنى ئاتالمىش «يېڭى مۇسۇلمانلار»دىن تۈزۈلگەنىدى. ئۇلاردىن ئۆزلىرىنىڭ بۇددىست قېرىنداشلىرىغا قارشى تۇرۇشنى ئۈمىد قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى (قوشۇمچە ماتېرىيالغا قارالسۇن). قوشۇندىكى كۆپ سانلىق يېڭى ئەسكەرلەر كۇچا، ئاقسۇ ۋە شۇ ئەتراپنىڭ تۇڭگانلىرى ئىدى. كىشىلەر ئاتىلىق غازى ھېچ بولمىغاندا شۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆزىگە سادىق كىشىلەرنى تاپالايدۇ، دەپ قاراپ قېلىشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىمۇ نارازىلىق بار ئىدى. ئۇلار جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا

چۈشۈپ قىلىشتىن قورقاتتى. چۈنكى بىگۈنا «خىتاي» لارنى دەل ئاشۇلار ئۆلتۈرگەنىدى. ياقۇپ بەگ بۇنداق جىنايەتكە ھېچ بول-مىغاندا قول تىقمىغانىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ غەزىپى ئالدى بىلەن شۇلارغا قارىتىلاتتى. ئەمما تۇڭگانلارنىڭ بۇ ھۆكۈمرانغىمۇ ئاچ-چىقى بار ئىدى. بۇرۇن فرونتىتا ياقۇپ بەگ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى. ئۇلارنى ئالدىغاندىن كۆپرەك مەجبۇرلاپ دېگۈدەك ئارمىيىگە قاتناشتۇرغانىدى. شۇڭا، تۇڭگانلارنىڭ ئەنجانلىق مۇ-سۇلمانلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى بۇددىست جۇڭگولۇقلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىدىن كەم دېگەندىمۇ سەللا كەم ئىدى. ئۇلارنىڭ جا-سارەتلىك ئىشلىرى ئۇلارنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمرانلىنىڭ ھەربىي تالانتى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. تۇڭگانلار 1862 - يىلدىن 1865 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا باشلىرىنى قولتۇقىغا قىسىپ قو-يۇپ، جۇڭگوغا قارشى قوزغىلاڭغا قاتناشقانىدى. ئۇلار ئۆز ۋەز-پىسىنى ئورۇنلاپ بولغاندا، غالىبىيەت مېۋىسىنى باشقىلار تارتى-ۋالغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگولۇقلار باستۇرۇپ كىرگەن چاغدا، بۇ ماجىراچى مۇسۇلمانلار ئۆز ئىچىدىن يېغا قو-پاردى. ئەگەر بۇنداق ئەسقاتمايدىغان كىشىلەر ھېسابتىن چىقى-رىۋىتىلسە ياقۇپ بەگنىڭ ئىچى راستلا كاۋاكداپ كېتەتتى؛ لېكىن ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق تاجى ۋە دىنىي ئىسلام ئۈچۈن غازات قىلىشتا يەنىلا مۇشۇ ئاز سانلىق كىشىلەرگە تايىنىشقا مەجبۇر ئىدى.

ياقۇپ بەگ 1876 - يىلى قىشتا يەركەن بىلەن قەشقەردە قورال - ياراق، ئوق - دورا ۋە ھەربىي زاپاس توپلاشقا جىددىي كىرىشۋاتقان چاغدا، بۇنداق ئارازچىلىقنى سەزگەن بولسىمۇ، تەي-يارلىقنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. شۇ چاغدا ئۇ، مۇشۇنداق شارائىتتا سالماقلىق بىلەن ئىش كۆرۈشنىڭ ئۆزى ئەڭ چوڭ باتۇرانە تاك-تىكا، فرونتا ئەۋزەل تاكتىكا ئارقىلىق جۇڭگولۇقلارنى يېڭىپ كې-تەلىسەملا، ھەر قانداق قىينچىلىق ۋە خېيىم - خەتەرلەرنىمۇ تامام

مەن يېڭىپ كېتەلەيمەن دەپ قارايتتى. بۇنداق قاراش ئۇنىڭ قەلبىدە ئەڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقتىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ھەممە قوشۇننى، جۈملىدىن تۇنگانلارنىمۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە توپلاپ، تۇرپاندا باش شتاب قوردى. روسىيە ئوفتىسېرى، كاپىتان كوروپاتكىن قەشقەرىيىگە ئەلچىلىككە بارغاندا، قەشقەرىيىنىڭ ھەممە يېرىنى ساياھەت قىلىپ، تۇرپاندا ئەمىر بىلەن كۆرۈشكەن، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى كۈچىنى تۆۋەندىكىچە مۆلچەرلىگەن ھەم بۇ قوشۇنلارنىڭ چېگرىنى بويلاپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئاخباراتى بۇ مۆلچىرىگە قوشۇمچە قىلغانىدى:

تاغ ئىچىدىن ئۆتىدىغان مۇھىم يول ئاغزى داۋانچىڭ قورغىنىدا ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىق ۋە ئىككى دانە زەمبىرەك (بۇنىڭ بىرسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرەك) قاتارلىق قورالـلار بىلەن بىللە قورالـلانغان 900 ئاتلىق ئەسكەر بار. تۇرپاندا ئەمىر بىلەن 3500 ئاتلىق ئەسكەر ۋە 5000 پىيادە ئەسكەر بار؛ ئۇلاردا 20 دانە زەمبىرەك بولۇپ، بۇ قورالـلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كونا. توخسۇن كورلىغا باردىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان، بۇ يەردە بىر قورغان بار؛ بۇ يەر تۇرپانغا بىر قانچە مىل كېلىدۇ. بۇ يەردە 4000 ئاتلىق ئەسكەر، 2000 پىيادە ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. ئۇلاردا بەش دانە زەمبىرەك بار. ھەققۇلى بەگ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلىدۇ. كورلىدا 1500 ئەسكەر بار، كاپىتان كوروپاتكىن بۇ يەردىن كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا فرونتقا يۆتكەلگەن. ياقۇپ بەگ مانا مۇشۇنداق پايانسىز كەڭ رايونغا تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان 17 مىڭ ئەسكىرى بىلەن دۇشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈشكە مەجبۇر بولماقتا، ھالبۇكى، بۇ دۇشمەن سان جەھەتتە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەننىڭ ئۇستىگە، ئۇرۇش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، قوماندانلىق جەھەتتىمۇ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن.

روسىيىلىك بۇ ئوفىتسىر دۆلىتىگە قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن، ياقۇپ بەگنىڭ ئىشلىرىنى ئىنتايىن پۇچەكلەشتۈرۈپ تەسۋىرلىدى ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىنى تېزلا يىمىرىلىپ كېتىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلدى، ئۇ يەنە تۈكگانلارنىڭ كۆپلەپ قېچىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، كۆچانىڭ شەرقىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە قەشقەرىيە ھۆكۈمرانىغا نارازىلىق ۋە ئىشەنمەسلىكنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالدى. خۇنۇكلەشتۈرۈش خاراكتېرىدىكى بۇ بايانلار بىر-قانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، لوپنۇرنى ساياھەت قىلىپ قايتىپ كەلگەن قارام پولكوۋنىك پىرژىۋالسكى تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ئۇ 1877 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كىچىك يول-تۇزدىن ئەۋەتكەن بىر پارچە خېتىدە، ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن سەممىي كۈتۈۋېلىنغانلىقىنى ۋە لېكىن نازارەت ئاستىغىمۇ ئېلىنغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، «قارا شەھەر دەريا سىدىن لوپنۇرغىچە بولغان يول ئۈستىدە مۇھاپىزەتچى ئەترەت مېنى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭدى، ئۇلار مېنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تەلەپلىرىمنىمۇ قاندۇرۇشقا تىرىشتى، ئەمما مېنى ۋە ھەمراھلىرىمنى پۇقرالار بىلەن ئۇچراشتۇرمىدى. ياقۇپ بەگ مەندىن رۇسلارنىڭ نېمىسە ئۇچۇن ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلغان جۇڭگولۇقلارغا ئاشلىق - تۇلۇك يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشىمنى قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ئەمما كورلىدىكى بىر قېتىملىق قوبۇل ۋاقىتىدا ئۇيەنە ماڭا ئۆزىنىڭ روسىيىنىڭ دوستى ئىكەنلىكىنى ۋەروسىيىدىن ياخشىلىق كۈتۈپ كەلگەن كىشى ئىكەنلىكىنى قايتا - قايتا ئېيتتى. بىر گەرچە شۇنداق نازارەت ئاستىدا بولساقمۇ، لېكىن ساياھەت ئۆممىكىمىزنىڭ خادىملىرى يەرلىك پۇقرالارنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئۇلارنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ ھەربىي ئىستىبدادچىلىقىدىن بىزار بولغانلىقىنى ۋە رۇسلارنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتىدىغانلىقىنى ئاڭلاشقا مۇۋەپپەق بولدۇق» دەپ يازغانىدى.

بۇ خەتتە دېيىلگەن ئىشلار 1877 - يىلى 4 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى، ياكى ئېيتايلۇق. ياقۇپ بەگ بىرىنچى قېتىم جوڭگولۇقلاردىن يېڭىلىپ كورلىغا چېكىنگەن چاغدىكى ئىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دەل كاپىتان كوروپاتكىننىڭ سۆزلىرىنى تىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ياقۇپ بەگنىڭ قولىدا، چېگرىغا توپلىغان 17 مىڭ نەپەر ئازتولا تەربىيە كۆرگەن ئادەمدىن باشقا، يەنە كاپىتان كوروپاتكىن تىلغا ئالغان 10 مىڭ تۇڭگان، يەنى شەرقتىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان تۇڭگانلار بار ئىدى. بۇ كىشىلەر ئىشەنچسىزلىكتە ھەممىگە مەلۇم بولۇپلا قالماي، ئۇلارنىڭ قورال - جابدۇقلىرىمۇ ئوسال ئىدى. شۇڭا، يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنى كۆچ - قۇۋۋەتنىڭ مەنبەيى دېگەندىن كۆرە، زەئىپلىكنىڭ مەنبەيى دېيىش تېخىمۇ مۇۋاپىق بولاتتى. فېۋرالنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئاتىلىق غازى تۇرپاندا ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئېگىلمەس - سۈنماس روھى ئارقىلىق ئەسكەرلەرنىڭ غەيرىتىگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، توخسۇندا ۋە تىيانشان ئەتراپىدىكى باشقا جايلاردا ئىستىھكام ياساتتى.

مۇشۇ مەزگىلدە جۇڭگولۇقلارمۇ بىكار ياتمىدى. ئۇلار تۇڭگانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، قوماندانلىق شتابىنى ئۇرۇمچىگە يېقىن بولغان گۇچۇڭ دېگەن يەرگە قۇردى. ئۇلار ئۆزىنىڭ گەنسۇ بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، مۇنتىزم پوچتا ئالاقىسىنى تەشكىللىدى. قورال-ياراق، ئارقا سەپ تەمىناتى ۋە ئادەملەر چۆل - باياۋانلار ئارقىلىق ئارقا - ئارقىدىن ئۈزۈلمەي كېلىپ ھەربىي يۈرۈش قوشۇنىنى تولۇقلاپ تۇردى. مەسىلەن، لەنجۇ ۋىلايىتىدە قورال - ياراق ساقلىنىدىغان چوڭ تىپتىكى بىر ھەربىي قورال - ياراق ئامبىرى ياسىلىپ، بىر قېتىمدىلا 10 مىڭدىن ئارتۇق بەردەڭگە مىلتىق ماڭدۇرۇلدى.

گەنسۇنىڭ ھەربىي ۋالىيىسى ① قوشۇمچە باش قوماندان زوزۇڭ تاڭ كۆكلەم پەسلىدە تىيانشاندىن ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن تىيانشان-نىڭ شىمالىدا مۇشۇنداق تەييارلىقلارنى قىلىۋاتقاندا، جۇڭگونىڭ جاڭ ياۋ دېگەن يەنە بىر گېنېرالى ئاساسىي ھۇجۇمغا ماسلىشىش ئۈچۈن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئىسكەنجىگە ئېلىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش مەقسىتىدە قۇمۇلغا جايلاشتى. جۇڭگو ئەسكەرلىرى-نىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 60 مىڭغا يەتتى، — ئۇلارنىڭ 50 مىڭى گۇچۇڭ ئەتراپىدا، 10 مىڭى قۇمۇلدا تۇراتتى — بۇ پەقەت بىر تەخمىنىي سان ئىدى. ئەمەلىيەتتىكى ئومۇم سان دەل شۇنداق بولمىسىمۇ، لېكىن ئېنىق سانغا يېقىن كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرچە ئۇنى 60 مىڭ ئادەم دەپ مۆلچەرلەپ تۇر-دۇق. 3 - ئاي ئىچىدە جۇڭگو قوشۇنلىرى ياقۇپ بەگگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولدى. بىزنىڭ جۇغراپىيەۋى مەلۇماتىمىزدىن قارىغاندا، گۇچۇڭدىن تۇرپانغا بارىدىغان ئۇدۇل يول يوق ئىدى. شۇڭا جۇڭگو قوشۇنلىرى ئەينى ۋاقىتتا ياقۇپ بەگ ئىستىكام ياساپ جايلاشقان داۋانچېڭغا ئاساسىي كۈچى بىلەن ئۇرۇمچىدىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. گەرچە قوشۇنلارنىڭ كۆپچىلىكى تىيانشاننىڭ شىمالىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەل قىلغۇچ زەربىنى قۇمۇلدىن يولغا چىققان كىچىكرەك قوشۇن بەرمەكچى بولۇۋاتاتتى. ئەگەر بىر قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا قارايدىغان بولساق، بۇ قوشۇننىڭ ھەرىكىتىگە ئاتىلىق غازىنىڭ تېگىشلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېنېرال جاڭ ياۋ ھېچقانداق قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىماستىنلا، چىقتىم بىلەن پىچاندىن ئىبا-

① زوزۇڭتاڭ — ئەينى ۋاقىتتا شەنشى، گەنسۇ ئۇلكىلىرىنىڭ ھەربىي ۋالىيسى ئىدى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

رەت ئىككى بازارنى ھۇجۇم قىلىپ تارتىۋالدى، پىچان تۈرپانغا شەرقتىن تەخمىنەن 50 مىل كېلىدۇ، جاڭياۋ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ باشلىقى زوزۇكتاك بىلەن بىللە قەشقەرىيىنىڭ بارلىق قارشىلىقىنى پا-چاقلاپ تاشلىماقچى بولغان ھەمكارلىق ھەرىكىتىنى باشلىۋەتتى. خە-ۋىتىدىن بىر قاراپلا شۇنى كۆرىمىزكى، تۈرپاندا تۈرۈۋاتقان ئاتە-لىق غازى ئەمدى ئۆرۈمچى بىلەن پىچاندىن چىقىۋاتقان بۇ ئىككى تۈركۈم قوشۇننىڭ ئىسكەندىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ئىككى پار-چە ئوتنىڭ ئارىسىدا قالغاندى. ئەگەر ياقۇپ بەگ مەغلۇپ بو-لىدىغان بولسا، ئۇنىڭ چېكىنىش يولى جاسارەتلىك دۈشمەننىڭ ئالدىدا پۈتۈنلەي ئاشكارىلىنىپ قالاتتى. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرى-نىڭ دەسلەپكى ھۇجۇمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققانلىقىنى كۆ-رۈپلا، ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ناھايىتى روشەنكى، جۇڭگولۇقلار داۋانچېكدا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراۋاتە-قان، تىيانشان ئاغزىغا قىلىنغان ئاتاكا تېخى غەلىبە قىلىنغان بىر پەيتتە، جۇڭگو قوشۇنى ياقۇپ بەگنى تۈرپاندىن قوغلاپ چىقىرىپ-تۇ دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، ياقۇپ بەگنىڭ ئوفىتسىرلىرى ۋە ئەسكەرلىرى بىردىنلا پاتىپاراق بولۇپ كەتتى؛ مۇشۇنداق ئالاقزادىلىك ئىچىدە، ياقۇپ بەگ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆ-پىنچىسى شۇ يەردىلا دۈشمەنگە تەسلىم بولىدى، يەنە بەزىلىرى قاراشەھەرگە چېكىندى. مۇشۇنداق جان تۇمشۇقىغا كەلگەن پەيتتە-مۇ ئاتىلىق غازى بۇرۇنقىدەكلا باتۇر ھەربىي كىشىگە ئوخشاش ئىغىر-بىسىق ۋە بەخىرامان ئىدى. ئۇ تۈرپان شەھىرىنىڭ سىرتىدا تاجاۋۇزچىلار بىلەن يەنە بىر ھازا ئېلىشتى؛ ئۇ، كۈچ سېلىشتۇر-مىسىدىكى پەرق تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن بولسىمۇ، لېكىن تۈرپاننىڭ غەربىدىن 40 مىل يىراقلىقتىكى توخسۇندا يەنە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككىنچى قېتىم يەنە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قاراشەھەرگە چېكىنىپ، تاجاۋۇزچى ئارمىيىگە

يېڭىباشتىن قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. مۇشۇ بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە، قېچىپ كەتكەن، دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىدا قۇربان بولغان ئەسكەرلەر ۋە تۇتقانلار قوشۇلۇپ، ياقۇپ بەگ 20 مىڭغا يېتىن ئادەم چىقىم تارتتى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ چېرىكسىزسىگە چېكىنىشنى ئاقىلانىلىك دەپ قاراپ، بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قاراشەھەردىن كورلىغا چېكىندى.

بۇ ئېغىر ۋەقە يۈز بېرىشتىن بىرقانچە ھەپتە ئىلگىرى، ياقۇپ بەگ بېسىپ كېلىۋاتقان جۇڭگولۇقلارغا قارشى تۇرۇشقا رۇسلاردىن يارەم تەلەپ قىلىپ تاشكەنتكە ئەلچى ماڭغۇزغانىدى. ئەمما رۇسلار ئۇنىڭ ئەلچىسىنى بىرنەچچە ئېغىز ياخشى گەپ بىلەنلا يولغا سالدى، ياقۇپ بەگ كاۋىنسكى ئەپەندىنىڭ جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان سودىسىغا ئارىلاشمىغانىدى. شۇ چاغدا رۇسلار ياۋروپا ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەچكە، قەشقەرىيە مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە چولىسى تەگمەيتتى.

جۇڭگولۇقلار كۆپ يىللاردىن بۇيان روسىيىلىكلەرنىڭ ياخشى دوستى بولۇپ كەلدى، ياقۇپ بەگ ئۆمۈر بويى روسىيىنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنى بولۇپ كەلدى. ئۇرۇشۇۋاتقان بۇ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا روسىيە ھۆكۈمىتى جەزمەن ئالدى بىلەن جۇڭگولۇقلارغا ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياقۇپ بەگ يېقىندىن بۇيان روسىيىگە ئانچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەتمىگەنىدى. ياقۇپ بەگنىڭ جىيەنى سىيىت ياقۇپخان (ھاجى تۆرە) ئۇنىڭ نامەلۇم بىر مەقسىتى ئۈچۈن ئىستامبۇلدا تۇرۇۋاتقان مەشھۇر گۇماشتىسى ئىدى. ئۇ يەنە روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەشەددىي دۇشمىنى بۇخارا پادىشاھى ئابدۇل مەلىك ياكى كاتتا تۆرە دېگەن زاتقا ھامىيلىق قىلغانىدى. مۇشۇ ئىشلار روسىيىنى ياقۇپ بەگدىن يىراقلاشتۇرۇش رولىنى ئوينىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇرۇمچى ياكى تۇرپانغا ئوخشاش يىراق

جايلاردىكى غەلىبىسى رۇسلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمايتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى نۇرغۇن جەھەتلەردە تېخى رۇسلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەشتۈردى. مۇشۇ ۋەجىدىن رۇسلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن قولىنى بوشىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ھالبۇكى، بۇ نۇقتىغا ئەزەلدىن تارتىپ ھېچكىم ئانچە كۆڭۈل بۆلمەي كەلگەنىدى. بۇددىستلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى غەلىبىسى ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسىگە قاتتىق روھىي زەربە بولدى. بەدۆۋلەت ياكى «ئامەتنىڭ ئىگىسى» دەپ ئاتالغان بۇ زاتنىڭ ئابرويىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى يېقىن قوشنا دۆلەتلەردىكى خوجا - بەگلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئاگاھلاندۇرۇش رولىنى ئوينىدى.

شۇڭا روسىيىلىكلەر ئۇرۇش قىلىۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرۈشنى رەت قىلىشتا ئەنە شۇنداق تولۇق ئاساسقا ئىگە ئىدى. ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىنى شەرت قىلىپ جۇڭگولۇقلار بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن دىپلوماتىك تەكلىپلىرىنىڭ ھەممىسى كەسكىن رەت قىلىندى.

جۇڭگولۇقلار توخسۇنغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ئىلگىرىلەشنى نېمىشقىدۇر ئۇشتۇمتۇت توختىتىپ قويدى. ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ۋەھىمىسى يېتىپ كەلگەنلىكتىن قاراشـ ھەرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئاھالە ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. جوڭگولۇقلار ئوزۇق - تۈلۈك توپلاپ ئاندىن ئىلگىرىلەش مەقسىتىدە بولۇپ قالدىمۇ ياكى خۇددى ھىندىستاننىڭ بىر ژۇرنىلىدا ئېيتىلغىنىدەك، قانداقتۇر بىرەر يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغانلىقتىن ماڭالماي ھايال بولۇپ قالدىمۇ، بۇنىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھەقتە بېيجىڭدا چىقىدىغان «جىڭباۋ» گېزىتىمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋالدى. مەزكۇر گېزىتنىڭ 6 - ئاينىڭ 23 -

كۆنىدىكى سانىدا، تۇرپان ئەتراپىدا بولغان جەڭ تۇغرىسىدىكى بايانلار ئىلان قىلىندى ھەمدە خىزمەت كۆرسەتكەن گېنېرالىلارغا شان ـ شۆھرەت ۋە مۇكاپات بېرىلگەنلىكى مىسال كەلتۈرۈلدى. لېكىن بۇ گېزىت ئۇزىنىڭ كېيىنكى سانلىرىدا جۇڭگولۇقلارنىڭ كېيىنكى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە نېمە ئۈچۈن ھەرىكەت قىلماي جىم تۇرۇۋالغانلىقى توغرىسىدا ھېچنېمە دىمەي سۈكۈت ئىچىدە تۇرۇۋەردى. گېزىتتىكى بىر مەلۇماتنىڭ ئىچىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇنداق بىر جۈملە بار ئىدى: «ئەل بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىشقا يول قويۇلىدۇ.» ئەگەر بۇ گەپ راست بولىدىغان بولسا، بۇ، ھەر ھالدا جۇڭگولۇقلارنىڭ رەھىمدىل تاكتىكا قوللانغانلىقىنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلارنىڭ ئادەمنى ئەجەبلەندۈرىدىغان يېرى شۇكى، بۇ قېتىمقى تۇنجى غەلىبىدىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ مىجەزى بوشاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى، جۇڭگو قوشۇنلىرى توغرىلىق گەپ ئاڭلىمىغىلى بەش ئايدەك بولۇپ قالدى. بۇ مەزگىلدە قەشقەرىيدە مۇھىم ۋەقەلەر سادىر بولدى. بۇ ئىشلارغا جۇڭگولۇقلار سەۋەبچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن ئالاقىسى يوق ئىدى. بىز مۇشۇ سەھىپىلىرىمىزدە بايان قىلمۇاتقان ياقۇپ بەگنىڭ پاراكەندىچىلىككە تولغان ھاياتىدىكى ئاخىرقى سورۇندا بولغان ۋەقەگە تاجاۋۇزچى «خىتاي»لار قاتناشمىدى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ گازارمىسىدىن 300 مىل يىراقلىقتىكى جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن خەۋەرسىز ئىدى. ۋەقە يۈز بېرىپ بىرقانچە ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىنلا خەۋەر تاپتى. ئۇلار بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قوشۇن تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىشتىن ئاۋۋال، بۇ مەملىكەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى بۆلۈنۈش ئامىللىرىنىڭ رولىنىڭ تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇشىنى ئەڭ ياخشى تاكتىكا دەپ ھىسابلىدى. پولكوۋنىك پىرژىۋالسكى ياقۇپ بەگ قازاغا ئۇچراش

تىن سەل ئىلگىرى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنىدى. شۇ چاغدىلا بەختسىزلىكنىڭ كۆلەڭگىسى، ئېھتىمال، مەغلۇپ بولغان بۇ ئىستېلاچىنىڭ بېشىدا ئەگىپ يۈرگەن بولسا كېرەك. ئۇ يېقىندىن بۇيان ئۆز بېشىغا كەلگەن بالايى-قازادىن چاتاقنىڭ تېخىمۇ چوڭى تېخى ئالدىدا ئىكەنلىكىنى تۇيماي قالمايتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە ھەر خىل گەپ - سۆزلەر بولۇندى. ئۇنىڭ ھېكىم خان تۆرە باشچىلىقىدىكى بىر ئوچۇم سۇيىقەستچىلەر تەرىپىدىن قەتل قىلىنغانلىقى ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن ئىدى. ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ قەتل قىلىنغان ۋاقتى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىكەن. ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۇڭگان ئاتامانلىرىغا ئوخشاش گۇمانلىق ئادەملەردىن كۆرسەكمۇ ئۇ ئانچە ئەجەبلىنەرلىك ئىش ھېسابلانمايتتى. ئەگەر ئۇنىڭ دۆلىتى بىلەن خەلقىغە ئۆتمۈشتىكى تارىخقا ئاساسەن قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى بىرىنچى ئوڭۇشسىزلىقنىڭ يېڭى ماجىراغا سىگنال بولۇپ قېلىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ. شۇڭا مىش-مىش گەپلەردىن قارىغاندا، ياقۇپ بەگنىڭ سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. ئەمما بۇنىڭغا ئالاقىدار بايانلارنىڭ بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان نۇرغۇن يەرلىرى بار. قەشقەرىيە ئەمرىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى تۇنجى خەۋەر ئۆتكەن يىل 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى «تايمىس گېزىتى» دە بېرىلگەنىدى. بۇ خەۋەردە ئېيتىلىشىچە، ياقۇپ بەگ كېسەل بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي كورلىدا ئۆلگەن، ئۇ ئۆز ئوغۇللىرىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ، ۋارىسلىققا ھېكىمخان تۆرىنى كۆرسەتكەن. بۇ خەۋەردە يەنە، ھېكىمخان تۆرە پادىشاھلىق تەختنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغانلىقتىن، تەختكە ياقۇپ بەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ ۋارىسلىق قىلدى، دېيىلدى. بۇ خەۋەر كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ھېكىمخان تۆرىنىڭ دەسلەپتە

یاقۇپ بەگ تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان، كېيىن يەنە تەختتىن چۈشۈرۈلگەن بۇزۇكخاننىڭ قەشقەردىكى كونا خاندانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتتى بار ئىكەن، دەپ خەۋەر تارقالدى. بۇ خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسى تاشكەنتتىن كەلگەندى. 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى بىز ئۆز دۆلىتىمىزدىكى ئالدىنقى خەۋەرنى تارقاتقان ئوروندىن بەگقۇلى بەگنىڭ ئاتىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئۆزىنىڭ تەختكە ۋارىس بولغانلىقىنى گېنېرال كائۇفمانغا ئۇقتۇرغانلىقىنى بىلدۇق. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلگەنلىكى ئېنىق بولدى، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا ھېچقانداق ئورۇن قالمىدى.

مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بەگقۇلى بەگمۇ روسىيلىكلەرنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغانىدى. ئەمما بۇ ئۇقۇشماشلىقتىن كېلىپ چىققان نارازىلىق ئىدى. چۈنكى بەگقۇلى بەگنىڭ ئەنگلىيىنى ياقتۇرۇمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. ئۇ بىزنىڭ ئەلچىمىز سىرفورسېتقا تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە روسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلىشىپ، جۇڭگونىڭ تاجاۋۇزىغا ئۆزىنىڭ قانداق يۆنىلىش قوللانسا بولىدىغانلىقى ھەققىدە روسىيىدىن مەسلىھەت سورىغانىدى. ئۇ يەنە ئاتىسىنىڭ تەلىپىنى تەكرارلاپ روسىيىنىڭ غۇلجىدىن ئۇرۇمچى بىلەن تۇرپانغا يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقان تەمىناتنى توختىتىشنى تەلەپ قىلغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ تەلىپىنىڭ ئورۇنلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىرەر ئىشنى كۆرمىدۇق.

بىز بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى تۇغرىسىدا 8 - ئاينىڭ ئاخىرغىچە ھېچقانداق خەۋەر ئاڭلىمىدۇق. ئەمما 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا لاداق ۋە كەشمىر ئارقىلىق ھىندىستانغا تارقالغان خەۋەرگە قارىغاندا، ياقۇپ بەگ بۇزرۇكخاننىڭ ئوغلى ھېكمخان تۆرە تەرىپىدىن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەنمىش. بۇ خەۋەر ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىدىن نارازى بولۇپ، كەلگەن مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن قەتل

قىلىنغانلىقى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىم بىشارەت بەردى. خەۋەر شۇنداق تەبىئىي ئىدىكى، ئۇ بىزنى ياقۇپ بەگ ئۆز جەمەتىنى تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلدى، دېگەن ھېلىقى غەلىتە خەۋەرنىڭ غەيلىتىدىن ئويغىتىپ، بىردەمدىلا ئەل ئېتىراپ قىلغان سۆزگە ئايلاندى. ھازىرقى گەپ ھېكىمخان تۆرە زادى قانداق ئادەم؟ دېگەن مەسىلىدە بولۇپ قالدى. بۇ ھەقتە مۇنداق ئىككى خىل گەپ بار ئىدى: بىرى، ئۇنى بۇزرۇكخاننىڭ ئوغلى دېسە؛ بىرى، كوچا خوجىلىرىنىڭ ئاقساقىلى دەيتتى. ئالدىنقى گەپ ئورۇنلۇقكىتەك قىلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ نام ـ ئەمالى سىرفورسىسنىڭ تەپسىلىي دوكلاتىدا كۆرۈلمىگەچكە، ھە دېگەندىلا قارشىلىققا ئۇچرىدى، بولۇپمۇ بىز ئۇنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيىنى ئىسىتلا قىلىش ئۇرۇشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغانلىقىنىمۇ ئاڭلىمىغانىدۇق. كېيىنكى خىلدىكى گەپنى ئىسپاتلاپ بېرىش قىيىن ئىدى. ئەمما بۇ گەپنى باشقىلار ئوڭايلا قوبۇل قىلاتتى. ئەگەر بىز ھېكىمخان تۆرىنى ياكى ئېلىخان تۆرىنى كۇچا شەھىرى ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەن چاغدا ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلىنغان كۇچالىق ئاقساقال دەپ پەرەز قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ سۈيىقەستچى بولۇپ چىقىشىدىن ئەجەبلەنمەيمىز. ئۇ ئۆزىنى ئاشۇ شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ھەققىم بار دەپ قارىغان، خۇددى «تۈركىستان گېزىتى»دە دېيىلگەندەك، ئەسلىدىلا ئاشۇ شەھەرنىڭ ھاكىمىيىگى بولغان ئادەم ئىدى، قىسمەت ھېلىقى ئىسىتىلاچىغا تەتۇر كەلگەندە، ئۆزىنىڭ بەدنىيىتىنى ئىشقا ئاشۇردى دەپ پەرەز قىلساق، چاك بىسىپ تۇرالايدۇ. ئەگەر ھېكىمخان تۆرە بۇزرۇكخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاتىسىنىڭ تەختىنى ھەيدەلگەنلىكى ۋە پالانغانلىقى ئۈچۈن ئۆچ ئېلىپ شۇنداق قىلغان دېيىلگەن تەقدىردىمۇ ئەجەبلەنمىگەن بولاتتۇق؛ ئەگەر ئۇ يېڭىلگەن ھۆكۈمران بولۇپ، قوقانلىق تەۋەككۈلچى ياقۇپ

بەگگە ساداقەتمەن بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق دەپ ھىسابلاپ، ئۇنىڭغا قارشى چىققان ۋە ئۇنى ئۆلتۈرگەن بولسا، بۇ مۇمكىن بولۇپلا قالماي، بەلكى راست بولغان بولاتتى. ھېكمخان تۆرە كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئاقساقلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەرىيىنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جەمەتىنىڭ بىر تارمىقىغا ۋەكىللىك قىلالايتتى. ئەمما ئۇ بۇزرۇكخاننىڭ ئوغلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئاتا مىراس دۈشمىنى بولغان جۇڭگولۇقلاردىن كېلىۋاتقان جەددىي خەۋپ ئالدىدا، ئەمەلىيەتتىكى پادىشاھنى قەتل قىلىپ، قالايمىقانچىلىق تېرىپ يۈرمىگەن بولسا ياخشى بولاتتى؛ ئەگەر ئۇ كۇچانىڭ ئاقساقلىق بولغان بولسا، جەددىي پەيتتە ئامۇر سانانىڭ ئالدىنقى ئەسىردە ئوينىغان رولىنى ئوينىغان. باشقىلارنىڭ دېيىشىچە، ھېكمخان تۆرە جۇڭگولۇقلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، جۇڭگولۇقلار ئۇنىڭغا ھېچنېمە بەرمەپتىكەن.

«تۈركىستان گېزىتى»: «ياقۇپ بەگ تەپ بولۇپ قېلىپ، يەتتە كۈن ئاغرىپ ياتقاندىن كېيىن، 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەستى تاۋۇتقا سېلىنىپ، ئاپئاق خوجا مازىرىدا يەرلىكتە قويۇش ئۈچۈن 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى كورلىدىن قەشقەرگە ماڭدۇرۇلدى.» دېگەن بۇرۇنقى سۆزىدە چىڭ تۇردى. مەزكۇر گېزىتنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، مۇشۇ ئىش يۈز بېرىپ ئارقىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ تارىخىدا دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئېچىنىشلىق ۋەقە يۈز بەرگەن. مەرھۇم ئەمىرنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ھەقۋلى بەگ ئاتىسى جان ئۈزۈش ۋاقتىدا قېشىدا تۇرغان ۋە تاۋۇتىنى چىقارغۇچىلار قاتارىدا كېتىۋاتقانىكەن. شەھەردىن چىقىپ ئۇزاققا بارماي ئاكىسى قۇلى بەگگە يولۇقۇپ قالىدۇ. ياقۇپ بەگنىڭ بۇ چوڭ ئوغلى ئاتىسىنىڭ تاۋۇتى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدۇ ۋە ئورنىدىن تۇرۇپلا

ئىنىسىنى ناگان بىلەن ئېتىپ تاشلايدۇ. قۇلى گىبە ئىنىسىنى ئۆلـ
تۈرۈش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، يەنە تاۋۇتنى ئېلىپ ماڭغان
كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن
كېيىن ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ تاۋۇتنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدۇ.
بىز بۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەگە نېمە سەۋەب بولغانلىقىدىن زادىلا
خەۋەر تاپالمىدۇق. ئەمما قۇلى گىنىڭ بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىي
قىسمىدا تۇرماستىن، قەشقەرغە يېنىپ كېلىۋالغانلىقىدىنلا نېمە
ئۈچۈن ھېكىمخان تۆرىنىڭ كۇچا ۋە كورلىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى
قۇرغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ، ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن
بۇ ئىچكى ماجىرانىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ
ئاخىرقى غەلىبىسىنى يەنە بىر بابتا كۆزدىن كۆچۈرسەك تېخىمۇ
تۈزۈك بولار.

شۇڭا، ياقۇپ بەگنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا ئىككى تۈرلۈك
پاراڭ بولۇپ، ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆزىگە چۇشلۇق ئاساسى بارئىدى.
بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسى توغرىلىق خاتىرە
بار، ئۇلار بىر بىرىگە زىت. لېكىن جۇڭگودا چىقىدىغان «جىنباۋ»
گېزىتى بۇ مەسىلىنى زادىلا تىلغا ئالمىدى. جۇڭگولۇقلار بۇنىڭدىن
بىرقانچە يىل بۇرۇن قۇمۇلدىن قېچىپ كەتكەن تۇڭگان ئاتامانى
بەي يەنخۇنى ئاتىلىق غازىدىنمۇ بەكرەك ئۆچ كۆرەتتى. شۇنداق
قىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ 1877 - يىلى 5 - ئايدا كورلىدا ئۆلگەنـ
لىكىدىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي پاكىتتىن گۇمانلىنىشقا ئورۇن
قالمىدى. يېقىنقى بىرقانچە ئەسىر مابەينىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا
تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ۋە سەرگۈزەشتلىرى ھەممىدىن
كۆپ بولغان بۇ زاتنىڭ ھاياتى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

جامائەتچىلىك ئىچىدە بۇ ئادەمنىڭ ھاياتىدىكى تۈرلۈك
سەرگۈزەشتلىرى توغرىلىق قانداق پىكىر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،
ئۇنىڭ قالتىس تالانتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدىغانلار

ناهايىتى ئاز ئىدى. بەزىلەر ئۇنىڭ بۇزرۇكخاننى تەختتىن ھەيدىگەن ھەرىكىتىگە شەك كەلتۈرۈشى، ئەينى يىللاردا ئۇنىڭ ئۆز دوستى ۋە باشپاناھى خۇدا يارخاندىن قايتا ـ قايتايۇز ئۆرۈگەنلىكىگەلەنەتئوقۇشى مۇمكىن. يەنە بەزىلەر ئۇنىڭ 1875 ـيىلدىكى لىكتاسىلىقىنى ئەسلەپ، ئۇنىڭ بارلىق ھەقىقىي ئۇلۇغ ئەربابلاردا بولىدىغان روشەن ئالاھىدىلىككە ـ كەسكىن مىجەزگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشىمۇ مۇمكىن، بەزىلەر ئۇنىڭ تۇغقانلار بىلەن بىرھۇدە ئۇرۇش قىلغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆز ئىمپىرىيىسىنىڭ چېگرىسىنى جۇغگونىڭ چېگرىسىنىڭ يېنىغا قەدەر سۈرمەكچى بولغان كونا سىياسەتنى يولغا قويغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى پىشقان بىر سەركەردە ياكى سىياسەتچى بولۇشقا لايىق ئەمەس، دەپ ھېسابلىشىمۇ مۇمكىن. ياقۇپ بەگ سادىر قىلغان بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش رولىنى ئوينىغان بولسىمۇ، ئەمما ياقۇپ بەگنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ئىچىدە ئەزەلدىن تارتىپ يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمەي كەلگەن يەنە بىر تەرەپنى ئېغىزغا ئالىدىغان بولساقلا، ئۇ سادىر قىلغان ئىشلارنىڭ ئانچە ئېغىر ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىمىز. بۇ ئەسلىدە ئۇنىڭ دىپلوماتىيىسىنىڭ سىرى ئىدى. ياقۇپ بەگ ھەرگىزمۇ كىشىلەر ـ نىڭ ئويلىغىنىدەك، يارىدەمگە ئېرىشىمەي تۇرۇپلا روسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈستۈنلۈك تالاشمايتتى. ئۇ كۆپىنى كۆرگەن بولغاچقا، ھەرگىز ئۇنداق قىلمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى جەنۇبقا كېڭەيتىشنىمۇ ئويلىمىغاندى. چۈنكى بۇنداق قىلغاندا، ئافغانىستان بىلەن كەشمىرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. جۇغگوغا داۋاملىق زىيان سېلىش بەدىلىگە ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىش غەلىبە قىلغان ياقۇپ بەگ ئۇچۇن بىردىنبىر يول بولۇپ قالغاندى. بىز بۇ ئىرادىلىك مۇسۇلمانلىقنىڭ قانداقچىسىگە ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسىدا تۇرۇپ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇرىتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر

قىتىم جۇڭگوغا قارشى غازات قىلىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى، نىمىە ئۈچۈن ئۆزىنى ئوت ۋە قىلىچنىڭ يارىدىمى بىلەن جۇڭگو-نىڭ چېگرا ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىرگەن، ھەتتا سەددىچىن سېپىلىمۇ توسۇپ قالالمىغان تۆھپىكار ئەجدادلىرى بىلەن سېلىشتۇرماقچى بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەنمىدۇق. ياقۇپ بەگ ئۇرىنىڭ سەلتەنىتىنىڭ شەرقىدە قاراپ ئونىبەش مېرىدىئان گىرادۇس كېڭەيگەنلىكىنى يەنى ئاقسۇدىن كۇچاغا، كۇچادىن كورلىغا، كورلىدىن قاراشەھەرگە، قاراشەھەردىن تۇرپانغا قەدەر كېڭەيگەنلىكىنى، ھەتتا چىقتىمدىكى ئالدىنقى قاراۋۇلدا تۇرۇپ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمى ۋە تىبەتنىڭ شىمالىي قىسمىغا ئۆتىدىغان مۇھىم يول ئېغىزىغا جايلاشقان، بايلىقى مول قۇمۇل ۋە باربكۆل شەھەرلىرىنى كۆرگەن ھەم بۇ ئىككى شەھەرنىڭمۇ ئۆزىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشىدىغانلىقىنى ئويلىغاندا، جۇڭگونىڭ زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، قانچە قېتىملاپ شېرىن خىياللارنى قىلغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئەمما بىز ياقۇپ بەگنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار غايە — جەسۇر ئىرادىسىنىڭ ئۇنىڭ رۇسلاردىن قاتتىق تەشۋىشلىنىدىغانلىقى ۋە ئۆزىگە بەيئەت قىلغان تۇڭگانلارنىڭ يەنىلا داۋاملىق ئاسىيلىق قىلىپ كەلگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئىشقا ئاشمىغانلىقىنى ئۇنىتۇپ قالمىساقلا، ياقۇپ بەگنىڭ سىياسىتىنى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز. ئۇ كۆزى يېتىپ تۇرغان ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغانلىقى ئۈچۈن ناھايىتى ئازاب چەككەندى؛ ئۇ نۇرغۇن قېتىم غەلبە قازانغان بولسىمۇ، ئەمما كۆڭلىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا ئۈمىدسىزلىك يوشۇرۇنغان ئادەم ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، ياقۇپ بەگ كېيىنكى يىللاردا، ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويغان ۋەزىپىلەرنى ئاساسەن ئورۇنلاپ بولۇپ، ئالدىئارقىسىنى ئويلىغۇدەك بولغان چاغدا، ئۇنىڭ قىرانلىق دەۋرى

ئۇتۇپ كەتكەنىدى، ياكى ئالايلۇق، ئەمدى ئۇنىڭ غەيرەت-جاسارىتى بۇرۇنقىدەك جۇشقۇن ئەمەستى. بىر ئاسىيالىق ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ كىشىلىك ھاياتنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا قەدەم قويغان بولۇپ، ئۆلۈش-تىرىلىشىگە باقماي چېپىپ يۈرىدىغان ئىشلارنى قىلغۇدەك جىسمانىي قۇۋۋەتتىن قالغانىدى. ئۇ «زەررىچە ئۈمىد» كىمۇ بۇرۇنقىدەكلا قىزغىنلىق بىلەن. ئىنتىلىپ تۇراتتى. ئەمما جاندىن كېچەلەيدىغان جاسارەتنى ۋە يىراقنى كۆزلەيدىغان سەۋر-تاقەتنى تەلەپ قىلىدىغان ئىشلارغا يارىمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەنلا، بۇ ئىشلار ۋە باشقا نۇرغۇن خام-خىياللار تامامەن بەرباد بولۇپ كەتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزەرىدە ۋە ئۇلارنىڭ سەلتەنىتى ئالدىدا، ياقۇپ بەگ يەنە بىر دالىيغۇنىڭ سۇلتانى ئىدى، خالاس. ياقۇپ بەگنىڭ ھىندىستان ۋە ئەنگلىيىدە جامائەتچىلىكنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىغان ۋە مەلۇم دەرىجىدە ھۈرمەتكە سازاۋەر بولغان ئۇلۇغ پەزىلىتى بۇ ئىمپېرىيە (ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دېگىنى بويىچە) دىكى پۇقرالارنىڭ نەزەرىدە ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. جۇڭگولۇق ھەربىي ۋالىيلار بىلەن مانجۇرىيە رىتسارلىرىنىڭ نەزەرىدە، قوققانىلىك ھەربىيلەر بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ غۇرۇرى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. ئەگەر جۇڭگولۇقلار بۇرۇن بۇ مەسىلىنى ئويلاپ باققان بولسا، مۇشۇنداق ئويلىغان بولاتتى. ئۆتمۈشتىكى تارىخنى ياقۇپ بەگنىڭ گۇمران بولۇشىدىن كۆزىتىدىغان بىزدەك ئادەملەرمۇ مۇشۇنداق ئويلىغان بولاتتۇق. ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەردە 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى — روشەن بىر پاكىت؛ بۇنى ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئېتىراپ قىلغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ زەئىپلىشىپ كېتىۋاتقان قوشۇنىغا يەنە بىر ئەزا قوشۇلغانلىقىنى خۇشاللىق بىلەن ئېتىراپ قىلىشقانىدى.

ھەتتا بىر مەھەل تۇدرەتلىك دەپ سانالغان ھۆكۈمران شىرئەلىخانىمۇ ياقۇپ بەگكە دوستانىلىقتىن بەكرەك ھەسەنخورلۇق بىلەن شان-شەرەپ كەلتۈرگەندى. ۋەھالەنكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇتۇپ كەتتى.

ياقۇپ بەگنىڭ سەلتەنىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ سەلتەنىتى ئالدىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى؛ ئۇنىڭ قەيسەرلىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ قەيسەرلىكى ئالدىدا يىپ ئېشىپ بېرەلمەيتتى؛ ئۇنىڭ تاكتىكىسى جۇڭگولۇقلارنىڭ تاكتىكىسى ئالدىدا كىچىك بالىنىڭ ئويۇن قىلغىنىدەكلا بىر ئىش ئىدى؛ جۇڭگولۇقلارنىڭ باتۇرلۇقى ئالدىدا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقىنىڭ چاغلىق ئىكەنلىكىنى ھەتتا ئۇ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايتتى. جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئادەم سانى جەھەتتىكى چوڭ پەرقتىن كېلىۋاتقان بېسىمدىن باشقا، يەنە ئۇستۇن ئەقىل-پاراسەت جەھەتتىكى بۇ جانلىق بېسىم ئۇنىڭغا تولىمۇ زىيانلىق ئىدى. ستراتېگىيە ۋە قورال-ياراق جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇك زور ئەسكىرىي كۈچ ۋە زور ئىرادە، ھەربىكەتتىكى جىددىيلىك، پىكىر جەھەتتىكى تامامەن بىردەكلىك — مانا بۇلار بىرلىشىپ، ئەركىنلىكنى كۆزلىمىگەن تەقدىردىمۇ ياشاش ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلغان ئۇمىدسىز بىچارىنى يەنچىپ تاشلىغاندى. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق سەرگۈزەشتىگە ئېرىشەلىشى، قىسمەتكە باتۇرلارغا خاس تەمكىنلىك بىلەن مۇئامىلە قىلالىشى مۇمكىن ئىدى. نىھايەت، ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئۆلۈمى بىزگە «بىر ساۋاقنى كۆرسىتىپ بەردى ۋە بىر ھېكايىنى قۇراشتۇرۇپ بەردى» خالاس. بىز بۇ ھېكايىنى ئالدىنقى سەھىپىلىرىمىزدە تولۇقسىز خاتىرىگە ئاساسەن، ئىمكان قەدەر پاكىتقا يېقىنلاشتۇرۇپ سۆزلەپ بەردۇق. ياقۇپ بەگ مۇشۇ ئاساسىي پاكىتلارنىڭ مەركىزىنى تەشكىل قىلغان بىر پېرسوناژ بولغاچقا، ئىنگلىزلارمۇ ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىلىشىنى

ئەلەپ قىلىدۇ؛ كېلەچەكتىكى كۆنلەرنىڭ بىرىدە، جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنىڭ بىردىنبىر بەلگىسى بولغان بۇ زاتنىڭ پۈتۈن ھاياتىغا يېڭىباشتىن قىزىقىدىغان كىشىلەر يەنە چىقىشى مۇمكىن. خوجىلارنىڭ بېيىپ كېرىشى ۋە تۇڭگان يېغىلىقى تۈپەيلىدىن يۈز بەرگەن قىرغىنچىلىقلارنى ۋە باشقا ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنى ھەر ئىككى تەرەپ ئۇنتۇغان ياكى ئەپۇ قىلغان چاغدا، كىشىلەر جۇڭگولۇقلارنىڭ سودا-سېتىقنى رىغبەتلەندۈرۈش ۋە ياخشى سىياسەتلەرنى يولغا قويۇش ئارقىلىق پۇقرالارغا كۆپ نەپ بەرگىنىگە قارىماي، قوقەنلىك بىر ھەربىينىڭ يارىدەمسىز ئەھۋال ئاستىدا مۇشۇ جايدا قۇرغان بۇ ھاكىمىيىتىنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا مەسىلىگە لىللا مەيدانىدا تۇرۇپ قارايدىغان ۋە ئالەمدىن ئۆتكەن بۇ ھەربىيگە يۈكسەك باھا بېرەيلى. بۇ زات ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدا، ھەربىيلىك سۈپىتى بىلەن كۆپ رەقىبگە دۇچ كەلمىگەن؛ ھۆكۈمران بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە تەڭ كەلگۈدەك بىرمۇ رەقىبكە دۇچ كەلمىگەن. بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆچىدىن ئىنتايىن ھەيران قالساقمۇ ياكى ئۇلارنى ئەيىبكە بۇيرۇساقمۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاشۇ قېتىمقى ئوچۇق-ئاشكارا ئۇرۇشتا ياقۇپ بەگنى تاكتىكا ئارقىلىق يەڭگەنلىكى ۋە يوقاتقانلىقى بىلەنلا ياقۇپ بەگنىڭ ئۈستىدىن قاتتىق ھۆكۈم چىقىرىۋەتمەيلى. ئەگەر بىز جۇڭگولۇقلارغا خاس بولغان ھېلىقى ئۇلۇغ پەزىلەتنى ئىنكار قىلساق (ئۇلارنى ئەڭ چۈشىنىدىغان كىشىلەر بۇ نۇقتىنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئېتىراپ قىلىشى مۇمكىن)، بۇ ئىشلارغا باھا بېرىشتە خالىغان بىر تۈرلۈك مىزانغا ئاساسلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق مىزان بويىچە بولغاندا، ئاتىلىق غازىنىڭ نام-شەرىپى تۈگەل يوقىغا چىقىدۇ. ئەگەر بىز كۆز ئالدىمىزدىكى ئىشلارنى مۇشۇنداق يۈزەكى

ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەيدىغان بولساق، بۇنداق ئۆلچەم تەرىپىدىن ئاياغ ـ ئاستى قىلىنغان كىشىلەرنى ھاقارەتلىگەن بولۇپلا قالماستىن، ئۆزىمىزنىڭ ئەقلىمىزنىمۇ خوراتقان بولىمىز. بىز ياقۇپ بەگنىڭ دۇشمەنگە كۆچا ياكى ئاقسۇدا كۆتۈپ تۇرۇپ زەربە بەرمەستىن، دۇشمەننىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ بارغانلىقىنى قانچىلىك ئەيىبلىمەيلۇق، ئۇنىڭ باتۇرلۇقى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆچىنى مەنىستىمەي خاتا قىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق بىر ئىش. بىز ئۇنى ئادىللىق بىلەن، نادىر شاھ①تىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋە ـ سىدە تونۇلغان ئەڭ ئاتاقلىق زات، ياقۇپ بەگ ئىمپىراتور جەمەتىدە دۇنياغا كەلگەن ۋە ئاھالىسى زىچ، ئاۋات مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاكىنا ئادەملەر قىلالمايدىغان ئىشلارنى قولىنىڭ ئۇچىدىلا ۋۇجۇدقا چىقاردى دېسەك بولىدۇ. باتۇر ۋە ئادالەتنى ياقلايدىغان بۇ ھۆكۈمرانىنىڭ قەبرىسى ئۇچۇن يەنە بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق قەبرە خاتىرىسى بولامدۇ؟

ياقۇپ بەگنىڭ ھاياتىدا ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى قىستا بولسىمۇ، بىز ئۇچۇن تولىمۇ ئەھمىيەتلىك. جۇڭگونىڭ چېگرىسىدا ئۆزى ئۇچۇن بىر پارچە زېمىننى ئۆز ئالدىغا ئېگىلىگەن مۇستەقىل ھۆكۈمرانلار بىردەملىك يۇكتىن باشقا ھېچنېمە ئەمەس. ئۇلارنىڭ رىزىقى توشقان كۆنى يېتىپ كەلگەندە، ئەگەر مۇمكىن بولسىلا، ئۇلار خۇددى پىنسىل قوش ـ لىرىدەك ئۇچۇپ كېتىشكەن بولاتتى. ئەنگلىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلىرى جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇزۇمىنىڭ ھاياتىي كۆچىنى ئەزەلدىن چۈشەنگەن ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇنىڭدىن كېيىن بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش لازىم.

---

① ئىرانلىق ھەربىي، 1736 - يىلى شاھلىقنى تارتىۋالغان. 1747 - يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ـ خەنزۇچە تەرجىماندىن.

XI باب. جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيىنى يېڭىباشتىن ئىستىلا قىلىشى

ياقۇپ بەگ كورلىدا ئۆلگەندە قەشقەرىيىنى يەنە بىر قېتىم ئىستىلا قىلىش ئىشى تېخى ئەمدىلا باشلانغاندى. جۇڭگولۇقلارنىڭ قوشۇنى تۇرپاندا غەلبە قىلغاندىن كېيىن، خۇددى بەزىلەر ئېيتقاندەك، بەك ھالسىراپ كەتكەنلىكتىن ئاشۇ شەھەرنىڭ قېشىدىلا توختاپ قالغاندى. جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇڭگانلارنى ئىستىلا قىلىشتا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىدىنمۇ چوڭ غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە قىزىقىدىغان - قىزىقمايدىغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس ئىدى؛ ياقۇپ بەگ چوڭ بىر قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، مۇشۇ ئەتراپتا تۇرۇۋېرىدىغان بولسىلا، تۇڭگانلارنى ئىستىلا قىلىش ئىشىنى تاماملاشتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ قەشقەرىيە قوشۇنلىرى قەشقەرگە چېكىنگەندىن كېيىن، جۇڭگو گېنېرالىلىرىنىڭ بۇ يەردە قاچانغىچە تۇرىدىغانلىقىمۇ ئېنىق ئەمەس ئىدى. جۇڭگولۇقلار تۇرپاننى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەشقەر ياكى يەركەننى چوقۇم ئىشغال قىلالىشىمۇ ناتايىن ئىدى. يالغۇز يولنىڭ يىراقلىقىنىڭ ئۆزىلا سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان بىر توسالغۇ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ دۆلەتنىڭ ئاجىز، ھېچنېمە ئۇنمەيدىغان زېمىنى تارمار بولۇپ چېكىنگەن مۇسۇلمان قوشۇنلارنىڭ ئاياغ ئاستىدا تېخىمۇ چۆللىشىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. شۇڭا ئادىل كۆزەتكۈچىلەرمۇ جۇڭگولۇقلارنى تېز غەلىبە قىلالايدۇ، دەپ ئالدىنئالا ھۆكۈم قىلىشقا پېتىنالمايتتى. ئەمما چىۋەر بىر گېنېرال ئۈچۈن سالماقلىق بىلەن

ئویلىشىشقا تېگىشلىك بولغان باشقا توسالغۇلارمۇ بار ئىدى. قارا-
شەھەر ياكى كورلىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بىر قېتىملىق شىد-
دەتلىك ھۇجۇملا كۈپايە قىلاتتى؛ ئەمما كۈچانى بويسۇندۇرۇش
ماناسقا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشتىنمۇ تەسكە توختايىتتى. جۇڭگو-
لۇقلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچكىرى قىسمىدا ئىككى ئايلا ھايال
بولۇپ قالىدىغان بولسا، تەمىناتتىن قىسىلاتتى، ھەتتا ئۇلارنىڭ
پۈتكۈل ئىشى بىتچىت بولۇپ كېتەتتى. كۈچانى ھۇجۇم بىلەن
ئالغان تەقدىردىمۇ، يەنە ئاقسۇ بار ئىدى. شىمال تەرەپتە ئۈچ-
تۇرپان، جەنۇب تەرەپتە مارالبېشى بۇ مەملىكەتنىڭ قەشقەر ۋە
يەركەن ئەتراپىدىكى مۇھىم رايونلىرىغا بارىدىغان يوللارنى
توسۇپ تۇراتتى. ياقۇپ بەگ ئۆلگەندىن كېيىنمۇ بۇ جايلاردىكى
ھېچقانداق بىر ئورۇننىڭ مۇداپىئەسى تېخىچە بوشاشتۇرۇلمىغان-
دى. بىر مەزگىلگىچە بەزىلەر ياقۇپ بەگنىڭ باھادىر دەپ ئاتالغان
ئوغلىنىڭ بۇ ئىنتايىن مۇستەھكەم مۇداپىئە سېپىدىن تەشۋىشسىز
تولۇق پايدىلىنىشىغا ئىشەنچ قىلىپ كېلىشتى. ئەمەلىيەتتە، ياقۇپ
بەگنىڭ ئۆلۈمى قۇتۇلدۇرۇپ قالغۇسىز بىر بالا يىتىپەتكە سەۋەبچى
بولدى، چۈنكى بۇ مەملىكەتنىڭ ئىناقلىقى ۋە بىرلىكى پۈتۈنلەي
ۋەيران بولغانىدى. دەرۋەقە، ياقۇپ بەگ ھايات بولغان تەقدىر-
دىمۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالالىشى ناتايىن
ئىدى. لېكىن ئېلىشىشنىڭ ئۇزاقراق داۋام قىلىشى مۇمكىن ئىدى.
شۇڭا جۇڭگولۇقلار بۇ مەملىكەتنى 1877 - يىل 5 - ، 6 - ئايلاردا،
يەنى ئاتىلىق غازى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا قايتىدىن
ئىستىلا قىلىشقا باشلىدى، دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

تاجاۋۇزچى گېنېرالىلار تۇرپاندا غەلبە قىلغاندىن كېيىن،
ھەممىدىن ئاۋۋال رەقىبىگە سەل قارىغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس
قىلغانلىقتىن ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالغانىدى. ھېلىقى رەقىبى ئۆلۈ-
گەندىن كېيىن بولسا، قەشقەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا تېزلىكتە

مەيدانغا كەلگەن پارچىلىنىش ئامىللىرىنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان پايدىلىق رولىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تولۇق جارى قىلدۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار مەخپىي پىلان تۈزدى، روسىيە تەۋەسىدىكى جايلاردىن زور مىقداردا تەمىنات توشۇپ كەلدى، تېكەس دەرياسى ۋە يۇلتۇز دەرياسىنىڭ كىشىلەر ئانچە ئۇقمايدىغان كېچىكلىرىنى كېزىپ تەكشۈردى، چۆچەكنىڭ شىمالىدىكى قالماقلاردىن كۆپلەپ ئەسكەر ئېلىپ، يېڭى قىسىملار قۇردى. قالماقلار تۇڭگان يېغىلىقى ئەڭ جىددىيلەشكەن چاغلاردا جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن چۆچەكنى ساقلاپ بەرگەندى.

ئەمدى بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى داۋاملىق بايان قىلىشتىن بۇرۇن، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پاراكەندىچىلىك ھەققىدە، بولۇپمۇ قۇلىبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرە ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ھاكىمىيەت تالىشىش ھەققىدە توختىلىشىنى زۆرۈر دەپ قارايمىز. ئالدى بىلەن شۇنى ئېنىق چۈشىنىۋېلىشىمىز لازىمكى، ياقۇپ بەگ ئۆلۈپ جۇڭگو قوشۇنلىرى ئاخىرقى ھۇجۇمنى باشلىغانغا قەدەر بولغان مەزگىلدە قەشقەرنىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا قولىمىزدا ھەقىقەتەنمۇ ئېنىق بىر ئاخبارات يوق ئىدى؛ ئاشۇ بەش ئاي جەريانىدا يۈز بەرگەن ۋەقەنىڭ ئۆتىمۇشى ھەققىدە كەلگۈسىدىمۇ بىر مەلۇماتقا ئېرىشەلىشىمىز ناتايىن. ھەقىقىي ماتېريال تولۇق بولمىغان شارائىتتا، بىز پەقەت يۈز بېرىشى ئېھتىمال بولغان بەزى ۋەقەلەرنىلا پەرەز قىلالايمىز. ياقۇپ بەگ ئۆلگەن ۋاقىتتا، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ قەشقەر شەھىرىدە ياكى شۇ يەرگە بارىدىغان يول ئۈستىدىكى مەلۇم بىر يەردە تۇرۇۋاتقان ۋە ياكى تۇرپانىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، يارىدەمچى قوشۇن يۆتكەپ كېلىش ئۈچۈن ئارقا سەپكە ئەۋەتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يوق چاغدا ئەمىرنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ھەققۇلى بەگ ئاتىسى قازا تاپقاندىن

كېيىن، ئارمىيىنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولسا كېرەك. شۇبىمىسزكى، ئۇ ياقۇپ بەگنىڭ تاۋۇتىنى ئېلىپ قەشقەرگە يېقىن بارغاندا، شەھەرنىڭ سىرتىدا ئاكىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدۈ. ھېكىمخان تۆرەمۇ دەل مۇشۇ چاغدا سىياسىي سەھنىدە پەيدا بولدۇ. شۇنى ئەسىتە تۇتۇش كېرەككى، ياقۇپ بەگنىڭ قازا تاپقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر مەملىكىتىمىزگە ناھايىتى ئۇزاقتا يېتىپ كەلگەندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كېلىپ، ئارقىدىنلا ئەمىر قازا تېپىپ بىرقانچە ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يۇز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئاخباراتنى تاپشۇرۇۋالدۇق. شۇڭا ياقۇپ بەگنىڭ قازا تاپقانلىقى توغرىسىدىكى ئەھۋالنىڭ بەزى ئىنچىكە تەرەپلىرىنى ۋە شۇ ۋەقە يۇز بېرىپ بىر قانچە ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يۇز بەرگەن پاراكەندىچىلىكنى بىر تەڭ ئاڭلىغاندۇق.

ھەققۇلى بەگ كورلىدىن چىققان چاغدا، ۇ يەردە ئاتىلىق غازىنىڭ خاندانلىقىنىڭ ۋەكىلى قالمىغان؛ شۇ مەزگىلدە، سۇيىقەستچى ئۇنسۇرلارغا ھەرىكەت قىلىش پۇرسىتى تۇغۇلغان؛ قالايمىقان بولۇپ كەتكەن ئوردىدا، ياقۇپ بەگ زامانىسىدەكلا، بۇنداق ئۇنسۇرلاردىن قۇتۇلۇش زادى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھېكىمخان دەل مۇشۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، قاراشەھەر ۋە كورلىدا ياكى بولمىسا كۇچادا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى؛ قەشقەرىيە مۇشۇ ۋەجىدىن قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدىلا، ئۇلار بىر بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئوچ لاگىرغا پارچىلىنىپ كەتتى. ھەققۇلى بەگ جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋاقتىنچە توختاپ قالغانلىقىدىن قايمۇقۇپ بىخەستەلىشىپ قالغان بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇ ئۆزىگە ئاسىيلىق قىلغان مۇتىھەم ۋالىينى جازالاشقا بەلباغلىدى. ئەپسۇسكى، بۇ ۋەزىپىنى جۇڭگولۇقلارغا قالدۇرسا بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن، بەگقۇلى بەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى.

بۇ ئۇرۇش قەشقەرىيىنىڭ كىيىنكى ھۆكۈمرانىغا قالغان ئازغىنا بايلىقنىمۇ خورىتىپ تۈگەتتى. بۇ بىر تەتىلىق ماجىرا خاراكتىرىدىكى ئۇرۇش ئىدى، گەرچە ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بەگقۇلى بەگگە پايدىلىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قارا شەھەر ۋە كورلىنى زادىلا قايتۇرۇۋالالمىدى. بۇ ئۇرۇش ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا پارتلىغان بولۇپ، ھېكىمخان تۆرە «دۇشمەنلەرنىڭ سان جەھەتتىن بېسىپ چۈشىدىغان ئۇستۇنلۇكى» ئالدىدا مەغلۇپ بولدى. يەركەننىڭ ھاكىمبېگى مەھەممەت يۇنۇسنىڭ ۋاپاتى بەگگە زور زىيان بولدى. مەھەممەت يۇنۇس ئۇنىڭ ئەڭ ئىقتىدارلىق ۋە ئەڭ سادىق مەسلىھەتچىسى ئىدى. ھېكىمخان تۆرە شۇنىڭ بىلەن مىڭدەك ئەسكەرنى باشلاپ روسىيە تەۋەلىكىگە قېچىپ كەتتى. گېنىرال كولىپاكوۋسكى ئۇلارنى دەرھال نەزەر بەنت قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ھېكىمخان تۆرە قولدىن كەتكەن دۆلىتىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن بۇ يەردە روسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مەخپىي پىلان تۈزدى. بۇ يەردە ئۇنىڭ بۇ مەخپىي پىلانلىرىنىڭ بىرسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ھېكىمخان تۆرە چۈشكۈنلىشىپ، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغاندى. ئۇنىڭ جامائەت سورۇنلىرىدىكى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇ پەقەت شۇنىڭغىلا لايىق ئىدى.

مۇشۇ قېتىمقى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇرۇش ئاقسۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولۇۋاتقان چاغدا، يەنە بىر ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە يۈز بەردى. بۇ ۋەقە ئارقىلىق بەگقۇلى بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قەشقەرنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ. قىرغىز ئاتامانى سىددىق بەگ بۇنىڭدىن 13 يىل بۇرۇن ياقۇپ بەگ بىلەن قارشىلىشىپ قېلىپ، سىياسىي سەھنىدىن چېكىنىپ چىققانىدى. بۇ قېتىم بەگقۇلى بەگ قىينىچىلىقتا بوغۇلۇپ قالى

غان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كىر-
دى - دە، مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى تالاپەتكە
ئۇچراتتى. ئۇ شەھەرنىڭ سىرتىدىكى رايونلاردا ھەدەپ بۇلاڭ-
چىلىق قىلدى، تاكى ياش ئەمىر پايتەختىنى قوغداش ئۈچۈن
ئاقسۇدىن ئالدىراش قايتقان چاغدىلا چېكىنىپ كەتتى. قىرغىز-
لار ئۆز تەبىئىتى بويىچە ئىش قىلىپ، دەرھال قاقاس قىزىل-
ئارت تاغلىرىغا چېكىندى. قىرغىزلارنىڭ يىغا قوزغىشى ئەمىرنىڭ
قازا قىلىشى ۋە ھېكىمخان تۆرىنىڭ يۈز ئۇرۇشى سەۋەبىدىن
كېلىپ چىققان ماجىرانى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋەتتى. ماجىرا ئۇس-
تىگە ماجىرا پەيدا قىلدى، ئاجىزلىق ۋە ئىچكى جىدەل - ماجىرا
يېغىلىق ئېلىپىنتىلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. بۇ ئېلىپىنتىلار
ئەزەلدىن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىتتىپاقچىسى بولۇپ
كەلگەندى. ئەسلىدە ھېكىمخان تۆرە بىلەن قىرغىز باسمىچىلىرى-
نىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇلار چاغلىق نېمىلەر ئىدى. ئەمە-
ما چوڭ دۇشمەن چېگرىغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان، جىددىي شا-
رائىتتا، ئۇلار بىر خىل ئىنتايىن ئېغىر زىيانلىق رول ئوينىدى.
سىرىقۇل ۋە خوتەندىن ئىبارەت ئىككى ئورۇندا پارتلىغان
كىچىك كۆلەمدىكى قوزغىلاڭلار سىرتقى كۈچلەر بىلەن ماسلە-
شىپ، باشقا ماجىرالار بىلەن بىرلىكتە ياقۇپ بەگ ئىمپېرىيىسىنى
ئىسكەتتىدىن كەتكۈزۈۋەتتى. بىز تاشقۇرغان ياكى سىرىققۇل ئەت-
راپىدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلارنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى توغرى-
سىدا ھېچنېمىدىن خەۋەر تاپالمىدۇق؛ ئەمما بۇنى ۋاخان تا-
جىكلىرى ياكى بەدەخشانلىقلار چىقارغان پاراكەندىچىلىك ياكى
قىرغىزلارنىڭ يېڭىدىن قىلغان ھۇجۇمىدىن كېلىپ چىققان ماجى-
را دەپ پەرەز قىلساق خاتا قىلغان بولمايمىز. تاشقۇرغانىنىڭ
ئاھالىسى يەركەنلىك كۆچمەنلەر بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ توپى-
لاڭغا ياكى تۇرلۇك ماجىرالارغا سەۋەب بولۇشى ئېھتىمالدىن ناھا-

يىتى يىراق. خوتەندىكى توپىلاڭنىڭ سەۋەبى خېلى ئېنىق ھەم بۇنىڭ سەۋەبىنى كىشىلەر ئوڭايراق چۈشىنىدۇ. خوتەنلىكلەر ياقۇپ بەگنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىغا بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلىغانلىقىنى ئەزەلدىن كەچۈرگەن ئەمەس، شۇڭا ياقۇپ بەگ قازا قىلىشى بىلەنلا، خوتەنلىكلەر ئۆچ ئېلىشقا قوزغالغان. قەشقەرىيىنىڭ مۇداپىئە قىسىملىرى شەھەردىن چىقىپ كېتىشى بىلەنلا خوتەنلىكلەر ھاكىمبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ئادەمىنى ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىگەندى. بۇ ھۆكۈمران تاكى جۇڭگولۇقلارنىڭ غەلىبىسى ئۇلارنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنى شەرقتىن كۆتۈرۈلگەن بۇ قۇياشقا تازىم قىلىش زۆرۈر دەپ تونۇتقانغا قەدەر ھوقۇق تۇتتى. خوتەندە يۈز بەرگەن ۋەقە سانجۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغىمۇ ئۇلىگە بولۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ قەشقەرقولدىن كەتكەندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار يەركەنتنىڭ جەنۇبىغا ھەتتا بىر ئەسكەر كىرگۈزمىگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ مەملىكەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى پۇتۇن رايونلار جۇڭگو ئىستىلاسىغا سۈكۈت قىلىپ تۇردى. جۇڭگو قىسىملىرىمۇ شۇ پەيتتە بۇ جايلارنىڭ تەسلىم بولغانلىقىدىن قانائەتلەنگەن بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇلار كوئېنلۇن تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان بۇ مۇھىم شەھەرلەردە ئەسكەر تۇرغۇزمىدى.

بەگقۇلى بەگ قىرغىزلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قەشقەرگە قايتىپ بارغاندا، سىددىق بەگ دەرھال قىزىلئارت تاغلىرىغا قېچىپ كەتتى؛ ئەمما سىددىق بەگ بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمىدى، بىر ئۇزۇن ئۆتىمەي پايتەختىكە قايتىپ كېلىپ، ئۆزى بىلەن مۇرەسسەگە كەلگەن ئەمىرنىڭ ئالاھىدە كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆردۈق. ئۇنىڭ قىرغىز ئەگەشكۈچىلىرىمۇ دۆلەت تەرىپىدىن خىزمەتكە ئېلىندى؛ بۇ ئىنتىپاقنىڭ تۈزۈلگەنلىكى

(بۇ ئىنتىپاقنىڭ قىلچە پايدىسى يوق ۋە ئەھمىيەتسىز بولۇشقا قارىماي) قىرغىزلار بىلەن قەشقەرلىكلەر ئۇچۇن بىر بىنچى دەرىجىلىك زۆرۈر ئىش ئىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ ئالغا سىلجىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بەش ئايدىن بۇيان، بۇ تەقۋار مۇسۇلمان مىللەتنىڭ كاللىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن بۇ خەۋپ ئاخىر قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىغا كېلىپ قالدى. ئۇزۇندىن بېرى كىشىلەرنى ھەم ساراسىمگە سالغان، ھەم ساقلاتقان «خىتاي» لار توسۇۋالغىلى بولمايدىغان قۇدرەت بىلەن پايتەختكە بېقىنلىشىپ قالغاندى؛ يۇرەكزادە بولۇپ قالغان بىر مىللەتنىڭ ساراسىملىك ھالىتى ئۇلارغا ئەجەلنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بىشارەت بېرىۋاتاتتى. خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ماجىرالار، ھۆكۈمرانلار ئىچىدىكى ئىناقسىزلىق، شۇنىڭدەك بىرلىككە پۈتلىكاشاق بولۇپ كېلىۋاتقان ئۆكتىلەر تاجاۋۇزچىلارنىڭ تۇگمىنىگە سۇ قويۇپ بەردى. جۇڭگولۇقلار چوڭ دۆلەتكە خاس ئېپتىياتچانلىق بىلەن، پىلان تۈزۈۋاتقان ۋە تەدىيارلىق قىلىۋاتقان چاغدا، قەشقەرىيە خەلقى بولىمغۇر گۇرۇھۋازلىق پىتنىسىگە چۆكۈپ قالغاندى. ئۇلار ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى مۇشۇنىڭغا سەرپ قىلىۋاتقان چاغدا، جۇڭگو گېنىرالىرى يېڭىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن بۇ دۆلەتنى بوغۇپ، مەڭگۈ قەد كۆتۈرەلمەيدىغان قىلىۋەتمەكچى بولۇپ، سىرتىماقنى تېخىمۇ چىڭىتىۋاتاتتى. قەشقەرىيىلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى جۇڭگولۇقلارنىڭ تەنجى ھۇجۇمىدىن چۆچۈپ ئەمدىلىكتىن ھوشىغا كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ئەسلىدە كورلىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە جۇڭگولۇقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىغىمۇ پەرۋا قىلمىغاندى، ئەمما جۇڭگولۇقلارنىڭ يەنە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندا ئىككىنچى قېتىمقى چۆچۈشىنىڭ تېخىمۇ قاتتىق، تېخىمۇ ئۇزاققا سوزۇلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار ـ

دىكى خاتىرجەملىك تېزلا ئاياغلاشتى. ئۇلارنىڭ بېشىغا ئاۋۋالـ
قىدىن ئون ھەسسە ئېغىر ۋەھىمە چۈشتى. ئۇلارنىڭ قەلىىدىكى
ئۈمىد ئۇچقۇنى ئۆچتى. ئۈمىدسىزلىك ئۇلارنى ئەسلىدە باتۇر-
لۇق كۆرسەتسە قۇتۇلغىلى بولىدىغان تەقدىرگە تەن بېرىشكە
دەۋەت قىلدى. ئەمدى بىز جۇڭگو قوشۇنلىرى ۋە بۇ قوشۇننىڭ
ھەل قىلغۇچ خاراكتېرىدىكى بەزى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئۈسـ
تىدە توختىلىمىز.

تىيانشاننىڭ شىمالىدا ئالىي قوماندانلىق ھوقۇقى قەشقە-
رىيىگە جازا يۈرۈشى قىلغان قوشۇننىڭ ئالىي مارشالى ۋە گەنـ
سۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي ۋالىيسى زوزۇڭتاڭنىڭ قولىدا ئىدى.
تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قوشۇنلارنىڭ قوماندانى جىن شۈن ۋە
جاڭ ياۋئىدى. جىن شۈن ماناس شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان
قەھرىمان، جاڭ ياۋ تۇرپان ۋە قۇمۇلنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۇ-
رۇشىنىڭ قەھرىمانى بولۇپ، بىرسى، ماناسنى بازا قىلغان، بىرسى
تۇرپاننى بازا قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ تەھمىناتى ئاساسەن، جۇڭگو
چېگرىسىدىكى قۇمۇل، بارىكۆل ۋە چۆچەكتىن، شۇنىڭدەك جۇڭگو
چېگرىسىنىڭ سىرتىدىكى غۇلجا، سىمىرچىنىسىكى ① ۋەسېمپالاتىنىسكى
قاتارلىق جايلاردىن كېلەتتى. ئۇلارنىڭ قورال-ياراق، ئوق دورىـ
لىرى چۆللۈكنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى لەنجۇ ۋىلايىتىدىن توشۇپ
كېلىنەتتى. ئۇلارنىڭ قىسىملىرى قالماق ۋە باشقا قەبىلىلەردىن
ئېلىنغان يېڭى ئەسكەرلەر بىلەن تولۇقلىناتتى. جۇڭگولۇقلار
ئۆز ئارمىيىسىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە ئانچە قىزىقماستىن،
ئۆز قوشۇنلىرىنى رىفېللىق بەزدەڭگە مىلتىق ۋە كروب ماركسـ
دىكى توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللاندۇرۇشقا ئەھمىيەت
بېرىپ، ئارمىيىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشاتتى؛

① گۇاڭتۇنىڭ 4 - يىلى 11 ئايدا زۇزۇڭتاڭنىڭ مەكتۇبىدا «يەتتىۋ ئۆلكىـ
سى» دېيىلگەن جاي — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئۇلار يەنە يازنىڭ تومۇز ئىسسىقلىرىدا ئۆزلىرى يېقىندا ئىشغال قىلىۋالغان يەرلەردە توختاپ دەم ئالغاندىدى. ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىدا بەزىلەر ئىپىتقاندەك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر كۆرۈلىمەدى. بۇ ھەقتە «تاشكەنت گېزىتى» دە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر پارچە قىسقا ماقالە ئېلان قىلىنغان. بۇ خەۋەرنى لوندوندا چىقىدىغان بەزى گېزىتلەر كۆچۈرۈپ باسقان. ماقالىدە قەشقەردە تارقالغان ۋابا جۇڭگو قوشۇنىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولدى؛ مۇشۇ بالايىئاپەت يۈزبەرگەنلىكتىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۇجۇمى مەڭگۈگە توسۇپ قېلىندى، دېيىلگەن. شەك-شۈبھىسىزكى، بۇنداق ھۆكۈم مەلۇم پاكىت ئاساسىي بار دېيىلگەن تەقدىردىمۇ ئاشۇرۇۋېتىلگەندى. بۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرى دەرىجىلىك نوپۇز ئىگىلىرىدىن ئۇقۇشىمىزچە، روسىيە ھۆكۈمىتى يېڭىدىن تونۇشقان دوستى بەگ-قۇلى بەگنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىدىكى جايلارغا ئوزۇق-تۈلۈك توشۇشنى توختاتقان. ئەمما كامېنسكى ئەپەندىنىڭ كارۋىنى غۇلجا بىلەن ماناس ئارىلىقىدا داۋاملىق قاتناپ تۇرۇۋېتىپتۇ. ئوتتۇرا ئاسىيالىق رۇس سودىگەرلىرى جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ تاماقنى باشقۇرۇۋېتىپتۇ. جۇڭگولۇقلار بىلەن رۇسلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىكەن. جۇڭگولۇقلار غەلىبە قىلغانلىقتىن، ئۆزلىرىگە تەمەننا قويۇپ، گىدىيىپ يۈرۈشىدىكەن ھەمدە غۇلجا مەسىلىسىنى پاتپات تىلغا ئېلىپ، غۇلجىدىكى ئىشغالىيەتچىلەرنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىدىكەن. ئۇلار بىر ئىككى قىتىم گەپ تالىشىپ قېلىپ، مۇشتلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق توقۇنۇشنىڭ قايسى دەرىجىگە كېڭەيىشىدىن قەتئىينەزەر، روسىيە ھۆكۈمىتى ئۆز پۇقرالىرىنىڭ زىيىنىنى تۆلىتىۋېلىش ئۈچۈن دىپلوماتىيە تەدبىرى قوللانماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزلىرىنىڭ سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلارغا

داۋاملىق ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىشىنى ئاشكارا تەستىقلىغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋېتىپتۇ. ئاقسۇ قولدىن كېتىشى بىلەن تەڭلا، كامېنىسكى ئەپەندى بۇ يەرگە چوڭ بىر كارۋان ئەۋەتكەنىكەن. جۇڭگولۇقلار بىلەن روسىيىلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت بۇرۇنقىدەكلا ساقلىنىۋېتىپتۇ؛ كىشىلەر ئۇزۇندىن بېرى روسىيىنىڭ قەشقەرىيە ئىستىلا قىلىنغانغا قەدەر يېتەرەپ بولۇپ تۇرالىشىدىن گۇمانلانغانىدى. بۇنداق دېمىگەندىمۇ ئۇ ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى. رۇسلار جۇڭگونىڭ ئەمەلىي كۈچ - قۇۋۋىتىنى ۋە ئاخىرقى مەقسىتىنى چۈشىنىپ يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ ئۆسۈۋاتقان ئابرويىغا ۋە ئۇنىڭ بۇ مۇنبەت ۋە ئەپلىك جايلارنى قايتۇرۇپ ئالماقچى بولۇۋاتقانلىقىغا نارازى ئىدى.

قىسقىسى تۇڭگانلار مەسىلىسى بىلەن قەشقەرىيە مەسىلىسىنىڭ كەينىدىنلا غۇلجا مەسىلىسى چىقىش ئالدىدا تۇرۇۋاتاتتى. باياتىن بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەر بىر نىشانە ئۈچۈن قىلغان تەييارلىقلىرىنىڭ نەقەدەر تولۇق بولغانلىقىنى، قورال - ياراقلىرىنىڭ نەقەدەر خىل ئىكەنلىكىنى، ھەرقايسى تاكتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ تەمىناتىنىڭ نەقەدەر يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك روسىيىنىڭ جۇڭگو تەرەپنىڭ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسىگە ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەندەك قىلغىنى بىلەن، ئۇلارغا ھەقىقىي ياردەم بېرىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەنىدۇق؛ ئەمدى بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ تېخىمۇ جانلىق بولغان ھەرىكەتلىرى ھەقىقىدە سۆزىمىزنى داۋاملاشتۇرىمىز. چۈنكى بۇ ھەرىكەتلەر جۇڭگو گېنېراللىرىنىڭ ئەڭ مۇشكۈل ئۇرۇش ۋەزىپىلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىقى، ئۆزلىرى ياسىتىپ تەييارلىغان قۇدرەتلىك قوراللارنىڭ ئۇرۇشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىقتىدار ۋە ھەربىي بىلىملەرنى ھازىرلىغانلىقىنى

ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بىرىنچى ھەرىكەت ئاۋۋال تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا باشلاندى. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، زوزۇڭتاڭ ماناستا خېلى ۋاقىتقىچە تۇردى. گېنېرال بېرىگادىر تاڭ رېڭخې 1877 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى توخسۇندىن چاپاۋۇل قىسمىنى باشلاپ چىقىپ، سۇ بېشى ۋە ئارغىبۇلاق ئۆپچۆرىسىدىكى مەھەللىلەرنى ئىشغال قىلدى. بۇ باشلاپ ماڭغان قىسىم ئاران بىرنەچچە يۈز كىشىدىنلا تەركىب تاپقانىدى. ئىككى ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى دۇڭ فۇشاڭ بىلەن جاڭ جۈن 1500 كىشىلىك پىيادە قىسىمنى باشلاپ يېتىپ كەلدى. ئۇلار ئارغىبۇلاق، كۈمۈش ۋە ئۇششاقتال ئارقىلىق چۇققۇغا يېتىپ كەلدى. ھەربىي قىسىملار مۇشۇ جايغا توپلىشىشقا باشلىدى.

بۇ تارماق قىسىملارنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئاساسىي قوشۇنلارغا يول ئېچىش، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئورۇنلاردا يېقىلغۇ ۋە سۇ تەييارلاش ھەم ۋاقىتلىق مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى قۇرۇش ئىدى. بۇ ۋەزىپە تەلتۆكۈس ئورۇنلانغاندىن كېيىن، گېنېرال جىن شۈن يەنى ليۇ جىڭتاڭ① 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى.

پىيادە قىسىملار چوڭ يول بويلاپ، ئاتلىق قىسىملار بولسا گېنېرالنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدا يان تەرەپتىكى يول بويلاپ، ئوخشاش بىر نىشانىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەنىدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلغان بۇ جۇڭگو قوشۇنلىرى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چۇقۇدا ئۇچراشتى. بۇ قوشۇنلاردا، ئېھتىمال، 15 مىڭ مىڭ ئادەم بولسا كېرەك. 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قەشقەرىيە قىسىملىرىنىڭ بىر كىچىك ئەترىتى گېنېرال تاڭ رېڭخې

① جىن شۈن بىلەن ليۇ جىڭتاڭ ئىككىسى ئىككى ئادەم، ئاپتور ئۇلارنى پەرقئەتمەي خاتا قىلغان ـ خەنزۇچە تەرجىماندىن

نىڭ قاتناش يولىغا تەھدىت سالدى. ئەمما ئۇلار جۇڭگولۇق-
لارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا «ئارقىسىغا قاراپ بەدەر تىكىۋەتكەن»
ئىدى. گېنىرال لىيۇ جىڭتاڭ چۇققۇغا يېتىپ بارغان كۈنىنىڭ
ئەتىسى، قوشۇننى باشلاپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. گېنىرال بېرد-
گادىرلاردىن ئىككىيلەن (ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئالاھىدە تىلغا-
ئېلىش ھاجەتسىز) ئالتە مىڭ كىشىلىك بىر دىۋىزىئۇننى باش-
لاپ كورلىغا يان تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرۇلدى. كور-
لىغا ھۇجۇم باشلاش ئۈچۈن، قوماندان ئاساسىي قوشۇننى ئېلىپ
قاراشەھەر دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. بۇ دەريا قاراشەھەر
بىلەن كورلا ئارىلىقىدىكى باغراش كۆلىگە قۇيۇلاتتى. باسمىچە-
لارنىڭ ئاتامانى بەي يەنفۇ دەريا قىنىنى توراپ، بۇ رايوننى سۇغا
باستۇرۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، لىيۇ جىڭتاڭ بۇ يەرگە كەلگەندە
ماڭالماي توسۇلۇپ قالدى. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سۇ ناھا-
يىتى كۆپ بولۇپ، ئەڭ چوڭقۇر يېرى ئادەمنى چۆكۈرىدىكەن،
ئەڭ تېيىز يېرىدىمۇ ئاتنىڭ دۇمبىسى سۇغا چىلىشىدىكەن. جۇڭ-
گولۇقلار دەريانىڭ باش تەرىپىگە يەنى شىمالغا قاراپ ماڭدى، بۇ
يەردە دۇشمەنلەر قۇرغان توسالغۇلارنى يەڭمەك بىرقەدەر ئاسانىدى.
ئۇلار شورتاڭلىقتا ناھايىتى پەم بىلەن بىر ھارۋا ياساپ چې-
قىشتى. شۇنىڭدەك قاراشەھەر دەرياسىغا قاش ياساپ، تۆۋەنگە
ئېقىۋاتقان سۇنى توسۇۋالدى. ئاندىن دەريانىڭ بىر ياغاچ كۆۋۈ-
رۈك ياسىدى. ئۇلار مۇشۇ ۋەجىدىن بۇ يەردە بىر ئاز ھايال
بولۇپ قالدى. 10 - ئايىنىڭ 7 - كۈنى، لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ئۆزىمۇ
چۇققۇدىن يولغا چىقىپ تۆت كۈندىن كېيىن قاراشەھەرگە يې-
تىپ كەلدى. قاراشەھەر دەرياسىغا كەلگەن كەلگۈن سۇ ھەممە
يەرنى غەرق قىلىۋەتكەندى. شەھەر ئىچىدە بىر نەچچە گەز
چوڭقۇرلۇقتا سۇ توختاپ كەتكەندى. ھۆكۈمەت ئىشخانىلىرى
ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى سۇ ئاستىدا قېلىپ ۋەيران بولغاندى.

مۇسۇلمان تۇركلەر (ئەينى زاماندا بەيجىڭدا چىقىدىغان «جىڭباۋ گېزىتى» دە ئۇلار شۇنداق ئاتالغان) بەي يەنخۇ تەرىپىدىن مەجبۇرىي ئېلىپ كېتىلگەنىكەن. كىشىلەر جۇڭگولۇقلار دەۋاتقان بەي يەنخۇنىڭ كىملىكىنى بىلگۈسى كەلمىسىمۇ، ئەمما بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە ئائىلاجمىز. ئۇ، ھېكەمخان تۆرە ئەمەس، ئېھتىمال، ئۇرۇمچى ياكى قۇمۇلدىكى تۇڭگان ئاتامانلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك. ياقۇپ بەگ ئۇنىڭ زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇپ ئالغاندىن كېيىن ئۇنى تۇرپانغا ھاكىم قىلىپ قويغانىكەن. ئۇ قەشقەرىيىنىڭ كورلا ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ قوماندانىدەك تۇرىدۇ.

قاراشەھەرنىڭ ئاھالىسى شەھەرنىلا تاشلاپ كېتىپ قالماستىن، بەلكى مۇشۇ ئەتراپتىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى تاشلاپ كەتكەنىدى. دەرۋەقە، كىشىلەر يېقىن ئەتراپتىكى تاغقا قېچىپ بېرىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ئۆيلىرىدە جۇڭگولارنىڭ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قايتىپ كېلىشكە جۈرئەت قىلالمايۋاتاتتى. ئىستېلاچىلار ئادەتلەنگەن چارىلىرى بويىچە، قارا شەھەرگە يېڭىدىن ئاھالە يۆتكەپ كېلىشكە باشلىدى. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلەردىن زاخەدىلىك بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆز قەبىلىسىدىن بىر قانچە يۈز ئادەمنى بۇ مۇھىم يەرنى ئىگىلەپ ئۆي - جاي سېلىپ، ئېتىز - ئېرىقلارنى ياساپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرى ئىستېلا قىلغان زېمىندا مۇشۇنداق ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشلىرى جىددىي ئىشلىنىۋاتقان چاغدا ئەگەر بىرەر قارشىلىققا ئۇچرايدىغان بولسا، ئۇلار ئۆزلىرىنى تونۇتۇپ قويماتتى. 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى جۇڭگولۇقلار كورلىغا ئىككى ياندىن ھۇجۇم قىلدى. ۋە بىر قېتىم كىچىك كۆلەملىك ئاتلىق ئەسكەرلەر جېڭى قىلدى. بۇ جەڭدە بەي يەنخۇنىڭ ئونبەش ئاتلىق ئەسكىرى ئۆلىدى، ئىككى ئەسكىرى ئەسىرگە ئېلىندى.

بۇ ئىككى ئەسكەر قوقەنلىكلەرنىڭ فورمىسىنى كىيىۋالىغان شەنشىلىك تۇڭگانلار ئىدى؛ ئۇلارنىڭ ئىقراردىن بەي يەنخۇ-نىڭ پۇتۇن قوشۇننى كۇچاغا چېكىندۈرگەنلىكى ھەمدە نۇرغۇن مال - مۇلۇك ۋە ئاھالىنىڭ زور بىر قىسمىنى كۇچاغا ئېلىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىر كىچىك ئەتـ-رەتنىڭ رازۋېتكا گۇرۇپپىسى ئىكەنلىكىنى، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ نىيىمە ئىش قىلىۋاتقانلىقىنى تىكتىكلاش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەنلىكىنى ئىقرار قىلدى. جۇڭگولۇقلار ئۇلارنى سوراق قىلىپ بولغاندىن كېيىن چېپىۋەتتى. جۇڭگولۇقلار شۇ كۈنىلا كورلىغا بېسىپ كىردى. بۇ يەر سۇغا باستۇرۇۋېتىلمىگەن بولسىمۇ، پۇتۇنلەي قۇرۇقداپ قويۇلغانىدى، شەھەر سېپىلى پۇتۇن ئىدى، ئەمما ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۇزۇپ تاشلانغانىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ھېلىقى گېنېرال بېشى قاتقىنىچە تۇرۇپلا قالدى. چۈنكى ئوزۇق تۈلۈك، قورال- ياراق بېسىلغان ۋە ئارتىلغان ھارۋا-تۆگىلەر تېخىچە يېتىپ كېلەلمىگەنىدى. بۇنداق بولغاندا، غەلىبە قىلغان بۇ قۇشۇن ئاچ قېلىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولاتتى. ھېلىمۇ ياخشى، بۇ قابىل گېنېرال قەشقەرىيىلىكلەر ئېلىپ كېتەلمىگەن مال - مۇلۇكلەرنى بۇ شەھەرگە كۆمۈپ قويغان بو-لۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىغان ياكى ئۇنىڭغا بىرسى شۇنداق دېگەن بولسا كېرەك. شۇنىڭ بىلەن، پۇتۇن ئارمىيە ئاشلىق ئاختۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار شۇبھىلىك يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاختۇرۇپ قېزىۋېتىشتى، ئۇلارنىڭ ئەجرىگە يارىشا «بىر نەچچە ئون مىڭ جىڭ ئاشلىق» چىقىپ قالدى. بىر قاداق بىر جىڭنىڭ $\frac{3}{4}$ گە تەڭ؛ بۇنچىلىك ئاشلىق تەخمىنەن

10 مىڭ ئادىمى بار قوشۇن ئۈچۈن ئاز تەمىنات ئەمەس ئىدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قوشۇنلار ماسلىشىپ ھەرىكەت

قىلىشى ئارقىسىدا، تاجاۋۇزچىلار غەربىي تەرەپتە قارا شەھەرگىچە ئارىلىقتىكى جايلارنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئۇلار ئەمدى بىر قەدەم ئىلگىرىلىسىلا قەشقەرىيە ۋادىسىغا بېسىپ كىرەلەيتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئەمدى ئالدىنقى قېتىمدىكىدەك قارىشلىققا ئۇچرىماسلىقى ناتايىن بولۇپ قالغانىدى. جۇڭگولۇقلار قاراشەھەر ۋە كورلىنى بېسىۋېلىشى بىلەن تەڭلا ئېلان چىقىرىپ، مۇسۇلمان ئاھالىنى ئۆي - ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىشكە چاقىردى، شۇنىڭ بىلەن، نۇرغۇن كىشىلەر قايتىپ كەلدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بۇ رايوندا ئۆز ئىناۋىتىنى چۈشۈرىدىغان ئىشلارنى قىلىمىدى. ئۇلارنىڭ قورالسىز ئاھالىگە تۇتقان يۇمشاق پوزىتىيىسى ئۇلارنىڭ قوراللىق دۈشمەنگە تۇتقان قاتتىق قوللۇق پوزىتسىيىسىنى يۇيۇۋەتتى.

ليۇجىڭتاڭ كورلىدا تۇرغان بىرقانچە كۈن ئىچىدە، بەي يەنخۇنىڭ كۇچانىڭ شەرقىدىكى چېدىر ۋە باشقا جايلاردىكى خەلقنى قورقىتىپ كۇچاغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغانلىقى ۋە زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىۋەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئۇ بەي يەنخۇنىڭ بۇ پىلانىنى دەرھال بىتچىت قىلىۋېتىش قارارىغا كەلدى - دە، شۇ جايدىكى ئاھالىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، يېنىك قوراللاندۇرۇلغان 1500 نەپەر پىيادە ئەسكەر ۋە 1000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەرنى ئۆزى بىۋاسىتە باشلاپ چىقىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئۇنىڭ ھەربىي قىسىملىرى جىددىي يۈرۈش قىلدى، بەزىدە كېچىلەپ يول يۈردى، شۇنداق قىلىپ، 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چېدىرغا يېتىپ باردى. ليۇ جىڭتاڭ بۇ يەرگە كەلگەندە، بەي يەنخۇنىڭ بۇ يەردىكى ئاھالىنى ئالدىغا سېلىپ، كۇچاغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى بۇگۈرگە يېتىپ بارغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. ئۇ چېدىرنىڭ يېنىدىكى يېڭىسار دېگەن بىر قورغانغا يېتىپ كەلگەندە، بەي يەنخۇ بۇ يەردىنمۇ

ئۆتۈپ كەتكەن ھەم يولبويى يېزا ـ كەنتىلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغانىدى. لېيۇ جىڭتاڭ پىيادە ئەسكەرلەردىن بىر بۆلۈكنى ئوت ئۆچۈرۈش ئۈچۈن كەينىدە قالدۇردى ۋە قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بۇگۇرگە قىستاپ كەلدى. بۇ كىچىك بازارمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ئىكەن، لېكىن جۇڭگو گېنېرالىنىڭ ماڭغان يولى بىكار كەتمىدى. شۇ ئەسنادا، دۈشمەن قوشۇنلىرى نۇغۇن ئاھالىنى ئالدىغا سېلىپ بايىلا كېتىپ قالدى، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىدى. مىڭ نەپەر ئاتلىق ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن قورۇقچى قوشۇن ئارقىدىنلا يېتىپ كەلگەنىدى. قەشقەرىيىلىكلەر جۇڭگولۇقلارنىڭ ئادەمىنىڭ ئازلىقىنى كۆرۈپلا يۈرىكى يوغىناپ چاققانلىق بىلەن ھوجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ، خىل رېغىللىق مىلتىق بىلەن قوراللانغان جۇڭگو پىيادە ئەسكەرلىرى سالماقلىق بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىنى تارمار كەلتۈردى. ئاخىرىدا، بۇ جەڭنى ئاتلىق ئەسكەرلەر يېغىشتۇردى. جەڭ مەيدانىدا قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ يۈزدەك ئۆلۈكى قالدى، 12 ئەسكىرى ئەسىرگە چۈشتى. ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ دېيىشىچە، ئاساسىي قوشۇندىكى 2000 ئادەم بەي يەنخۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى ۋە ئاھالىنى قوغداپ كۈچاغا ماڭغىنىغا خېلى ۋاقىت بولغانىكەن. شۇ كۈنى بەك كەچ بولۇپ كەتكەچكە، قوغلىغۇچى قىسىم شۇ يەردە قونۇپ، ئىككىنچى كۈنى داۋاملىق ئالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. چاپاۋۇل قىسىم بىر ئاز ماڭمايلا، بىر توپ ئادەم ـ «بىر نەچچە ئونىڭدەك ئادەم» ـ نىڭ قارىسىنى چېلىقتۇردى. لېكىن دۇربۇن ئارقىلىق كۆزىتىپ، ئۇلار ئىچىدە قورال تۈتۈپ ماڭغانلارنىڭ مىڭدىن ئاشىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. شۇنىڭ بىلەن، لېيۇ جىڭتاڭ قىسمىنى دەرھال يېغىپلا ئەسكىلىرىگە قورال تۈتقانلىكى ئادەمنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلسۇن، باشقىلارغا رەھىم قىلىنسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

قەشقەردىيلىكلەرنىڭ قوراللىق قىسمى قوراللىز قىسمىدىن ئايرىۋېتىلگەنىدى، قېيىقالغىنى كۆچاغا ئېلىپ كېتىلىۋاتقان توپ ـ توپ سەھرالىق مۇسۇلمانلار ئىدى. لىيۇ جىڭتاڭ سەھرا ـ لىقلارنى ئارقا سەپكە ئاپىرىپ جايلاشتۇرۇپ قويۇشقا بۇيرۇدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئالدىنقى سەپتىن نەچچە مىل كېلىدىغان ئارقا تەرەپتىكى قوشئاۋات دېگەن يەردە قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ جەڭدە ئىككى تەرەپ تىركىشىپ قالدى، ئاخىرىدا لىيۇجىڭتاڭنىڭ كىچىك قوشۇنى تاكتىكا ۋە قورال ـ ياراق جەھەتتە ئۈستۈن كېلىپ مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا زور تالاپەت يەتكۈزدى، ئۇلار قالايمىقانچىلىق ئىچىدە چېكىندى. لىيۇ جىڭتاڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق سۈرئەت ۋە تولۇپ تاشقان كۈچ ـ قۇۋۋەت بىلەن كەينى ـ كەينىدىن غەلىبە قىلدى. قەشقەردىدە قوشۇنى ئاھالە ۋە يەرلەرنى تاجاۋۇزچىلارغا تاشلاپ بېرىپ، كۆچاغا بەدەر قېچىپ كەتتى. بەختسىز ئاھالە ئىستېلاچىلاردىن كەڭچىلىك تىلىدى. بىز بۇ ھەقتىكى ئەھۋالنى مەمنۇنىيەت بىلەن خاتىرىلەپ قويغانىدۇق: لىيۇ جىڭتاڭ ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كېپىلىلىك بەردى، پۇقرالاردىن ئەمدى قورقماسلىقنى تەلەپ قىلدى.

بۇ چاغدا، جۇڭگو قوشۇنلىرى، ئېھتىمال، ئارقا سەپتىن يېتىپ كەلگەن زاپاس كۈچلەر بىلەن تولۇقلىنىپ، زور دەرىجىدە بولىما كېرەك. چۈنكى بىز ئەمدى ئۇرۇشنىڭ تېخىمۇ مۇشكۈل بولغان قىسمىنى، يەنى كۈچا شەھرىنى پەتىھ قىلىش جېڭىنى بايان قىلىمىز. جۇڭگولۇقلار شەھەرگە قىستاپ كەلگەندە، قەشقەردىيە ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇلارغا ئەگىشىپ غەرب تەرەپكە مېڭىشنى رەت قىلغان شەھەر خەلقى ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولۇۋاتاتتى. قەشقەردىيە قوشۇنى جۇڭگو قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپلا شەھەردىن چېكىندى ۋە كۈچانىڭ غەربىي تەرىپىدە جۇڭگو قوشۇنى بىلەن توقۇشتى. جۇڭگولۇقلار ئۇلارغا دەرھال

هۇجۇم قىلدى، دەسلەپتە ھۇجۇم نەتىجە بەرمىدى. تۆت - بەش مىڭدەك ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قىلىنغان ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمۇ بەزى قىينىچىلىقلار سەۋەبىدىن پەشۋا بىلەن چېكىنىدۇرۇلدى. ئەمما جۇڭگولۇقلار مۇسۇلمانلارنىڭ قوشۇنىنى شىددەت بىلەن توپقا توتۇۋېدى، دەرھال ئۇنۇم بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇڭگونىڭ يارەمچى قىسىملىرىمۇ ئارقا ئارقىدىن يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. ئاخىردا، پىيادە ئەسكەرلەر قويۇق ئېتىلغان توپ ئوقلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئاتاكىغا ئۆتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەرمۇ ئەڭ مۇۋاپىق پەيتتە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ تۈيۇقسىز زەربە بەردى. شۇنىڭ بىلەن، قەشقەرلىكلەر پۈتۈن سەپ بويىچە تارمار بولۇپ چېكىندى ۋە يىغىشتۇرۇپ بولغۇسىز مالىمانچىلىق ئىچىدە مىڭدەك ئەسكىرنى جەڭ مەيدانىدا تاشلاپ كېتىشتى. قەشقەرلىيە قوشۇنىنىڭ بىر گېنېرالى (جۇڭگولۇقلار ئۇنى ما يوبۇ دەپ ئاتايدىكەن) يارىلاندى. ئۇ تونۇلغان شەخسىمىش، لېكىن بۇ خەنزۇچە ئىسىمدىن ئۇنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى تەھقىقلەش قىيىن. شەك - شۇبھىسىزكى، بۇ قېتىمقى جەڭ پۈتۈن ئۇرۇش ئىچىدىكى ئەڭ دەھشەتلىك ۋە ئەڭ كەسكىن بىر قېتىملىق جەڭ بولدى. ئۇرۇشقا ھەر ئىككى تەرەپتىن تەخمىنەن ئون مىڭدىن كىشى قاتناشتى. بۇ ئۇرۇشتا غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، تاكتىكا ۋە ماھارەت جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈككىلا تايىنىپ قالماستىن، قاراملىق ۋە باتۇرلۇققىمۇ تايىنىشقا توغرا كەلدى. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ھەممە ھەربىي ھەربىكەتلىرىدە ئادەتتىن تاشقىرى يىراقنى كۆزدىغان، چوڭقۇر ئويلايدىغان ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ ھەربىكەتلەر جۇڭگو گېنېرالى ۋە ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىرىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭمۇ ئىنتايىن، باتۇر ۋە جىگەرلىك ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. چۈققىدىن

قاراشەھەرگە، ئۇ يەردىن بۈگۈرگە جىددىي يۈرۈش قىلغان، كۇچانى ئىشغال قىلغان، ئاددىي پۇقرالارغا كەڭچىلىك قىلغان، مۇشۇ بىر باسقۇچتىكى ئۇرۇشتا نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان جۇڭگوغا ۋە ئۇنىڭ گېنېراللىرىغا، خۇسۇسەن گېنېرال لىيۇ جىڭتاڭغا كۆپتىن كۆپ ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدۇ. رەسمىي دوكلاتتا قەشقەرىيە دائىرىلىرىنىڭ ئاھالىنى ئېلىپ كېتىشتىكى مەقسىتىنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق كۆرسىتىلگەن: بىرىنچى، توپىلاڭچىلار بېسىپ كىرگەن قىسىملارنى ياردەمسىز قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىگە قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇش؛ ئىككىنچى، كۆپلىگەن مۇسۇلمان توركلەرنى قەشقەرىيىنىڭ يېڭى ھۆكۈمرانى بەگقۇلى بەگنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ، ئۇنىڭ ياخشى ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش. دېمەك، بەي يەنخۇ ھېكىمخان تۆرە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر تۇڭگان قاچقۇن ياكى بەگقۇلى بەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن بىرى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

جۇڭگولۇقلار كۇچادا بىر قوماندانلىق شتابىي قۇردى ھەمدە قوشۇنلارنىڭ زور بىر قىسمىنى شۇ يەردە گارنىزون قىلىپ قالدۇردى، ئۇلار مۇسۇلمان تۈرك ئاھالىسىنىڭ ھال كۈنىنى ياخشىلاشنى مەقسەت قىلىپ بەزى مۇھىم مەمۇرىي تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. يوقسۇل خەلققە تىرىكچىلىك يولى تېپىپ بېرىش ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن، زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى تەقسىم قىلىش ئىشلىرىنى ئىشلەيدىغان بىر مەمۇرىي ئورگان قۇردى. بۇ ئورگان سودا - سېتىق ئىشلىرى ۋە ساياھەت پائالىيەتلىرىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش، شۇنىڭدەك خەت - چەكلەرنىڭ يەتكۈزۈلۈشىنى تېزلىتىش، بۇنىڭ ئۈچۈن پوللارنى ياساش، كېچىكلەرگە كېمە قويۇش ۋە مېھمانخانا سارايلار تەسىس قىلىش ئىشلىرىغىمۇ نازارەت قىلاتتى. ئۇلار ھەممە شەھەرلەرگە مەمۇرىي باشلىقلار ۋە ساقچى

باشلىقلىرى تەيىنلىدى. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ۋە ئاچارچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. يات بىر دۆلەتتە قانۇن تەسىس قىلىش ۋە مەمۇرىي پائالىيەتلەرنى يولغا قويۇشقا ئوخشاش بۇ ئىشلار گويا جۇڭگولۇقلارنىڭ كۈندىلىك ۋەزىپىسىگە ئايلىنىپ قالغاندەك، تېخى سۈرئەت ۋە ئەڭ ئىدەملىي تەدبىرلەر بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. شوڭا كىشىلەر تۇرپاندىن كۇچاغىچە بولغان كەڭ رايوندا جۇڭگولۇقلارنى سىياسەتچىلەرگە خاس تاكتىكا ۋە شەپقەتلىك فاڭجېندىن چەتلىدى، دېيىلمەيدۇ. بۇ فاڭجېنلار دەل ئۇلارنىڭ يەنە بىر قېتىم بۇ يەرنىڭ ھۆكومرانلىرىغا ئايلانغانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر. ئۇلارنىڭ ئىسيان-چى تۇڭگانلار ۋە قەشقەرىيە ئەسكەرلىرىگە قوللانغان قاتتىق قوللۇق ۋە رەھىمسىز پوزىتسىيىسى ئۆزلىرىنىڭ خەلققە قوللانغان يۇمشاق - مۇلايىم پوزىتسىيىسى بىلەن يۈيۈلۈپ كەتتى.

10 - ئايىنىڭ 19 - كۈنى، توغرىراقى 22-كۈنى بولسا كېرەك، لىيۇجىڭتاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يەنە يولغا چىقتى. يول ئۈستىدە ئېغىر قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. ئۇ قېزىل دېگەن يەرنى تۈنجى قونالغۇ قىلدى، بۇ يەردە بىر كېچە قونۇپ بېيىجىڭغا ئالدىنقى ئۇچ ھەپتىلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر ۋە ھەربىكەتلەر توغرىسىدا مەلۇمات يازدى. لىيۇجىڭتاڭ بايغا كېلىشى بىلەنلا گېنېرال جاڭ ياۋنىڭ قورۇقچى قىسمىلىرىنى ساقلاپ تۇردى. قورۇقچى قىسىم 10 - ئايىنىڭ ئاخىرىدا بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى ۋە توختىمايلا ئاقسۇغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. مۇشۇ ۋاقىتقا قەدەر بىر ئۆزىمىزنىڭ دىققەت - نەزەرىمىزنى ھەممىدىن ئاۋۋال تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى قوشۇنلارغا ۋە لىيۇجىڭتاڭنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە مەركەزلەشتۈردۇق. بىزنىڭ بۇ مەزگىللىك جەڭ توغرىسىدىكى ئاساسلىق، يەنە كېلىپ بىردىنبىر نوپۇزلۇق ماتېرىيالىمىز «جىڭباۋ گېزىتى» دىن ئېلىنىدى.

ئەمدى بىر زوزۇكتاكىنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدىكى شىمالىي يۇنىلىش قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرىنى، يەنى ئۇلارنىڭ بۇ مەملىكەتنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مەخپىي ھەربىكەتلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز. ھىلىقى گېنېرالنىڭ قوماندانلىقىدا، ئەڭ مۇكەممەل مۆلچەر بويىچە، يىگىرمە سەككىزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بارئىدى. بەزىلەرنىڭ مۆلچەرلىشىچە، بۇنىڭدىن جىقمىش. ئەمما پېتىربۇرگدا چىقىدىغان بىر گېزىتتىكە بېسىلغان بىر خەۋەرگە قارىغاندا، ماناسقا بارغان بىررۇس سودىگىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇقوشۇننىڭ كۆچىي ئاساسەن مۇشۇنچىلىكلا ئىكەن. بۇ قوشۇن تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ماناس ئەتراپىغا توپلانغان. شۇنىڭدەك، غۇلجىنىڭ روسىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايلىرىغىمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغاندى. ھەرتەرەپتىن قارىغاندا، بۇ قوشۇن ھەرىكەت قىلماي جىم تۇرۇۋالغان. ئۇلار ھازىر غۇلجىغا كىرەلمەيتتى، شۇڭا ئۆزلىرىنىڭ كونا يولى بولغان بەددل داۋىنى ياكى مۇز داۋان ئارقىلىقلا ئىلگىرىلىيەلەيتتى. ئەما ئەھۋال بۇنىڭدىن باشقىچەرەك ئىدى. 1877 - يىلىنىڭ باشلىرى، پولكوۋنىك پىرژىۋالسكىنىڭ بۇ يەردە قىلغان سایاھىتى جۇڭگولۇقلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلماي قالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر، روسىيە ئوفىتسېرى ئۆزىنىڭ كازاك ھەمراھلىرىنى باشلاپ ئۆتەلىگەن يەردىن جۇڭگو قوشۇنىمۇ ئۆتەلەيدۇ، دەپ قارىدى. جۇڭگو قوشۇنى قەشقەرىيىگە زوزۇكتاكىنىڭ قوماندانلىقىدا تېكەس دەريايى بىلەن يۇلتۇز دەرياسىنىڭ قەدىمكى قېنىدىكى كىشى بىلمەيدىغان چىغىر يوللار ئارقىلىق كىرگەنىدى، ئىككى قوشۇن باي ئەتراپىدا ئۇچراشتى. زوزۇكتاكىنىڭ بۇ ستراتېگىيىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققانلىقتىن، جۇڭگو قوشۇنلىرى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۈستۈنلۈك بىلەن ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپىدا پەيدا بولدى. مۇسۇلمانلار ۋە شەھەرنى قوغدىغۇچى

قىسىملار ئۇلارنى كۆرۈپلا قارشىلىق كۆرسىتىش نىيىتىدىن ۋاز كەچتى. ئاقسۇ قەشقەرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر توسۇق ئىدى. زوزۇكتاڭ قوشۇنلىرىنىڭ شەھەر ئالدىدا پەيدا بولۇشى بىلەنلا، ئاقسۇدىكى مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ باشلىقى ھولۇقوپ كەتتى. ئۇ تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشتىلا ئىستىھكامىنى تاشلاپ قاچتى، كېيىن ئۇ بەگقولى بەگنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئوفتسىر تەرىپىدىن قاماققا ئېلىندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگولۇقلار ئۇچتۇرپانغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇچتۇرپانمۇ بىر پەشۋاغا يارىماي تەسلىم بولدى. بىز باشتا جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى جەڭلەر توغرىلىق ھېچقانداق تەپسىلىي مەلۇمات جاكالىمىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. شۇڭا روسىيە گېزىتلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاندىكى زوراۋانلىقلىرى ھەققىدىكى خەۋەرلىرى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. شۇبھىسىزكى، بۇ، روسىيە زېمىنىغا قېچىپ بارغان يۈرەكزادە مۇساپىرلارنىڭ (ئۇلارنىڭ سانى ئون مىڭغا يېتىشى مۇمكىن) مۇبالىغە قىلىپ تارقاتقان سۆز - چۆچەكلىرى، ئەگەر قورالىلىق مۇداپىئە قىسىملىرىدىكى ئەسكەرلەر پۇتۇنلەي ئۆلتۈرۈلدى، دېيىلگەن بولسا، بۇ گەپنى بىز كۆپ ئىككىلەنمەستىن قوبۇل قىلغان بولاتتۇق؛ ئەمما قورالسىز ئاددىي پۇقرالار، ئايالىلار - بالىلارمۇ ئوخشاشلا تەقدىرگە دۇچار بولدى دېيىلسە، بىز بۇ خەۋەرنى قەتئىي رەت قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەن بولاتتۇق. يۇقىرىقى مىساللارنىڭ ھەممىسى جۇڭگولۇقلار خېلى يۇمشاق سىلىق سىياسەت قوللانىدى، دېگەن كۆز قاراشلارغا پايدىلىق ئىدى. ئەمما جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاندا قوللانغان مۇئامىلىسى نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كۈچا ياكى تۇرپاندا قوللانغان مۇئامىلىسىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈدەك بىرەر كۆچلۈك ئاساسىمىز يوق. ماناس ۋەقەسى بۇ ۋەقەنى قوزغىغۇچىلار-

نىڭ جۈڭگولۇقلارنىڭ بۇ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئىسپاتلاشتا ئەقىل كەلتۈرىدىغان بىر مىسالىدۇر. ئەمما بىزنىڭ ئۇ يەردە پەقەت قوراللىق خادىملارلا ئۆلتۈرۈلگەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىشقا ئەڭ نوپۇزلۇق ئاساسىمىز بار. بۇ ـ جۈڭگولۇقلارنىڭ ئىزچىل چارىسى، بۇ ـ ئۇلارنىڭ بىر تۈرلۈك مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتى، ئۇلار مەيلى تۈڭگانلار ۋەقەسى ياكى قەشقەرىيە ۋەقەسىدە بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھەرگىز خىلاپلىق قىلمايدۇ. جۈڭگولۇقلارنىڭ بۇنىڭدىنمۇ قەبىھ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ھەتتا كىشىلەر گەۋدىلەندۈرۈپ تىلغا ئېلىشقان ماناس، ئاقسۇ ۋەقەلىرىدىنمۇ بىرەر ئىشەنچىلىك ئاساس تېپىلمايدۇ.

12 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، جۈڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن ھەرىكىتىدىكى ئاخىرقى جەڭنى يەنى پايتەختكە قاراتقان ھۇجۇمنى باشلىدى ۋە شۇ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ بىر يولىلا پايتەختنى ئالدى. مەلۇم بىر خەۋەرگە قارىغاندا، بەگقۇلى بەگ شەھەر سىرتىدا بولغان بىر قېتىمقى جەڭدە مەغلۇپ بولغان، يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا ئاۋۋال شەھەردىن چىكىنىپ چىقىپ يەركەنگە بېرىۋالغان، قەشقەرنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپلا ئۇيەردىن روسىيە زېمىنىغا قېچىپ كەتكەن. ئۇنىڭ جۈڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرگە قىلغان ھۇجۇمىغا قارشى تۇرغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىندەك قىلىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا يارىلانغان قىرغىز ئاتامانى سىدىق بەگ بىلەن بىللە تاشكەنتكە بارغانلىقى ئېنىق. قەشقەرنىڭ قولدىن كېتىشى بىلەن، جۈڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ئاياغلاشتى. باشقا شەھەرلەر، يېڭىسار ۋە يەركەنتنىڭ تەقدىرىمۇ شۇنداق بولدى. خوتەن ۋە سېرىققول ئۆزلىرىنىڭ ئەل بولىدىغانلىقىنى رەسمىي ئۇقتۇردى. ئەمما قەشقەرنىڭ پەتىھ قىلىنغانلىقى

ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاياغلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇڭگولۇقلار يەنە قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. يېڭى ھۆكۈمرانلار يېڭىباشتىن تەشكلاتچىلىق خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى. قەشقەر قولدىن كەتكەندە، قەشقەرىيە قوشۇنىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى جۇڭگولۇقلار رەھىم قىلمايدۇ دەپ قاراپ روسىيە زېمىنىغا قېچىپ كەتكەن ۋە جۇڭگولۇقلار يەنە قىرغىنچىلىق قىلىۋاتىدۇ، دېگەن ئۆسەك سۆزلەرنى تارقاتتى. بۇ بەلكىم ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى قىرغىنچىلىق بولسا كېرەك شەك - شۈبھىسزكى، جۇڭگولۇقلار تەلتۆكۈس غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇنىڭدىن كېيىنكى نۇرغۇن يىللارغىچە تورکىستان خەلقى ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۈستىدىن يەنە ئىسىيان كۆتۈرۈشكە زادىلا پېتىنالمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈلدى. جۇڭگونىڭ ئەمەلىي كۈچى ناھايىتى تولۇق نامايان قىلىندى؛ جۇڭگونىڭ بۇ يەردىكى ئابرويى پۈتۈنلەي ھىمايە قىلىندى. جۇڭگونىڭ غەلىبىسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى ئەگەر قانداقتۇر بىرەر-خەۋپكە ئۇچرايدىغان بولسا، بۇنداق خەۋپ ئىستىلا قىلىنغان تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى خەلقتىن ئەمەس، بەلكى روسىيىدىن كېلىشى مۇمكىن؛ جۇڭگونىڭ گۈلتاجىسىمۇ ياۋرو پالىق بىر دۈشمەننىڭ ئالدىدا تۆكۈلۈش خەۋپىدىن يىراق زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ ئورۇنباسارى، نەزەردىن چۈشۈپ قالغان لىيۇجىڭتاڭ (ئېھتىمال، ئۇ باشلىقنىڭ ئىچىنى قاينىتىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن) ۋە جاڭ ياۋلار بىلەن بىللە ھەرقانداق بىر ئارمىيە ۋە دۆلەت ئۈچۈن شان - شەرەپ كەلتۈرىدىغان بىرتۈرلۈك ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، جۇڭگونىڭ ھازىرقى ھۆكۈمىتىنىڭ شان - شۆھرىتىنى ئاشۇردى. ھالبۇكى، بۇنداق شاھ - شۆھرەت بۇ ھۆكۈمەت ئۈچۈن بەكمۇ زۆرۈر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئۆچمەس ئاتاق قازاندى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى قايتۇرۇۋېلىشى، شەك - شۈبـ
ھىسىزكى، يېقىنقى 50 يىل مابەينىدە ئاسىيادا يۈز بەرگەن
- ئەڭ ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان ۋەقە بولۇشى بىلەن بىللە،
مۇندىن بىر ئەسىردەك ئىلگىرى چيەنلۇڭ خان بۇ يەرنى ئىستىلا
قىلغاندىن بۇيان جۇڭگو قوشۇنى كەلتۈرگەن ئەڭ شانلىق
مۇۋەپپەقىيەت ھېسابلىنىدۇ بۇ ئىش جۇڭگونىڭ ماسلىشىش
ئىقتىدارىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۈندىلىك سىياسىي تۇرمۇشىدا
ناھايىتى مۇھىم بىر پاكىتقا ئايلانغانلىقىنى بىزنىڭ دىتىمىزغا
تېخىمۇ ياقمايدىغان ئۇسۇل بىلەن ئىسپاتلاپ بەردى.
جۇڭگولۇقلار ياۋروپالىقلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى ئىشلىتىپ
ۋە غەربنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق
قىلىپ، قەشقەرنى ئىستېلاقىلدى. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى پرۇسسـ
يىنىڭ ھەربىي ئۇستاۋى بويىچە تەربىيىلەنگەن ھەربىي مۇئەللىمـ
لەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ماڭاتتى. ئۇلارنىڭ گېنېرالىلىرى
قوشۇنغا مول تىكى ① ۋە مانتۇيفېرلارنىڭ تەلىماتى بويىچە
قوماندانلىق قىلاتتى. تاق تۇرۇبىلىق ۋە قوش تۇرۇبىلىق
دۇربۇنلانى ئىشلەتكەنلىكىگە ئوخشاش مۇشۇنداق ئۇششاق
ئىشلاردىمۇ بىز جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قورال - ياراقلىرىنىڭ
خىللىقىنى سېزىمىز. بەزى بىلەرمەن كۆزەتكۈچىلەر بۇ قوشۇنـ
دىكىلەر ئۇچىسىغا ئەجدىھانىڭ سۈرىتى سىزىلغان ئاجايىپ
غارايىپ ھەربىي كىيىم كىيىدۇ ياكى بەتۇبەشرە چېرىكلەردىن
تەشكىللەنگەن، دەپ تەسۋىرلىگەنىدى، لېكىن بۇ، بىمەنىلىكتىن
باشقا نەرسە ئەمەس. بۇنداق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئاللىقاچان
كونا دۇنياغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل نەزەرىيە بولۇپ قالدى.
شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ جۇڭگو قوشۇنى بۇرۇن ئوتتۇرا

① مول تىكىي - پرۇسسىيىلىك مارشال (1800 — 1891) 19 - ئەسىردە
ئوتكەن ئۇلۇغ سترا تېگىلارنىڭ بىرى - تەرجىماندىن.

ئاسىيادا-تۇرغان جۇڭگو قوشۇنلىرىغا تامامەن ئوخشىمايتتى؛ ئۇ ياۋروپادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈر-گەنلىكى، ئاساسەن جۇڭگونىڭ بوئىشتا غەربنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن تەلتۆكۈس بىرلەشتۈرگەنلىكىدىندۇر.

بەگقۇلى بەگنىڭ تاشكەنتكە قېچىپ كېتىشى بىلەن ئاتىلىق غازى جەمەتىنىڭ قەشقەردىكى ئىشلىرى ئاياغلاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ بىر قىسىم رايونىداقاندىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ روي بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، قوقاند ياكى باشقا جايلاردا جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قانداق ئۇرۇش پىلانلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىدىن قەتئىينەزەر، قوغلۇۋېتىلگەن قوقەنلىك مەنسەپدارلار ئەمدى ھەرگىز بەگقۇلى بەگنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشمايدۇ. كىشىلەر بىر مەزگىل بۇ شاھزادىدىن ناھايىتى چوڭ ئۈمىد كۈتكەنىدى؛ ئەمما جىددىي پەيىتتە ئۇ قېچىپ كېتىپ، ئىش - ھەرىكەتتە بىقارارلىق قىلىپ، ئۇزىنىڭ ئىنسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئىستىقبالى ۋە ئابرويىنى ئورنىغا كەلتۈرۈپ بولغۇسىز دەرىجىدە يوقاتتى. ئەگەر روسىيە كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇرۇنقى قوقەنلىك خانلارنىڭ قەشقەرىيە تارىخىدا ئوينىغان رولىنى يەنە ئوينىماقچى بولۇپ قالسا، ئۇلار تەختكە بەگقۇلى بەگنى قورچاق قىلىپ چىقارماستىن بەلكى ئۇنىڭ كونا رەقىبى بولغان ھېكمەخان تۆرىنى چىقىرىدۇ. ئەگەر كىشىلەر «ھېكمەخان تۆرە بۇزرۇكخانىنىڭ ئوغلى بولغاچقا، ھەقىقەتەن خوجا جەمەتىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ» دەپ قارايدىغان بولسا، شۇنداق قىلىشنى چوقۇم تەشەببۇس قىلغان بولاتتى. ئەمما پاكىت مانا مەن دەپ تۇرۇۋېتىۋ، ياقۇپ بەگنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئۆزىنىڭ ئىستىبدات خاندانلىقىنى بەرپا قىلىش يولىدىكى خام خىياللىرى بەرباد بولدى. بۇنداق خىيالدىن ھېچقانداق ئۈمىد قالمىغانىدى.

XIV باب. ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىدىكى جۇڭگو ئامىلى

تۇڭگانلارنى مەغلۇپ قىلىش ۋە قەشقەرنىنى قايتۇرۇۋېلىش بىلەن جۇڭگو گېنېراللىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋەزىپىسى تېخى ئاخىرلاشمىدى، بۇ غەلىبىلەر گەرچە غايەت زور ۋە مىسلىسىز بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگولۇقلار قىلىشقا تېگىشلىك يەنە نۇرغۇن ئىشلار بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇنىڭ بىلەن بىللە قانائەتلىنىپ قالدى. ئۇلار پادىشاھقا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي تەرىپىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەردى. لېكىن روسىيلىكلەر غۇلجىنى داۋاملىق بېسىپ يېتىۋېرىدىغانلا بولسا، جۇڭگولۇقلار ئاران تىيانشاننىڭ شىمالىي تەرىپىنىلا يېرىمىنلا قايتۇرۇۋالغان ھېسابلىناتتى. بۇنداق ئەنسىزلىك جۇڭگولۇقلارنىڭ غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلىرىگە بىردىنبىر سەۋەب بولالمايتتى، ھەتتا ئاساسلىق سەۋەبمۇ بولالمايتتى. ئىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زېمىنى ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بىر يەر ئىدى. شۇڭا زوزۇڭتاڭ مۇشۇ رايونىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن مۇشۇنداق جاپالىق جازا يۈرۈشى قىلغانىدى. بۇ جازا يۈرۈشى ئەمدى غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ چېگرا ۋەزىرىنىڭ مەقسەتلىرىنىڭ بىرى لى خۇڭچاڭ بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرالىغۇدەك شۆھرەت ۋە تەسىر كۆچىگە ئېرىشىش ئىدى. ئىلى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەركىزى ئىدى. ئىلىنىڭ قولدىن كېتىشى 1862 — 1863 - يىللىرىدىكى تۇڭگانلار — خوجىلار يېغىلىقى بىلەن بۇ يېغىلىقتىن بۇرۇنقى يېغىلىقلارغا زادىلا ئوخشىمايدىغان

ۋەزىيەتنى پەيدا قىلغاندى. ئىلىنىڭ قولدىن كېتىشى جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ يېمىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. ئىلى چەت ـ ئەللىكلەرنىڭ قولىدا بولسىلا، جۇڭگو ھاكىمىيىتىنى پۈتۈنلەي ئەسلىگە كەلدى، دېگىلى بولمايتتى. جۇڭگولۇقلار بۇنى ناھايىتى چوڭقۇر چۈشىنەتتى.

يەنە بىر تەرەپتىن، روسىيە تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىلىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئۇنىماي، ئارقىغا سۈرەپ كېلىۋاتاتتى. بىرىنچىدىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنى مەڭگۈلۈك قايتۇرۇۋالغان ـ ئالمىغانلىقى تېخى جەزمەنلەشمىگەنىدى. جۇڭگونىڭ مالىيە جەھەتتىكى كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېغىر چىقىمىنىڭ ھۆددىسىدىن داۋاملىق چىقىش ـ چىقماسلىقىمۇ بىر گەپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، لى خۇڭچاڭ بىلەن زوزۇڭتاڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىكنىڭ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكى تېخى نامەلۇم ئىدى. زوزۇڭتاڭ مەيلى ئۆزىنىڭ مانجۇ قان سىستېمىسى① غا تەۋە ئىكەنلىكى ئارقىلىق ئارمىيە ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ھەرقانچە ئابرويىغا ئىگە بولسۇن، لى خۇڭچاڭ جان تومۇر ھېسابلىنىدىغان مالىيە ئىشلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرغاچقا، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىنى ھەرقاچان پالەچ قىلىپ قويالايتتى. شۇنىڭدەك رۇسلار بۇرۇن بېيجىڭدا قانداقتۇر بەزىبىر تۈترۇقسىز ۋەدىلەرنى بەرگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر غۇلجا ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك بىر دۆلەت تۇرۇۋېرىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا ئاقسۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ساقلاپ قېلىش جۇڭگو ئۈچۈن جەزمەن تەسكە توختايتتى. بۇرۇن قەشقەرىيە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىۋالغاندا جۇڭگونىڭ دائىم ئىلىدىن ئەسكەر

① ئاپتور بۇ يەردە خاتالىشىپ زوزۇڭتاڭنى مانجۇ دەپ قارىغان ـ خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

چىقىرىپ قەشقەرىمنى قايتا ئىستىلا قىلغىنىدەك، رۇسلارمۇ ئەم-
دى جۇڭگولۇقلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىلىدىن مۇشۇنداق
رولنى ئۆزلىرى خالىغىنىچە ئوينىيالايدىغان بولۇپ قالغاندى.
يىغىپ ئېيتقاندا، رۇسلارنىڭ ئىلىدا تۇرۇۋېلىشى جۇڭگولۇقلارنىڭ
يېقىندا ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبە ئارقىلىق ئالغان پايدىسىنى
پۈتۈنلەي يوققا چىقىراتتى. جۇڭگولۇقلار گەرچە روسىيىنىڭ ستىرا-
تېگىيە جەھەتتىكى پايدىلىق ئورندىن ئەنسىرەشكە تولۇق
ئاساسلىق بولسىمۇ، (ئۇلار، جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆچى ئوتتۇرا ئاسىـ
ياغا قايتىپ بارالىغۇدەك دەرىجىدە كۆچەيسىلا غۇلجىنى ھەر-
قاچان جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىمىز، دەپ ۋەدە بەرگەن)، غۇلجىـ
نى رەسمىي يوسۇندا «مەڭگۈ»لۈك يۇتۇۋالغاندى (كولپاكوۋسكىـ
نىڭ بايانىغا قاراڭ). ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسىنىڭ نەزىرىدە،
ھىلىقى بايانات ھەرگىز رۇسلارنىڭ بېيجىڭ دائىرىلىرىگە بەرگەن
مۇجمەل ۋەدىسى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ غۇلجىدىن كەتمەي
تۇرۇۋالىدىغانلىقىنى تەھقىقلەشتۈرگەن بايانىتى ئىدى. ئەمدى،
رۇسلارمۇ بۇنى بىر چۈشەنگەندەك چۈشىنەتتى. ئەگەر ئۇلار
ئۆزلىرىنىڭ تەنتەنىلىك ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ غۇلجىنى قايتۇرۇپ
بەرگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلاردىن قورقىنـ
لىقتىن ئەمەس، بەلكى باشقا سەۋەبتىن قايتۇرۇپ بەرگەنلىكىگە
غەربىي ۋە شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى ھەرگىز ئىشەندۈرەلمەيدىـ
غانلىقىنى ھېس قىلدى. قوقەنلىكلەر، بۇخارالىقلار، شۇنىڭدەك
قىرغىزلار، قالماقلار ۋە قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ ھەممىسى، رۇسلار
غۇلجىنى ھەرگىز ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلغانلىقتىن ئەمەس، بەلكى
جۇڭگو بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرغانلىقتىن قايـ
تۇرۇپ بەردى، دەپ قارايتتى، روسىيىنىڭ جۇڭگو تەرەپىنىڭ
تەلەپلىرىنى قاندۇرغانلىقىنى ئۇلارنىڭ جۇڭگو بىلەن جەڭ مەيـ
دانىدا تۇتۇشىپ قېلىشنى خالىمىغانلىقى دەپ ئىزاھلايتتى. ئەـ

مەلىيەتتە، رۇسلار غۇلجىنى دەرھال قايتۇرۇپ بەرگەن تەقدىر-
دىمۇ، ئۇ ھەرگىز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلدى دېگەن ئاتاقنى ئالالماي-
تى. شۇنىڭدەك جۇڭگولۇقلار ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش بىلەنلا قانا-
ئەتلىنىدۇ، ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىسىنىڭ ئىلىامى بىلەن تېخى-
مۇ ئىلگىرىلەپ 20 يىل بۇرۇن جۇڭگو تازا زەئىپلەشكەن مەز-
گىلدە روسىيىگە ئۆزى بۇلۇپ بەرگەن ئاردىن رايونىنى قايتۇ-
رۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلمايدۇ، دەپ ھۆددە قىلالمايتتى. روس-
يىنىڭ غۇلجىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشىگە توسالغۇ بولۇۋاتقان
سىياسىي سەۋەبتىن باشقا، يەنە سودا ۋە مالىيە جەھەتتىكى سە-
ۋەبلەرمۇ بار ئىدى. غۇلجا روسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا
يۈكسەك دەرىجىدە گۇللەنگەن ۋە ئاھالىسى قويۇق بىر جايغا
ئايلىنىپلا قالماي، روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زېمىنلىرى
ئىچىدە مالىيە جەھەتتە ئەڭ كۆپ كىرىم بولىدىغان بىر جاي
ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، غۇلجىنىڭ چېگرىسىنىڭ تىيانشانىنىڭ
ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقىمۇ كىشىنى قىزىقتۇراتتى. بۇ چېگرا
كېيىنچە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمى بىلەن بولىدىغان سودىنى
يولغا قويۇشتا سىپالاتىنسكى بىلەن چۆچەك ئارقىلىق ماڭىدىغان
يولدىنمۇ كۆپ پايدىلىق ئىدى. ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىمى، شۇنداق
بولغاندا ھەقىقىي خەۋپتىن ئۇنۇملۇك قۇتۇلغىلى بولاتتى. جۇڭ-
گولۇقلار غۇلجىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتە تىيانشان تاغلىرىنى
بۆسۈپ ئۆتكىلى بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا بۇ جايغا شىمال تەرەپ-
تىكى قارا ئوسۇن (شىخو) ئارقىلىق كىرىشكە توغرا كېلىدىغان-
لىقىنى، مۇنداق قىلغاندا ئۇلارنىڭ ماناس بىلەن قەشقەردىن
ئىبارەت ئىككى يان تەرىپى ۋە قاتناش لىنىيىلىرى پۈتۈنلەي
ئېغىر زەربىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. روسىيىدەك پەن-
تېخنىكىسى يۇقىرى دۈشمەن بىلەن ئېلىشىشتا، ئىنتايىن ئۇستۇن
ئەسكىرىي كۈچ بولماي تۇرۇپ، غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ مۇ-

گەن بولمایدىغان بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئەقلى ـ ھۇشى جايىدا بولغان جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەممىسى چۈشىنەتتى. بۇ يەردە بىز 1871 ـ يىلدىن ھازىرغا قەدەر روسىيىنىڭ غۇلجىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش تارىخىنى قىسقىچە بايان قىلىپ، ئاندىن جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان بەزى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەك يامان بولماس.

1866 ـ يىلى غۇلجىدا مۇستەقىل بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلغان چاغدا، ئوبۇل ئوغلان دېگەن بىر ھۆكۈمران پادىشاھ بولۇپ تىكلەنگەندى. بۇ ھۆكۈمران ئۆتۈپ كەتكەن مۇتىھەم ۋە ھاكاۋۇر تۇڭگان بولسا كېرەك. ئۇ غۇلجا بىلەن بېيجىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامىلەرنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلدى ۋە چوڭ ـ كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە روسىيە بىلەن بىۋاستە قارشىلاشتى. ئۇ بەش يىلغىچە سىرتنىڭ تەسىرىگە بېرىلمەي ئۆز ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ مۇشۇ مەزگىلدە پۇقرالىرىنىڭ روسىيە زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىشىغا سۈكۈت قىلدى، چېگرا سىرتىدىكى قىرغىزلار ـ دىن ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى ھەم روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئۆز زېمىنىغا كىرىشىنى مەنئى قىلدى. ئۇ ياقۇپ بەگ كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوللانغاندەك چارىلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆلىمى ياقۇپ بەگنىڭكىدىن كىچىكرەك بولدى. لېكىن ئۇ چاغلىقلا بىر زالىم پادىشاھ ئىدى. پۇقرالىرى ئۇنىڭ زالىملىقىدىن زار قاقشايتتى. ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى يەتتىش بەش مىڭ قۇل ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ ئاساريىتىدىن قۇتۇلدۇرىدىغان كىشىگە ئىنتىزار ئىدى. ئوبۇل ئوغلان ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىلى سۇلتانلىقى ـ چىدىئەلنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان، تېگىگە ـ تەگمەستىلا يەر بىلەن يەكسان بولۇپ كېتىدىغان بىر دۆلەت ئىدى. ئۇ، بەش يىلغىچە ياكى بەش يىلدەك ۋاقىتقىچە روسىيىنىڭ ئالموتا، ناردىن، سىمىرچىنسكىدا تۇرۇشلۇق

مەمۇرلىرى ئۇنىڭ يوشۇرۇن دۈشمەنلىكىگە سەۋر - تاقەت قىلىپ كەلدى. لېكىن ئىش پەيدىنپەي روشەنلەشكەندە، يەنى ئىلى سۇلتانلىقى چاك - چېكىددىن پارچىلىنىپ كېتىش ھارپىسىدا ياقۇپ بەگ ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ كۆپ قىسمىغا چاڭ سالماقچى بولۇۋېدى، روسلارنىڭ تاقىتىمۇ تۈگىدى. ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ ياكى تۈڭگانلارنىڭ ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىنى ئاۋۋال ئىشغال قىلىۋېلىشىغا يول قويماسلىق قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، غۇلجىغا ئەڭ ئاخىرقى ئولتىماتوم تەرىقىسىدە بىر مەكتۇب ئەۋەتىلدى. ئۇنىڭدا ئوبۇل ئوغلان ئەگەر روسىيە بىلەن جۇڭگو تۈزۈشكەن بەزى شەرتنامىلەرنى ئېتىراپ قىلسا، ئۇنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشىغا ئاخىرقى پۇرسەت بېرىلىدىغانلىقى ئېيتىلغانىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى مۇشۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، ئۇ ئېنىق بىر نېمە دېمەستىن، ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئىشنى ئارقىغا سۈرەپ كەلگەنىدى. ئاخىر موسكۋانىڭ تاقىتى تۈگەپ، سەۋر قاچىسى تاشتى. رۇسلار ئوبۇل ئوغلاننىڭ ھۆكۈمىتىنى بىتچىت قىلىپ، غۇلجىنى يۇتۇپ كېتىش ۋە ئۆزلىرىنىڭ چېگرىسىنى تىيانشانغا قەدەر سوزۇش قارارىغا كەلدى.

1871 - يىل 5 - ئايدا مايور بالتىسكى كىچىك بىر ھەربىي قىسمىنى باشلاپ، ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا پاسىلى بولغان بولغۇچىر دەريا سىدىن ئۆتتى ۋە ئوبۇل ئوغلاننىڭ زېمىنىنىڭ خېلى ئىچكىرىسىگىچە بېسىپ كىردى. ئەمما ئۇنىڭ كۈچى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، قىسقىغىنە بىر مەزگىل رازۋېتكا قىلدى - دە، يەنە روسىيە زېمىنىغا قايتىپ كىرىپ كەتتى. ئالتە ھەپتە ئۆتۈپ كەندىن كېيىن، گېنېرال كولپاكوۋسكى ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتتى - دە، تاكى ئىلىنىڭ مەركىزى غۇلجىغىچە ئىلگىرىلەپ كىردى، بۇ تاجاۋۇزچى قىسمىدا ئاران 1785 ئەسكەر، 65 نەپەر ئوفىتسېر بار ئىدى. ئوبۇل ئوغلاننىڭ

قوشۇنى دەسلەپتە باتۇرلۇق بىلەن ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى. ئەمما روسىيە توپ ۋە مىلتىققا تايىنىپ شىددەت بىلەن ھۇ-جۇم قىلىپ، ئارقا ئارقىدىن غەلىبە قىلدى. 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بۇ ھۆكۈمران روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلىغا كېلىپ تەسلىم بولدى. ئۇ گېنىرال كولپا كوۋسىكىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلغاندا: «مەن ئۆزۈمنىڭ ئىشىنىڭ ھەق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمەن. ئاللا مېنى ساقلايدۇ. بوي سۇندۇرۇلغان ھالەتتىمۇ تەقدىرگە تەن بېرىمەن. ئەگەر بىز گۇناھلىق دەپ قارىلىدىغان بولساق، ھۆكۈمدارنىلا جازاغا تارتىپ، بىگۇناھ پۇقرالىرىمغا كەڭ-چىلىك قىلىشىڭىزنى سورايمەن» دېدى. ئىككىنچى كۈنى روس-سىيە گېنىرالى غۇلجا شەھرىگە كىردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش يەتتە - سەككىزكۈن داۋاملاشتى، قورال تاشلىغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئامان قالدى. ئوبۇل ئوغلاننىڭ قوشۇنى تارقىتىۋېتىلدى. ئۇنىڭ ئۆزى پېنسىيىگە چىقىرىلدى ۋە ئولېردېگەن يەرگە ما-كانلاشتۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ، غۇلجا ياكى ئاخباراتتا «جۇڭ-غارىيە» دېيىلگەن بۇ يەر «مەڭگۈ» يۈتۈۋېتىلدى ۋە روسىيىنىڭ ئۈزىگە قاراشلىق بىر رايون بولۇپ قالدى. روسىيىنىڭ غۇلجىنى ئىشغال قىلىشىغانلىقى شۆبھىسىزكى، يەرلىك خەلق ئۈچۈن پۈ-تۈنلەي ياخشى ئىش ئىدى. پەقەت قۇللۇق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىپ تاشلانغانلىقى ئارقىسىدىلا يەتمىش بەش مىڭ ئادەم جەبىر - زۇلۇمدىن ئازاد قىلىنغانىدى. توختاي دەپ قالغان سودا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بۇ جەمئىيەتنىڭ جانلىق قىسمى گۈللىنىش ۋە ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. روسىيە غۇل-جىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە يىل داۋامىدا، ئاھالىنىڭ ئەخ-لاقى، ماددىي پاراۋانلىقى تەدرىجىي ياخشىلاندى. مۇشۇ مەزگىلدە، بۇ يەرنىڭ نوپۇسى خېلى كۆپەيدى، ئىلى ۋادىسىدىكى ئاھالە ئارىسىدا گۈللەپ - ياشناش، توقچىلىق مەنزىرىسى بارلىققا كەل-

گەندى. روسىيەنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقى پايدا يەتكۈزۈ-
گەنلىكتىن، جۇڭگولۇقلار غۇلجىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىشتا،
پايدىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇنداق پاي-
دىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشىغا ئاڭلىشىمىزچە، ئۇلارنىڭ قەشـ-
قەرىيە ۋە تۇڭگانلار رايونىدا ئۆتكۈزگەن ۋەھشىلىكلىرى بىلەن
يامان ئاتاققا قالغانلىقى سەۋەب بولغان. كىشىلەر ئىەگەر ئازراق
كۈچ سەرپ قىلىپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ كۆر-
مەكچى بولىدىكەن، ئۇ ھالدا «جىڭباۋ گېزىتى» نىمۇ «تاشكەنت
گېزىتى» نى ئوقۇغاندەك ئوقۇپ چىقىدىغان بولسا، بۇنداق
«ۋەھشىلىك»نىڭ كىشىلەر ئالاقزادىلىك ئىچىدە توقۇپ چىققان
ئويدۇرما ئىكەنلىكىنى، يامان غەرەزدىكى كۆزەتچىلەر تارقاتقان
پىتنە - پاسات گەپلەر ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ. ئاز سانىدىكى بىر-
قانچە مىسالدا، جۇڭگولۇقلارنىڭ قىساسچىلىقى ماناس ۋە ئاقسۇ-
دىكىدەك، ھەربىي ئىنتىزامدىن ئېشىپ كەتتى دېيىلگەن تەقدىر-
دىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئايالىلار ۋە بالىلارنى ئۆلتۈرمىگەنلىكى
توغرىلىق بىزدە ئېنىق ئىسپات بار. «تاشكەنت گېزىتى» نىڭ
جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋەھشىلىكى توغرىسىدا كۆچەپ تارقاتقان خەۋەر-
لىرى بىكارغا كەتمىدى. لوندوندا چىقىدىغان بىر گېزىت روسـ-
يە گېزىتلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلارغا بوھتان چاپلىغان توقىلىنىت
خەتلىرىنى ئەنگلىيە كىتابخانلىرىنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن
تەرجىمە قىلدى، ئۇلار «تاشكەنت گېزىتى» دىن نەقىل ئېلىپ
جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىنسانلىق قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىلىكلىرىنى
ئىسپاتلاش ئارقىلىق، روسىيە گېزىتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا
يۈز بەرگەن ۋەھشىلىكلەر توغرىسىدا تارقالغان پىتنە - پاساتلار-
دىن پايدىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارغا قارشى غەزەپ-
نەپرىتىنى قوزغىشىغا يارىدىم بەردى. ئەدەبسىزلىك بولسىمۇ شۇنـ-
داق تەكلىپ بېرىمىزكى، جۇڭگولۇقلارغا ئادىل مۇئامىلە قىلىش

ئۈچۈن، بۇ گېزىت «تاشكەنت گېزىتى» نىڭ ھېلىقى غەزەپلىك ئەنزارىدا خەۋەر قىلىنغان ۋەقەنى بېيىجىڭدا چىقىدىغان «جىڭباۋ گېزىتى»دەك ئېھتىياتچان، جىددىي پوزىتسىيە بىلەن كىتابخانلارغا خەۋەر قىلىشى كېرەك.

بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلىنى قەتئىي قايتۇرۇپ ئالىدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىدۇق. ئۇلارنىڭ رۇسلارنى باش ئەگدۈرۈشى ئاسانغا توختىمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ھەرگىزمۇ بۇنىڭلىق بىلەن ئۈمىدسىزلەنمەيدۇ. ھەرقانچە بولسا، ئۇلار ئىلىنى دىپلوماتىك ئۇسۇل بىلەن قايتۇرۇپ ئېلىشتا پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئۇلار ھازىرقى زامان دىپلوماتىيىدە يول قويۇلىدىغان باشقا ھەممە ئۇسۇللارنى قوللىنىۋېرىدۇ. ئىلگىرى، جۇڭگو مانجۇرىيىدىن بىر تاسما زېمىنىنى رۇسلارغا كېسىپ بەرمەكچى بولۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن، رۇسلار ۋلادىۋوستوك① پورتى بىلەن ئامۇر دەرياسى② بويىدىكى بەزى مۇھىم قورۇللاردا قۇرۇقلۇق قاتنىشىنى يولغا قويۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدىكەن، دېگەن ئىغۋا تارقالغانىدى. لېكىن ئۇ ھېچقانداق مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە ئەمەس! يېقىنقى خەۋەرلەردىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ چۆللۈكتىن باشقا جايلاردا ئوڭۇشلۇققا ئېرىشكەنلىكى ئۇنى شىنمالىي تەرەپتە ئەمدى ئۆزىنى داۋاملىق چەكلەش پوزىتسىيىسىنى قوللانماي، روسىيىلىكلەرنىڭ مۇشۇ ئەتراپقا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، تاقابىل تۇرۇش ئىشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. ھازىر بەزىلەر، روسىيە غۇلجىنى ھازىرقىدەك گۈللەندۈرۈشكە كەتكەن چىقىم بەدىلىگە ھەق تۆلەشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، دېيىشىمەكتە. قارايدىغان بولساق، بۇنىڭدىن ئادىل ئىش يوقتەك تۇرىدۇ. بىزنىڭچە، مۇۋاپىق ساندا ھەق

① خەيىبۇۋېي — خەنزۇچە تەرجىماندىن.
② خېيلۇڭجياڭ دەرياسى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

تۆلەشكە جۇڭگولۇقلارمۇ قارشى چىقماسلىقى مۇمكىن، ئەمما روسيە تەلەپ قىلغان ھەق بەك كۆپ ئىكەن. بىرغۇ ئۇنىڭ ھەقىقىي سانىنى ئاڭلىمىدۇق. ئەمما جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىپىتىشچە، بۇ پۇلنىڭ سانى غەربىي شىمالغا كەتكەن ئۇرۇش خىراجىتىنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ ئېشىپ كېتىدىكەن. شۇنداق بولسا، بۇ پۇل ئىككى مىليون فۇند ستېرلىڭدىن كەم ئەمەس. بۇ، تولىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىك؛ بۇ، روسىيىلىكلەرنىڭ بۇرۇنقى كېلىشىمگە ئەمەل قىلىشنى قەستەن رەت قىلىشتىكى بىر سەۋەبى ئۆزىنىڭ دىپلوماتىك خادىملىرىنىڭ جۇڭگو ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشگە تېپىپ بەرگەن باھانىسى، ئەلۋەتتە. جۇڭگو غۇلجا مەسىلىسىدە روسىيە بىلەن كېلىشىش ئۈچۈن پېتىر بۇركقا بىر ئەلچى ئەۋەتتى، ئەمما ئۇلار تېخى ئىشقا كىرىشمىدى. مەسىلىنىڭ ھەقىقىي ھەل بولۇشى زوزۇڭتاڭ ۋە گېنېرال كائوفمانغا باغلىق، يېقىنقى خەۋەرلەردە ئېيتىلىشىچە، زوزۇڭتاڭ غۇلجىنىڭ قايتۇرۇپ بېرىلىشىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ ھازىر روسىيىنىڭ جاۋابىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. مۇشۇ مەزگىلدە جۇڭگولۇقلار خوتەندە بىر ئاقساقالنىڭ باشچىلىقىدا قوزغالغان كىچىك بىر ماجىراغا دۇچ كەلدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ تەسىر كۈچى تېخى يەركەننىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارمىغاندەك قىلىدۇ، ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنىڭدىن بىرقانچە ھەپتە بۇرۇن، جىددىي ئەسكەر كۆپەيتىپ يىگىرمە مىڭ كىشىلىك يارەمچى قوشۇننى ماناسقا يۆتكەپ بولغانىدى. ئۇلار قالماقلار ئارىسىدىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر قوبۇل قىلىش ئاساسىغا ئىگە. ئۇلارنىڭ چۆچەكتىكى ئورنى زور، ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا كېرەك. ئەگەر غۇلجا مەسىلىسى تۈپەيلىدىن روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولىدىغان بولسا، جۇڭگونىڭ بۇ ئۇرۇشقا يېتەرلىك ئەسكىرىي كۈچى ۋە يېتەرلىك تەييارلىقى

بار ئىدى. ئۇلار روسىيىنىڭ يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تامامەن قىيىن ھالغا چۈشۈرۈپ قويالايتتى. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ چاغدا روسىيىنىڭ غۇلجىدا ئاران بەش مىڭدەك ئەسكىرى بار ئىدى. غۇلجا مەسىلىسى گەرچە ئەنە شۇنداق گەۋدىلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولۇشى بىلەن كېلىپ چىققان ۋە يۈز بەرگەن مەسىلىلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ جىددىي مەسىلىلەرنىڭ بىرسىلا ئىدى. خالاس، ئەگەر روسىيىلىكلەر غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىدىغان بولسا، تېخىمۇ شۇنداق بولاتتى؛ ھالبۇكى، روسىيىلىكلەرنىڭ غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. ئەمما جۇڭگولۇقلار ئۆز رەقىبىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى، ئەگەر مەغلۇپ بولىدىغان بولسا، ئۆزلىرىگە چوقۇم زور زىيان يېتىدىغانلىقىنى بىلەتتى، شۇڭا يېنىكلىك بىلەن ھۇجۇم قوزغىمايتتى. مۇنداق شارائىتتا، غۇلجا مەسىلىسى ھەل قىلىنماي ئۇزاقتىن تاكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقىپ كەتكىچە تاشلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنداق تاجاۋۇزچىلىقنى ئېسىدىن چىقارمايتتى، تېخىمۇ كەچۈرمەيتتى، لېكىن بۇ مەزگىلنىڭ مەيلى قانچىلىك ئۇزۇن بولۇشى ۋە بۇ مەسىلىنىڭ مەيلى قانچىلىك ئۇزاققا سوزۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر، غۇلجا مەسىلىسى داۋاملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەزىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ قېلىۋېرەتتى، بۇ مەسىلە ھەل قىلىنمايدىغان بولسا، روسىيىنىڭ مەنپەئىتىگە داۋاملىق تۈردە زىيانلىق تەسىر كۆرسىتىۋېرەتتى. جۇڭگولۇقلار چۆچەك، قارائوسۇن، ماناس، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەردە داۋاملىق ئىدىكەر تۇرغۇزىدىغان، گەنسۇ ئۆلكىسى ۋە قالماقلار رايونىدىن تەدرىجىي ھالدا ئەسكەر يۆتكەپ ئۆزكۈچىنى ئاشۇرىدىغانلا بولسا، روسىيىنىڭ غۇلجىدىكى ئىشغالىيىتىنى خەۋپلىك ھالغا

چۈشۈرۈپ قويالايتتى. ئەمەلىيەتتە، جۈڭگولۇقلار بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسكارلىقنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغان ئىدى، شۇڭا ئۇلار پۇرسەت كۈتۈپ تۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللىنالايتتى. ئەمما روسىيىنىڭ پەقەت زوزۇڭتاڭنىڭ غەلىبىنى دەپ ئالدىراڭغۇلۇق قىلىشىغا ئۈمىد باغلاشتىن باشقا ئامالى يوق ئىدى. ئەگەر جۈڭگولۇقلار ۋاپاسىز رۇسلار بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشنى رەت قىلىدىغان ۋە «ئەگەر غۇلجىنى قايتۇرۇپ بەرمەيدىغان بولساڭلار، سىلەر بىلەن بولغان سىياسىي ۋە سودا مۇناسىۋەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرمەيمىز» دەپ جاكالايدىغانلا بولسا، رۇسلار مەيلى غۇلجىدا بولسۇن، ياكى نارىندا ۋە ياكى قوقاندا بولسۇن، مەڭگۈ ئامان بولالمايتتى، ھەممىدىن مۇھىم بولغىنى شۇكى، روسىيە غەربىي ئاسىيانى ھازىرقىغا ئوخشاش تەسەررۇپ قىلىدىغانلا بولسا، جۈڭگونىڭ كۈچىنى توسۇشقا مەڭگۈ جۈرئەت قىلالمايتتى، بەلكى شەرقتە ۋلادىۋوستوكتىن ۋە ئامۇر دەريا سىدىن غەربتە غۇلجا ۋە قەشقەرگىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدىغان ئۇرۇشقا غەرق بولۇپ كېتەتتى. شۇڭا غۇلجا مەسىلىنىڭ ھەل بولۇشى ھەرگىز كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك ئاسان ھەل بولىدىغان مەسىلە ئەمەس ئىدى، بۇ جەھەتتە روسىيەمۇ كىشىلەرنىڭ پەرەز قىلىغىنىدەك قاتتىقلىق قىلالمايتتى، جۈڭگومۇ بوش كەلمەيتتى. ئەمما يىغىپ ئېيتقاندا، غۇلجا مەسىلىسى، بىز بايا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، پەقەت جۈڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا مەيدانغا چىقىشى بىلەن پەيدا بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرسىلا ئىدى، خالاس. ئۇتتۇرا ئاسىيادا ئوتتۇرىغا چىقىقان زور مەسىلىلەرنىڭ ئاملى بولغان جۈڭگولۇقلار تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ كۆپ مەسىلىلەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايتتى. ھازىر ئاسىيادىكى ئۇچ چوڭ دۆلەت بىر يەرگە يىغىلدى، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى قانداق بولار؟

ئۆتمۈشتىكى ساۋاقلارنىڭ بارلىق ئەھمىيىتىنى تولۇق بىلـ

گەندىلا، كەلگۈسىدىكى ئىشلارنى دادىللىق بىلەن پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. ئەنگلىيە، روسىيە ۋە جۇڭگۇدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانداق بولۇپ كەلدى؟ بىز كىتابىمىزدا، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرگۈسىز دۈشمەنلىك مەۋجۇتلۇقىنى، ھېچ يولىمىغاندىمۇ ئاسىيادا مۇشۇنداق بولۇۋاتقانلىقىنى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق دۈشمەنلىكنى ھازىرقى ۋاقىتتا بىر قەۋەت ئەدەب - قائىدە ۋە مەدەنىيەت پەردىسى بىلەن بىزەپ قويۇلغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇپ كەلدۇق، بۇ يەردىمۇ شۇنداق قارارلاشتۇرىمىز. بىز بۇ يەردە پەقەت ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگونىڭ، روسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتىنىلا قاراپ چىقماقچىمىز. ئاۋۋال روسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىمىز. بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سودا ۋە سىياسىي جەھەتلەردە دوستلۇق ھەم ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش مۇناسىۋىتى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلماقتا. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلار خېلى ئىناق ئۆتۈپ كەلدى، ئەنگلىيە بولسا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش قىلغاندىن كېيىنلا بىر قانچە دېگىز پېورتلىرىدا ئۆز سودىگەرلىرىنى تۇرغۇزۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. لېكىن روسىيە ئۇنداق چېكىدىن ئاشقان ھەربىكەتلەرنى قوللانماي تۇرۇپمۇ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە غەربىي قىسمىدا ئۆزىنى ياكى سودىگەرلىرىنى خالىغان نەرسىنىڭ ھەممىسىگە ئىگە قىلدى. ئۇ ئامۇر دەريا سىنى پۈتۈنلەي روسىيە دەريا سىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ۋلادىۋوستوك ئارقىلىق سېرىق دېڭىز ۋە ياپون دېڭىزىنى كونترول قىلۋالدى: ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ خالىغا مۇۋاپىق غۇللىرى ئارىسىدىكى ئورنى ۋە غۇلجىدا قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئىككى دەرۋازا ئارقىلىق جۇڭخۇا ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەرقايسى ئاجىز نۇقتىلىرىغىچە بارالايدۇ. ئەمما ئۇ جۇڭگو بىلەن ئىستايىن دوستانە ئۇتۇپ كەلمەكتە. ئۇ ئەڭ كۆپ ئېتىبار بېرىش خاراكتېرىدىكى

بىر قانچە سودا شەرتنامىسىگە ئىگە بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئەڭ كۆپ ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەتلىك ئورنىنى ئىزچىل ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىگە بولغانلىرى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ، ئۇ ئاللىقاچان ئەڭ كۆپ ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەت بولۇپ قالدى. لېكىن جۇڭگولۇقلارمۇ ئەزەلدىنلا شۇنىڭغا سەل قارىمىغان ئىدىكى روسىيە بىلەن ھاسىل قىلىنغان بۇنداق يارىشىش، ئۇنىڭ كەلـ تۈرگەن پايدىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىنتايىن بىر تەرەپلىـ مىلىك ئىدى. روسىيە گەرچە دوستلۇق ۋە ياخشى نىيەتلەر ئۈستىدە نۇرغۇن بايانلارنى چىقارغان بولسىمۇ، جۇڭگولۇقلار بۇنداق قۇرۇق ۋەدىلەردىن زادى قانچىلىك پايدا ئالالىدى؟ ۋەتەنپەرۋەر جۇڭگولۇقلار ئامۇ دەريا سىغا، تاراشلىنىپ كېچىككىنە قالغان مانچۇرىيە زايونىغا قاراپ باقسىلا، رۇسلارنىڭ دوستلۇقـ نىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايدۇ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، روسىيىنىڭ باش قاتۇرۇپ تارانات لاما ① بىلەن ئورناتقان مۇناسىۋىتىگە قاراپ باقسىلا كۇپايە. كولون خەلقىنىڭ رۇسلارنىڭ بۇ مۇھىم شەھەر ئەتراپىدا قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئورنى توغرىسىدىكى پىكرىنى ئاڭلاپ باقسىلا، روسىيىنىڭ دوستلۇقى نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئوچۇق ھەم ئېنىق بىر پىكىرگە كەلمەي قالمايدۇ. شۇڭا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ شىمالدىكى چېگرىسى ئۈستىدە رۇسلار بىلەن كەڭ كۆلەمدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشى بەك زۆرۈر بولۇپ قالغاندى. جۇڭگولۇقلار بۇرۇنقىدەكلا ئاجىزلىق قىلىپ، ئۆز دوستىنىڭ قەدەم تەشرىنىپ قىلغانلىقىغا جاۋاب قايتۇرۇشقا قۇربى يەتمىسە، رۇسلار مۇئامىلىگە ئۇستا بولغاچقا «باي خانىم» لارغا ياخشىچاقلىق قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالالايدۇ ھەم ئۆز مەقسەتلىرىگە تامامەن يېتەلەيدۇ.

① تارانات لاما Taranath — بۇ كىشى دالاي ٧ بىلەن سىياسىي جەھەتتە كېلىشەلمەي تاشقى موڭغۇلىيىگە كېتىپ، ئۇلانباتۇردا ئۆلگەن — خەنزۇچە تەرجىمادىن.

ئەگەر جۇڭگو كۈچىيىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئىتتىپاقدىشىنىڭ خوشامەت - تەكەللۇپلىرىنى رەت قىلىدىغان دەرىجىگە يەتسە، جۇڭگولۇقلارمۇ چوڭ - چوڭ سۆزلىيەلەيدىغان بولىدۇ. بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ ئامۇ دەرياسى رايونىدا يېرىم - يارتا دۈشمەنلىك پوزىتىيىسىنى قوللانغانلىقىنى ئاڭلىدۇق، گەرچە جۇڭگونىڭ تەشۋىشى ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ (بۇنىڭغا روسىيىنىڭ دۈشمەنلىك قىلغانلىقى، مانجۇرىيىدە ۋە خالخا موڭغۇللىرى ئارىسىدا سۈيىقەست پىلانلىغانلىقى سەۋەب بولغان)، ئەمما ئۇ غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندىن كېيىنمۇ رۇسلار ئەگەر بۇ يەرنى قايتۇرۇپ بەرمەي داۋاملىق بېسىپ يېتىۋېرىدىغان بولسا، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇنىڭغا غەزەپلىنىشى تۇرغان گەپ، قىسقىسى، رۇسلار قىرىم ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئامۇر دەرياسى بويىدىكى بەزى ئاساسىي بازىلارنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن بۇيان، جۇڭگو ئۆزىنىڭ شىمال تەرەپتىكى چېگرىسى توغرىلىق گەپ قىلماي كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تېخى تۈگىمىگەن ھەممە تەشۋىشى ئەمدى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرلا نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى. روسىيە بۇ يەردە جۇڭگونىڭ غەلىبىلىك ئىلگىرىلىشىنى قاپ ئوتتۇرىدىن ئۈزۈۋېتىدىغاندەك (ئاز دېگەندىمۇ ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلىدىغاندەك) ئەلپازدا ئىدى. غۇلجا مەسىلىسى قىسمەن دائىرىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر مەسىلە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىسسىق كۆل رايونىدىكىدەك بىر قېتىم كىرىزىس يۈز بەرسىلا روسىيە بىلەن جۇڭگو ئادا - جۇدا بولۇپ كەتكۈدەك دەرىجىدە جىددىي ئەمەسىدى. ھېلىقى دەز بۇرۇندىن تارتىپلا مەۋجۇت ئىدى، روسىيە ھەرقانچە يول قويغان بىلەنمۇ ئۆزىنىڭ جۇڭگولۇقلار ئارىسىدىكى ئىلگىرىكى ياخشى نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمەيتتى. ئۇ مەيلى غۇلجىنى ھازىرلا قايتۇرۇپ بەرسۇن ياكى زورلۇق بىلەن بېسىپ يېتىۋەرسۇن، ئەمدى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى تەلەپ

قىلىشقا ھەققى قالمىغاندى. چۈنكى روسىيە جۈڭگولۇقلارنىڭ ئۆز نەزەرىدىكى قىل سىغمايدىغان ھەققانىي ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىشنى كېچىكتۈرۈپ قويغاندى. ئەگەر روسىيە جۈڭگوغا دەرھال «بىز غۇلجىنى چوقۇم بوشىتىپ بېرىمىز، سىلەردىن پەقەت پۇقرالارنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشنىلا تەلەپ قىلىمىز» دەيدىغان بولسا، ئىككى مەملىكەت بىر ئوبدان يارىشىپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى نىشان ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا روسىيە-جۈڭگو ئىتتىپاقىنى تۈزۈشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بۇ ئىتتىپاق ئەنگلىيىگە چوقۇم قاتتىق خەۋپ يەتكۈزگەن بولاتتى، بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندە ئەنگلىيە بىلەن جۈڭگونىڭ مۇناسىۋىتىگە توختالغاندا بايان قىلىمىز.

ئەما روسىيە دائىرىلىرى بۇنداق ۋەزىيەتنىڭ ئەھمىيىتىنى تولۇق چۈشىنىپ ئالالمىغاندى. ئۇلار غۇلجا مەسىلىسىنى پەقەت قىسقا ۋەقە، جۈڭگولۇقلار بۇ ۋەقەگە ئانچە بەك قىزىقمايدۇ، دەپ قاراپ، جۈڭگولۇقلارنى سەل چاغلىغان، ئۇلار جۈڭگولۇقلارنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئەستايىدىللىقىغا پۈتۈنلەي سەل قاراغان، ئۇلار زوزۇڭتاڭنىڭ تەلەپلىرىگە خوشياقمىغاندەك مۇئامىلە قىلىپ، بۇ گېنېرالنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويغاندى. ھەرقانداق ئەرەپتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سىياسىتى يۈزەكى بولۇپ، ئاقىلانە ئەمەس ئىدى. ئەگەر روسىيىنىڭ بۇرۇن جۈڭگو بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا قوللانغان تاكتىكىسى ۋە دىپلوماتىيە ئۇسۇللىرىنى ئويلاپ باقساق، ئۇلارنىڭ بەكمۇ يۈزەكىلىك ۋە ئەخمىقانىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئەلۋەتتە، غۇلجا مەسىلىسى ھەممە جەھەتتىن ئېنىپ ئېيتقاندا، ئىلگىرىكى ھەممە مەسىلىلەردىن ماھىيەتلىك پەرقلىنىدىغان، بۇ پەردە بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغاچىققان مەسىلە ئىدى، روسىيە ئەمدى بۇرۇنقىدەك ئىلگىرىلەۋەرمەي، ئارقىغا چېكىنىشى كېرەك ئىدى. روسىيە دائىرىلىرى بۇنىڭغا بۇ ئىشنىڭ

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرگە بېرىدىغان تەسىرىنىلا كۆزدە تۇتۇپ قارىدى. ئۇلار غۇلجىنى قايتۇرۇپ بەرسەك، غەربىي تۈركىستاندىكى ھەممە قارشىلىق ئامىللىرى كۈچىيىپ كېتىدۇ، پۈتۈن ئاسىيادىكى ئابرويىمىز چۈشۈپ كېتىدۇ، دەپ قارىدى. مەسىلەن، روسىيىدە چىقىدىغان مۇھىم بىر گېزىتتە، «غۇلجىنى قايتۇرۇپ بەرگەنلىك ــ سىياسىي جەھەتتە ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغانلىق بولىدۇ. ئۇنداق قىلساق، جۇڭگونىڭ ئىناۋىتىنى مىسلىسىز دەرىجىدە ئۆستۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى دۆلىتىمىزنىڭ تەبىئىي چېگرىسىدىن جۇڭگوغا مۇھىم بىر ھەربىي بازىنى بېرىپ قويۇپ، ئۆزىمىزنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى ئورنىمىزنى خاراب قىلىمىز. شۇ ۋەجىدىن غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە بولمايدۇ» دېيىلىگەنىدى. بۇ سۆز رۇسلارنىڭ غۇلجىنى داۋاملىق ئىشغال قىلىپ تۇرۇۋېرىدىغانلىقىنى ئاقلاش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان كۆزقارىشىنىڭ قىسقىچە يەكۈنىدۇر. ئۇلار يەنە جۇڭگولۇقلارنىڭ قانداقتۇر ياۋۇزلۇقلىرى ھەققىدە تارقالغان پىتنە-ئىغۋالاردىن پايدىلىنىپ جۇڭگولۇقلارنى قاغىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۆز تەسەۋۋۇرى بويىچە، جۇڭگولۇقلارنىڭ غۇلجىنى قايتۇرۇۋالغىنىدىن كېيىن يۈز بەرگۈسى ئەھۋالغا سېلىشتۇرۇپ، ئاممىنىڭ ئىدىيىسىدە ئۆزلىرىگە پايدىلىق تەسىر قالدۇرىدىغان بەزى نەرسىلەرنى توقۇپ چىقتى. ئۇلار ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسى ئەھۋالنى يازغاندا، تۇڭگان يېغىلىقىدىن بۇرۇنقى غۇلجىنىڭ گۈللەپ ياشىنىغان ھالىتىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقاردى، ئۇلار ئۆزلىرى 1871-يىلى غۇلجىغا بېسىپ كىرگەن چاغدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقنى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ۋاپاسىزلىقى ۋە تۇزاقسىزلىقىدىن كۆرمەي، جۇڭگولۇقلارغا دۆڭگىدى. ئۇلار جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مۇشۇ بىر ئەسىر جەريانىدا قىلغان نۇرغۇن ياخشىلىقلىرىغا كۆز يۇمدى. ئۇلار بىزدىن، شۇنىڭدەك

مۇشۇ ۋەقەنى كۆزەتكەن ھەممە كۆزەتكۈچىلەردىن ئۆزلىرىگە ئوخ-شاش قاراشتا بولۇشنى ئۈمىد قىلدى. ئەمما تارىخىي ساۋاقلار مانا مەن دەپ ئوپئوچ-ۇق تۇرغان ۋە دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بىر يەكۈن چىقىرىلىپ بولغاندا، ئىش ھەرگىز ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك بولمايتتى. بىز روسىيىنىڭ غۇلجىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەز-گىلدىكى رەھىمدىل سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكىنمۇ ئىنكار قىلمايمىز، بىز بۇنى خۇشال-خۇرام ئېتىراپ قىلىمىز، ئەمما بۇ، جۇڭگولۇق-لارنى ھاقارەتلەشكە، ئۇلارنى ئۆچىغا چىققان ۋەھشىلەر دېيىشكە سەۋەب بولالمايدۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدىن ئالغاندا، بۇلار رۇسلارنىڭ غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىشىنى رەت قىلىشىغا تېخىمۇ سەۋەب بولالمايدۇ. زوزۇڭتاڭنىڭ تەكلىپىنىڭ ياقۇپ بەگگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشتىن بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ئېنىق. روسىيىنىڭ بۇ تەكلىپلەرنى رەت قىلغانلىقى جۇڭگولۇقلارنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويدى، كېيىن بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلغاندا رۇسلارنىڭ ئوچۇق بىر نېمىدىمەي، ئارقىغا سۈرەۋېرىشى جۇڭگو-لۇقلارنىڭ تېخىمۇ ئوغىسىنى قاينىتىۋەتتى. رۇسلار بۇنى سەزگەن ۋە ئەمدى ھەرقانچە دوستانە پوزىتسىيە قوللانغان بىلەنمۇ جۇڭ-گولۇقلارنىڭ رۇسلارنىڭ بۇنداق كىچىك پېئىللىقىنى زادىلا ياق-تۇرمايدىغانلىقىغا ھەقىقىي چۈشەنگەندى. ئەگەر بىز بۇنى ئېتىراپ قىلىدىغان بولساق (بۇنى ئىنكار قىلىشىمۇ ئاسان ئەمەس)، ئۇ ھالدا، غۇلجا مەسىلىسىنى زادى قانداق ھەل قىلىش كېرەك، نۇرغۇن كىشىلەر دەۋاتقان تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئۇسۇلى زادى قانداق ئۇسۇل؟ ئەگەر روسىيە جۇڭگونىڭ ئەمدى يول قويمايدىغان قەتئىي شەرتلىرىگە كۆنەيدىغان بولسا، تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ شۇنىسى ئېنىقكى، مۇسۇلمانلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ماجىرا تۇغدۇرۇشى ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، بەزىلەر بۇ پەرەزنى خوتەنلىك كىچىك بىر ئاقساقالنىڭ

جۇڭگونىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق بىر ھەربىي قىسمىنى يەڭگەن كىچىككىنە غەلىبىسىنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. دۆلەت چېگرىسىنىڭ سىرتىدىكى بىرەر بېقىندى دۆلەتنىڭ دۇشمەنلىك ھەرىكىتىگە ئوخشاش ھېچنېمىگە دال بولالمايدىغان ئىشلار ئارقىلىق جۇڭگولۇقلارنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىش ياكى ئۇلارنى غۇلجا توغرىسىدىكى تەلىپىدىن ۋاز كەچتۈرۈشمۇ چوقۇم ئەمەلگە ئاشمايتتى. خوتەندىكى بىر ئاقساقالنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى پەقەت پۇتۇن ئۇرۇش ئىچىدىكى كىچىككىنە بىر ئىش، ئۇنى شۇ رايون ۋە يەرلىك خەلق ئۈچۈن چوڭ بىر بەختسىزلىك دەپ ھېسابلاش كېرەك. جۇڭگولۇقلار بۇنداق ئىشتىن دەھشەتلىك ھېساب ئالماي قويمايدۇ، غۇلجا مەسىلىسىنى بۇنداق يوللار بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ. ئەنگلىيىلىك كىتابخانلارنىڭمۇ، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىشىش كۈندىن كۈنگە ئاشكارىلىنىۋاتىدۇ، دەپ قارايدىغانلىقى ئېنىق. چېگرىلاردا كىچىك ـ كىچىك پاراكەندىچىلىكلەر يۈز بېرىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر كېلىپ تۇرماقتا. بۇرۇن باسمىچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان روسىيە سودىگەرلىرى ئۆزلىرىگە ھۇجۇم قىلغان باسمىچىلارنىڭ ئىچىدە جۇڭگو ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىكەن دەپ ئېيتقانىدى: بۇنىڭ ئۈستىگە، جۇڭگو گېنېرالىلىرىمۇ ئۇلارنىڭ زېمىننى قانائەتلەنمەرلىك دەرىجىدە تۆلەپ بەرمىدى. روسىيە مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە زوزۇكتاڭغا نارازىلىق بىلدۈرگەندە، زوزۇكتاڭ قوپال جاۋاب بەردى. ئۇرۇش مەزگىلىدە، روسىيە كارۋانلىرى ماناس، قارا ئۇسۇن ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا قىزغىن قارشى ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمدى ئۇنداق قارشى ئېلىنمايدىغان بولدى، جۇڭگولۇقلار ئەمدى رۇسلارغا چېگرىنى تاقايدىغانلىقنى بىلدۈرۈشكە باشلىدى. «تاشكەنت گېزىتى» نىڭ خەۋەر قىلىشىچە، ھازىر غۇلجىدىن جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ ئىشغا

لىيىتىدىكى رايونلارغا بېرىشنى خالايدىغان كارۋانلار كۆپ ئەمەس ئىكەن، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى كونا ئىتتىپاق نۆۋەتتە ئىلگىرى بار بولغان، لېكىن ھازىر بولمىغان نەرسىلەرنى گەرچە ئاستا-ئاستا بولسىمۇ، ھەر ھالدا ئېنىق ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئەھۋال ئەنە شۇنداق روشەن بولسىمۇ، لېكىن غۇلجا مەسىلىسىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىنىڭ قانداق بولۇشىنى پەرەز قىلىش يەنىلا قىيىن، زوزۇڭتاڭنىڭ قولى مەملىكەت ئىچىدىكى دائىرىلەر تەرىپىدىن ئىسكەنجىگە ئېلىنىپ تۇرغاچقا، ئۇ ئەمدى رۇسلارغا ئوچۇقتىن ئوچۇق ھۇجۇم قىلالمايدۇ. مۇشۇ ئىمكانىيەت بىلەن ئۆزىنىڭ ئىشلىرىنىڭ قايىسىدىن ۋاز كېچىشنى ئىختىيارىي تالـ لىۋېلىشنى، ئېھتىمال، ئەمدى ئىمكان بولمىسا كېرەك. شۇنى ئەسته مەھكەم ساقلاش كېرەككى، بېيجىڭدا بىرەر سۈيىقەست پىلانلاش— روسىيىنىڭ ئەڭ يامان ھۈنىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى. روسىيە ئىقتىدارلىق بىرەر ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ زوزۇڭتاڭ بىلەن لى خۇڭـ جاڭنى بىر بىرىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ قويۇشى ۋە لى خۇڭجاڭـ نى كۈشكۈرتۈپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوشۇنلىرىنىڭ تەمىناتى ۋە قوشۇمچە بۇيۇملىرىنى قىسقارتىۋېتىش ئارقىلىق زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنى نابوت قىلدۇرۇۋېتەلەيتتى. بىر ھەرگىز لى خۇڭجاڭنىڭ بۇنداق ۋەتەن ساتقۇچىلۇق شۇملۇقلارنى قىلىشىغا ئىشەنمەيمىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ شۇنداق قىلىدىغان بولسا ناھايىتى زور خەۋپ-خەتەرگە دۇچ كېلىدۇ. ئەگەر ئۇ ئۆزىنىڭ رەقىبىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن چۈشكۈنلىشىپ چەت ئەلـ نىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالىدىغان بولسا، چوقۇم ئۆزىنىڭ خىيالـ نەتكار بېشىغا بالايىئاپەت ياغدۇرغان بولاتتى؛ ئەمما جۇڭگونىڭ ئاساسلىق سىياسەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇنداق بىر بىرىگە ئورا كولايدىغان ئەھۋاللارنىڭ جۇڭگونىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە چوقۇم زىيان يەتكۈزىدىغانلىقىنىمۇ ئىنكار قىلماسلىق لازىم.

غۇلجا مەسىلىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش تولىمۇ قىيىن ئىدى. ئەمما بۇ مەسىلىنى بېيجىڭنىڭ خان ئور-دىسىدا ھەل قىلىش جۇڭغارىيە ۋە تۇركىستاندا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىشقا قارىغاندا كۆپ ئاسانغا چۈشەتتى، ئۇنۇممۇ كۆپ بولاتتى، روسىيە زوزۇكتاڭدىن ئۆزىگە كېلىدىغان خەۋپنى مۇشۇ چارە بىلەن توختىتىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ يېقىندا ئېرىشكەن غەلىبىسىنى بىر يولىلا يوقاتا چىقارماقچى بولۇ-ۋاتاتتى. لېكىن جۇڭگو تەرەپتە بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى جاما-ئەت پىكرى كۆندىن كۈنگە ئۇلغىيىۋاتاتتى، مانجۇ تەبىقىلىرى ئۆز ئادىمى بولغان زوزۇكتاڭنى قوللاش ئۈچۈن گېپىنى بىر قىلىشۋالغاندى، شۇڭا رۇسلارنىڭ ھېلىقى پىلانىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ناتايىن ئىدى. رۇسلار مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تەقدىر-دىمۇ، جۇڭگولۇقلار قەشقەر، ماناس ۋە قارا ئۇسۇندا تۇرۇۋېرىدى-غانلا بولسا، رۇسلارنىڭ غۇلجىنى بېسىپ يېتىشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ھاقارەت، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ قاتناش لىنىيىسىگە كېلىدى-غان تەھدىت دەپ قارايدىغانلىقى ئۈچۈن، غۇلجا مەسىلىسىنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇراتتى.

دېمەك، ئىمكانىيەتلەرنىڭ ھەممىسى رۇسلارنىڭ مۇۋەپپەق-يەت قازىنىشىغا توسالغۇ ئىدى. لى خۇڭچاڭنىڭ ئورنى مىللىي مەنپەئەتنى قوغداۋاتقان، مەسىلەن، تۇركىستاننى قايتىدىن جۇڭ-گونىڭ قوينىغا كىرگۈزۈشكە ئوخشاش ئىشلارنى قىلىۋاتقان ئادەم-لەر بىلەن قارشىلاشالايدىغان دەرىجىدە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. ئەگەر ۋەتەن ساتقۇچىلۇق سىياسەت يۈرگۈزۈلىدىغان بولسا، يۈز بېرىدىغان خەۋپنى ئەڭ كىچىك ھېسابلىغاندىمۇ زوزۇكتاڭ ئۆزىنىڭ كونا چېرىكلىرىنى باشلاپ، پايتەختكە قايتىپ كېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەگەر مەملىكەت ئىچىدە بۇنداق خەۋپ يۈز بەر-مىسە، غۇلجا مەسىلىسىنى زوزۇكتاڭ روسىيىنىڭ قوقەن ۋە غۇلـ-

چىدا تۇرۇشلۇق دائىرىلىرى بىلەن كېڭىشىپ ھەل قىلاتتى. بۇنداق سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىدىن شۇبھىلىنىشكە بولمايدۇ. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى ھەربىي بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارى ۋە كۆچىگە ئىشىنەتتى، ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش تۆھپىلىرىنى پەش قىلىشىپ تەكەببۇرلۇق قىلاتتى. بۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈلگەندە، ئۇلار قىزىرىشىپ قېلىشى، گۇرەنلىرىنى چىقىرىشىپ كېتىشى مۇمكىن، سۆھبەتتە ھەر ئىككى تەرەپ گۇناھنى قارشى تەرەپكە دۆڭگەپ قويۇپ، بىر بىرىنى ئەيىبلەشلىرى مۇمكىن، دېمەك، بۇ سۆھبەتنىڭ ئەقىل-ئىدرەك رىياسەتچىلىكىدە ئۆتىدىغاتلىقىغا كۆز يەتمەيدۇ. ئەگەر ئەھۋال مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغانلا بولسا، غۇلجا مەسىلىسىدىكى سۆھبەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشالماسلىقى، ھەتتا بۇ يىلنىڭ ئاخىرى ياكى كېلەر يىل باش باھاردا، تىيانشان ئېتىكىدە روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىشى مۇمكىن. ناھايەت، زوزۇڭ-تاڭ ئۇزىنىڭ ئاساسىنى دىپلوماتىك ئىپادىلەر بىلەن ئىقابلىغان تەقدىردىمۇ، روسىيە ئەگەر غۇلجىنى بوشتىپ بەرمەيدىغانلا بولسا، قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەسدى. شۇنداق قىلىپ، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپلىرى خۇددى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئاشكارا ئۇرۇش پارتلىغاندەك كېڭىيىپ كېتەتتى. تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئىك مۇھىم بىر تۇقتا ئىدى. روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە ھېسسىياتنىڭ نابۇت بولۇپ كېتىشى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ يەيگە» ئىچىگە روسىيە ئۇچۇن زىيانلىق، ئەنگلىيە ئۇچۇن پايدىلىق يېڭى بىر ئامىلىنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. غۇلجا مەسىلىسىدە يۈز بەرگەن ئىناقسىزلىق ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇنقى كېلىشەلمەسلىكنى كېڭەيتۈۋېتەتتى، نەتىجىدە روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا بۇرۇن بىر مەھەل

ساقلىنىپ كەلگەن بارغول تېغى ئاغزى ۋە كەشمىر ئۇستىدىكى ئورتاق سىياسەتنىڭ ئىستىقبالى تەلتۆكۈس نابۇت بولاتتى. ئەمدى بىر ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇنقى مۇناسىۋەتلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭىباشتىن پەيدا بولغانلىقىنىڭ پۈتۈن ئەھمىيىتىنى، شۇنىڭدەك ئۇچ چوڭ دۆلەتنىڭ قانداق قىلىپ پەيدىنپەي يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ۋە ئاسىيادىكى بىرمۇنچە ئۇششاق دۆلەتلەرنىڭ پەيدىنپەي يوقىتىلغانلىقى ھەم بۇنىڭدىن قانداق نەتىجە كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

خوش، ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگونىڭ بۇرۇنقى ئۆزئارا مۇناسىۋىتى زادى قانداق بولغانىدى؟ بۇ يەردە ئۆزىمىزنىڭ دېگىز ياقىسىدىكى ئورنىمىزنى مۇھاكىمە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى بۇ ئەھۋالىيەتتە تېمىنىڭ سىرتىدىكى مەسىلە؛ جۇڭگونىڭ شەرقىي قىسمىدا مەجبۇر قىلىنغانلىقىمىز سەۋەبىدىن قىلىغان بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشنىمۇ بايان قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئاشۇ بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇش، شەرتنامىلەر ۋە ئۈزلۈكسىز بېرىش ـ كېلىشلەر نەتىجىسىدە، ئىنگلىزلار جۇڭگونىڭ نۇرغۇن چوڭ شەھەرلىرىدە دەسسەپ تۇرۇش ئورنىغا ئىگە بولدى. ئەنگلىيىنىڭ سودىسىمۇ ئاشۇ جايلاردا ئەڭ ئەۋزەل ئورۇنغا ئېرىشتى. ئەمما بىزنىڭ قۇرۇقلۇق چېگرىلار بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋىتىمىز دەل دېگىز ياقىلىرى بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەتنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، بۇ جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىمىز پۈتۈنلەي باشقىچە بىر خىل كۆزقاراشنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۆتكەن ئەسىردە ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ كۆپ قىسمىدا، راستىنى ئېيتساق، بىز جۇڭگونىڭ قوشنىسى ئەمەس ئىدۇق؛ چۈنكى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئارىسىدا ئاتاقتا جۇڭگوغا بەيئەت قىلىپ كەلگەن بىر قاتار يېرىم مۇستەقىل دۆلەتلەر جايلاشقانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە

نېپال، سىككىم، بۇتان، بىرما ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئاسسام شاتى بار ئىدى. بىز لورد گورنىۋاللىس دەۋرىدە جۇڭگونىڭ نوپۇز - ئابرويىنىڭ ھىمالايا تېغىنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارغانلىقىنىڭ ئەھمىيىتىنى تۇنجى قېتىم تونۇپ يەتكەنىدۇق، نېپالدىكى گورکا ھۆكۈمرانلىرى تېچلىقىپەرۋەر تىبەتلىكلەرگە بىرنەچچە قېتىم تاجاۋۇز قىلغان، ئاخىر ئۇلارنىڭ يۇرتىكى شۇ قەدەر يوغىناپ كەتكەنكى، ئۇلار ھەتتا بىر قېتىملىق تاجاۋۇزىدا لىخاساغىچە ئىچكىرىلەپ كىرىپ تالان - تاراج قىلىشقا بېرىپ يەتكەن. شۇ چاغدا ياشىنىپ قالغان پادىشاھ چىيەنلۇڭ جامائەت تۇرمۇشىدىن چېكىنىپ چىقىشنىڭ كويىدا بولۇۋاتاتتى (بىر قانچە يىلدىن كېيىن، ئۇ گويا ئاسىيادىن چىققان چارلىز I دەك، مۇشۇ چارىنى قوللاندى)، ئۇنىڭ ئابرويىغا دەخلى يېتىدىغان بۇنداق خەۋەر يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ ئەلەمدار سەركەردىلىك روھى قايتىدىن قوزغالدى - دە، كاتماندۇلۇق باندىتلارنى چېكىدىن ئاشقان ئۆز بېشىمچىلىق جىنايەتلىرى ئۈچۈن قاتتىق جازالىماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن يەتمىش مىڭ ئەسكەردىن تەركىب تاپقان زور بىر قوشۇن توپلاندى. جۇڭگو گېنېراللىرى جىلۋىڭ تېغى ئاغزىدىن ئۆتۈپ نېپالنىڭ پايتەختىگە يۇرۇش قىلدى. مۇشۇ ئېگىز تاغ ئۈستىدىكى يولدا بىر قېتىم دەھشەتلىك جەڭ بولدى، بۇ جەڭدە جۇڭگو غەلىبە قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا بىر قانچە قېتىملىق جەڭلەردىمۇ جۇڭگو غەلىبە قىلدى، گورکالىقلار ئاخىر سۈلھ تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەربىي يۇرۇشنى توختىتىش نىيىتى يوق ئىدى. لورد گورنىۋاللىس ئوتتۇرىغا چۈشۈپ مادارا قىلغاندىن كېيىنلا ھەر ئىككى تەرەپ مۇرەسسەگە كېلىشتى. نېپال جۇڭگونىڭ خوجىلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھقا ئولپان تاپشۇرۇشقا ماقۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ،

نىپال يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا ئولپانىنى كېچىكتۈرمەي ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ تۇردى. ئەمما يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە ئولپاننى ئارىلاپ ئۇزۇپ قويىدىغان ياكى ۋاقتىدا تاپشۇرمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. جۇڭگولۇقلار لورد گونىۋاللىسنىڭ بۇ ئىشقا ئارىلاشقانلىقىغا يول قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە زورىغا شۇنداق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بىز ئۇلار تالىشىۋاتقان غەنىمەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ قالدۇق.

ئەمما بۇ تېخى بىزدىن ئۆتكەن خاتالىقلارنىڭ ھەممىسى ئەمەس، بىز جۇڭگولىقلارنىڭلا چىشىغا تېگىپ قالماي، بەلكى تىبەت خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ لامالىرىنىمۇ قاتتىق رەنجىتىتۇق. ۋارلىن خاستىگىس يېقىندا جورج بېرگىل ئەپەندى بىلەن كاپىتان تېنا باشچىلىقىدا ئىككى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى زاشى لاما ① نىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتكەن ۋە ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى ئەلچىسى ئارقىلىق تىبەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك يېڭى بىر ۋەزىيەت ھاسىل قىلغانىدى. ئۇ گەدەنكەش بۇتانلىقلارغا قوللانغان سىلىق تاقابىل تۇرۇش چارىسىدىن پايدىلىنىپ، لاماغىمۇ ئاز-تولا ئىنئام بەردى. ئاندىن ئۇنىڭ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ ئارقا-ئارقىدىن يەنە ئىككى ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. گورنىۋاللىس نېپالغا ئەنگلىيىنىڭ مۇھاپىزەت كۈنلۈكىنى ئاچقاندا، بىزنىڭ تىبەت بىلەن تېخى دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىمىز يوق ئىدى. ئەمما بىزنىڭ تىبەت خەلقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز ناھايىتى ياخشى ئىدى. بىزنىڭ لىخاسادا يەرلىك كىشىلەردىن پۇرونجىرگېسىن دېگەن بىر ۋەكىلىمىز بار ئىدى. بىز تىبەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مۇھىم شەھەر ھېسابلانغان رىخازىدا ياخشى ئاتاققا ئىگە ئىدۇق. گورگالىقلار تىبەتكە تاجاۋۇز قىلغاندا، تىبەتلىكلەر

① بەنچەن IV- بەنچەن رىخازىدىكى زاشى لونجۇ ئىبادەتخانىسىنى باشقۇرغانلىقتىن، زاشى لاما دەپمۇ ئاتالغان ـ خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

بۇ ۋەقەنى ھەكۈمىتىمىزگە مەلۇم قىلغان ۋە سۈلىھ قىلىپ، گورگا-
لىقلارنىڭ تاجاۋۇزىنى توختىتىشىمىزنى ئىلتىماس قىلغانىدى، ئۇ-
لارنىڭ قانۇنىي ھىمايىچىسى بولغان جۇڭگولۇقلار بۇ يەردىن
ناھايىتى يىراقتا تۇراتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئادالەتنى قوغدايدى-
غان بىر تۈركۈم قوشۇنى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگۈچىلىك ئارىلىقتا
كۆرۈلىدىغان زىيان ناھايىتى چوڭ بولۇپ كېتەتتى، شۇڭا ئۇلار
مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، ئۆزلىرى ئىزچىل تۈردە ئىنتايىن
ئادىل دوست دەپ ھېسابلاپ كەلگەن ئىنگلىزلاردىن ياردەم
تىلىگەن. ئۇلار ئېنگلىزلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئىلتىماسىغا مۇۋاپىق
ياردەم بېرىدۇ دەپ ئويلىغان ئىدى. گورگالىقلار لىخاساغا يېقىن-
لىشىپ كېلىپ، يالۇزاڭبۇ ۋادىسىدىكى مۇنبەت-مولچىلىق رايوننى
تالان-تاراج قىلغاندا، ئۇلار ئېنگلىزلارنىڭ بىپەرۋا قاراپ تۇر-
غانلىقىنى كۆرۈپ، ئىنتايىن ئەپسۇسلاندى، لېكىن ئۇلارنىڭ
بۇ چاغدىكى ئەپسۇسلىنىشى ۋە ھەيران قېلىشى تېخى ھېچقانچە-
لىك گەپ ئەمەسىدى. ئۇلار بىزنىڭ راستىنلا ئوتتۇرىغا چىقىپ،
باسمىچى گورگالىقلارنى جازالىنىشتىن ساقلاپ قالغانلىقىمىزنى
كۆرگەندە، غەزىپى قىرىق گەز ئۆرلىدى. شۇنداق قىلىپ، بىز
گورگالىقلارنى جازالىنىشتىن قوغداپ قالدۇق، شۇنداقلا جۇڭگو-
لۇقلارنىڭ كاتماندۇدا ئەسكەر تۇرغۇزۇشىنىمۇ توستۇق (بىز ئۇلار-
نى ھەرقاچان قوغلىۋېتەلەيتتۇق)؛ ئەمما بىز تىبەتلىكلەر بىلەن
جۇڭگولۇقلارنى خاپا قىلىپ قويدۇق. ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ، بىزگە
دۈشمەنلىك سىياسىتىنى قوللىنىشىغا تۈرتكە بولدۇق. شۇ قېتىمقى
(1792-يىلدىكى) ئۇرۇشتىن كېيىن، ھىمالايا تېغىدىكى ئېغىزلا
ئۈنۈملۈك تۈردەبىزگە تاقىۋېتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جۇڭ-
گولۇقلار تىبەت ئارقىلىق ئاسىيانىڭ شىمالىغا ئۆتىدىغان يولىنى
ئۈنۈملۈك ھالدا قامال قىلىۋالدى. توماس ماننىڭ ئەپەندى —
ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ باتۇر، ئەڭ ئىقتىدارلىق سەييا ھلىرىدىن بىرسى.

ئۇ 1812 - يىلى تۇرلۇك مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ، تىبەتكە كىرگەن ۋە ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغانىدى. لېكىن بۇ پەقەت ئەنگلىيە سەيياھلىرىنىڭ بۇتانلىقلار ۋە گورکالىق-لارنىڭ بىپەرۋالىقىنى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ دۇشمەنلىكىنى يەڭگەنلىكىگە دائىر بىردىنبىر مىسال، خالاس. تىبەت بۇگۈنگىچە يەنىلا پىچەتلەنگەن ساماۋىي كىتاب بولۇپ تۇرماقتا. شەرتنامىدە گەرچە تىبەتكە كىرىشكە ھەقلىق دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، بۇ يەرنىڭ جەلىپ قىلىش كۈچى شۇنچە زور، ئۇ يەردە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان غەنىمەتلەر شۇنچە كۆپ بولسىمۇ، لېكىن تا ھازىرغىچە تېخى بىرمۇ ئېنگلىز ئۇ يەرگە بارالىغان ئەمەس، بۇنىڭ سەۋەبىنى بىز جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاستىرتتىن دۇشمەنلىك قىلىۋاتقانلىقىدىن شۇنداق بولۇۋاتىدۇ، دەپ قارايمىز.

ئەمدى بىز شەرق تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئۆز تەۋەيىمىزگە قوشۇۋالغان ئاسام شتاتىغا، بىرما، ھەتتا سىيامغا قارىساقمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەرنىڭ رول ئوينىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. بىز يۇنەندىكى دالى ۋىلايىتىنىڭ سۇلتانى پان تاينى ئېتىراپ قىلدۇق؛ بىرما ۋە سىيامنىڭ پادىشاھلىرىنى كۈچىمىزنىڭ بىرىچە ئاشۇرۇپ مۇستەقىل پادىشاھلار دەپ ھېسابلاپ كەلدۇق، ئەمما ئۇ جايلار جۇڭگوغا قارام يەرلەر ئىدى؛ كىشىلەر بىزنى ئاسام شتاتىنىڭ سىرتىدىكى شەنزۇلار ۋە باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى، دەپ ھېسابلىغاندى. بىزنىڭ بۇ قىلىقلىرىمىز بىر ھېسابتا ئېھتىياتچانلىق بولۇشى مۇمكىن، يەنە باشقا سەۋەبلەردىن قارىغاندا، بۇ ھەرىكەت ئېھتىياتچانلىق ئەمەس؛ جۇڭگو بىلەن يارىشىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بىزنىڭ شىمال تەرەپتىكى ۋە شەرق تەرەپتىكى چېگرا رايونلىرىمىزدا ئىجرا قىلىنۋاتقان سىياسەتلەر تولىمۇ ئوسال، بېشىدىن ئايىغىغىچە خاتا. بۇنىڭ نەتىجىسىدە،

ئاز كەم يېرىم ئەسردىن بۇيان جۇڭگولۇقلار بىلەن بەك يىرىك لىشىپ كەلدۇق. بىز ئۇلار بىلەن ياراشقان بولساق بولاتتى، لېكىن يارىشىشنىڭ ئورنىغا ئۇلاردا گۇمان ۋە نەپرەت قوزغاپ قويدۇق. بىز دوستانە قوشنىدارچىلىق بىلەن ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئىدۇق. ئەمما ئىش بۇنىڭ ئەكسىچە بولدى، بىر بىرىمىز بىلەن ئوت بىلەن سۇدەك چىقىشالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتمىگەن بولساقمۇ، ئاز دېگەندە، بىز بىر بىرىمىزدىن يىراق قاچىدىغان قوشنىلارغا ئايلىنىپ قالدۇق. بىزنىڭ جۇڭگولۇقلارغا بولغان ھېسسىياتىمىزنىڭ ھەقىقىي ئاساسىنى مۇنداق بىر پاكىتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: ھىندىستاننىڭ دۆلەت ئىشلىرى سىياسىتىدىكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك مىزاننىڭ ئەڭ باشتىكى ماددىلىرىنىڭ بىرىدە «ئىمكان قەدەر جۇڭگودىن يىراقراق تۇرۇشى لازىم» دېيىلگەن. بۇنداق ئاگاھلاندۇرۇش بۇرۇن ناھايىتى ئەسقاتقان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئۇنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. ھازىر بىزنىڭ ھىندىستان ۋە جۇڭگو توغرىسىدىكى سىياسىتىمىزنى يېڭى ئاساسقا قويىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى. جۇڭگو ھازىر يەنە بىزنىڭ شىمالدىكى پۇتۇن چېگرىمىزغا قىستاپ كەلدى، جۇڭگو ماندالاي ھۆكۈمرانلىرىغا بېسىم ئىشلەتمەكچى بولۇپ، باڭكوكقا بىرنەچچە قېتىم ئەڭ ئاخىرقى ئاگاھلاندۇرۇش خېتى ئەۋەتتى؛ بىز ئۇچۇن ئەمدى ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىنى پۇتۇنلەي بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ تۇرۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگولۇقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئوڭشايدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى. بىزنىڭ گوركالىقلارنى ھىمايە قىلغانلىقىمىز، پەن تەينى ئېتىراپ قىلغانلىقىمىز، جۇڭگولۇقلارنىڭ پىكىرىگە بىپەرۋالىق قىلغانلىقىمىزغا ئوخشاش ئومۇمىي سىياسەت جەھەتتىكى خاتالىقلىرىمىز بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان نۆۋەتتىكى مۇناسىۋىتىمىزنى قاتمالاشتۇرۇپ قويدى. ئاتىلىق غازىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىمىزنى جۇڭگولۇقلار ياقتۇرمايدۇ،

ئەمدى جۇڭگولۇقلارنىڭ يۇنىنده، تىبەتتە بىرگە قوللانغان پوزىت-
سىيىنى، يەنى يوشۇرۇن دۇشمەنلىكنى قەشقەرىيىدىمۇ ئىپادە-
لىندۇ دەپ پەرەز قىلىشىمىز لازىم. شۇڭا، جۇڭگولۇقلار ئىلگىرى
ئەنگلىيىگە تۇتقان دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى روسىيىگە قوللانـ
غان چاغدىمۇ، بىرگە بولغان بۇرۇنقى مۇئامىلىسىنى قىلچىمۇ ئۆز-
گەرتىمىدى. بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۇرتكە بولىدىغان
بىرەر ئىشنى قىلمىدۇق. بىز ئۇلارنىڭ قەشقەرىيىنى قايتۇرۇۋېـ
لىشىغا ھېچقانداق يارىدەم بەرمىدۇق، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەنگـ
لىيە جامائەتچىلىكى جۇڭگولۇقلارنى قوللىمىدى، بەلكى ئۇلارغا
قارشى تۇردى. ئۇلار قەشقەر ۋە يەركەندىكى قورال - ياراق ئامـ
بارلىرىدا ساقلىنىۋاتقان قوراللاردىن ئەنگلىيىنىڭ ياقۇپ بەگ
بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇشكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوست بولغانـ
لىقىنى ئىسپاتلايدىغان نۇرغۇن پاكىتلارنى كۆردى؛ يەنە بىر
تەرەپتىن، جۇڭگولۇقلار روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ھەمكارلىقىدىن
ۋە روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يول قويغانلىقىدىن كۆپ مەنپەئەت
ئالدى. بىز ھەرگىز جۇڭگولۇقلارمۇ روسىيىگە قارشى تۇرۇشتا
ياقۇپ بەگدەك بىزدىن يارىدەم تىلەيدۇ، دەپ ئۆزىمىزنى ئالدا-
ماسلىقىمىز كېرەك. ئۇلار بىزنىڭ يارىدىمىمىزنى ئالماي تۇرۇپمۇ
شەرقىي تۇركىستاننى ئىستىلا قىلدى ــ ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ
مەنىۋى جەھەتتە قارشى تۇرغانلىقىمىزغىمۇ پەرۋا قىلمىدى، ئۇلار
يەنە ئۆزىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ بۇ يەرنى تامامەن ساقلاپ قالالاي-
دۇ. ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ ئەنگلىيە ئارقىلىق روسىيىنى چەكلەش
چارىسىنى ھەرگىز قوللانمايدۇ. ئۇلارنىڭ پۈتۈنلەي مۇستەقىل،
ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىۋاتقانلىقىغا قاراپلا، ئۇلارنى دۆلىتـ
مىزگە چوقۇم دۇشمەنلىك قىلىدۇ دېگىلى بولمايدۇ. بىز ئەگەر
بىرەر تاسادىپىلىق بىلەن ئىشىمىز ئوڭغا تارتىدىغان مەلۇم بىر
دىپلوماتىك چارىنى قوللىنىدىغانلا بولساق، ئۇلارنى ئەنگلىيە

كەرچە ئۇرۇش داۋامىدا ئاداەتنىڭ قايسى تەرەپتە ئىكەنلىكىنى بىلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدىن قانائەتلىنىدىغانلىقىغا ئىشەندۇرگىلى بولىدۇ. ئەمما بىرەر تاسادىپىيلىق بىلەن ئىشنى ئوڭغا تارتقۇزىدىغان دىپلوماتىك چارىنىڭ ئۆزى زادى نېمە؟ بۇ چارىدىن قانداق پايدىلىنىش لازىم؟ بۇ ئىككى مەسىلىگە دادىلىق بىلەن جاۋاب بېرىشكە ئۇرۇنۇشنىڭ ھەر قانداقتىكى تەنتەكلىك بولىدۇ. جۇڭگولۇقلار بىلەن قىلىدىغان مۇئامىلىمىز بىز تېخى تازا چۈشىنىپ يەتمىگەن بىر مىللەت بىلەن قىلىدىغان مۇئامىلە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خۇددى شۇنداق بىر ھۆكۈمەت بىلەنمۇ قىلىدىغان مۇئامىلە بولىدۇكى، بىز بۇ ھۆكۈمەت ئىچرا قىلىۋاتقان سىياسەتنىڭ مۇددىئاسىنى تېخى چۈشەنگىنىمىز يوق ھەم ئۇنىڭغا ئېتىباز بەرگىنىمىزمۇ يوق. شۇڭا ھەرىكىتىمىزدە گەرچە جۇڭگونىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان مەلۇم بىر ئىنگلىزنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسلانغىنىمىزدىمۇ، لېكىن سۇبېيكتىپ جەھەتتە قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان نەرسىلەرنى قولغا كەلتۈرەلمەسلىكىمىز ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن. شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ ئىشنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشىمىزمۇ ياكى پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشىمىزمۇ مۇمكىن. جۇڭگونىڭ قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغانلىقىنى قانداقسىگە رەسمىي ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك؟ زوزۇكتاك ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى قانداق قىلغاندا ئۆزىمىزنىڭ ياقۇپ بەگكە قوللانغان كالتە پەم سىياسىتىمىزدىن قاتتىق پۇشايمان يېگەنلىكىمىزگە، ئۆزىمىزنىڭ قارا قۇرۇمنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى تولۇق ئېتىراپ قىلمىشنى خالايدىغانلىقىمىزغا ئىشەندۇرۇپ، زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشىمىز كېرەك؟ دېگەندەك مەسىلىلەردە ئالدى بىلەن قەتئىي قارارغا كېلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ،

ئەلۋەتتە!

- يەنتەي شەرتنامىسى بىرگە چەكلىك دائىرە ئىچىدىلا ھەرىكەت قىلىش شەرتى بىلەن تىبەتكە ئەلچى ئەۋەتىشىمىزگە ھوقۇق بەرگەندى، بىزغۇ بۇ ئىمتىيازدىن پايدىلانمىدۇق. ئاڭلىشىمىزچە، جۇڭگولۇقلار، بۇ ئىمتىيازنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى، دەپ قارايدىكەن. جۇڭگولۇقلار ماگارىي ئەپەندىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى بىلەن بولغان زىيانىنى تۆلەپ بېرىشتە بىرگە ئاران بىر قېتىم ھەقىقىي يول قويغاندا، ئۇنىڭدىن پايدىلانمىدۇق، بۇ بەلكىم، ئاقىلانىلىقتۇر ياكى ئەخمىقانىلىقتۇر — مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ بىر ئەخمىقانىلىق. بۇ ئىشتىنغۇ پايدىلانمىدۇق، ئۇنداق بولسا قەشقەرىيىدىكى جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ قېشىغا بىرەر ۋەكىلەر ئۆمىكى ئەۋەتسەك قانداق بولار؟ ئەگەر مۇمكىن بولىدىغان بولسا، جۇڭگو دائىرىلىرى لاداقتىن يەركەنگە بارغان ئېنگلىز ئەلچىلىرىگە دوستلۇق قولىنى سۇنىدۇ، دەپ ئەسەۋۋۇر قىلىشقا بولامدۇ - قانداق؟ مۇنداق بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق. ھازىر بۇ رايون ئىنتايىن قالاق بولغاچقا جۇڭگولۇقلار، ئېھتىمال، ئېنگلىز ئەلچىلىرىنىڭ كۆتۈلمىگەن ئىشقا ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمىز دەپ كۆتۈۋېلىشنى رەت قىلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىرقى پەيتتە بۇنداق ئەلچىنىڭ مەقسىتىمۇ تېخى ئېنىق ئەمەس. بىرقانچە يىلدىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ پۈتۈن شەرقىي تۈركىستانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن چاغدا، بۇ يەر بىلەن بولغان سودىنى يەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئۈمىد كۆتكىلى بولار. لېكىن ھازىر بۇ ئىشنى ئۈتتۈرىغا قويۇش تېخى بالدۇرلۇق قىلىدۇ. تەبرىكلەش ئۈچۈنلا ئەلچى ئەۋەتىشمۇ ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى بىز تېخى يېقىنغىچە ياقۇپ بەگ بىلەن يېقىن ئۆتكەن تۇرۇقلۇق، ئەمدى ئۇنى بويىسۇندۇرغانلارنى تەبرىكلەيمىز دېسەك، ئۆزىمىزنى مەسـ

مخره قىلغان بولىمىدۇق؟ ئۇنداق قىلساق، جۇڭگولۇقلار بىزنى شەرقتە يېڭىدىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا چوقۇندى، دەپ ئۆزىچە كۆرەڭلەپ كېتىدۇ. بىز جۇڭگولۇقلار بىلەن يارىشىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادا قانداق ھەرىكەت قوللانمايلۇق، چوقۇم ئەستايىدىل بولۇشىمىز، ئىشتىن بۇرۇن ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلىنىپ كۆرۈشىمىز، ئەھۋالنى ئۈجۈر - بۇجۇرىغىچە ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىم. بىزدىن ھەرقانداق بىر سەۋەنلىك كېتىپ قالىدىغان بولسا، ئۇلار بىلەن بولغۇسى ياخشى مۇناسىۋىتىمىزنى ئەجەللىك زىيانغا ئۇچرىتىمىز. شۇڭا ھازىرچە جىم تۇرۇشىمىز لازىم. «ئۇخلاۋاتقان ئادەمنى ئويغاتما!» دېگەن سۆز بىزگە دەستۇر بولۇپ قالسۇن. دېمەك، مەلۇم بىر پايدىلىق ئەھۋالنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشىمىز لازىم. شۇ چاغدىلا جۇڭگو بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا قەدەم تاشلىيالايمىز.

لېكىن بىزنىڭ قولىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادا بوغۇچلىنىپ قالغىنى بىلەن، بېيجىڭدا بوغۇچلىنىپ قالمىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىمەكچى بولساق، چوقۇم ئۇلارنىڭ تىيانشان ئەترا-پىدىكى ئۇلۇغ غەلىبىلىرىنى تەبرىكلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن، بەلكىم، بەزى پايدىلىق نەتىجىلەر چىقىپ قالار. بىزنىڭ ھەم يېڭى قوشنىمىز، ھەم كونا قوشنىمىز بولغان جۇڭگولۇقلار بىلەن دوستانە كەلدى - باردى قىلىش ئارزۇيىمىز ئۇلارنىڭ قىزغىن ئالقىشلىشىغا مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىز پۈكۈپ بىز بىلەن ياراشمايدۇ؛ ئەمما ئۇلار رۇسلار بىلەن ئازارلىشىپ قالغاندا، بىز بىلەنمۇ ئازارلىشىدۇ، دەپ قاراش ئەقىلگە سىغمايدۇ. بىز تەنتەكلىك قىلمىساقلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر تارماق قوشۇننى يېڭىپتۈمىش دېگەن ھېلىقى يېرىم مۇستەقىل خوتەن ئاقساقىلى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىمىز دەپ، جۇڭ

ولۇقلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويمىساقلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ غۇلجا مەسىلىسى تۈپەيلىدىن بىز تەرەپكە ئېغىشى تۇرغان گەپ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەرىيە ھۆكۈمرانى بىلەن سۆھبەت ئۆتۈكۈزگەندە شۇنى ئەسته ساقلاش زۆرۈركى، سودا - سېتىقتىن كېلىدىغان پايدىغۇ مۇھىم، لېكىن سىياسىي پايدا ئۇنىڭدىنمۇ چەكسىز مۇھىم. قىسقىسى بىزنىڭ ياقۇپ بەگگە ھامىيلىق قىلىشىمىزدىن مەقسەت پەقەت كانىگىرا①نىڭ چېيى ئۈچۈن بازار ئېچىپ بېرىشتىنلا ئىبارەت؛ ئەمما بىزنىڭ سودا جەھەتتە ئېرىشكەن بۇ كىچىككىنە ئەرزىمەس پايدىمىز بىزنىڭ ئاتىلىق غازىنى ئېتىراپ قىلىپ قويۇپ، سىياسىي جەھەتتە تارتقان زىيىنىمىزنى مەڭگۈ قاپلىيالمايدۇ. بىز جۇڭگولۇقلار بىلەن كۆرۈشكەندە، قەشقەر ۋە يەركەندىكى ئاقكۆڭۈل پۇقرانى چاي ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئىمتىيازلارنى نىجات يۇلتۇزى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويساق، ھەرگىزمۇ بولمايدۇ. بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ تۇرغان جۇڭگو بىلەن دوستانە بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىشتۇر. ئۇلار غۇلجىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى ئېرىشمەكچى بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېرىشىدۇ - دە، روسىيىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان كېڭەيمىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇشتا چوقۇم بىزگە مايىل بولىدۇ ۋە بىز تەرەپتە تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيىنىڭ يارىشىشىدىن كېلىدىغان مەنپەئەتتۇر. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە خاراكتېرى جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما ۋاقتى يېتىپ كەلگەندە ئۇنۇم بېرىدىغان بەزى مەنپەئەتلەرمۇ بار. ئافغانىستان مەسىلىسى تۇرغۇن جەھەتلەردە غۇلجا بىلەن ئالاقىدار بولغان مەسىلە. ھازىر بۇ ئىشنى ھەل قىلىش توغرىسىدىكى سادالار بارغانسېرى كۈچىيىپ

① ھىندىستاننىڭ پەنجاپ رايونىدىكى تاغلىق رايون — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

كېتىۋاتىدۇ. بىز ئەگەر ئۆزىمىزنىڭ كابۇلدىكى ئورنىمىزنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىمەيدىغان بولساق، بۇ ئىشنى نۆۋەتتىكى كرىزىس ئارقىلىق ھەل قىلىش قىيىن.

بۇ ئىككى مەسىلىدە روسىيىنىڭ قارا نىيىتى تۇرتكە بولۇپ بېرىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە روسىيە خەۋپ - خەتىرى ئىمكان قەدەر ئاز، ئۇنۇمى ئىمكان قەدەر چوڭ بولىدىغان چارىلەرنى ئىشقا سېلىپ كەلدى. روسىيە قايسى بىر مەسىلىدە بولسۇن، قورال كۈچى ئىشلىتىشتىن خالى بولغىلى بولسىلا، ئىمكان قەدەر قورال كۈچى ئىشلەتمىدى. ئەمما بۇ ئىككى چارىگە مەلۇم چەك قويدى، ئەھۋال مۇشۇ چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئۇ ھالدا روسىيىنىڭ ئىززەت نەپسى ۋە ئەمەلىي مەنپەئىتى روسىيىنىڭ ئۆزىنى داۋاملىق نىقابلاپ، بىتەرەپ بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمايتتى. بۇ ئىككى مەسىلە بىرلا ۋاقىتتا ھەل قىلىنىۋاتاتتى. ئافغانىستان مەسىلىسىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىمالى ھېچ بولمىغاندىمۇ غۇلجا مەسىلىسىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزەتتى. ئەگەر روسىيە شىر ئەلنى① ساقلاپ قالىمەن دەپ ئۇرۇش قىلماقچى بولىدىكەن، كېسىپ ئېيتالايمىزكى، زوزۇكتاك ئارمىيىسى ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ، گېنېرال كولپاكوۋسكى ئالمۇتىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ، يا ئەسكەرلىرى كۈچىگە تايىنىپ قىلچىمۇ ئەھمىيىتى يوق ئۇرۇشنى قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر روسىيە شىرئەلنى قوغداش ئۈچۈن ئافغانىستانغا ئۈچۈقتىن - ئۈچۈق ئارىلىشىدىغان بولسا، غۇلجىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشى شەرت، بولمىسا روسىيە يان تەرەپتىن قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچرايدۇ. جۇڭگولۇقلار بۇنداق پۇرسەتنى ھەرگىزمۇ قولدىن بەرمەيدۇ. شۇڭا ھازىرقى ئىلىدىكى ۋەقەمۇ، كابۇلدىكى ۋەقەمۇ روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زومىگەرلىك ئورنىنىڭ تىكلىنىشىگە ياكى بىۋاسىتە

① شىر ئەلىخان — ئافغانىستاندا ئۆتكەن ئەمىرلەرنىڭ بىرى — تەرجىماندىن.

یاکی ۋاستىلىك تەھدىت سېلىۋاتىدۇ. ئەنگلىيە ئافغانىستانىنى
یاکی ئېھتىمالغا یېقىنراقى ئافغانىستاننىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال
قىلىۋالسا، روسىيىنىڭ غەربىي تۈركىستانىدىكى نوپۇزى ئېغىر
دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ. جۇڭگو ئەگەر غۇلجىنى ئىشغال قىلسا،
روسىيىنىڭ ئالمۇتا، نارىن، شۇنىڭدەك قىرغىزلار ئارىسىدىكى ئور-
نىغا تەھلىكە يېتىدۇ. ئەگەر بۇ كۆز قاراشلارغا قوشۇلىدىغان
بولساق، ئۇ ھالدا روسىيە بۇ ئىككى مەسىلىدە يا قورال كۈچى
ئىشلىتىدۇ، يا ھەممىسىدە قورال كۈچى ئىشلەتمەسمۇ، ئۆزى
ھەممىدىن مۇھىم دەپ قارىغان مەسىلىدە قورال كۈچى ئىشلىتىدۇ،
دەپ پەرەز قىلىشقا بولامدۇ - يوق؟ ئەمما بىز بۇ مەسىلىنى
كوچىلاۋەرمىسەكمۇ بولار. جۇڭگولۇقلار ئۇتتۇرا ئاسىيادا خۇددى
بۇنىڭدىن بىرقانچە ئاي ئىلگىرى ياقۇپ بەگ ۋە تۇڭگانلار ھۇر-
پىيىشىپ تۇرغىنىدەك، ھازىر روسىيە بىلەن ھۇرپىيىشىپ تۇرماقتا.
جۇڭگو قوشۇنلىرى ئۇرۇش تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولدى،
ئۇلارنىڭ ئادىمى كۈندىن- كۈنگە كۆپەيمەكتە. تەييارلىقىمۇ
كۈندىن - كۈنگە مۇكەممەللەشمەكتە. ئۇلارنىڭ گېنىرال-
لىرى جۇڭگو قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ كەينى - كەينىدىن
غەلىبە قىلىپ كەلگەن ھېلىقى بىرقانچە گېنىرالار، ئۇلارنىڭ
قوشۇنىنىڭ تەركىبىدىكى ئەسكەرلەر ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇشنى بې-
شىدىن كەچۈرگەن كونا چېرىكلەر. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئىش-
لىرىنى ھەققانىي ئىش دەپ ھېسابلايدۇ، بىزمۇ ئۇلارنىڭ قارا-
شىنى توغرا ئەمەس، دەپ ئېيتالمايمىز، رۇسلار مەيلى ئەسكىرىي
كۈچ جەھەتتىن، یاکی ھەققانىيەت جەھەتتىن بولسۇن، ئۇلار-
دەك ئىشەنچىگە ئىگە ئەمەس. ئۇلارنىڭ قوغداۋاتقىنى یامان،
چوقۇم مەغلۇپ بولىدىغان ئىش بولمىسمۇ، ئەمما ئۇلار جۇڭگو-
لۇقلارنىڭكىدەك قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە ئەمەس. رۇسلارنىڭ غۇلجىنى
ئىشغال قىلىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان چاكىنى تولدۇرۇشتا، زادى

قورال كۈچى ئىشلىتەمدۇ ياكى ئەپلىك دىپلوماتىك چارە قوللىنامدۇ، ھازىرچە بۇ ھەقتە بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يۈز بېرىش ئالدىدا تۇرغان ۋەقەلەر، شەكىللىنىۋاتقان ئەنگلىيە-جۇڭگو ئىتتىپاقىنىڭ ئىستىقبالى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئەڭ پايدىلىق، ئەلۋەتتە. ئەمما ئىنگلىزلار جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ يەردە ئوتتۇرىغا چىقىشىنى «ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىدىكى پايدىلىق ئامىل» دەيدىغان قاراشقا كېلىشتىن بۇرۇن، بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز مىسلىسىز دەرىجىدە مۇستەھكەم، دوستانە ئاساسقا ئورنىتىلىشى لازىم. بىز بۇنى قىلىشقا قادىرمىز. روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا كۈندىن. كۈنگە كېڭىمىۋاتقان چاك بىزنىڭ ۋەزىپىمىزنى بىرمۇنچە ئاسانلاشتۇرۇپ بەردى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، روسىيە غۇلجا مەسىلىسىنىڭ ھەرگىزمۇ كىچىك مەسىلە ئەمەسلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ بۇ مەسىلە بىلەن چېتىلمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ. ئەنگلىيىمۇ روسىيە بىلەن ئۇزۇن مۇددەت كۈچ سىنىشىش جەريانىدا غۇلجا مەسىلىسىنىڭ ئەڭ پايدىلىق ئەھۋاللارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۆزى ئۈچۈن مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە پايدىلىق رول ئوينايدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسىدا جىددىي ۋەزىيەت شەكىللەنگەن چاغدا، كابۇللۇق ئەمىرنى جازالاش ئۈستىدە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلىنىۋاتقان چېغىمىزدا، روسىيە ئۆز ئورنىنىڭ جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ دىققەت ـ نەزەرىنى چوقۇم يەنە بىر تەرەپكە قاراتمىسا بولمايدىغانلىقىنى سەزگەنىدى. ئۇلارنىڭ جۇڭگولۇقلار تەلەپ قىلغان نەرسىگە ماقۇل دېگۈسى كەلمەيدۇ، لېكىن ئۇنى رەت قىلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ؛ جۇڭگولۇقلار روسىيە تاكى باشقا بىر ئورۇندا قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ قالغۇچە كۈتۈپ تۇرالايدۇ. جۇڭگولۇقلار

غۇلجىنى كېلەر يىلنىڭ ئاخىرى ياكى ئۇنىڭغىمۇ قالماي تىنچ يول بىلەن ياكى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋالىدۇ دېسەك، ھەرگىزمۇ قارىسىغا ھۆكۈم قىلغان بولمايمىز. شۇ چاغدا ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ كۈچلۈك دۆلەتنىڭ ئىككىسى ئاسىيانىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىتتىپاق تۈزىدۇ. بۇ ئىتتىپاق ئالدىدا، ئۈچىنچى دۆلەت قوينىڭ قوزىسىدەك باش ئېگىپ، تەقدىرگە تەن بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇ كۈنلەر يېتىپ كەلگەندە، بۇرۇنقى ساۋاقلىرىمىزنى تەلتۆكۈس، ئۆز ۋاقتىدا قوبۇل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

قوشۇمچە:

لوپنۇرنىڭ ئورنى

1877 - 1876 - يىللىرى، پولكوۋنىك پىرژىۋالسكى لوپنۇرنى تەكشۈردى. تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى بۇ يىل ئەتىياز مەخسۇس سان قىلىپ، دوكتۇر بېتتىلمان رىداكتورلۇقىدىكى «خەۋەر» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى. مەن پولكوۋنىك پىرژىۋالسكىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسەن سىزىلغان لوپنۇرنىڭ خەرىتىسىنى كىتابىمغا قوشۇمچە قىلىپ كىرگۈزدۇم ①. بۇ باتۇر سەييياھ لوپنۇرنى قارا ئۇسۇن كۆلى دەپ قارىغانىكەن. ئۇنىڭ بۇ نۇقتىئىينەزەرىگە تاكى مۇشۇ خەرىتە سىزىلغانغا قەدەر ھېچكىم غەيرى پىكىردە بولمىغانىدى. 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، بۇ نۇقتىئىينەزەردىن شۈبھىلىنىدىغان تۆۋەندىكىدەك كۈچلۈك ئاساسلار ئېلان قىلىنغاندا، مەن بۇ خەرىتىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە ئۈلگۈرەلمەي قالدىم.

تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆز 1878 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14-

① ئەسلى كىتابتىكى خەرىتە تەرجىمە قىلىنمىدى ۋە كىرگۈزۈلمىدى — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

كۈنى «ئافىنا ئىبادەتخانىسى» ژۇرنىلىنىڭ مۇقەددىمىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدا بارون فىرىناند. فون. رىچىتخوۋېن پولكوۋنىك پىرژىۋالىسكى تەكشۈرگەن بىرنەچچە كۆل توغرىسىدا ئۆزىنىڭ گۇمانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان:

«قارىغاندا، رۇس ساياھەتچىسى پىرژىۋالىسكى بېقىندا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسمىدا قىلغان مەشھۇر ساياھىتىدە، لوپنۇرنى ھەرگىز ئۆزى داۋراڭ سالغاندەك تەكشۈرمىگەن بولسا كېرەك. ھازىرقى زامان سېلىشتۇرما جۇغراپىيەشۇناسلاردىن بىرى بولغان بارون فىرىدىناند فون. رىچىتخوۋېن ئالاھىدە جۇڭگو مەنبەلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بۇ قېتىمقى ساياھەت دوكلاتىنى تەھقىقلەپ چىقتى؛ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۇ مۇنۇلارنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردىكى، لوپنۇرنىڭ ھەقىقىي ئورنى پىرژىۋالىسكى كۆرگەن قارا ئۇسۇن كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مەلۇم بىر جايدا بولۇپ، تارىم دەرياسىنىڭ شەرقىي تارمىقى بۇ كۆلگە قۇيۇلىدىغاندەك قىلىدۇ. قىسقىسى، بۇنىڭدىن تارىم دەرياسىنىڭ سۈيى جەنۇبقا قاراپ داۋاملىق ئاققاندا تېمە ئۈچۈن ئازىيىپ كېتىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن؛ بۇ نۇقتا مەزكۇر رۇس ساياھەتچىسىنىڭ خاتىرىسىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئوقۇغان كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىماي قالمايدۇ. بۇ يەردە بىز سەھىپىمىزنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلىدىن فون. رىچىتخوۋېن ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلارنىڭ ھەممىسىنى تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز. ئەمما مۇھىمراق بولغانلىرى مۇنۇلار: پىرژىۋالىسكى تەكشۈرگەن كۆل تاتلىق سۇلۇق كۆل. ھالبۇكى، لوپنۇر كۆلى قەدىمدىن بۇيان تۇزلۇق كۆل دەپ نام ئالغان؛ روبىت، شاۋ، فورسېت ۋە ئۇنىڭدىن باشقا نوپۇزلۇق ئەربابلارنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، لوپنۇر شۇ رايوندىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە تونۇشلۇق ئىكەن. ئەمما پىرژىۋالىسكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ھېلىقى

كۆلنى مۇشۇ نام بىلەن ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلىمىغان؛ فون. رىچىتخوۋېن تەرىپىدىن قايتا ـ قايتا ئىسپاتلانغان جۇڭگو خەرىتىلىرىدە لوپنۇر شەرقىي شىمال تەرەپكىرەك سىزىلغان ھەمدە پىرژىۋالسكى تاپقان كۆلنىڭ ئورنىدىكى ئىككى كۆل قاس (khas)— ئوم دەپ ئاتالغان. «قاس» سۆزى موڭغۇلچە «قاشتېشى» دېگەنلىك بولىدۇ. قاشتېشى ـــ خوتەننىڭ مەشھۇر يەرلىك مەھسۇلاتى. ئوتتۇرا ئەسىردە جۇڭگو سودىگەرلىرى قاشتېشى بار يەرلەرگە مۇشۇ ئىككى كۆلدىن ئۆتۈپ بارغان. يەنە بىر مۇھىم ئاساسقا، بىز بايا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تارىم دەرياسىنىڭ ئېغىزىدىن قۇيۇلىدىغان سۇ پاكىت بولىدۇ. فون. رىچىتخوۋېننىڭ تەسەۋۋۇرىدا، تارىم دەرياسى ئۆزىنىڭ ئېقىنىنى ئۆزگەرتكەن، تارىم دەرياسى ئەمدى. بۇرۇنقىدەك شەرققە قاراپ ئاقماستىن، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ قاراپ ئاقىدۇ، دەپ پەرەز قىلىنغان. دېمەك، بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. سانت پېتىربۇرگدىن يېقىندا كەلگەن تېلېگىراممىدىن قارىغاندا، پىرژىۋالسكى ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتماقچى ئىكەن. ئۇ ئەمدى مۇشۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشى مۇمكىن. ئۇ روسىيىنىڭ چېگرا قورۇلى بولغان زايسانغا بېرىپ، ئاندىن ئۇ يەردىن بارىكۆل ۋە قۇمۇل ئارقىلىق تىبەتكە كىرمەكچىكەن».

«ھالبۇكى، ئۇ ئۆتكىلى بولمايدىغان توسالغۇلارغا ئۇچرىمىغان تەقدىردىمۇ، جەزمەن چوڭ ـ چوڭ توسالغۇلارغا ئۇچرايدۇ، چۈنكى ھىندىستاندىن كەلگەن شەخسىي خەۋەرلەردىن ئۇقۇشىمىزچە، تىبەتكە ۋەكىل ئەۋەتىش ئىشى تولۇق ئويلاشماستىنلا، ‹يەنتەي شەرتنامىسى›دا ئېلان قىلىۋېتىلگەچكە، تىبەتنىڭ ھەرقايسى يول ۋە تاغ ئېغىزلىرىدا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلىرى ياۋروپالىق ساياھەتچىلەرنىڭ تىبەتكە ھەرقانداق باھانە بىلەن كىرىشىگە قەتئىي رۇخسەت قىلماسلىق توغرىسىدا ئەڭ قاتتىق پەرمان

تاپشۇرۇۋالغان.»

بارون فىردىناند. فون. رىچىتخوۋېننىڭ نۇقتىئىينەزەرلىرى «ئا-فىنا ئىبادەتخانىسى» ژۇرنىلىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك نوپۇز ئىـگىسىنىڭ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشكەنلىكتىن، كىشىنى قايىل قىلىشى تۇر-غان گەپ. بىز ئۇنىڭ نۇقتىئىينەزەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرگىنىمىزدىن كېيىن پىرژىۋالسكىنىڭ ئۆز بايانىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تونۇش-تۇرۇپ ئۆتسەك، ئاندىن ئادىل ئىش قىلغان بولىـمىز. 1878 - يىل 5 - ئايدىكى «جۇغراپىيە ژۇرنىلى» ئۇنىڭ دوكـلاتىنى تو-لۇق باسقان، بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن بەزى - سۆزلەر ئۇنىڭ تەرجىمىسىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى:

«تەكشۈرۈش ئۆمىكى كىچىكرەك قارا بوران كـۆلىدىن 15 رۇس چاقىرىمى يىراقلىقتىكى جايدىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، چار-قىلىق كەنتىگە يېتىپ كەلدى. بۇ كەنت بـۇنىڭدىن تەخـمىنەن 30 يىل ئىلگىرى خوتەندىن كەلگەن مەھبۇسلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانىكەن. ھازىر ئۇ يەردە يەنە پادىـشاھـلىق يەر تېرىيدىـغان 114 ئادەم بار ئىكەن ... چارقىلىق كەنتىدىن ئىككى كۈنـلۈك يىراق يەردە ئىككى شەھەرنىڭ خارابىسى بار ئىكەن. بىر-سى ئوتقۇش شەھىرى (ئۆتمۈشتە ئۆتكەن ئوتقۇش دېگەن بىر ھۆ-كۈمراننىڭ نامى بىلەن ئاتالغان)، يەنە بىرسى ۋاششەرى دېيىلـدىكەن. لوپنۇرنىڭ (قارا ئۇسۇن) يېنىدىلا كونا شەھەر دەپ ئاتـلىدىغان ئۈچىنچى بىر شەھەرنىڭ خارابىـسى بار ئىكەن. پىرژىـۋالسكى باشقىلاردىن، 1861 - ۋە 1862 - يىللىرى، چاقماقـلىق مىلتىق بىلەن قوراللانـغان 160 — 170 تەك رۇس (ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاياللار، باللارمۇ بار ئىكـەن)نىڭ ئات - ئۇلاقلىرى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى جايلاردا ۋە چارقىلىق كەنـتىدە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ يەردە ئۇزاق تۇر-مايلا تۇرپان ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانـ

كەن ... بىز ئەمدى تەكشۈرۈش ئۈمىكى 2 — ئاينىك باشلىرىدا يېتىپ كەلگەن لوپنۇر (قارا ئۇسۇن) نى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، تارىم دەريا سىنىڭ ئاۋۋال كىچىكرەك بىر كۆلگە (30—35 رۇس چاقىرىمى ئۇزۇنلۇقتا، 10 — 12 رۇس چاقىرىمى كەڭلىكتە كېلىدىغان كۆل) — قارا بوران كۆلگە قۇيۇلىدىغانلىقىنى، چەرچەن دەريا سىنىڭمۇ مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدىغانلىقىنى، قارا بوران كۆلى بىلەن لوپنۇر كۆلىنىڭ كۆپىنچە يەرلىرىدە قومۇش ئۆسىدىغانلىقىنى، دەريا سۈيى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسى ئارقىلىق ئېقىپ ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. يەرلىك كىشىلەر تارىم دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى لوپنۇر دەپ ئاتايدىكەن. ھېلىقى چوڭراق كۆلنى چىغ كۆل ياكى قارا ئۇسۇن دەپ ئاتايدىكەن. تۇخۇم شەكلىدىكى بۇ كۆل ياكى توغرىسىنى ئېيتساق، بۇ سانلىق غەربىي جەنۇبقا ۋە شەرقىي شىمالغا قاراپ سوزۇلغان.

«بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى، تەخمىنەن 90—100 رۇس چاقىرىم، كەڭلىكى 20 رۇس چاقىرىم كېلىدىكەن. بۇ ماتېرىيال يەرلىك كىشىلەردىن ئېلىنغان. چۈنكى پىرژېۋالسكى كۆلنىڭ جەنۇبىي چېتى بىلەن غەربىي چېتىنىلا تەكشۈرگەن، ئۇ قېيىققا ئولتۇرۇپ كۆلنىڭ يېرىمىغىچە بارغانىدا، سۇ بارغانسېرى تېيىزلاپ كەتكەچكە ۋە تۆت ئەتراپى بۆك قومۇشلۇق بولغاچقا، كۆلنىڭ نېرىسىغا ئۆتەلمىگەن. بۇ كۆلنىڭ سۈيى سۈپسۈزۈك ھەم تاتلىق كەن. كۆلنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن تۈزلۈق كۆلچەكلەر بولسىمۇ، بۇ تۈزلۈق كۆلچەكلەرنىڭ سىرتىدا كۆلنىڭ قېشى بىلەن تەپتەكشى بولغان، يۇلغۇنلۇق قۇرۇقلۇقمۇ بار ئىكەن. بۇ قۇرۇقلۇق بۇرۇن كۆلنىڭ قېشى بولغان بولۇشى ئېھتىمال؛ بۇ پەرەز يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى، ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، بۇنىڭدىن 30 يىل ئىلگىرى بۇ كۆل خېلى چوڭقۇر ئىكەن.»

ناھايىتى ئېنىقكى، لوپنۇرنىڭ ھەقىقىي ئورنىنى يەنىلا زاما-

ئىۋى تەكشۈرۈش ئارقىلىق تەكشۈرۈپ تېپىش كېرەك، ئەما بىزمۇ «ئافىنا ئىبادەتخانىسى» ژۇرنىلىدا بايان قىلىنغىنىدەك، پولكوۋنىك پىرژىۋالسكى قارا ئۇسۇن كۆلى دېگەن كۆل زادىلا لوپنۇر كۆلى ئەمەس دەپ قارايمىز. ئەپسۇسكى، كىتابىمىزدا بېرىلگەن قوشۇمچە خەرىتىنىڭ مۇشۇ يېرى خاتا بولغان.

كىشىلەر شۇنىڭغا ئىشىنىشكە ھەقلىقكى، لوپنۇرنى جۇڭگو خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن ئورنىدىن تېپىش مۇمكىن. جۇڭگو خەرىسىدە كۆرسىتىلگەن قاس ــ ئوم دېگەن بۇ ئىككى كۆلنىڭ ھەقىقىي ئورنى ئۇ خەرىتىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ؛ قاس ــ ئوم كۆللىرى دەل پىرژىۋالسكى تەرىپىدىن قارا ئۇسۇن ۋە قارا بوران كۆللىرى دېيىلگەن ئىككى كۆلنىڭ ئۆزى.

ئەگەر بىز پىرژىۋالسكى تىلغا ئالغان ھېلىقى رۇس كۆچمەنلىرى توغرىسىدا بىر خاتىرە دەپتەرگە ياكى باشقا خاتىرىگە ئىگە بولغان بولساق، بەكمۇ ياخشى بولاتتى؛ مۇشۇ رۇسلار «ئىلى شەرىتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىنكى تىنچ يىللار بىلەن تۇڭگان يېغىلىقى ئارىلىقىدىكى مەزگىللەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇشۇ كىشى ئۇقماس زېمىنغا كىرىۋالغان بولسا كېرەك. ئۇلار ئىۋرۇمچىگە قايتىپ كېتىۋاتقاندا، بەلكىم ئۆزلىرىنىڭ لوپنۇرنىڭ سىرىنى ئاچقانلىقىنى بىلمەي قالغان بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىتاب خانلار شۇنى ئېسىدە تۇتۇشى كېرەككى، بۇ كىتابنىڭ قوشۇمچە خەرىتىسىدە لوپنۇرنىڭ ئورنى ھەقىقەتەن شەرقىي شىمالدا (تەخمىنەن $\frac{3}{4}$ گىرادۇس) دەپ كۆرسىتىلگەن. كىتابنىڭ قوشۇمچە خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن كۆل پولكوۋنىك پىرژىۋالسكى تاپقان

قارا ئۇسۇن ياكى چىغ كۆلىدۇر.

يېقىنقى خەۋەرلەردە ئېيتىلىشىچە، پولكوۋنىك پىرژىۋالسكىلوپ-نۇر كۆلىنىڭ ئورنى تۇغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ ئەسلى قارىشىدا چىڭ تۇرغان ھەمدە بۇندىن كېيىنكى (10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن كېيىن) بىرقانچە ھەپتە ئىچىدە ئېلان قىلىش ئۈچۈن بىر پار-چە جاۋاب خەت تەييارلىغانمىش.

جۇڭگو - روسىيە شەرتنامىسى (ئىلى تارباغاتاي سودا نىزامى)①

1851 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، شيەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى. روسىيە كالىندارى بويىچە 1851- يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى. ئىلى.

ئۇلۇغ چىڭ ئىمپېراتۇرلۇقى ئىلى قاتارلىق جايلارنى ئومۇمىي باشقۇرغۇچى جياڭجۈنى، مۇشاۋۇر ئامبىلى؛

روسىيىنىڭ ئەلچىسى؛

بىز ھەرقايسى تەرەپلەر ئىلى رايونىدا، ئىلى ۋە تارباغاتايدىن ئىبارەت ئىككى جايدا سودا - سېتىق قىلىش ۋەجىدىن باش قوشۇپ كېڭەش ئۆتكۈزدۇق ۋە تۆۋەندىكى نىزامنامىنى تۈزۈپ چىقتۇق:

---

① بۇ — مەزكۇر شەرتنامىنىڭ خەنزۇچە كونا تەرجىمىسى. «جۇڭگو بىلەن چەتئەللەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شەرتنامىلەر توپلىمى»غا قاراڭ. ۋاڭ تېيا تۈزگەن. سەنلىيەن كىتابخانىسى 1955 - يىل نەشرى. بىرىنچى قىسىم. 78 - بەت. ۋاڭ تېيانىڭ بەرگەن ئىزاھىدا مۇنداق دېيىلگەن:

مەزكۇر نىزام «شيەنفېڭ شەرتنامىلىرى»نىڭ بىرىنچى جىلد 91 — 19 - بەتلىرىدە، رۇسچە ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىسى «رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى؛ روسىيە — جۇڭگو شەرتنامىلىرى توپلىمى» نىڭ 96 — 102 بەتلىرىدە مانجۇچى مەزكۇر كىتابنىڭ 103—109 - بەتلىرىدە؛

مەزكۇر شەرتنامىنىڭ مانجۇچە ۋە رۇسچىلا بولۇپ خەنزۇچىسى يوق، «شيەنفېڭ شەرتنامىلىرى» گە كىرگۈزۈلگىنى — خەنزۇچە تەرجىمىسى مەزكۇر نىزامنامىنىڭ ئالماشتۇرۇپ تەستقلانغان ۋاقتى تېپىلمىدى.

مەزكۇر كىتابنىڭ ئىنگلىزچىسىدە تەستقلانغان ۋاقتى ھەققىدە «1851.....- يىل 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تەستقلاندى» دېيىلگەن — خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ھەر ئىككى تەرەپ شۇنىڭغا كېلىشتۇقكى، سودا - سېتىق باشلانغاندىن كېيىن، ئۆز تەۋەسىدىكىلەرگە خاتىرجەم سودا قىلىش، ئىناق ئۆتۈش ھەققىدە يازلىق چۈشۈرىدۇ.

— ئىككى دۆلەت سودىگەرلىرى سودا - سېتىق قىلىشقاندا، مال باھاسىنى گەرچە ئۆزلىرى بەلگىلىسىمۇ، بۇنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار تەيىنلىمەي بولمايدۇ، شۇ ۋەجىدىن، جۇڭگو تەرەپ ئىلى تىجارەت باشقارمىسىدىن ئادەم تەيىنلەيدۇ. روسىيە تەرەپ سودىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس كونسۇل بەلگىلەيدۇ؛ ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز سودىگەرلىرىنىڭ ئىشىنى ئادىللىق بىلەن بېجىرىدۇ.

— ،سودىنى يولغا قويۇشتا ئىككى دۆلەتنىڭ ئىناقلىقى مەقسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ بىر - بىرىدىن باج ئالمايدۇ.

— سودا - سېتىق قىلىش ئۈچۈن كەلگەن رۇس سودىگەرلىرى ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، جۇڭگونىڭ ئىلىدىكى بۇلغۇجىر قاراۋۇلخانىسى، تارباغاتاينىڭ ئۇجان قاراۋۇلخانىسىغا بېرىپ، قاراۋۇلخانا باشلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ پاسپورتىنى كۆرسىتىشى شەرت. قاراۋۇلخانا باشلىقى ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ۋە ماللىرىنى ئېنىقلاپ، يۇقىرىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، يولبويى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىش ئۈچۈن ئۇلارغا ئەسكەر قوشىدۇ. ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە چاتاق سالمايدۇ.

— كەلگەن - بارغان رۇس سودىگەرلىرى يول ئۈستىدىكى قاراۋۇلخانىلاردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ غەمخورلۇقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، بەلگىلەنگەن قاراۋۇلخانا ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتۈشى شەرت.

— رۇس سودىگەرلىرى ئەگەر جۇڭگونىڭ ئىلىدىكى بۇلغۇجىر قاراۋۇلخانىسى بىلەن تارباغاتايدىكى ئۇجان قاراۋۇلخانىلىرىدىن باشقا يەر بىلەن مېڭىپ، باسمىچىلار تەرىپىدىن تالانسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئىگە بولمايدۇ. سودىگەرلەر قاراۋۇلخانىغا كەل

گەندە ۋە سارايلارغا چۈشكەندە، ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى، ئۆزلىرى ساقلىشى، ئۆزىگە پەخەس بولۇشى، ئات ـ ئۇلاقلىرىنى تـوقـايـدا باققاندا، ئۆزلىرى جەۋەر ئېلىشى، مۇبادا يوقىلىپ كەتسە، جۈڭگو ئەمەلدارلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىشى شەرت. يۇتكەن مالنى ئىككى تەرەپ ئەمەلدارلىرى بىرلىكتە تىنتىدۇ. ئەگەر جۈڭگو پۇقراللىرىنىڭ هويلىسىدىن چىقىپ قالسا، ئوغرىلىغان كىشى دەرھال قولغا ئېلىنىدۇ، هەمدە زاڭ مال ئۆز مىقدارى بويىچە ئىگىسىگە تولۇق قايتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلگەندىن تاشقىرى، ئوغرىلىغان كىشى قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ.

ـ ئىككى دۆلەت سودىگەرلىرى ئارىسىدا ئۇششاق ـ چۈششەك دەۋا ئىشلىرى يۈز بەرسە، ئىككى تەرەپنىڭ سودا باشقۇرغۇچىسى ئەمەلدارلىرى سۈرۈشتۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. مۇبادا خۇن دىلوسى يۈز بەرسە، چاكتۇ شەرتنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

ـ هەر يىلى سودا ـ سېتىق قىلىش ئۈچۈن كېلىدىغان رۇس سودىگەرلىرى قاراۋۇلخانىدىن چوكانتال مەۋسۇمىدىن كېيىن ئۆتىدۇ، چىللە كىرگەندىن كېيىن توختايدۇ. بەلگىلەنگەن سۈرۈك ئىچىدە ماللىرىنى سېتىپ بولالمىغان سودىگەرلەرنىڭ ئۆز مېلىنى سېتىپ بولغىچە شۇ جايدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئۇلار مېلىنى سېتىپ بولغاندا، روسىيە سودا ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قايتىدۇ. مېلى، ئات ـ تۆگىلىرى 20 ئۇلاغقا توشمىغانلارنىڭ قاتنىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. كونسۇل خادىملار ياكى سودىگەرلەر هادىسىگە ئۇچراپ قالسا، مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ قاراۋۇلخانىدىن ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ، هەرقايسى قاراۋۇلخانىلاردىكى ئەمەلدار چېرىكلەرنى تولا ئاۋارە قىلماسلىق ئۈچۈن، هەر ئايدا چېگرىدىن ئىككى قېتىملا چىقىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ.

ـ رۇس سودىگەرلىرى كارۋان سارايلىرىدا تۇرماقچى بولسا،

ئۇلارنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشى روسىيىنىڭ سودا باشقۇرۇش ئەمەل ـ دارلىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ؛ ئىككى دۆلەتنىڭ سودىگەر ـ لىرى مال ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئۆزلىرى قىلىدۇ. ئەگەر رۇس سودىگەرلىرى بازارغا چىقماقچى بولسا، روسىيىنىڭ سودا باشقۇر ـ غۇچى ـ ئەمەلدارلىرى پاسپورت بەرگەندىن كېيىنلا چىقالايدۇ. ئۆز ئىختىيارىچە سىرتقا چىقىشقا بولمايدۇ. مۇبادا سىرتتا پاسپورتسىز يۈرگەنلەر سېزىلسە، روسىيىنىڭ سودا باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرى ـ نىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ.

ـ ھەر ئىككى تەرەپ قاچقان باسمىچىلارغا باشپاناللىق بەر ـ مەسلىكى، ئۇلارنى قاتتىق سۈرۈشتۈرۈپ تۇتۇپ، قارشى تەرەپنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشى لازىم.

ـ رۇس سودىگەرلىرى مىنىپ كەلگەن ئات ـ تۆگىلىرىنى ئىلى دەرياسى بويىدىكى يەلگىلەنگەن توقايدا ئۆزلىرى مەسئۇل بولۇپ بېقىشى، زىرائەتلەرنى، گۆرۇستانلىقلارنى دەسسەتمەسلىكى كېرەك. مۇبادا خىلاپلىق قىلغۇچىلار كۆرۈلسە، روسىيىنىڭ سودا باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ.

ـ ئىككى دۆلەت سودىگەرلىرىنىڭ ئۆزئارا نېسىيە قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. مۇبادا كېلىشمىگەن ئەمەل قىلماي نېسىيە قىلىپ، پۇلنى ۋاقتىدا ئالماي ئەمەلدارلارغا ئەرز قىلسا سورالماي ـ مايدۇ.

ـ رۇس سودىگەرلىرى سودا قىلىشقا، مال ساقلاشقا ۋە يېتىپ ـ قوپۇشقا ئۆي سارايى سالماقچى، يەنى ئىلى، تاربىغاتاي ـ لاردا سودا ـ سارايلىرى سالماقچى بولسا، جۇڭگو تەرەپ جاي كۆرسىتىپ بەرگەندىن كېيىنلا، رۇس سودىگەرلىرى ئۆزلىرى سالىدۇ.

ـ رۇس سودىگەرلىرى رۇسلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بويىچە

ئۆزلىرى تۇرغان ئۆيلەردە بۇتقا چوقۇنسا بولىدۇ. رۇس سودىگەرلىرى ئىلى ۋە تارباغاتايلاردا كېسىل بولۇپ قېلىپ ئۆلۈپ كەتسە، دەپنە قىلىش ئۈچۈن ئىلى ياكى تارباغاتايىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى بىكار يەرلەردىن جاي كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

— رۇس سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلگەن قويلاردىن ھەر ئون تۇياقتىن ئىككى تۇياقنى ھۆكۈمەت سېتىۋالىدۇ. ھەر بىر تۇياق قوي ئۈچۈن بىر توپ رەخت بېرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ماللارنىڭ باھاسىنى سودا سارىيىدا ئىككى دۆلەت سودىگەرلىرى ئۆزلىرى توختىتىدۇ، ھۆكۈمەت بۇنىڭغا ئارىلاشمايدۇ.

— ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە ئىشلار يۈز بېرىپ قېلىپ، خەت ئالاقە ماڭدۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، جۇڭگو تەرەپ جۇڭگونىڭ ئىلى جياڭجۈنىگە قاراشلىق گازارما ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ تامغىسىنى ئىشلىتىدۇ. روسىيە تەرەپ روسىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىنى باشقۇرغۇچى ۋەزىرىگە قاراشلىق گازارما ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ تامغىسىنى ئىشلىتىدۇ.

— مۇشۇ قېتىمقى كېڭەشتە ھاسىل قىلىنغان نىزام تۇغرىلىق ھەر ئىككى تەرەپ ھۆججەت ئالماشتۇرىدۇ. جۇڭگو تەرەپ مانجۇ يېزىقىدا تۆت نۇسخا كۆچۈرۈپ ئىلى جياڭجۈنىنىڭ تامغىسىنى يېسىدۇ؛ روسىيە تەرەپ رۇسچە يېزىقتا تۆت نۇسخا كۆچۈرۈپ، روسىيە ئەلچىسىنىڭ تامغىسىنى باسىدۇ. جۇڭگونىڭ ئىلى جياڭجۈن يامۇلى ۋە روسىيە ئەلچىسىنىڭ مەكتۇب ئەمەل قىلىپ ئىجرا قىلىشى ئۈچۈن، ھەرقايسىسى بىر نۇسخىدىن ساقلىغانلىرىدىن سىرت، قالغان ئىككى نۇسخىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا قازام ئەلمەر مەھكىمىسى ۋە سىناتقا يوللىنىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا تامغا ياسىغاندىن كېيىن، ئالماشتۇرۇپ بىر نۇسخىدىن ساقلايدۇ.

يۇقىرىدىكىلەر جۇڭگونىڭ ئىلى جياڭجۈنى ۋە مۇشاۋۇر تامىلى بىلەن روسىيە ئەلچىسىنىڭ بىرلىكتە كېڭىشىپ تۈزۈشكەن

نىزامى. ھەرقايسىلىرى ئۆز ئىمزالىرىنى قويۇپ، تامغا باسقاندىن كېيىن، يېنىدا ساقلايدۇ.

(ئىمزا)①

ساپىيور پولكى پولكوۋنىكى كۇۋالىۋىكى

يى شەن

بايىنتاي

① ھۇججەت ئاخىرىدىكى ئىمزالار مۇشۇ كىتابنىڭ ئىنگلىزچىسىدە بار. ئەمما «جۇڭگو بىلىن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى كونا شەرتنامىلەر توپلىمى»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە يوق-خەنزۇچە تەرجىماندىن.

ئەنگلىيە - كەشمىر كېلىشمى

ئەنگلىيىنىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن جام ۋە كەشمىر شتات بېگى، ھىندىستاننىڭ گۆھەر ئوردىنىلىق ئۇلۇغ لوردى لونبىرسىنگ، ئۇنىڭ ۋارىسى ۋە ئىزباسارى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم گىراف مىياۋۇ، مونكىلۇۋېر ۋىكۇندمىياۋ، بارون ناس، لورد سانت. پاترىك، كېڭەش پالاتاسىنىڭ مۇشاۋۇرى ئۇنۋانىدىكى ھىندىستان ۋالىيى رىچارد. سوسىۋېر. بوك جانابلىرىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى توماس. دوگلاس. فورسېت بىر تەرەپ، كەشمىر شتات بېگى لونبىرسىنگ ئۆزى بىر تەرەپ بولۇپ، بىرلىكتە ئىمزا قويغاندىن كېيىنلا كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

ئالىي كېلىشىم تۈزۈشكەن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ۋە ئىككى تەرەپ پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن، ھەر ئىككى تەرەپ شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولىدىغان سودىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ۋە بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشكە ھازىرقىدىنمۇ كۆپرەك ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش لازىم، دەپ ھېسابلىدى، مۇشۇ مەقسەتكە ئاساسەن، بىز تۆۋەندىكى ماددىلارنى بىردەك ماقۇل كۆردۇق:

بىرىنچى پاراگراف

شتات بېگىنىڭ ماقۇل كۆرۈشى بىلەن، ئەنگلىيىگە قاراشلىق لاھۇردىن شتات بېگىنىڭ زېمنى ئارقىلىق يەركەن ئاقساقىلىنىڭ زېمىنىغا بارىدىغان سودا يولىنى، جۈملىدىن چانچىلمان ئويمانلىقى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولنى ئۆلچەشكە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئادەم تەيىنلەيدۇ. شتات بېگى ئۆز ئەمەلدارلىرىدىن بىر كىشىنى ئۆلچىگۈچىلەرگە قوشىدۇ، ھەم ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئىچىدە ئۇلارغا ھەممە جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ. ھەرقايسى لىنىيىلەر ئۆل-

چىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن، خەرىتىگە چۈشۈرۈلىدۇ ھەمدە سىلىش-
تۈرۈلۈپ خاتالىقى تۈزىتىلگەندىن كېيىن، بىر نۇسخىسى شتات
بېگىگە تاپشۇرۇلىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف

يۇقىرىدا دېيىلگەن تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەش ئىشلىرى ئاخىر-
لاشقاندىن كېيىن، ئومۇمدىن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈر-
كىستان بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا چانچىلىپ
مان ئويمانلىقىدىن ئۆتىدىغان ھەرقانداق بىر لىنىيىنى ئەڭ مۇۋا-
پىق دەپ ئېلان قىلغاندا، شتات بېگى بۇ يوللارنى ئۈزۈن مۇد-
دەت قاتناپىدىغان چوڭ يول دەپ ئېلان قىلىدۇ ۋە ساياھەتچىلەر،
سودىگەرلەر ئۈچۈن مەڭگۈ ئېچىپ بېرىدۇ.

ئۈچىنچى پاراگراف

شتات بېگىنىڭ زېمىنىدىن ئۆتىدىغان بۇ يولنىڭ ھەر بىر
قىسمىنى باشقۇرۇش ۋە ئاسراش ئۈچۈن، ئىككىنچى تارماقتا با-
يان قىلىنغان چوڭ يولنىڭ قاتناش قائىدىلىرىنى تۈزۈپ چىقىش
ۋە بۇنىڭدىن كېيىن كېڭىشىپ تۈزۈلىدىغان تۈرلۈك قائىدىلەرنى
يولغا قويۇش ئۈچۈن، شۇنىڭدەك مۇشۇ يولدا يۈك تۇشۇغۇچىلار،
سودىگەر، ساياھەتچىلەر ۋە باشقىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالار مەيلى
ماجىرا تېرىغان بىر تەرەپ ياكى ھەرئىككى تەرەپ ئەنگلىيە ھۆ-
كۈمىتىنىڭ پۇقراسى بولسۇن، ياكى ھەرقانداق بىر چەت ئەل پۇق-
راسى بولسۇن)نى كېلىشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، ھەر يىلى ئىك-
كى نەپەر مەخسۇس خادىم تەيىنلىنىدۇ، ئۇنىڭ بىرى ئەنگلىيە
ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلىنىدۇ، يەنە بىرى شتات بېگى تەرە-

پىدىن تەيىنلىنىدۇ. بۇ مەخسۇس خادىملار ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەز-
گىلىدە بۇرۇن تۈزۈلگەن قائىدىلەر ۋە ئەنىگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن
شتات بېگى بۇنىڭدىن كېيىن بىرلىكتە تۈزىدىغان قائىدىلەر بو-
يىچە ئۆز ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ.

تۆتىنچى پاراگراف

مەخسۇس خادىملارغا قاراشلىق رايون چوڭ يولنىڭ ئىككى
تەرىپى چېگرا قىلىپ ئايرىلىدۇ، بۇ رايوننىڭ ئېڭ چوڭ كەڭلىكى
ئىككى كوس① بولىدۇ، بەزى ئوچاستىكىلارنى ھىسابقا ئالمىغان-
دا، مەخسۇس خادىملار زۆرۈر تاپسا، ئۇنىڭدىنمۇ كەڭرەك پەرنى
يايلاق قىلىپ ئىشلەتسە بولىدۇ. مەخسۇس خادىملار مۇشۇ ئەڭ
چوڭ كەڭلىكتىكى دائىرىنى، جۈملىدىن يايلاقنى ئۆزىگە قاراش-
لىق ئەڭ مۇۋاپىق دائىرە قىلىپ بەلگىلەيدۇ، بىرىنچى پاراگراف
بويىچە تەيىنلەنگەن يەر ئۆلچىگۈچىلەر مۇشۇ بويىچە چېگرا لىنىيە-
سىنى بەلگىلەپ خەرىتىگە چۈشۈرىدۇ، لېكىن مەخسۇس خادىم-
لارغا قاراشلىق رايونلار مۇشۇ ئاساستا ئايرىلغان چېگرىدىن ئې-
شىپ كەتمەسلىكى كېرەك. مۇشۇ چېگرا ئىچىدىكى زېمىنمۇ بۇرۇنـ-
قىدەكلا شتات بېگىنىڭ مۇستەقىل ئىگىلىكىدە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن
بىللە مۇشۇ كېلىشىمنىڭ ھەرقايسى پاراگرافلىرى بويىچە، شتات
بېگى بۇ زېمىنغا خۇددى ئۆزىنىڭ باشقا زېمىنىغا ئوخشاشلا تولۇق
ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ. ئۇنىڭ زېمىن ئىگىلىك ھوقۇقىغا
مەخسۇس خادىملار ھېچقانداق ئۇسۇل بىلەن دەخلى تەرۇز قى-
لالمايدۇ.

---

① كوس (KoSS) — ئۆزۈدلۇق ئۆلچىمى، بىركوس تەخمىنەن ئىككى ئىنگلىز مىـ
لىغا تەڭ. — خەنزۇچە تەرجىمانىدىن.

بەشىنچى پاراگراف

شتات بېگى مەخسۇس خادىملارنىڭ قارارلىرىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ۋە ئۇچىنچى پاراگراف بويىچە تۈزۈلگەن قائىدىلەرنى بۇزىدىغان ياكى ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ئەھۋاللارنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىمكان قەدەر يارەدەم بېرىشكە قوشۇلدى.

ئالتىنچى پاراگراف

شتات بېگى، مەيلى ئەنگلىيە پۇقراسى ياكى شتات بېگىنىڭ پۇقراسى ۋە ياكى يەركەن ئاقساقلىنىڭ پۇقراسى ۋە ياكى باشقا بىر چەت ئەللىنىڭ پۇقراسى بولسۇن، ھېچقانداق كىشىنىڭ مەخسۇس خادىملارغا قاراشلىق رايون ئىچىدىكى ھەرقانداق بىر جايدا ئولتۇراقلىشىشىغا، يول بويلىرىكى پوچتا بېكەتلىرىدە سودا-سېتىق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئات-ئۇلاغلارنى تەييار قىلىپ باشقۇرۇشقا، ئىگىدارچىلىق قىلىشقا ھەمدە ئىجارىگە بېرىشىگە ماقۇل بولدى.

يەتتىنچى پاراگراف

مەخسۇس خادىملار يول بويلىرىدىكى ئۆزلىرى مۇۋاپىق دەپ بىلگەن جايلاردا تەمىنلەش-پونكتلىرى قۇرۇشقا ۋە باشقىلارغا تەمىنلەش پونكتلىرى قۇرۇش ھوقۇقى بېرىشكە ھوقۇقلۇق. سودىگەرلەرگە، كارۋانلارغا، ئاھالىغا ۋە باشقىلارغا سېستىپ بېرىلىدىغان ئوزۇق-تۈلۈكلەرنىڭ باھاسىنى، يول بويلىرىدا قۇرۇلغان ئۆتەك ياكى سارايلارنىڭ ئىجارە ھەققىنى بەلگىلەپ بېرىشكە ھوقۇقلۇق. شۇ ۋەجىدىن، گول قاتارلىق جايلاردىكى ئەنگلىيە

يه هۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا، شتات بېگىنىڭ لاداقتىكى ئەمەلدارلىرىغا مەخسۇس خادىملارنى ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بازار باھاسى بويىچە ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش ھەققىدە يولىيوۇرۇق بېرىلدۇ.

سەككىزىنچى پاراگراف

شتات بېگى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان چوڭ يولدا ماڭغانلاردىن چېگرا بېجى ئالماسلىققا قوشۇلىدۇ؛ شتات بېگى يەنە ئۆز زېمىنى ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىن ھىندىستانغا ۋە ھىندىستاندىن شەرقىي تۈركىستانغا توشۇلىدىغان بېجى ھۆددە قىلىنغان ماللار جانابى شتات بېگىنىڭ زېمىنى ئىچىدە چۈشۈرۈلىمىسە ئۆزىنىڭ زېمىنى ئىچىدە ئېلىنىدىغان ھەممە باجنى كەچۈرۈم قىلىشقا قوشۇلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان چوڭ يول ياكى باشقا ھەرقانداق يوللار ئارقىلىق جانابى شتات بېگىنىڭ زېمىنىغا ئىمپورت قىلىنغان ياكى جانابى شتات بېگىنىڭ زېمىنىدىن ئېكسپورت قىلىنغان ماللاردىن شتات بېگى ئۆزى مۇۋاپىق دەپ قارىغان دائىرە ئىچىدە ئىمپورت ياكى ئېكسپورت بېجى ئالىدۇ.

توققۇزىنچى پاراگراف

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانغا ياكى جانابى شتات بېگىنىڭ زېمىنىغا توشۇلىدىغان بېجى ھۆددە قىلىنغان ماللاردىن ئېلىنغان باجنى كەچۈرۈم قىلىشقا قوشۇلىدۇ. شتات بېگىنىڭ زېمىنى ئىچىدە ئىشلەنگەن رومال ۋە باشقا توقۇلما بۇيۇملار ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان دائىرىسىدىن باشقا مەملىكەتلەرگە ئېكسپورت قىلىنسا،

بۇ تاۋارلاردىن ھازىر ئېلىنىدىغان ئېكسپورت بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىمۇ قوشۇلدۇ.

ئونىنچى پاراگراف

بۇ كېلىشىم جەمئىي ئون پاراگراف، ئۈنى گراف مىئاۋ، ھىندىستان باش ۋالىيىسىنى رىچارد. سوسۋېر جانابلىرىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سېر توماس. دوگلاس. فورسىت ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە ۋەكالىتەن، يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان شتات بىگى لونىبىر سىنگ جانابلىرى بىلەن بۇگۈن تۈزدى. ھەر ئىككى تەرەپ بۇ كېلىشىمنىڭ كۆچۈرۈلمىسىنى ھىندىستاننىڭ جانابى ۋالىيىسى رەسمىي تەستىقلىغاندىن كېيىن، 1870 - يىل 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ياكى بۇنىڭدىن ئىلگىرى ستات بىگىگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە قوشۇلدى. بۇ كېلىشىم كاتولىك كالىنداري بويىچە 1870 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ھىندى دىنىي كالىنداري بويىچە 1927 - يىل 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى تۈزۈلۈپ، سىيارىكىت شەھىرىدە ئىمزالاندى ۋە مۆھۈر بېسىلىپ، ئالماشتۇرۇلدى.

كەشمىر شتاتى بىگىنىڭ ئىمزاسى
(ئىمزا)
فورسىت
مىئاۋ

بۇ كېلىشىم 1870 - يىل 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، سىيارىكىت شەھىرىدە ھىندىستاننىڭ باش ۋالىيىسى جانابلىرى تەرىپىدىن تەسىقلاندى.

G .U (ئىمزاسى) ئاچىسۇن
ھىندىستان ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ
ئىجرائىي كاتىبى

روسسىيە - قەشقەرىيە شەرتنامىسى

ئەركىن سودىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تۆۋەندىكى ماددىلار-نى كامېرگىر گېنېرال فون. كائۇفمان بىلەن يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى ياقۇپ بەگ بىرلىكتە ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بىردەك ماقۇل كۆرگەن.

بېرىنچى پاراگراف

بارلىق روسىيە پۇقرالىرى دىنىي ئېتىقادىنىڭ مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەتتە شەھەر پۇقرالىرىنىڭ تا بۈگۈنگە قەدەر ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن دا-ئىرىسى ئىچىدە سودا - تىجارەت قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولغىنىغا ئوخ-شاش، يەتتە شەھەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىشقا ھەمدە يەتتە شە-ھەر پادىشاھىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون ۋە شەھەر - بازارلاردىن ئۆزلىرى زىيارەت قىلىشنى خالىغان جايلارغا بېرىشقا ھوقۇقلۇق. يەتتە شەھەر پادىشاھى ئۆز زېمىنى دائىرىسى ئىچىدە روسسىيە پۇقرالىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە، ئۇلارنىڭ سودا كارۋانلىرى ۋە بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە پۈتۈنلەي كاپالەتلىك قىلىدۇ ۋە ئۇلارنى قوغداشقا مەسئۇل بولىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف

روسىيە سودىگەرلىرى يەتتە شەھەرنىڭ سودا سارايلىرى بار شەھەر ۋە بازارلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى چۈ-

شۇرۇش ئۇچۇن كارۋان سارايلىرىنى ئوڭچە ئىگىلەشكە هوقۇقلۇق. يەتتە شەھەرلىك سودىگەرلەرمۇ روسسىيىنىڭ يېزا-قىشلاقلىرىدا شۇنداق قىلىشقا هوقۇقلۇق.

ئۇچىنچى پاراگراف

روسىيە سودىگەرلىرى ئەگەر لازىم تاپسا، يەتتە شەھەرنىڭ هەممە شەھەر-بازارلىرىدا ۋەكالەتچى (كارۋان بېشى) قويۇشقا هوقۇقلۇق، كارۋان بېشىنىڭ ۋەزىپىسى-دائىمىي بازارلاردىن خەۋەر ئېلىش ۋە قانۇنلۇق تامۇژنا بىجى ئېلىش، يەتتە شەھەرلىك سودىگەرلەرمۇ تۇركىستاننىڭ هەرقايسى بازارلىرىدا ئەنە شۇنداق هوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولىدۇ.

تۆتىنچى پاراگراف

روسىيىدىن يەتتە شەھەرگە توشۇپ كېلىنگەن ياكى يەتتە شەھەردىن روسىيىگە توشۇپ بېرىلغان بارلىق تاۋارلاردىن باهاسىغا قاراپ 2.5% باج ئېلىنىدۇ. هەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا، بۇنداق باج يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلار تاپشۇرىدىغان باجنىڭ نىسبىتىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ.

بەشىنچى پاراگراف

روسىيە سودىگەرلىرى ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە بىخەتەرلىكى تولۇق تەمىن ئېتىلىدۇ. ئۇلار يەتتە شەھەر زېمىنى ئارقىلىق يەتتە شەھەر بىلەن چېگرىداش مەملىكەتلەرگە ئىختىيارىي بېرىپ كېلەلەيدۇ. يەتتە شەھەردىن كەلگەن سودا كارۋانلىرىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئوڭايلىقتىن بەھرىمەن بولىدۇ،

روسىيىگە تەۋە بولغان زېمىندىن ئۆتەلەيدۇ.

يۇقىرىقى شەرتنامە 1872 - يىل 4 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى تاشكەنتتىن ئەۋەتىلدى.

تۈركىستان باش ۋالىيسى گېنېرال فون. كائۇفمان بۇ شەرتنامىگە ئىمزا قويدى ۋە مۇھۇرىنى باستى.

يەتتە شەھەر پادىشاھى مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ بۇ شەرتنامىگە قوشۇلغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، 1872 - يىل 6 - ئايىنىڭ 8 - كۈنى يېڭىساردا بۇ شەرتنامىگە ئۆز مۇھۇرىنى باستى.

بۇ شەرتنامە بارون كولبارسىنىڭ ۋاستىچىلىقى بىلەن تۈزۈلدى.

ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن قەشقەر ۋە يەركەن رايونىنىڭ پادىشاھى ئەمىر مۇھەممەت ياقۇپخان جانابلىرى، ئۇنىڭ ۋارىسى ۋە ئىز باسارى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بۇ شەرتنامە ئۇلۇغ بىرىتانىيە ۋە ئىرلاندىيىنىڭ كورولىۋاسى① ئالىيلىرى كېڭەش پالاتاسىنىڭ مۇشاۋۇرى بارون نوسبورۇك، ھىندىستاننىڭ گۈۋەر ئوردىنىلىق ئۇلۇغ لوردى، ھىندىستان باش ۋالىيسى توماس. جورج. باللىننىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سىر توماس. دوگلاس فورسىيت بىر تەرەپ، دۆلەت باشلىقى ئالىيلىرىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سىيىت مۇھەممەتخان تۆزە بىر تەرەپ بولۇپ بىرلىكتە ئىمزا قويغاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە.

شەرتنامە تۈزگۈچى ھۆرمەتكە سازاۋەر ھەر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سەمىمىي چوشىنىشنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئىككى دۆلەت پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن بولغىنى ئۈچۈن، تۆۋەندىكىچە شەرتنامە تۈزۈلدى:

بىرىنچى پاراگراف

شەرتنامە تۈزگۈچى ھۆرمەتلىك ھەر ئىككى تەرەپ شۇنىڭغا كاپالەت بېرىدۇكى، بىر تەرەپنىڭ پۇقراسى يەنە بىر تەرەپنىڭ زېمىنىدىكى ھەر قانداق بىر يەرگە ئىختىيارىي ھالدا كىرسە،

① ئايال پادىشاھى دېگەن مەنىدە ـ مۇھەررىردىن.

بۇ يەردە ئولتۇراقلاشسا، سودا - تىجارەت قىلسا ۋە شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى ۋە مال - مۇلكىنى ئېلىپ كىرسە ۋە چېگرىدىن ئۆتسە بولىدۇ ھەمدە ئىككىنچى تەرەپنىڭ زېمىنى ئىچىدە سودا ئىشلىرى جەھەتتە يەرلىك پۇقرا ياكى ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەت پۇقراسى بەھرىمەن بولىدىغان بارلىق ئىمتىيازلاردىن ۋە ئوڭايلىقلاردىن، ھامىيلىقتىن ۋە باشقا ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف

مەيلى ھەر قانداق بىر دۆلەت تەۋەلىكىدىكى سودىگەر ئۆزى خالىغان ۋاقىتتا، ئۆزى خالىغان يول ئارقىلىق مالىلىرىنى ۋە تەئەللۇقاتلىرىنى ئېلىپ شەرتنامە تۈزۈشكەن بىر تەرەپنىڭ زېمىنىدىن يەنە بىر تەرەپنىڭ زېمىنىغا كىرىشكە بولىدۇ؛ شەرتنامە تۈزۈشكەن ھەر قانداق بىر تەرەپ جىددىي سىياسىي سەۋەبكە تاقالمىغان ۋە ئىككىنچى تەرەپكە ئوقتۇرۇش قىلىمىغان ئەھۋال ئاستىدا، بۇنداق ترانسپورت ئەركىنلىكىنى چەكلىمەيدۇ؛ بۇنداق چەكلىمە زۆرۈرىيىتى قالمىغان چاغدا دەرھال بىكار قىلىنىشى لازىم.

ئۈچىنچى پاراگراف

ياۋروپالىق ئەنگلىيە پۇقراسى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنىغا كىرىپ تىجارەت قىلغان ياكى باشقا ئىشلارنى قىلغاندا، قولىدا ئۆزىنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاسپورت بولۇشى شەرت. بۇنداق پاسپورت بولمىسا، بۇ شەرتنامىنىڭ شارائىتىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ.

تۆتىنچى پاراگراپ

ئەمەرتا لىيلىرىنىڭ زېمىنىدىن ئەمەر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنىنىڭ جەنۇبىدىكى ھىمالايا تاغلىرىنىڭ ھەرقانداق بىر ئاغزى ئارقىلىق ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستانغا كىرگەن ماللاردىن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئىمپورت بېجى ئالماسلىقتا كاپالەت بېرىدۇ. ھىندىستاندىن ئەمەر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنىغا كىرگەن ماللاردىن باھاسىغا قاراپ 2.5% دائىرە ئىچىدە ئىمپورت بېجى ئېلىنىدۇ. شەرتنامە تۈزۈشكەن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ زېمىنىغا كىرگەن يۇقىرىقى ماللار توپ سېتىلسىمۇ، پارچىلاپ سېتىلسىمۇ، شۇنىڭدەك ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ئىچىدە ۋە ئەمەر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنى ئىچىدە بىر جايدىن يەنە بىر جايغا ئاپىرىپ سېتىلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ ماللار ئۈمۈمەن مۇشۇ خىلدىكى ماللارغا خاس ياج قائىدىسى، باج نىسبىتى، شۇنىڭدەك چوڭ شەھەرلەر ۋە بازارلارنىڭ باج قائىدىسى ۋە باج نىسبىتى بويىچە باشقۇرۇلىدۇ.

بەشىنچى پاراگراف

ھىندىستاندىن ئەمەر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنىغا كىرگەن ماللار تاكى تاپشۇرۇلۇش ئورنىغا يېتىپ بارغانغا قەدەر يېشىپ ئەكشۇرۇلمەيدۇ. ئەگەر مۇشۇ ماللارنىڭ باھاسى توغرىسىدا تالاش-تارتىش يۈزبەرسە، تاموژنا خادىملىرى ياكى ئەمەر ئالىيلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان باشقا ئەمەلدارلار قىرىقتىن بىرىنى زاكاتقا تاپشۇرۇش ئۈچۈن بويىچە ھىسابلاپ، تاموژنا بېجى ھىسابىدا بىر تۈركۈم مالنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ھوقۇقلۇق. ئەگەر يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئەمەلدارلار بىر تۈركۈم مالنى باج ھىسابىغا ئېـ

لمشقا قارشى تۇرسا، ياكى مالنى پارچىلىغىلى بولمىسا، بۇ جەھەتتىكى تالاش - تارتىشلار بىر تەرەپ قىلىشقا لايىقەتلىك بولغان ئىككى كىشىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. بۇنداق كىشىلەرنىڭ بىرى يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئەمەلدارلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، يەنە بىرى مال ئېلىپ كىرگۈچى سودىگەرلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇلار مالغا باھا قويۇپ بېرىدۇ؛ ئەگەر بۇ خالىس كىرىم قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى يۈز بېرىپ قالسا، ئۇلار بىر كېسىمچى بەلگىلەيدۇ، كېسىمچىنىڭ قارارى ئاخىرقى قارار بولىدۇ - دە، بەلگىلەنگەن مۇشۇ قىممەت بويىچە تاموژنا بېجى ئېلىنىدۇ.

ئالتىنچى پاراگراف

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئۆز خاھىشى بىلەن ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا بىر ۋەكىل تۇرغۇزىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق بىر نەپەر سودا ۋەكىلى تەيىنلەيدۇ، بۇ سودا ۋەكىلى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنى ئىچىدە مۇۋاپىق تېپىلغان ھەرقانداق بىر شەھەر - بازار ياكى جايدا تۇرىدۇ. ئەمىر ئالىيلىرى ئۆز خاھىشى بىلەن ھىندىستان باش ۋالىيسىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرۇشقا بىر ۋەكىل تەيىنلەيدۇ ھەمدە ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان زېمىنى ئىچىدە مۇۋاپىق تېپىلغان ھەرقانداق بىر يەردە سودا ۋەكىلى تۇرغۇزىدۇ. بۇ ۋەكىلىلەرگە خەلقئارا قانۇن بويىچە باش ئەلچى دەرىجىلىك ھەرتىۋە ۋە ئىمتىياز بېرىلىدۇ. سودا ۋەكىللىرى ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىلىدىغان دۆلەتنىڭ كونسۇللىرىغا خاس ئىمتىيازغا ئىگە.

يەتتىنچى پاراگراف

ئەنگلىيە پۇقرالىرى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنى ئىچىدە ئىختىيارىچە يەر - زېمىن، ئۆي - ئىمارەت ياكى مال ساقلايدىغان

ئامبارلارنى سېتىۋالسا، ساتسا ياكى ئىجارىگە ئالسا بولىدۇ؛ ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ۋەكالەتچىسى ئىجازەت بەرمىگۈچە ۋە ئادەم ئەۋەتىپ تۆپىدە تۇرغۇزمىغۇچە ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ ئۆي-ئىمارەتلىرىنى، ئامبارلىرىنى ياكى باشقا ئۆي-جايلىرىنى ئىگىسىنىڭ رۇخسىتىسىز ئاختۇرۇشقا بولمايدۇ.

سەككىزىنچى پاراگراف

ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زىمىنى ئىچىدە ئەنگلىيە پۇقرالىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەق تەلەپ دەۋالىرىغا ۋە جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن، ھەر ئىككى تەرەپ تۆۋەندىكى كېلىشىمگە قوشۇلدى:

(1) ئەيىپكار بىلەن دەۋاگەر پۇتۇنلەي ئەنگلىيە پۇقراسى بولغان ھەق تەلەپ دەۋالىرىنى، شىكايەت قىلغۇچى بىلەن ئەيىبلەنگۈچى پۇتۇنلەي ئەنگلىيە پۇقراسى بولغان جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ياكى ئەيىبلەنگۈچى مۇشۇ شەرتنامىنىڭ ئۈچىنچى پاراگرافىدائېيتىلغان ياۋروپالىق ئەنگلىيە پۇقراسى بولغان جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچىسى ئەمىر ئالىيلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ۋەكىلنىڭ ئالدىدا سوراق قىلىدۇ.

(2) بىر تەرەپ ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ پۇقراسى، يەنە بىر تەرەپ ئەنگلىيە پۇقراسى بولغان ھەق تەلەپ دەۋا ئىشلىرى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ سوت مەھكىمىسىدە سوراق قىلىنىدۇ. ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچىسى تۆپىدە تۇرىدۇ ۋە ياكى ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ۋەكالەتچىسى بىر نەپەر خادىم بىلگىلەپ سىرتتىن قاتناشتۇرىدۇ.

(3) شىكايەت قىلغۇچى ياكى ئەيىبلەنگۈچى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ

لىرىنىڭ پۇقراسى بولغان جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن پۇقرىدا بەلگىلەنگەنلىرىدىن باشقىلىرىنى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ سوت مەھكەمىسى سوراق قىلىدۇ. ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچىسى سىرتتىن قاتناشىدۇ ۋە ياكى ئەنگلىيە ۋەكىلى ۋە ياكى ئۇنىڭ بىر ۋەكالەتچىسى بەلگىلەنگەن بىر كىشى سىرتتىن قاتناشىدۇ.

(4) پۇقرىدا بەلگىلەنگەنلىرىدىن باشقا، بىر تەرەپ ئەنگلىيە پۇقراسى، يەنە بىر تەرەپ چەت ئەل پۇقراسى بولغانلارنىڭ جىنايى ئىشلار دېلوسىنى، ئەگەر ھەر ئىككى تەرەپ مۇسۇلمان بولسا، ئالىيلىرىنىڭ سوت مەھكىمىسى سوراق قىلىدۇ؛ ئەگەر ھەر ئىككى تەرەپ مۇسۇلمان بولمىسا، شۇ كىشىلەر قوشۇلغان شارائىتتا ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچىسى سوراق قىلىدۇ. ئەگەر ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇلمىسا، ئالىيلىرىنىڭ سوت مەھكىمىسى سوراق قىلىدۇ.

(5) ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ سوت مەھكىمىسى بىر تەرەپ قىلغان ئەنگلىيە پۇقراسى بىر تەرەپ ھېسابلانغان ھەرقانداق بىر دېلو ئەگەر ئەنگلىيە ۋەكىلى تەرىپىدىن ئادىل ھۆكۈم قىلىنمىدى دەپ قارالسا، دېلونىڭ ئەھۋالى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا بايان قىلىنىدۇ. ئالىيلىرى بۇ دېلونى يەنە بىر سوت مەھكىمىسىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ، بۇ سوت ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ئۇنىڭ ۋەكالەتچىسىنى ۋە ياكى ئەنگلىيە ۋەكىلى ياكى ۋەكالەتچىسى تەيىنلىگەن ئادەمنى تۆپىدە تۇرغۇزۇپ، مەزكۇر دېلو ئۈستىدە يېڭىباشتىن سوراق قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

توققۇزىنچى پاراگراف

ئەنگلىيە پۇقرالىرى بۇ شەرتنامە بويىچە ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنى ئىچىدە بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق ۋە ئىمتىيازلاردىن

كوروكىۋا ئالىيلىرىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان ھىندىستاننىڭ بارلىق بەگ- تۆرىلىرى ۋە شتاتلىرىنىڭ پۇقرالىرىدۇ بەھرىمەن بولىدۇ. ئەگەر بۇ شەرتنامىدە ياكى باشقا ئىشلاردا يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ھىندىستان بەگ - تۆرىلىرىگە ياكى يەرلىك شتاتلىرىغا چېتىشلىق بولغان ھەرقانداق بىر تارماقنى قوشۇشقا توغرا كەلسە، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈلۈشى شەرت.

ئونىنچى پاراگراف

شەرتنامە تۈزگەن ھۈرمەتلىك ھەر ئىككى تەرەپنىڭ زېمىنى ئىچىدە ئېتىراپ قىلىنغان ھەرقانداق بىر سوت مەھكىمىسىدە ياكى لاداق ۋالىيسىنىڭ بىرلەشمە سوت مەھكىمىسىدە ئارخىپ سۈپىتىدە ساقلىنىۋاتقان قەسەمنامە ۋە باشقا قانۇنىي ھۈججەتلەر بۇ ھۈججەتلەرنىڭ خاتاسىز كۆچۈرۈلمىسى ئارقىلىق تەھقىقلىنىدۇ. مەزكۇر كۆچۈرۈلمىگە ئەسلى ھۈججەتنىڭ ئىگىسى بولغان سوت مەھكىمىسى مۆھۈر باسىدۇ، مەزكۇر سوت مەھكىمىسىنىڭ مۆھۈرى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، مەزكۇر سوت مەھكىمىسىنىڭ سۈدىيىلىرى ياكى بىر نەپەر سوددىيسى ئىمزا قويىدۇ.

ئون بىرىنچى پاراگراف

ئەنگلىيە پۇقرالىرى ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنىدا ئۆلسە، ئۇنىڭ شۇ يەردىكى كۆچمە مۈلكى ۋە مۇقىم مۈلكى مەزكۇر كىشىنىڭ مىراسخورىغا ياكى ۋەسىيىتىنى ئىجرا قىلغۇچىغا ياكى مال - مۈلكىگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىغا ۋە ياكى باشقا مۇناسىۋەتلىك ۋەكىللىرىگە تەئەللۇق بولىدۇ؛ ياكى (مۇنداق ۋەكىلى بولمىغان شارائىتتا) يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زېمىندا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە

هۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرىگە تەئەللۇق بولىدۇ. بۇ مەسىۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچى كىشى باشقىلارنىڭ مەرھۇمدىن زىياننى تۆلىتىۋېلىش ھەققىدە قويغان تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشى، ئېشىپ قالغان مال ـ مۇلۇكلەرنى (ئەگەر بار بولسا) مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىشى لازىم. يۇقىرىقى بەلگىلىمىلەرگە ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ زۆرۈر تېپىلغان تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. بۇ بەلگىلىمىلەر ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاندا ئۆلگەن پۇقرالىرىغىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئون ئىككىنچى پاراگراف

ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ زېمىنىدا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە پۇقراسى مۇبادا ئۆزىنىڭ قەرزىنى تۆلىيەلمىسە، ياكى سوت مەھكىمىسى ئۇنى قەرز تۆلەشكە بۇيرۇپ ھۆكۈم چىقارغاندىن كېيىنكى ئەقىلگە مۇۋاپىق سۈرۈك ئىچىدە قەرزىنى تۆلەپ بېرىشكە قۇربى يەتمىسە، ھەقدار مەزكۇر قەرزدارنىڭ بارلىق مېلى ۋە كۆچمە مۇلكى بىلەن ئۆز ھەققىنى تۆلىتىۋالسا بولىدۇ. ئەمما زۆرۈر تېپىلسا، ئەنگلىيە ۋەكىلى ئۆزىسىز يارەم بېرىشى، قەرزىنى تۆلەشكە قۇربى يەتمىگەن قەرزدارنىڭ ھىندىستاندا قەرز تۆلەشكە يارىغۇدەك مال ـ مۇلۇكىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى كېرەك. شەرتنامىدىكى مۇشۇ دوستانە بەلگىلىمىلەر ئەمىر ئالىيلىرىنىڭ ھىندىستاندا تىجارەت قىلىدىغان، قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان پۇقرالىرىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بۇ شەرتنامە بۇگۈن ئىككى نۇسخا تەييارلاندى. ھەمدە ئەمىر ئالىيلىرى تەرىپىدىن تەھقىقلەندى، ئۇنىڭ بىر نۇسخىسى ۋاقتىنچە ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا ساقلىنىدۇ؛ يەنە بىر نۇسخىسى ھىندىستان باش ۋالىيسى تەھقىقلىگەندىن كېيىن 12 ئاي ئىچىدە ئەمىر ئالىيلىرىغا ئەۋەتىپ

بىرىلىپ، ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بىلەن ئالماشتۇرۇلدۇ.

مەزكۇر شەرتنامە كاتولىك كالېنداری بويىچە 1874 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ھىجرىيە 1290 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەردە ئىمزالىنىپ، مۆھۈر بېسىلدى.

(ئىمزا)

تولۇق ھوقۇقلۇق ئالاھىدە ئەلچى توماس.

دوگلاس. فورسىت

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر، يەركەن رايونلىرىنىڭ پادىشاھى بىلەن مەۋجۇت سەممىي چۈشىنىشنى كۈچەيتىش ۋە ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، كاتولىك كالېنداری بويىچە 1874 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ھىجرىيە 1200 - يىلى① 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەردە مۇشۇ مەقسەتتە ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن قەشقەر ۋە يەركەن رايونلىرىنىڭ شاھى ئالىيلىرىنىڭ رەسمىي تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر ئېغىزدىن قوشۇلۇشى بىلەن مۇشۇ شەرتنامىنى تۈزۈپ چىقتى. مەن، ھىندىستان باش ۋالىيسى بارون نوسپورك، توماس. جورج. باللىن شۇ ۋەجىدىن يۇقىرىقى شەرتنامىنى تەستىقلايمەن ۋە تەھقىقلايمەن.

كاتولىك كالېنداری بويىچە 1874 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، كالكۇتتىكى ھۆكۈمەت بىناسىدا ئۆز قولۇم بىلەن ئىمزا قويۇپ مۆھۈر باستىم.

(ئىمزا)

نوسپورك

شەرقىي تۈركىستان يېڭى يولىنى باشقۇرغۇچى بىرلەشمە دىرېكتورلارنىڭ ئىش بېجىرىش قائىدىلىرى

1. ئىككى تەرەپنىڭ بىرلەشمە دىرېكتورلىرى ھاۋا ئىقلىمى

① ئەسلىنى ئۇنداق — تەرجىماندىن

تۇپەيلىددىن يىلبويى تۇزالمايدۇ؛ ئۇلارنىڭ ئۆز هوقۇقىنى يۈر-گۈزۈش ۋاقتى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىددىن 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە بولىدۇ.

2. دىرىكتورلاردىن بىرسى خىزمەت ئورنىدا بولمىغاندا، دىرىكتورلارغا يوللانغان دېلولار خىزمەت ئورنىدا تۇرۇۋاتقان يەنە بىر دىرىكتور تەرىپىددىن بىر تەرەپ قىلىنىدۇ ۋە بۇ هەقتە هۆكۈم چىقىرىلىدۇ.

3. بىرلەشمە دىرىكتورلارنىڭ هەر ئىككىلىسى خىزمەت ئورنىدا بولمىغان ئايلاردا، يەنى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىددىن 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە بىرلەشمە دىرىكتورلارغا يوللىنىدىغان دېلولار چىقىپ قالسا، بۇ هەقتە لاداقنىڭ هاكىمى هۆكۈم چىقىرىدۇ.

4. بىرلەشمە دىرىكتورلار سوددىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، ئەركىنلىك ۋە بىخەتەرلىككە تەسىر يەتكۈزگەن دېلولار، مۇشۇ شەرتنامىنىڭ مەقسىتىگە تەسىر يەتكۈزگەن، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر تەرەپ ياكى هەر ئىككى تەرەپ ئەنگلىيە پۇقراسى ياكى چەت ئەل پۇقراسى بولغان دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا دېلولارغا ئارىلاشمايدۇ.

5. دىرىكتورلار تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان مال - مۇلۇكلەر قىممىتىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، هەق تەلەپ دەۋالىرى دېلوسىنىڭ هەممىسىنى بىر تەرەپ قىلالايدۇ.

6. ئىككى دىرىكتورنىڭ پىكرى بىردەك بولغاندا ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلغان دېلولار ئۈستىدە چىقارغان هۆكۈملىرى ئاخىرىقى هۆكۈم بولىدۇ. ئۇلار پىكىردە بىرلىككە كېلەلمىگەندە، دەۋالاشقۇچى هەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى ئايرىم بىر نەپەر كېسىم قىلغۇچى كۆرسەتسە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دەۋالاشقۇچىلارمۇ كېسىم قىلغۇچىغا بويسۇنىدىغانلىقى توغرىسىدا

تىلخەت بېرىدۇ. مۇبادا كېسىم قىلغۇچىنى كۆرسىتىشتە، ھەر ئىككى تەرەپ بىرلىككە كېلەلمىسە، ھەرقايسى تەرەپلەر ئۆز ئالدىغا بىردىن كۆرسەتسە بولىدۇ. ئىككى دىرېكتورمۇ ئۈچىنچى بىر كېسىم قىلغۇچىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ كېسىم قىلغۇچىلار ئىچىدىكى كۆپ سانلىقلارنىڭ ھۆكۈمى ئاخىرقى ھۆكۈم بولىدۇ.

7. جىنايى ئىشلار دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، دىرېكتورلارنىڭ ھوقۇقى ئەنگلىيە زېمىنى ئىچىدىكى يەرلىك مۇئاۋىن ھاكىملار بىر تەرەپ قىلىدىغان جىنايى ئىشلار دېلولىرى دائىرىسىدىلا چەكلىنىشى، شۇنىڭدەك جىنايى ئىشلار تەرتىپى قانۇنىنىنىڭ تەرتىپىگە ئىمكانقەدەر بويسۇنۇشى لازىم. بىرقەدەر چوڭ دېلولاردا، ئەيىبكار ئەگەر ياۋروپالىق ئەنگلىيە پۇقراسى بولمىسا، بۇ ئەيىبكار شتات بېگىنىڭ سوراق قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك؛ ئەيىبكار ئەگەر ياۋروپالىق ئەنگلىيە پۇقراسى بولسا، ئەنگلىيىنىڭ شۇ ئەتراپتىكى تولۇق سوت ھوقۇقىغا ئىگە. سوت مەھكىمىسىنىڭ سوراق قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىشى لازىم.

8. شتات بېگىنىڭ زېمىنىدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن چۈشكەن جەرىمانە پۇلنىڭ ھەممىسى ۋە ھەق-تەلەپ دەۋا ئىشلىرىدا ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان نىسبەت بويىچە، ئېلىنغان ماركا بېجىنىڭ ھەممىسى كەشمىر دۆلەت خەزىنىسىگە تەئەللۇق بولىدۇ. قاماققا ھۆكۈم قىلىنغانلار، ئەگەر ئەنگلىيە پۇقراسى بولسا، شۇ ئەتراپتىكى ئەنگلىيە تۈرمىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىلىشى لازىم. ئەگەر جىنايەتچى ئەنگلىيە پۇقراسى بولمىسا، شتات بېگىنىڭ تۈرمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى كېرەك.

9. شتات بېگىنىڭ تەۋەلىكىدە كالا سويۇش بىردەك قاتتىق مەنئىي قىلىنىدۇ.

10. يول دائىرىسى ئىچىدىكى ھەرقانداق بىر ئورۇن ئەگەر

لاداق قاتارلىق شەھەر-بازارلارنى يېقىلغۇ ياكى قۇرۇلۇش ماتېريالىرى بىلەن تەمىنلىمەكچى بولسا، بىرلەشمە دىرېكتورلار لاداق ھاكىمى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بېكىتكەندىن كېيىن، توسالغۇسىز تەمىنلەشكە يول قويىدۇ.

11. يولنىڭ چېگىرىسى ئىچىدە ئېلىپ سېتىلغان ماللارنىڭ ھەممىسى بېجى ھۆددە قىلىنغان مال دەپ قارىلىدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر سودىگەر ئۆزىنىڭ تېگىشلىك يەشكەن بولسا ۋە مېلىنىڭ بىر قىسمىنى بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ لېكىن يول چېگىرىسىنىڭ سىرتىدىكى شتات بېگى زېمىنىدىكى ئىستېمالچىلارغا ساتمىمىغان بولسىلا، بۇ مالدىن ھېچقانداق تاموژنا بېجى ئېلىنمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دىرېكتورلارغا قاراشلىق رايونلاردىكى يول چېگىرىسى ئىچىدە تۇرۇپ قالغان ماللاردىن، ۋاقىتىنىڭ قانچىلىك ئۇزۇن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، باج ئېلىنمايدۇ.

12. بىرلەشمە دىرېكتورلارغا تەۋە رايونلاردىكى يېزا كەنتلەردىن باج ئالغاندا ياكى باجگىرلار سودا-سېتىقنى مۇناسىۋەتسىز بولغان ئىشلارغا ئارىلىشىشقا توغرا كەلگەندە، دىرېكتورلار ئارىلاشمايدۇ. ئەمما ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باجگىرلار بىرلەشمە دىرېكتورلارغا قاراشلىق رايونلاردىكى كىشىلەر گەھەرىكەت قوللىنىشتىن ئىلگىرى ئەھۋالنى دىرېكتورلارغا ئۇقتۇرۇپ قويۇش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا مۇۋاپىق بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا دىرېكتورلار ئۆز ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ، تەكشۈرۈلىدىغان ئادەمنى چىقىرىپ بېرىدۇ ياكى ئارىلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بارىيوقلۇقىنى تەكشۈرىدۇ.

13. شتات بېگى بۇ يىل يول ۋە كۆۋرۈكلەرنى ياساشقا 5000 رۇپىيە پۇل ئاجرىتىپ بېرىشكە قوشۇلدى. ئەمىر ئالىيلىرىمۇ كېلەركى يىللاردا يول ۋە كۆۋرۈكلەرنى رېمونت قىلىدۇرۇشقا

هەر يىلى 2000 رۇپىيە پۇل ئاجرىتىپ بېرىشكە قوشۇلدى. شۇنىڭدەك، مېھمانخانىلارنى رېمونت قىلدۇرۇشقا، هەر يىلى هەر بىر مېھمانخانا ئۈچۈن يۈز رۇپىيە پۇل بېرىلىدۇ. ئەگەر باشقا ئىشلارغا خىراجەت لازىم بولسا دىرېكتورلار شتات بېگىگە ئالاهىدە پۇل ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئالاهىدە دوكلات يوللايدۇ. بۇ پۇل دىرېكتورلارنىڭ سەرپ قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بېرىلىدۇ. ئۇلار مۇشۇ مەقسەتتە ئەركىن ئەمگەك كۈچلىرىنى بازار باهاسى بويىچە ياللاپ ئىشلىتىدۇ، لاداق ۋە ئەنگلىيە زېمىنىدىكى ئەمەلدارلارغا ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ دىرېكتورلارنىڭ هاۋالىسىگە ئاساسەن، ئەمگەكچىلەرنى بازار باهاسى بويىچە يەتكۈزۈپ بېرىشكە يولىيورۇق بېرىش لازىم. مۇشۇ يول ئۈستىدىكى كۆۋرۈكلەردىن ئۆتكەنلەردىن كۆۋرۈك هەققى ئېلىنمايدۇ.

14. يول چېگرىسى بەلگىلەنگىچە ياكى بۇ يىلنىڭ يىل ئاخىرغىچە دىرېكتورلار، سودىگەرلەر هازىر مېڭىۋاتقان لاهور ۋە سىيىت ئارقىلىق لاداققا ئۆتىدىغان بىرنەچچە يولغا مۇشۇ قائىدىدە بەلگىلەنگەن تۈرلۈك هوقۇقلىرىنى ۋاقتىنچە يۈرگۈزۈپ تۇرىدۇ.

(ئىمزا)

شتات بېگى لۇنبىر. سىنگ.

D.T فورسېت.

(بۇ قائىدىنى 1870 - يىلقى سودا ئىشلىرى شەرتنامىسىدە تەهقىقلەنگەن شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سودىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، 1872 - يىلى هىندىستان هۆكۈمىتى بىلەن كەشمىر شتاتى كېڭىشىپ تۈزدى.)

قەشقەردىن كەلگەن هېكايە

مەككىگە كېتىۋېتىپ يېقىندا پىشاۋۇرغا يېتىپ كەلگەن قەشقەرلىك مىرزا موللا رەخمەت قەشقەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن ئۆزى بىلگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە هېكايە قىلىپ بېرىدۇ. تۆۋەندە ئۇنىڭ هېكايىسى بېرىلدى:

هىجرىيە 1294 - يىل 5 - ئايدا (مىلادىيە 1877 - يىل 6 - 7 - ئايلاردا) قەشقەرىيە پادىشاھى مۇھەممەت ياقۇپخان نۇرغۇن لەشكەر توپلاپ، جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئۇ بالزان (باي ناھىيە-سى؟) نىڭ ئەتراپىدائۇلۇپ كەتكەندە، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ھىكىمخان تۆرىنى ئۇنىڭ ئىزباسارى قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەشقەردىكى مولللارمۇ ياقۇپ بەگنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ياقۇپ بەگنىڭ تۇنجى ئوغلى بەگقۇلى بەگنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى. ھىكىمخان تۆرە بۇ ۋاقىتتا ئۆزىگە تەۋە قوشۇنلارنى باشلاپ ئاقسۇغا كەلگەندە، بەگقۇلى بەگمۇ بۇ جايىنى تارتىۋىلىش ۋە تەخت دۇشمىنىنى تۇتۇش ئۈچۈن بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندى. ھىجرىيە 7 - ئاينىڭ 26 - ۋە 27 - كۈنلىرى (مىلادىيە 1877 - يىل 7 - ئاينىڭ 27 - ، 28 - كۈنلىرى) بەگقۇلى بەگ بىلەن ھىكىمخان تۆرە ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولدى. نەتىجىدە، ھىكىمخان تۆرە مەغلۇپ بولدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن نۇرغۇن كىشى جەڭدە ئۆلدى، بىرمۇنچىسى ئاچلىقتىن ئۆلدى. يەنە بەزىلىرى دەريا-دىن ئۆتكىچە سۇغا غەرق بولۇپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، ھىكىم-خان تۆرە بىرەر مىڭدەك خىل ئەسكەرنى باشلاپ، روسىيە زېمىنىغا قېچىپ كەتتى، بەگقۇلى بەگ ھازىر بىرقانچە شەھەرنى پەتىھ قىلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. شۇ چاغدا خوتەن ھاكىم-بېگى نىياز ھىكىمبەگ ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرىدى. بەگقۇلى بەگ ئۇنىڭ بىلەنمۇ بىر پەس ئېلىشقاندىن كېيىن، خوتەننى تارتىۋالدى. بەگقۇلى بەگ بۇ يەردە بىرەر ھەپتە تۇرا - تۇرمايلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ۋە ئۇ يەرنى تارتىۋالغانلىقىنى ئاڭلىدى. بۇرۇن ئىمان ئېيتىپ ئىسلامدىنىغا كىرگەن (كېيىن يەنە يېنىۋالغان) جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ بىر ئوفىتسېرى (خىدالويى؟) پايتەخت يېڭىشەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ يەرنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قەلئەگە كىرىپ بېكىنىۋالدى. قەشقەرنىڭ

هاكىمبىگى بۇ شەھەرنى ئەللىك كۈنچە مۇھاسىرە قىلغاندا، بەگقۇلىي بەگ يىتىپ كېلىپ شەھەرنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلدى ۋە قورغاننى چۈۋۈپ تاشلىدى. ئەمما ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (مىلادىيە 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) بىر تۈركۈم كۈچلۈك جۈڭگو قوشۇنلىرى بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ مەرھۇم ياقۇب خاننىڭ زېمىنىنى تېزلىكتە يېڭىباشتىن ئىستىلا قىلدى. بەگقۇلى بەگ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ تاشكەنتكە قاراپ قاچتى. ئۇ مىڭيول، ئوش ۋە مەرغىلان قاتارلىق يەرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، تاشكەنتكە يېتىپ باردى ۋە ئۆزىنى شۇ يەردىكى رۇس ۋالىيسىنىڭ قوينىغا ئاتىتى. يەركەننىڭ ھاكىمبىگى موللا يۇنۇس‌خان ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ئىنىسى قاتارلىق كىشىلەر ھەسەن‌جان باي دەيدىخان بىر ئاقساقال تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلدى.

يۇقىرىقى ھېكايە ھىندىستاننىڭ بىر گېزىتىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى. بۇ ھېكايە بۇ يەردە، جۈڭگو قوشۇنلىرى ئالتە شەھەردە پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭلا، ئىلگىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەن جۈڭگولۇقلارنىڭ ياكى يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ياقۇپ بەگدىن يۈز ئۆرىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن قوشۇمچە قىلىندى.